

THE UNIVERSITY
OF ILLINOIS
LIBRARY

069
AMS
V.10

MR A. VAN WESSEM
TIEL.



Digitized by the Internet Archive
in 2014

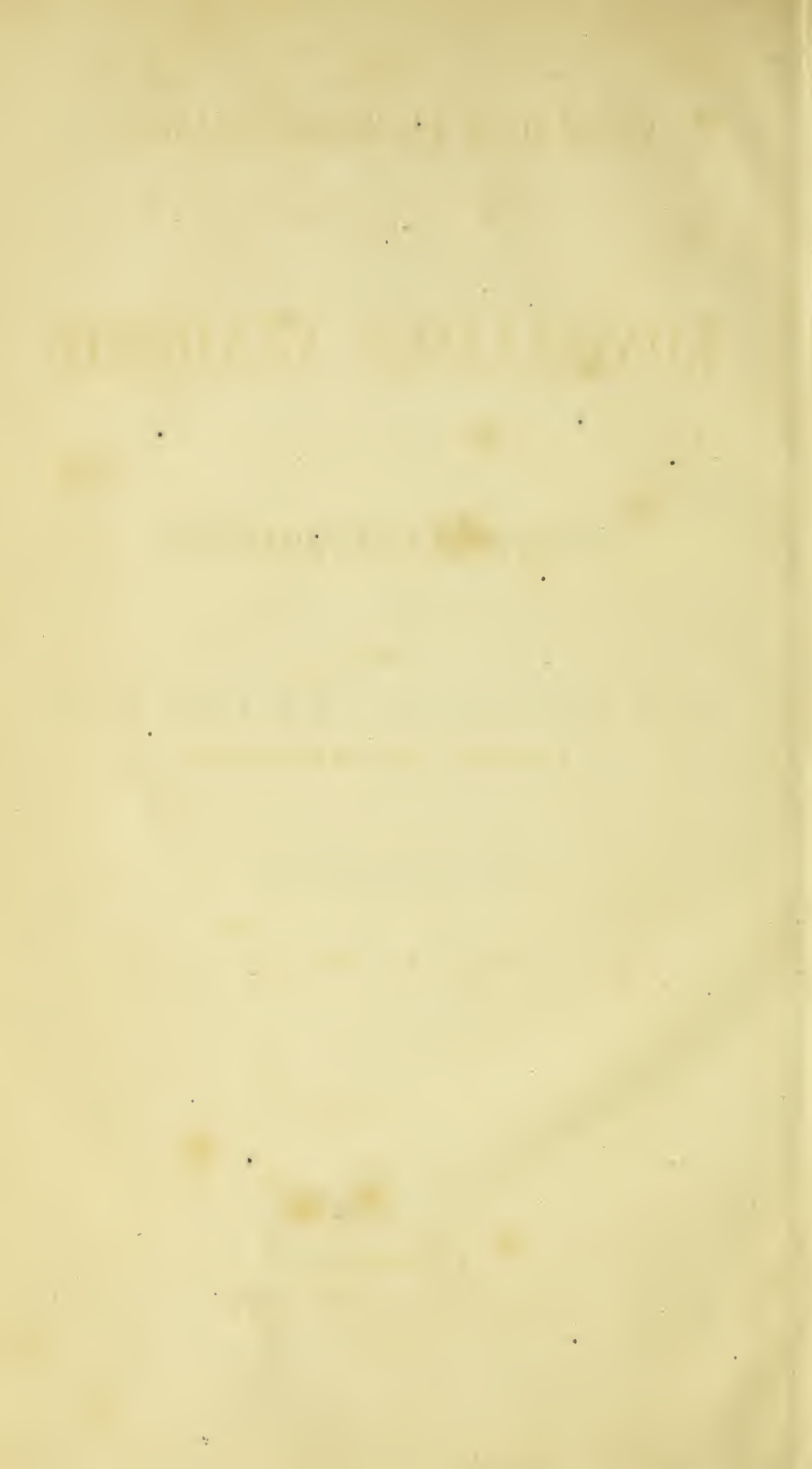
VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.



VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

T i e n d e D e e l .

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.

1866.

069
AMS
v. 10

I N H O U D

VAN HET

T I E N D E D E E L.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden op den 12 ^{den} Juni	1865	. . blz.	1.
" " " " 11 ^{den} September	"	. . "	27.
" " " " 9 ^{den} October	"	. . "	62.
" " " " 13 ^{den} November	"	. . "	66.
" " " " 11 ^{den} December	"	. . "	125.
" " " " 8 ^{sten} Januari	1866	. . "	169.
" " " " 12 ^{den} Februari	"	. . "	203.
" " " " 12 ^{den} Maart	"	. . "	271.
" " " " 9 ^{den} April	"	. . "	275.
" " " " 14 ^{den} Mei	"	. . "	280.
" " " " 11 ^{den} Juni	"	. . "	334.

V E R S L A G E N.

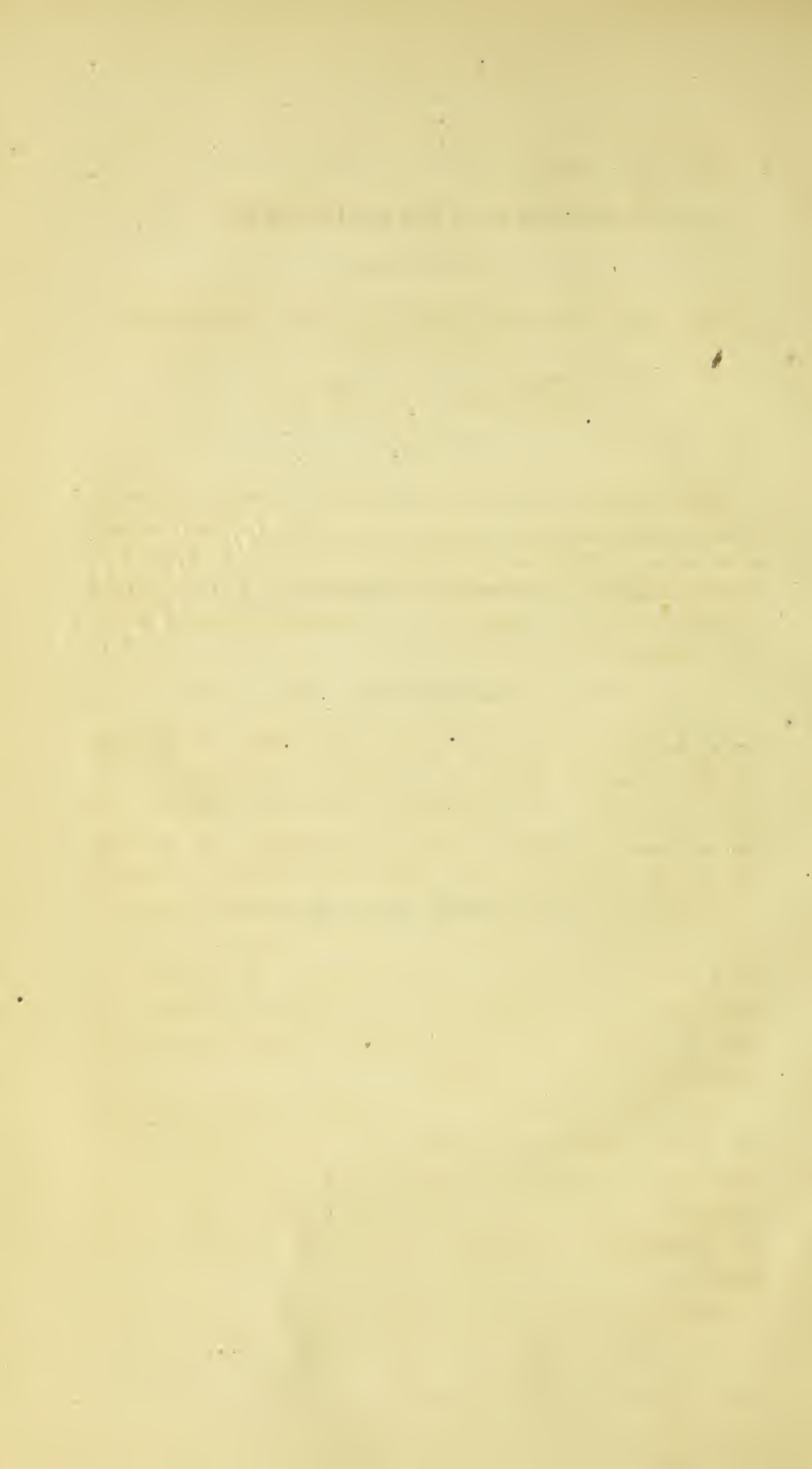
L. J. F. JANSSEN en P. J. VETH, Rapport over eene verzameling van 16 teekeningen, gezonden door den Heer	
L. A. J. W. SLOET VAN DE BEELE	blz. 70.
A. RUTGERS en P. J. VETH, Rapport over eene Oostersche	
Inscriptie	" 175.
Verslag der Commissie benoemd ter beoordeeling van Latijnsche Gedichten, ingezonden ter mededinging naar den	
Eereprijs uit het Legaat van HOEUFFT	" 224.

V E R H A N D E L I N G E N.

W. G. BRILL, Over drieërlei tijdperk in de geschiedenis der	
menschheid	blz. 11.
C. M. FRANCKEN, Over de grondslagen van de kritiek van	
TIBULLUS	" 30.
G. DE VRIES AZ., De polderbesturen van den Berkmeer en	
den Slootgaard	" 75.
A KUENEN, Over de samenstelling van het Sanhedrin . .	" 131.
L. J. F. JANSSEN, Oudheidkundige ontdekkingen in Neder-	
land. (Met drie Platen)	" 179.

C. LEEMANS, Over eene potscherf met Griekschen tekst, in het Museum van Oudheden te Leiden. (Met eene Plaat). blz. 207.	
J. VAN LENNEP, Over het al of niet wettige van het in- schuiven eener <i>N</i> in sommige samengestelde woorden. . . "	237.
L. A. TE WINKEL, Beantwoording der bijdrage van Mr. J. VAN LENNEP, over het inschuiven der <i>N</i> in samengestelde woorden , . . . "	248.
J. VAN LENNEP, Aanteekening op de beantwoording. . . "	269.
F. CHABAS, Note sur quelques outils Égyptiens du Musée de Leide "	283.
S. A. NABER, Over de grondslagen der critiek van DIO CASSIUS "	288.
L. A. TE WINKEL, Over de Psalmen van WACHTENDONCK en de Glossen van LIPSIUS "	315.
H. J. KOENEN, Over de oudheid en beteekenis van het Wapen van Haarlem "	340.



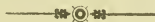


GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} JUNIJ 1865.



Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL, J. DE WAL,
L. J. F. JANSSEN, G. H. M. DELPRAT, H. J. KOENEN, J. VAN LENNEP,
W. G. BRILL, C. LEEMANS, G. DE VRIES AZ., H. C. MILLIES, A. KUENEN,
J. H. HOLWERDA, L. A. TE WINKEL, R. FRUIN, J. A. C. VAN HEUSDE,
J. DIRKS, J. P. SIX, G. MEES AZ., R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK,
J. C. G. BOOT.



De Secretaris leest eene missive van Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken van 11 Mei ll., bevattende het bericht, dat Z. M. bij kabinetschrijven van den 8^{sten} Mei No. 48. de door de Afdeeling gedane benoeringen van de Heeren C. W. Opzoomer en W. Moll tot Voorzitter en Onder-Voorzitter voor dit Akademiejaar, heeft bekrachtigd, alsmede de benoeringen van de Heeren P. J. Veth te Leiden, S. A. Naber te Zwolle, Th. Borret te Vogelenzang, C. M. Francken te Groningen en S. Hoekstra Bz. te Amsterdam, tot gewone leden, en van den Heer F. V. Chabas te Chalon-sur-Saône tot buitengewoon lid der Afdeeling.

Van deze benoeringen is onverwijld aan genoemde Heeren kennis gegeven. De Heer Chabas heeft schriftelijk geantwoord, dat hij hoogen prijs stelt op deze onderscheiding en de benoeming aanneemt. De vijf nieuw benoemde leden worden ter Vergadering binnengeleid en door den Voorzitter verwelkomd.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en, met eene geringe wijziging op verzoek van den Heer te Winkel, goedgekeurd.

De Heer Brill spreekt over drieërlei tijdperk in de geschiedenis der menschheid. Hij gaat uit van de opmerking, dat onze dichters, waar zij zich eene zaak als een persoon denken, aan dezen denkbeeldigen persoon vaak een ander geslacht toekennen, dan de taal aan den naam der zaak heeft gegeven. Op de vraag, of bij de vorming der taal niet evenzoo gehandeld is, als door die dichters geschiedt, geeft hij een ontkennend antwoord. Volgens zijne meening heeft bij de vorming der taal, zoomin de verbeeldingskracht als het wijsgeerig denken eene rol vervuld. Hij beschouwt de taal als het voortbrengsel van een denken, dat van het onmiddellijke leven uitgaat, als de getuige, hoe de mensch oorspronkelijk te midden der levensverschijnselen verkeerde, aan den eenen kant versmadende zich eene wereld te scheppen van het bestaande onderscheiden, van den anderen kant met de volle kracht der bewustheid toegerust. Zoo bekomt de Spreker de voorstelling van het eerste tijdperk in de geschiedenis der menschheid, waarin nagenoeg niets menschelijks bestond, dan de taal; maar waarin de mensch zoo edel en vrij was, dat die toestand de herinnering van de gouden eeuw heeft nagelaten.

Maar deze toestand bleef niet zuiver voortduren. Van de bakermat en kern der menschheid scheidden zich groote afdeelingen af, welke deels Noord- en Midden- en Zuid-Oostelijk Azië, deels Afrika, Polynesie en Amerika bevolkten, en zich over Europa uitbreidden, doch om hier voor latere aankomelingen plaats te maken. Bij de bewoners van Zuid-Oostelijk Azië zien wij de taal verbuigingsloos geworden en de verwildering alleen door den dwang van doode regelen en vormen gekeerd. Bij die andere afdeelingen bespeurt men in de talen het verlies der verbuiging door klankgebaren verholpen, en vindt men de volkeren onmachtig om zelve eene krachtige maatschappelijke orde te vestigen. Doch bij de kern der menschheid, aan de oevers

van den Kur en den Phasis, den Oxus en den Jaxartes en om de groote binnenzeeën van Midden-Azië zien wij groote geesten opstaan, die de wet, welke den mensch door zijn wezen is voorgeschreven, in voorschriften brengende en hun inzicht in de natuur der dingen in gelijkenissen inkleedende, niet alleen de verwildering verhoeden, maar de grondslagen van geordende Staten en godsdienstige stelsels leggen. Hiermede ontstond het mythenscheppend tijdperk. De inhoud der toen ontstane mythologie is door de volken van den Arischen stam over Indië, Perzië en gansch Europa gebracht. Dezelfde volken hebben de verbuigingsvormen der taal behouden.

Maar er is nog eene volkenfamilie, niet van Arischen stam, in het bezit van talen met verbuigingsvormen, namelijk de Semieten. De Spreker beschouwt hen als telgen van de herdersvolken, die in de Steppenlanden van Azië, zonder geschreven wet noch staatseenheid, aan het verkeer met God in de natuur der woestijn hadden willen vasthouden. Uit dit stamland zuidwaarts onder volken van Arischen stam voortgetogen, namen zij wel menig bestanddeel der beschaving van genen over, en werden verbuigingsvormen op hunne talen geënt, maar niettemin bracht hun oorsprong en aanleg een protest mede tegen de mythologie, het polytheïsme en den hiëratischen geest der Arische volken. Bepaaldelijk bij de Hebreëen, ontworsteld aan de banden van den Egyptischen Staat, is dit karakter sterk uitgedrukt.

Maar de tegenwerking tegen mythologie en polytheïsme kwam niet alleen van buiten; ook in den boezem der Arische volken kwam er een tijd van afval en ontstond eene nieuwe orde. In Hellas werd dit derde tijdperk, in zekeren zin eene wedergeboorte der gouden eeuw, ingewijd. Het kenmerkte zich door de wetenschap, die niet in beelden, maar in de taal van het nuchteren verstand over het zienlijke en onzienlijke poogde te spreken, en door de kunst, die gestalten schiep, zooals de natuur ze te aanschouwen gaf.

Nog op ander gebied had reactie tegen mythologie en hiëratisme plaats. Te weten in Indië en in Medië. Doch het Boeddhisme en het Mazdeïsme, door geene wetenschap en kunst, gelijk aan de Helleensche, ondersteund, handhaafden kwalijk

de vrijmaking, die zij beoogd hadden. Alleen het Jodendom in het Christendom herboren en in dezen vorm de godsdienst der Europeſche Ariſche volken geworden, zet op godsdienſtig gebied den ſtrijd tegen mythologie en polytheïsme zegevierend voort.

Deze bijdrage levert geen ſtof tot diſcuſſie. Zij wordt door den Spreker voor de Verſlagen aangeboden en zal aan de Kommiſſie van Redactie verzonden worden.

Daarna ſpreekt de Heer Millies over de inlandsche munten van den Ooſt-Indiſchen Archipel.

Het was de ſchoone verzameling van den Heer J. J. Becker, BZ., te Amſterdam, die voor ruim 25 jaren zijne aandacht daarop veſtigde, ofschoon ook die uitſtekende muntkenner in zijn lang leven slechts een paar ſtukken uit dat toen nog weinig gekende gebied had kunnen verzamelen. Later werd hij tot verder onderzoek aangeſpoord, eerst door het beroemde werk over de munten van Ooſt-Azië door den Ruſſiſchen geleerde, Baron Stanislas de Chaudoir, daarna door veeljarige briefwiſſeling met dien geleerde. Bij het weinige licht, toen over dit gebied verbreid, bij de zeldzaamheid dier hiſtoriſche gedenkteekenen, begon Spreker verſchillende wegen van onderzoek in te ſlaan. Het eerst dien op het gebied der letterkunde van den vroegſten tijd af, waar hij echter onder vele niet onbelangrijke aanduidingen bij Ooſtersche en Europeſche ſchrijvers, slechts eenige meer bepaalde, maar vaak numiſmatiſch weinig bevredigende opgaven vond bij Tavernier, Valentijn, den ſchrijver der Verhandeling in het IV^{de} Deel der *Verhand. van het Batav. Genootſchap*, Raffles, Crawford, Marsden en anderen. Navraag bij perſonen, die lang in O. I. waren geweest, leverde meestal niets op. Een hunner, een hooggeplaatſt ambtenaar, die ſchier 30 jaren in den Indiſchen Archipel had geleefd, wiſt hem ſtellig te verzekeren, dat aldaar geen inlandsche munten beſtonden, noch ooit beſtaan hadden: eene verzekering, die mede heeft geſtrekt om zijn vertrouwen in die zoogenaamde ervaring der Indiſche oudgaſten niet te vermeerderen. Daarbij

begon Spreker die voorwerpen in de hem toegankelijke openbare en bijzondere muntverzamelingen in ons vaderland en daarbuiten, te Parijs, waar hij vruchteloos naar de overblijfselen der verzameling van Tavernier heeft gezocht, te Londen en in een gedeelte van Duitschland en Zwitserland na te sporen en daarmede is hij geregeld tot nu toe voortgegaan. Slechts de wensch om dit onderzoek verder voort te zetten en de bezwaren aan verre buitenlandsche reizen verbonden, zijn oorzaak, dat hij niet vroeger heeft gemeend zijne resultaten openbaar te moeten maken en onlangs op eene min kiesche en aangename wijze op dit gebied door anderen is voorgekomen. Een verzoek om mededeeling van onbekende munten in Sprekers werkje: *De munten der Engelschen voor den O. I. Archipel*, Amst. 1852, bl. 3, werd niet beantwoord, maar eenmaal een aantal typen en stukken kennende, meende hij vooral op de plaats van oorsprong zijne nasporingen te moeten voortzetten en zond hij aan een aantal vrienden en correspondenten in O. I. teekeningen, met aanvraag tot het opsporen van dergelijke munten. Van enkelen, maar bovenal van den Heer D. F. Schaap, laatst Resident van Batavia, mogt hij gedurende vele jaren daarin ijverige hulp en medewerking ondervinden. Onder hen, tot wie Spreker zich had gewend, behoorde ook een zijner letterkundige Correspondenten, de Heer E. Netscher te Batavia, die daarop, zelfs ongevraagd, de goedheid had in het *Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde*, Dl. III, Batav. 1855, bl. X, eene oproeping te plaatsen om mededeeling van O. I. munten voor het werk, dat de Spreker zich voorstelde daarover uit te geven. Welk gevolg die oproeping gehad heeft, is Spreker onbekend, maar zeer heeft het hem bevreemd, dat, terwijl de Heer Netscher hem had bericht, dat het Batav. Genootschap slechts weinig munten van den Ind. Archipel bezat, waarvan hij hem galvanoplastische afdrukken zou bezorgen, die nimmer zijn ontvangen, die Heer, toen Mr. J. A. van der Chijs in 1858 in Indië was gekomen, zich zonder eenige mededeeling met dezen heeft vereenigd om ook de inlandsche munten van N. O. I. te beschrijven. Toen Spreker dit van ter zijde vernam, besloot hij te wachten op de verschijning van dit gedurig met zooveel ophef in de dagbladen

aangekondigde werk om te zien, of hij zijne aantekeningen zou verbranden. In het vorige najaar bracht de boekhandel het werk der Heeren E. Netscher en Mr. J. A. van der Chijs in Nederland aan (de exemplaren van het Bataviaasch Genootschap zijn ook nu nog door de Leden hier te lande niet ontvangen), en de Spreker besloot zijn geschrift niet te vernietigen. Hij wil thans niet treden in eene waardering dier handelwijze noch in eene kritiek van dit werk, maar met het oog op het slot der inleiding, waar de schrijvers verklaren: „wij vleijen ons „door ons leven en werken als aan de bron van de Neder- „landsch-Indische numismatiek een in sommige opzigten volle- „diger werk te leveren, dan de Hoogleeraar Millies met den „besten wil en de meeste inspanning zoude kunnen leveren,” meent Spreker het te moeten betwijfelen, of zij, aan de bron gezeten, daarvan een recht en doelmatig gebruik hebben gemaakt. Wellevender was de handelwijze van den Heer J. S. van Coevorden, die bekend met Sprekers arbeid, gedurende zijn verblijf in Nederland in 1860—61 niet aarzelde, zijne belangrijke verzameling aan den Spreker te doen kennen, gelijk later in O. I. weêrgekeerd aan de HH. Netscher en van der Chijs.

Overgaande tot een kort overzicht van de inlandsche munten van den O. I. Archipel, door de oorspronkelijke stukken of door teekeningen opgehelderd, vestigt de Spreker vooraf de aandacht op de zeldzaamheid dezer historische gedenkstukken. Die zeldzaamheid heeft verschillende oorzaken. Daar de meeste dier stukken geen plaats noch jaartal vermelden, soms ook moeilijk te ontcijferen zijn, schuilen zij nog vaak in vele verzamelingen onder de zoogenaamde onbekende munten, waartoe het soms niet gemakkelijk is den toegang te verwerven. Daarbij kwam ook in N. O. I. gedurende langen tijd eene schier ongelooftelijke onverschilligheid gelijk omtrent andere overblijfselen der oudheid, zoo ook voor deze. Zoo wordt b. v. verzekerd, dat de bewoners van een landschap op Java gedurende vele jaren de landpacht in goud betaalden, dat aldaar in verschillende bewerkte vormen werd opgegraven, zonder dat eenig Europeaan het der moeite waardig keurde, die voorwerpen te onderzoeken en het belangrijkste voor de wetenschap te redden. Uit dit eene voorbeeld blijkt reeds genoegzaam, hoeveel

verloren is gegaan, hoe weinig men ook op dit gebied zeggen kan, wat al of niet heeft bestaan, omdat er nog geen sporen van zijn gevonden bij de eerste beginselen van oudheidkundig onderzoek in den O. I. Archipel, waarin wij ons thans nog bevinden. Echter schijnt ook het gebruik van edele metalen in den vorm van eigen munten in den O. I. Archipel steeds beperkt te zijn geweest, daar de handel zich hoofdzakelijk, gelijk thans nog in een groot deel dier landen, of van vreemde munt, of van producten der natuur en der nijverheid als ruilmiddel bediende. Voor de behoeften van het dagelijksch leven zijn van vroege tijden af in een groot gedeelte van N. O. I., gelijk nog heden op Bali en elders, de munten der Chinezen in gebruik geweest. In het voorbijgaan deelt Spreker een overzicht mede van de hem bekende Chinesche munten uit den tijd vóór de komst der Europeanen, die op Java bij opgravingen zijn gevonden. Tevens wijst hij kortelijk op eene merkwaardige finantiële operatie, die door eene uitvinding in het muntwezen door de Chinezen tot eigen voordeel en tot schade der bewoners van den O. I. Archipel in de 16^e eeuw is aangewend. Voor het meer algemeen gebruik van goederen-ruilpleiten, zijns inziens, behalve bepaalde getuigenissen, ook de achterlijke stand der beschaving in vele gedeelten van N. O. I. en het zoo zeldzaam voorkomen van munten der oudtijds met den O. I. Archipel handeldrijvende volken, der Hindoes, Perzen, Arabieren enz., welke voorwerpen somtijds werden begraven, maar meestal tot sieraden schijnen gebruikt te zijn.

Bij het overzicht der tot nu toe bekende inlandsche munten, wijst hij voor Java in de Hindoe-periode op een of twee soorten van gouden munten, ook in verband met een verhaal bij Maſoedi en andere Arabische schrijvers; op groote en kleinere zilveren munten, welke laatste vooral uit palaeographischen grond langen tijd in gebruik moeten geweest zijn. In het voorbijgaan gewaagt hij van de groote koperen of looden Javaansche stukken, die in vorm het meest overeenkomen met de Japansche zoogenoemde tempelpenningen, en waarvan hij in het bijzonder het al of niet godsdienstige, Boeddhistische karakter bespreekt. Voor de overgangsperiode en voor den Mohammedaanschen tijd wijst hij op de munten van Bantam en ten slotte op

die van Cheribon. Bij die van Bantam deelt hij onder anderen mede, dat hij de afbeelding eener munt van dat rijk had gevonden in een Japansch muntwerk, dat hij vruchteloos vele jaren daarnaar onderzoek had laten doen op Java, totdat hij eindelijk die munt in eene oude verzameling in Duitschland had weêrgevonden. Die munt geeft hem aanleiding om te spreken over de nog zoo gebrekkige en onzekere kennis van de inlandsche geschiedenis der volken van N. O. I., zoodat hij b. v. in weerwil van alle nasporingen nog niet met voldoende zekerheid den naam heeft kunnen ontdekken van den Vorst, die kort voor de eerste komst der Hollanders te Bantam voor Palembang was gesneuveld, noch dien van zijn opvolger.

Van Sumatra zijn den Spreker nog slechts weinige munten uit de Hindoe-periode bekend, die in de nabijheid van het oude Fantsoer op de Westkust gevonden, hem door den Heer Dr. H. N. van der Tuuk welwillend zijn afgestaan. Overigens zijn van de Westkust, zelfs van Menangkabou nog geen munten bekend, maar vertoont zich uit den Mohammedaanschen tijd het gebruik van eigen munten in de Staten van het noorden langs de oostkust naar het Zuiden, in Atjih, Siak, Djambie en Palembang, met Arabisch-Maleisch of meer oud-Javaansch karakter. Van Atjih gewagende, wijst Spreker op de zoo gebrekkige behandeling van deze en andere munten bij W. Marsden, die nauwelijks schijnt toe te laten, dat dit gedeelte van het groote werk: *Numismata Orientalia* door dien beroemde geleerde zou geschreven zijn. Voor de vroegere geheel onbekende munten, had vooral een zegel van den Koning van Atjih op eene Missive van Prins Maurits aan dien Vorst, op 's Rijks Archief berustende, hem den weg gebaad tot hare ontcijfering en bepaling.

Geographisch en historisch acht de Spreker de eilanden ten oosten van Sumatra en het Maleisch Schiereiland onafscheidelijk met den O. I. Archipel verbonden en zoo bespreekt hij de munten, vroeger bij de Chinezen op Banka in gebruik, eenige munten van Djohor, door hem ontdekt, van Kedah, Trangganoe en Patanie, terwijl die der overige staten nog onbekend zijn.

Van het groote eiland Borneo is op dit gebied weinig te vermelden. Achtervolgens behandelt de Spreker de noordkust, de

munten der Chinezen op de westkust, die van het nieuwe rijk van Pontianak en in het zuiden die van het rijk van Bandjermasin, waarbij hij het gebruik van geheimzinnig cijferschrift op sommige munten vermeldt, en eenige bijzonderheden van het muntwezen van den SoeloeArchipel en van Mindanao aanstipt.

In het zuidelijk gedeelte van Celebes, in Makassar, schijnt, volgens Spreker, de oostelijke grens gelegen van het inlandsche muntwezen in den O. I. Archipel. Hij deelt mede, hoe hij tot de ontdekking der munten van Makassar is gekomen, die thans zelfs bij de inlanders geheel onbekend zijn geworden, ofschoon dit teeken van beschaving, eigene munt, zelfs in drie metalen, daar nog in het begin der vorige eeuw is vervaardigd geworden.

Ten slotte verbindt de Spreker met dit overzicht nog eenige algemeene beschouwingen en wijst hij vooral daarop, hoe sedert de komst en vestiging der Europeanen in den O. I. Archipel de handel en nijverheid der inlandsche staten is verminderd en onderdrukt, de meest ontwikkelden hunne onafhankelijkheid en welvaart hebben verloren en de toenemende achteruitgang in beschaving zich ook in de geschiedenis van het inlandsch muntwezen duidelijk openbaart.

Het gesprokene geeft den Heer Leemans aanleiding tot een paar opmerkingen. Hij meent te weten, dat de muntverzameling van het Bataviaasch Genootschap, uit haren schuilhoek te voorschijn gehaald, de bron is, waaruit de Heeren Netscher en van der Chijs bij de zamenstelling van hun werk geput hebben. Voorts deelt hij een en ander mede over de Indische munten van het ethnologisch Museum te Leiden, die waarschijnlijk aan den Heer Millies niet alle bekend zijn. De verzameling is rijk in Boeddhaen in Chinesche munten.

De Heer Dirks brengt naar aanleiding van het gehoorde in gedachten, hoe hier te lande niet voorkomende Oud-Friesche munten in Rusland gevonden zijn en wijst op de Oud-Duitsche tempelmunten.

De Heer Millies had gewenscht de vrucht zijner onderzoekingen aan de Akademie voor hare Verhandelingen aan te bieden. Daar echter de uitgave dier Verhandelingen uit gebrek aan geld is gestaakt en zijn stuk te uitvoerig is voor de Ver-

slagen en Mededeelingen, zal hij de uitgave daarvan op eene andere wijze beproeven en kan van het thans door hem gesprokene slechts een kort verslag in het Proces-Verbaal der zitting worden gegeven.

De Heer Leemans biedt een stuk van het buitenlandsch Lid F. V. Chabas, getiteld *sur l'étude de la langue égyptienne* voor de Verslagen en Mededeelingen aan. De Heer Bakhuizen van den Brink verklaart zich daartegen. Wat door de vergadering niet gehoord is, waarover de leden niet hun gevoelen hebben kunnen uiten, behoort naar zijn oordeel niet in die verzameling. De Heeren van Lennep en Leemans verklaren over dit punt evenzoo te denken, maar beiden vinden bezwaar in de toepassing van dit principe na het antecedent met de verhandelingen van de Heeren Acker Stratingh en Roorda.

De Voorzitter wijst op Art. 5 van het Reglement van orde, waarop besloten wordt het stuk van den Heer Chabas in handen te stellen van de Kommissie van Redactie. De Heer Bakhuizen van den Brink kondigt aan, dat hij een voorstel wil doen tot wijziging van Art. 5 en 7 van het Reglement.

Volgens opgave van den Heer Leemans zijn bij de Kommissie voor de overblijfselen der oude Vaderlandsche kunst berichten ontvangen van de Heeren A. Schaepkens te Brussel, Plantenga te Katwijk a. R., J. A. Roseboom te Amsterdam, W. T. Leemans te 's Hertogenbosch, A. C. van der Kellen te Stratum, P. Messert te Woudrichem, den Burgemeester van Amersfoort, een der wethouders van Ooststellingwerf en van I. Koning, gezagvoerder van de Kosmopoliet, nu te Rotterdam.

De Heer Dirks biedt twee afdrukken uit de Vrije Fries voor de boekerij der Akademie aan.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

OVER
DRIEËRLEI TIJDPERK
IN DE
GESCHIEDENIS DER MENSCHHEID.
BIJDRAGE VAN
W. G. BRILL.

He is bekend, dat onze dichters, waar zij zich eene zaak als een persoon denken, zich vaak niet bekreunen om het geslacht van den naam dier zaak. Zoo noemt Vondel de zon *alzienden Vader*, en de Decker noemt haar *Vorst der hemellichten*; Hooft noemt de zee *Vader aller meeren*; Vondel wederom den zang *boeister van 't gehoor* *); de Decker den ouderdom *moeder van de ervarenheid*, en eindelijk laat Moonen den Avond *moeder* worden *van de Mei*.

In eene taal, als de onze, waar de stempel van het taalgeslacht, ten gevolge van het verlies der verbuigingsvormen bijna is uitgewischt, is den dichteren deze vrijheid vergund. In het Latijn en het Grieksch, en andere talen, waar de verbuigingsvormen nog genoegzaam in hunne oorspronkelijkheid onaangetaast bestaan; ja, in de Romanische talen, waar mannelijk en

*) Later vond hij dit, ten onrechte, te stout, en de regels:

Om uw Prins Willems wieg en boortedag te eeren
Met lieflijk maatgezag: zang, boeister van 't gehoor,
Zang, die de ruwste ziel lokt spelen buiten 't oor.

veranderde hij aldus:

Om uw Prins Willems wieg en boortedag te eeren,
Met lieflijk maatgezag te boeijen 't wuft gehoor
En d'allerruwste ziel te lokken buiten 't oor.

vrouwelijk door onderscheidende klanken gekenmerkt zijn, kan de vrijheid niet zoo onbepaald worden aangewend; in het Engelsch, daarentegen, waar het taalgeslacht vervallen is, vermag niet alleen de dichter, maar zelfs de redenaar en elke prozaschrijver, mits zijn stijl tot de vereischte hoogte stijge, zich van die vrijheid ruimschoots te bedienen. Zoo maakt Fielding *den Oceaan* vrouwelijk; Shakespeare, daarentegen, mannelijk; Milton maakt op de eene plaats den *Hemel* tot een mannelijken, op de andere tot een vrouwelijken persoon; zoo worden, eindelijk, *de Zomer* en *de Winter* door Thomson tot mannelijke wezens, door Young tot vrouwelijke gestalten verheven *).

Hoezeer er alzoo verschil kan bestaan tusschen het grammatisch geslacht van een woord en het poëtisch geslacht van eene zaak, is het toch eene belangrijke vraag, of niet het taalgeslacht een verschijnsel is van denzelfden aard als zulk een poëtisch geslacht.

Ik heb reden om het er voor te houden, dat er zijn, die in deze meening verkeeren, en gelooven dat aan de oorspronkelijke toekenning van het taalgeslacht eene beschouwing en eene handeling ten grondslag ligt, overeenkomstig met die, door welke de dichters zich eene zaak als een mannelijken of eenen vrouwelijken persoon voorstellen. Dezulken meenen, dat de mensch, in het tijdperk der taalvorming, zich eene zaak als een persoon verbeeldend, naar de natuur van het beeld, dat zijne phantasie hem voortooverde, aan het naamwoord een der geslachten zal hebben toegekend.

Dit intusschen is geenszins het geval. De phantasie heeft, evenzeer als het wijsgeerig denken, bij de vorming der taal geenerlei rol te vervullen. — Wat toch is het wezen en de taak der phantasie of verbeelding? Zij is de werking van den geest, die het actueele leven, na zich daarvan teruggetrokken te hebben, in vrijgeschapen beelden weder voor zich laat verrijzen. Bij de taalschepping nu trekt zich de mensch in geenen deele van het actueele leven terug. Hij neemt een verschijnsel waar: en van die waarneming getuigt de spraakklank, die haar,

*) Zie de plaatsen in mijne *Opmerkingen op het gebied der Engelsche Spraak-kunst*, bladz. 41 en 42.

als het ware, bezegelt. Haar inhoud is een vereeniging van twee elementen: het voorwerp, waaraan iets waargenomen wordt, en datgene, wat aan dat voorwerp wordt waargenomen. Deze twee elementen in hunne onderscheidenheid te vatten en ze weder met bewustheid te verbinden, is het werk van het denken: het is oordeelen, en de spraakklank drukt zoodanig oordeel uit, en niets meer. Al naardat de aan het voorwerp waargenomen daad (want wat aan het voorwerp wordt waargenomen, wordt gemeenlijk als *een doen* van dat voorwerp voorgesteld) geacht wordt het werk te zijn van eenen mannelijken of van eenen vrouwelijken werker, wordt aan den spraakklank, naam van het voorwerp geworden, het mannelijke of het vrouwelijke geslacht toegekend.

Zoo ontstaat de taal, zoo ontstaan hare vormen in het oogenblik der waarneming zelve. De taal is het voortbrengsel van het denken, zoo als het van het onmiddellijke leven uitgaat; zij is de getuige, hoe de mensch oorspronkelijk te midden der actueele levensverschijnselen verkeerde, zonder zich eene wereld te scheppen, van de actueel levende schepping onderscheiden; maar niettemin (het ontstaan van den spraakklank waarborgt het ons) met de volle kracht zijner bewustheid. Aan den eenen kant moet men zich den oorspronkelijken mensch voorstellen als geen leven leidend noch verlangend te leiden in onderscheiding van de hem ter hand zijnde schepping: hij is in zooverre één met de hem omvangende natuur, één met het actueele leven; maar van den anderen kant is hij daarbij toch ten volle mensch; dat is, met een beginsel bedeed, hetwelk hem over het al, dat tegenover hem staat en over alles wat zijne zinnen treft, een oordeel vellen doet. Dit beginsel (in het belang van de eenige juiste voorstelling van het wezen der taal is het noodig zulks op te merken), dit beginsel is een absolute kracht: ondenkbaar is het, dat het immer of meerder of minder zijn zou: een wezen bezit dat beginsel of bezit het niet: in het eene geval is dat wezen mensch, in het andere is hij zulks niet. Mensch, namelijk, noemen wij dat bewerktuigde wezen, hetwelk bij het inleven in de natuur met oordeelskracht bedeed is en alzoo bij uitstek zelfstandig tegenover de natuur staat. Er zijn graden in de mate van de zelfstandigheid der

wezens binnen den schoot der natuur. De onbewerkte voorwerpen hebben hun middelpunt buiten zich en liggen werkeloos, in zoo verre de kracht, die buiten hen is, zich niet aan hen be-
 tuigt, zij zijn onzelfstandig, deelen van een vroeger aanwezig, of van een ons verborgen, een gansche wereld omvattend organisch leven. De plant, daarentegen, heeft een afgerond bestaan; zij heeft haar middelpunt in zich zelve; toch is zij nog niet losgemaakt van de logge elementen. Maar het dier is los en vrij, doch slechts in beperkte mate: het heeft geene kracht om zich uit de elementen een eigen wereld te bouwen. Dat vermag alleen de mensch. Hij die zou meenen te mogen aannemen, dat dit vermogen zich bij den mensch van lieverlede heeft ontwikkeld, verraaft dat hij van die kracht geen juist denkbeeld heeft. Een beginsel, dat is, de oorsprong eener werking, is evenmin voor ontwikkeling, als een punt voor uitbreiding vatbaar: het wordt mettertijd op meer zaken toegepast, in steeds meer gevallen angewend; maar zelf ontwikkelt het zich niet. Wel kan ik mij voorstellen, dat de mensch in de eerste eeuwen van zijn bestaan (en het klimaat der aardstreek, oorspronkelijk door hem bewoond, maakt het gemakkelijk, ja noodzakelijk zulks aan te nemen) zich minder zelscheppend heeft gedragen; dat hij zich meer in de natuur te huis bevond, zich door haar liet kleeden en dekken; dat hij zijn verstand gewonnen en gevangen gaf aan de natuur en het leven, overtuigd dat zijn verstand slechts eene schaduw is van dat verstand, hetwelk in de natuur der dingen werkt; maar niettemin, dat vermogen des denkens, dat verstand, bezat hij in volle kracht, en de oefening van dat vermogen, kon hij evenmin mis-
 sen of doen stilstaan als den adem zijner borst.

Zoo meenen wij het recht te hebben om ons de stamvaders van ons geslacht voor te stellen als van den aanvang aan ten volle menschen en daarvan het pand bezittend in de taal, hoezeer zij, daar wij toch in regelmatige ordening en in voortbrengselen der nijverheid iets bij uitstek menschelijks zien mogen, buitendien nog bijna niets menschelijks bezaten. Maar aan hetgeen zij hadden, hadden zij genoeg. Levende in het ge-
 gevene, in het zich hun aanbiedende leven, brachten zij in praktijk wat nog altijd onze hoogste taak blijft, en bezaten zij

wat allen, die ooit iets van het leven erkend hebben, niet ophouden ons in te scherpen. Of wat (om van de Hebreuwsche en in het algemeen gewijde schrijvers niet te spreken), wat is de strekking van diē aloude Grieksche spreuk: τὸ παρὸν εὖ ποιεῖν (*wat voor de hand is, wat zich ons aanbiedt, wel te maken*), een spreuk, welke in velerlei vorm bij Grieksche dichters en wijsgeeren voorkomt: bij Pindarus in de uitdrukking τὸ πρὸ ποδὸς σκοπεῖν (*te zien op hetgeen voor den voet is*); bij de Stoïcijnen met hun voorschrift: κατ' ἐμπειρίαν τῶν φύσει συμβαινόντων ζῆν (*te leven naar bevind van de zaken, die het leven oplevert*), nog korter uitgedrukt: ὁμολογουμένως ζῆν (*dus te leven, dat telkens onze rede instemme met hetgeen de natuur en het leven aangeven*), een voorschrift, dat nog Horatius meermalen verkondigt, onder anderen, waar hij zegt: quod adest, memento componere aequus (*bestel naar behooren wat het tegenwoordig oogenblik oplevert*). Van de nieuwere schrijvers zal ik GOETHE niet aanhalen: want van al zijne geschriften is die leer de schering en de inslag; maar het is opmerkenswaard, dat een Voltaire ons zelfs deze zedekunde predikt, waar hij zegt: *vivre à sa place et garder ce qu'on a*, en elders: *le paradis terrestre est où je suis*.

Zoo leefde het menschedom ordelijk zonder wetten, beschaafd zonder wetenschap, rijk zonder geld. Dit is de historische waarheid der mythe van de gouden eeuw.

Maar van lieverlede werd de zucht onwederstaanbaar om een eigen wereld te scheppen, zoowel in stoffelijken als in geestelijken zin, en niet alles aan de natuur over te laten. Dit is het tijdstip niet alleen van het ontstaan der handwerken, die den mensch van dak en kleeding en wapentuig voorzien; maar ook van de vaststelling van regels voor de maatschappelijke betrekkingen, en ten laatste ook het tijdstip, waarin de mensch in gelijkenissen van zijn begrip van de natuur der dingen rezenschap geeft. Niet langer van zich kunnende verkrijgen, de beelden van het helder oog zijns geestes in stil welbehagen met zich om te dragen, en zijne filosofie geheel en al in daden, als het ware, om te zetten, houdt hij die beelden vast, beschrijft ze en schildert ze af, voor zich zelven en anderen. Zoo ontstaat eene gallerij van gestalten, symbolen van den inhoud der

wereldbeschouwing der toenmalige geslachten, met andere wòorden: het mythenscheppend tijdperk is ingetreden, tevens dat van het ontstaan der godsdiensten met al haren toestel van tempels en beelden, en met al de begeleiding van liederen en gebeden; want in die symbolische gestalten erkent en vereert de mensch het wezen der dingen, het Opperwezen en de openbaring zijner kracht.

Werd in zulk een mythe een natuurvoorwerp tot een persoon verheven, dan zal het voorgekomen zijn, dat er verschil bestond tusschen het taalgeslacht van den naam en het geslacht van den mythischen persoon. In zulk een geval zal zich de mythologie niet om het taalgeslacht bekreund hebben, en men zal te werk gegaan zijn, gelijk, hoezeer oneindig veel later, Homerus te werk is gegaan, die de natuurverschijnselen *donder* (*βροντή*) en *bliksem* (*στειροπή*) met vrouwelijk taalgeslacht, tot mannelijke personen Brontes en Steropes verheffende, de namen met hunne vrouwelijke vormen heeft behouden, en ze niettemin mannelijk gemaakt heeft.

Tot dus verre vonden wij de oorzaak van het ontstaan der mythen en der inrichtingen, die gelijktijdig ingevoerd werden, in een inwendigen drang, die den mensch bewoog. Doch daaraan niet alleen is het ontstaan van mythen en wetten te wijten. Ook en vooral werden zij door dezulken, die zich daartoe geroepen gevoelden, ontworpen, dewijl het vroegere leven, ontaard, op verwildering dreigde uit te loopen. Reeds hadden zich vóór het tijdperk, dat ik het mythenscheppende wenschte te noemen, groote afdeelingen der menschheid van de kern afgescheiden. De aard der talen, die de hier bedoelde menschenstammen spreken, getuigt van achteruitgang. Eensdeels heb ik de volken van zuid-oostelijk Azië, die monosyllabieke talen spreken, anderdeels de Noord- en Midden Aziatische, Amerikaansche, Polynesische en Afrikaansche volken op het oog. In die monosyllabieke talen is het woord geheel en al tot het peil van een blooten naam eens voorwerps of begrijs afgedaald; werkwoorden, als zoodanig, bezitten die talen niet; alzoo wordt de daad van het denken er niet uitgedrukt: onverbogen staan er de woorden in de rede nevens elkander: in de levende rede drukt slechts de toon, in de geschreven rede slechts de orde der woorden hunne onderlinge betrekking uit. In het

leven moet dus een begeleidende teekentaal van tonen en gebaren, in het schrift een doode regel het gemis aan taalvormen vergoeden. Doode regelen en vormen, ziedaar tevens de macht, die bij de Chinesche, Siamesche en Barmaansche volken de verwildering te keer gegaan en, met de krachtige hulp van het pasigraphisch schrift, verschillende natiën aan eene ontzagwekkende eenheid heeft onderworpen.

Bij die andere menschenstammen, welke Polynesie, Amerika, Afrika bevolkt hebben, was mede, met de verbuiging, de stempel der hooge geestbeschaving van de taal uitgewischt; maar hier ontbrak, met het schrift, alle middel om verband en eenheid tusschen verledene en tegenwoordige tijden en tusschen ver van elkander afgelegene landstreken tot stand te brengen, en alzoo eene machtige volkseenheid te bewaren. Die Stammen verbreidden zich in alle richtingen over den wijden aardbodem en verdeelden zich bij voortduring. Waar men hier Staten en godsdienstige instellingen, die dezen naam verdienen, aantreft, zoo als op het oude Java, in Mexico en Peru vóór de verovering dezer landen door de Spanjaarden, daar kan men zeker zijn, dat met vreemde aankomelingen een kiem van beschaving van elders werd aangebracht.

Zulk eene verwildering werd genoegzaam alleen bij den Ari-schen of Indo-Europeschen menschenstam verhoed, terwijl er in zijn midden groote geesten opstonden, die Staten stichtten, steden bouwden en godsdiensten schiepen. Maar deze verandering had niet zonder tegenkanting plaats. In de Steppenlanden van Azië handhaafde zich volk bij volk, dat aan het verkeer met God in de natuur der woestijn wilde vasthouden, zonder geschreven wet, noch dwingende staatseenheid. De gelijkenissen van het goddelijke, de beeltenissen van het Opperwezen dochten dien herdersvolken afgoderij, gelijk de onderwerping aan staatsverband en burgerlijke overheid hun als slavernij voorkwam. De talen ook van deze volken raakten de verbuiging kwijt, en de twee-lettergrepige gedaante harer woorden getuigt, hoe men door verdubbeling van den klank dit verlies heeft pogen te vergoeden: het met klanken aanduidende en schilderende element heeft in deze talen, onder den gemeenschappelijken naam van Turanische talen zamengevat, het overwicht.

Als een uit die herdersvolken losgerukte Stam, die zich te midden der Arische natiën liet gelden, protesterende tegen staatsdwang en mythologie, komen mij de Semieten voor. Hunne talen zijn dissyllabisch en vertoonen buitendien nog meer dan ééne eigenaardigheid, die aan de Turanische talen herinnert; doch op dien stam zijn, ten gevolge van hun verkeer te midden der Arische volken, verbuigingsvormen geënt. Bepaaldelijk de Hebreëen dragen dat karakter der Semieten. Zij scheurden zich los uit de banden van den Egyptischen Staat, in welken ik de organisatie meen te mogen erkennen van eenen Stam, tegengehouden op den weg der verwildering door een krachtig priesterdom, van elders, misschien uit Achter-Indië, aangekomen. In de oudste oorkonden der Hebreëen vindt men sporen genoeg van den oorsprong, dien wij hun toeschrijven. Daar wordt de herder Abel verheerlijkt; de stedenstichter Kaïn met zijn nijverheidkweekend naijverig kroost staat ongunstig aangeschreven. De minnehandel der Godenzonen met de schoone dochteren der menschen, in die zelfde oorkonde vermeld, schijnt te zien op het mythische en heroïsche tijdperk. De Godenzonen, welke afvallig worden van het goddelijke leven, zijn de Apollo's en Mercuriussen, en de Reuzen zijn de Herculessen der Arische mythologie. Slechts in eenen zondvloed, die den menschengeest uitdelgt, is er genezing tegen het bederf, en bij Noach, door de wateren aan de vervloekte aarde en door den wijn aan de zorgen van het menschelijke leven ontsnapt, al wordt zijn naakte natuurstaat door den Chamiet bespot, is er voor den mensch, zoo als de text het uitdrukt, „vertroosting over zijn werk, en over de smart zijner handen.”

Doch wij gaan verder. — Ook de periode, met de dichtung der mythen nieuw ingetreden, een periode, die (de vergelijkende taalstudie bewijst het) was aangevangen voordat de Indische, de Grieksche en de Germaansche wereld nog vanééngescheiden waren; ook die periode had haren tijd. Er kwam eene eeuw, dat die mythen onbegrepen vormen dreigden te worden en met ergernis zouden weggeworpen zijn, zoo geen bepaalde Stand, min of meer ingewijd in haren zin, zich de handhaving dezer symbolen tot taak had gesteld en haar gezag aan de menigte had opgedrongen, om tegelijk aan de Godsdienst en aan den

Staat ontzag te verzekeren. Wanneer een volk, te midden van hetwelk zulk een Stand van ingewijden eene godsdienstleer in bewaring hield, en waar alzoo het denkbeeld der gelijke waardigheid van allen verzaakt was, veroverend optrad, moest eene Castenindeeling ontstaan, gelijk wij in het Brahmanisme aantreffen. Tegen den Indischen Castenstaat deed zich eene reactie op in het Boeddhisme, hetwelk als zoodanig geschikt was om zich uit te breiden over de zich van monosyllabieke talen bedienende Oost-Aziatische volken, onder welke het gemis eener gewijde leer het opkomen van onderscheidene Standen en Casten had verhoed. Doch het Boeddhisme was in zijn beginsel slechts negatie, eene negatie, die, met den Castenstaat, het geheele leven trof, als ware het leven zonder zulk een organisatie niet denkbaar. — Ook onder de Medo-Persen, een volk van Arischen stam, maar waarbij langen tijd Nomadische zeden heersten, en bestemd om zijn gebied over Semitische volken uit te breiden, bespeuren wij in de leer van Zarathustra eene reactie tegen de Arische godsdienststelsels: de goden, Dewas, bekomen hier het karakter van booze geesten. Maar bij de noodzakelijkheid om den Staat tegen de Nomaden van het Noorden en Westen te verdedigen, bij de Oostersche verheerlijking der koningen en den speculatieven geest der Magen, ontstond er uit de oorspronkelijke Lichtleer een godsdienst vol voorschriften en praktijken, en sloop bij het Mazdeïsme de dienst van allerlei daemouen, even als bij het Boeddhisme de dienst der oude goden weder in.

Maar gelijk de Arische stam de eenige was, die na den verbasterden natuurstaat eenen stap voorwaarts ging, zoo zien wij te midden van dienzelfden Arischen stam eene natie na de ontaarding van den mythologischen staat der volken op nieuw een wezenlijken stap hooger stijgen. Ik bedoel de Grieken. Onder hen was geen priesterstand bij machte om bij het volk eerbied voor de godsdienst in te scherpen, zoodra het dien begonnen was te verliezen. Dat volk, door het burgerlijke leven ingenomen, telde langer niet, wat het niet bevatte, en spotte met die mythische gestalten of ergerde zich aan de ongerijmdheden der mythische verhalen en de ongeregelde heden der mythische personen.

Maar was daarom de tijd der doorgronding van de natuur

der dingen, de tijd van een bevredigend inzicht in het wezen der wereld en des levens voor goed voorbij? — Het zou bedroevend geweest zijn, zoo bij den mensch, het eenige wezen, hetwelk zin heeft om de natuur der dingen te verstaan, die zin voor altijd en zonder uitzondering verstompt ware. Maar, gelukkig, zoo was het niet. Juist bij de Grieksche natie, welke de overgeleverde mythen, hetzij tot een spel verlaagd, hetzij als louter ijdelheid had verworpen, waren er ingewijden, onderwezen niet door eenige priesterleer, maar door de kracht huns eigenen geestes. Ook thans was het plicht voor die ingewijden om den inhoud van hun denken en gevoelen in eigenaardige scheppingen in te kleeden: anders toch scheen alle hoogere en diepere beschouwing van natuur en leven voor altijd verloren. Maar zouden zij nu nieuwe mythen dichten? Nieuwe mythen kon geen beter lot dan de verouderde wachten, en daarenboven den nieuweren ingewijden ontbrak het aan die naïviteit, welke den inhoud des denkens in beelden hult, even misleidend als de afgebeelde zaak zelve, en even weinig rechtstreeks sprekend tot het verstand. Neen! deze nieuweren spraken, zoo veel mogelijk, in de verstandstaal, in afgetrokken redenen, niet in gelijkenissen. — Gij bemerkt, dat ik het ontstaan van de wijsbegeerte en van de wetenschap in het algemeen op het oog heb. — Maar met dat al waren er toch vernuften, welke die zucht om beelden te scheppen, die lust om te „fabuleren”, zoo als Goethe het noemt, niet konden bedwingen. Wat zij van het leven ervaren hadden, nam voor hunne fantasie gestalten aan. Doch die gestalten waren niet wederom mythen, dat is beelden, welke aan geen anderen eisch beantwoorden dan aan dezen, dat zij uitdrukken wat in huns scheppers denken bestaat, onverschillig of het beeld liefelijk zij of wanstaltig, fysiek mogelijk of ongerijmd. Neen! er deed zich een schoonheidsgevoel gelden, welks voorschrift, uitgesproken door den wijsgeer Aristoteles, dus luidde: *volg de natuur na*, dat is, schep, dichter, van nu aan geene wangestalten, zoo als de natuur ze niet kent; verbind geen vrouwenbuste met een visschenstaart, geen menschenhoofd met een runder- of paardenromp, nog minder een menschenlijf met een dierenkop. Neen! vorm uwe ideën tot geene andere gestalten, dan de zoodanige, als de natuur ze oplevert; maar laat er uw

geest, uw inzicht, uw gevoel van harmonie in spreken, en de beelden, die gij levert, zullen wellicht misleiden of misduid worden, maar ze zullen schoon wezen en de tooverkracht der schoonheid uitoefenen. Zoo zag men in de Grieksche poëzij den mensch terugkeeren tot den oorspronkelijken staat, toen nog geene metaphysische mythen de gemeenschap tusschen de natuur en den geest des menschen verklaarden, of moet ik zeggen? verduisterden. Zoo kwam in de Grieksche beeldende kunst en voor een goed deel in het Grieksche leven de mensch tot de kuische naaktheid der gouden eeuw terug.

Ten slotte waren de wetenschap en de schoone kunst nevens elkander geboren, twee vormen, die te voren onontwikkeld besloten geweest waren in den eigenaardigen vorm der mythe. Maar ook tegenover deze nieuwe uiting van den scheppenden menschelijken geest liet zich het Semitisme niet onbetuigd. Uit Israëel zag men zich over de Grieksche, de Latijnsche, en, tegelijk met de Grieksch-Romeinsche beschaving, over de Germaansche en de Slavische volken eene prediking verspreiden, sterker dan de schoonste kunst en de diepste wetenschap, die als menschenwerk aan verduistering onderhevig zijn. Wie gevoelt niet, dat ik hier het Christendom bedoel, een waar werk Gods in de menschheid: want hier is de geheele inhoud van alle wijsheid in feiten, in handeling, in het leven, in eens menschen leven vervat.

Zoo hebben wij dan de taal erkend als de oudste der schepingen van den mensch, die, waar godsdiensten gevallen zijn, in genoegzaam voldoende staat al die ongetelde eeuwen doorstaan, en de invloeden van mythologie, poëzij en wetenschap, die, zoo als men vermoeden mocht, min of meer storend op haar moesten werken, getrotseerd heeft. Hoe vermocht zij zulks? Ziedaar eene vraag, die wel verdient, dat wij onze krachten beproeven om ze eenigermate te beantwoorden.

Wij nemen aan, dat de taal oorspronkelijk en van nature voorzien is van verbuigingsvormen. Immers ligt het in haar wezen, als uitdrukking der gedachte, dat de daad van het denken in haar niet onuitgedrukt blijve. Die daad nu wordt door de verbuiging bepaaldelijk van het werkwoord uitgedrukt. Maar ook is de verbuiging in haren oorsprong uit aanwijzende, zoogenaamd

pronominale klanken, zoo eenvoudig en met de levendigheid en naïveteit, die wij aan den kinderlijken mensch mogen toeschrijven, zoo overeenkomstig, dat wij niet anders denken kunnen, dan dat zij met de geboorte der taal zelve is ontstaan. Bij gevolg meenen wij, hetgeen wij reeds herhaaldelijk veronderstelden, dat de talen, die van verbuiging zijn verstoken, ze verloren hebben. Zulk een verlies is gemakkelijk te verklaren. Wel bleef natuurlijk de kracht, die de taal had doen ontstaan, haar eerste werk nog overleven: die kracht schiep als het ware telkens de taal en hare vormen van nieuws, en slechts daarom werden de oude klanken niet door nieuwe vervangen, omdat die oude klanken aan den eisch beantwoordden, en de geest zich geen nieuw stroombed, als ik het zoo mag uitdrukken, behoefde te graven, waar hij in de bestaande taal en hare vormen eene volkomen toereikende bedding vond. Zoolang de geest van de individuen op de hoogte bleef van de kracht, die de taalvormen geschapen had, werden die vormen begrepen en bewaard. Zelfs was tot het behoud dier vormen niet eenmaal een in allen deele duidelijk inzicht in hunne beteekenis noodig: immers bij kinderen en onbeschaafden merken wij nog steeds soms eene treffende inachtneming van taalvormen op, die zij niet gansche-lijk doorgronden: het gebruik, namelijk, leert hen de middelen kennen, en de behoefte leert hen ze aanwenden. Maar begrijpelijk is het slechts al te zeer, dat de taalscheppende kracht van lieverlede verflauwt; dat tevens met de gezindheid om zich kinderlijk aan het gegeven voorbeeld aan te sluiten, de vatbaarheid om de wetten der taal te erkennen, verloren gaat! Alsdan verwacht men zich lichtelijk in de verscheidenheid der vormen; ongepast gebruikt, missen zij hun doel; het wordt raadzaam ze te verwaarloozen, en door andere middelen te vervangen. Die middelen liggen voor de hand: het zijn tonen en gebaren, of op zichzelf staande nieuwe klanken. De waardigheid, die zonder aanwending van overmatige stoffelijke hulpmiddelen met redeklanken had leeren spreken, daalde in dezelfde evenredigheid: in één woord eene verbuigingloos geworden, eene verwilderde taal, eene wildentaal was ontstaan.

Langer dan bij de wijd en zijd verstrooide menschenstammen moeten de deugd en de kracht, die in staat zijn de taal

bij voortduring onder de elkander opvolgende geslachten te herscheppen, in de bakermat der menschheid voorhanden zijn gebleven. In allen gevalle is bij den Arischen Stam de taal zoo al niet ongewijzigd, dan toch ongedeerd gebleven tot den tijd van den oorsprong der mythen en godsdiensten toe, en sedert was met die mythen eene overlevering, in bepaalde taalvormen vervat, aanwezig, met welke die taalvormen bewaard werden. Waar een priesterstand zich de bewaring der godsdienstleer toe-vertrouwd zag, was het behoud der taal, in welke de hymnen en gebeden en de heilige verhalen vervat waren, te gelijk verzekerd. Maar ook zonder priester caste kon de overlevering en daarmede de taal en hare vormen ongeschonden bewaard blijven. Wij zien het in het voorbeeld der Gothen, die hunne taal met een overvloed van geleerde (*savante*) vormen in het van hunne bakermat ver verwijderde land zonder schrift tot in de vierde eeuw na Christus bewaard hebben. Het bestaan van een leekenadel is toereikend om zulk een resultaat te verklaren. Wij zien het aan de volharding, met welke de naar IJsland uitgeweken Scandinavische aristocratie hare taal en overleveringen in het leven heeft gehouden: de Edda is er het bewijs van.

Ook de Hellenen, hoezeer vrij van alle castenindeeling, hebben hunne taal tot in de historische tijden in onvergelijke volmaaktheid, hoe gewijzigd ook, bewaard, en de dichtkunst en wetenschap, bij hen geboren, maakten op de taal geene inbreuk. Voorwaar van de dichters had zij geen verderf hoegenaamd te duchten. De vrijheid en vaardigheid hunner gave openbaart zich in de eerbiediging der bestaande taalvormen, en hoe zouden zij dan de taal in eenig opzicht geweld hebben kunnen aandoen of hare ongeschondenheid in gevaar brengen? Want ook het maatgezag was bij de Grieken in de volmaaktste overeenstemming met de ruime middelen der onovertroffen taal, ja, wat meer is, de gedichten, levend in het geheugen der menschen, verzekerden aan de taalvormen de onsterfelijkheid, welke die gedichten zelve deelachtig waren. En wat de wetenschap betreft, voor alles wat zij vermag te vinden, is in de taal de uitdrukking voorhanden. Hoe klaarder zij is, hoe minder zij met de taal in strijd komt.

Maar waarom staan wij Germanen in dit opzicht zoo ver bij

de Grieken achter? Want de Duitsche taal, bepaaldelijk de Nederlandsche, blijkt oneindig veel verloren te hebben aan rijkdom van vormen, aan verscheidenheid van verbuigingen, wanneer wij haar in haren tegenwoordigen staat met het Gothisch, het Oud-Hoogduitsch en het Oud-Saksisch vergelijken? Ons Duitsch is evenwel een oorspronkelijk gebleven taal, en niet als de Romanische talen, na de ontmoeting van volken, die elkanders spraak niet verstonden, ontstaan uit de verbastering eener taal, door den veroveraar in den drang van het leven zonder schoolstudie overgenomen.

Het is waar; maar daarentegen zijn de Duitsche volken onder een vreemde tucht opgekweekt. Op het tijdstip, dat de woelige zee der volksverhuizing tot bedaren was gekomen, en de gevestigde Germaansche volken op geestbeschaving en letterkunde prijs begonnen te stellen, bezaten de Duitschers geene schoone dichtvormen. Het zoogenaamde stafrijm is meer de vrucht van een studie, die de moeite, hoe gering ook, niet waard was, dan van dichterlijke geestdrift. Die dichterlijke geestdrift, wij moeten het erkennen, die doorstrooming van 's menschen wezen door de schoone wereld buiten hem, die ingeving, welke zich afdrukt in de taal, en niet alleen in hetgeen zang en dicht genoemd wordt, de woorden werpt als in een symmetrischen vorm, maar ook in het proza de zinnen organisch verbindt, hun verscheidenheid van woordorde bijzet om den eenen volzin in den anderen te doen passen, in plaats van ze onverschillig nevens elkaâr te laten staan; — die ingeving, den Germanen heeft zij ontbroken: anders zouden wij er de bewijzen van bezitten in de Gothische en de oud-Duitsche letterkunde. Toen derhalve de Frankische monnik Otfried in de negende eeuw, vervuld van den hoogsten dunk van de roeping zijner natie, het bewijs wilde leveren, dat zij in hare taal even goed kon dichten als de Grieken en Romeinen, meende hij niet beter te kunnen doen dan de accentuerende, rijmende prosodie der Latijnsche kerkelijke hymnen op zijne weerbarstige taal toe te passen. Zoo werd een vreemde dichtvorm aan de Duitsche taal opgedrongen, en zij heeft er veel onder geleden. De smeedbaarheid van het Grieksch van Homerus ontbrak haar, en de verzwakking en verwaarloozing van de verbuigingsvormen der woorden is er het gevolg van geweest.

Doch dit was de eenige bron der verachtering niet. De geleerdheid, bepaaldelijk de grammatische kennis, was in handen der geestelijken, en dezen hadden het Latijn tot hunne taal. Al hunne taalkunde ging uit van het Latijn en strekte tot het richtig gebruik van het Latijn. Bij het onderwijs, ook in de moedertaal, in de kloosterscholen gegeven, moest de orthographie en de uitspraak naar het alleen als behoorlijk geldend voorbeeld van het Latijn ingericht worden, en de Deutsche klanken moesten zich naar het bestaande Latijnsche klankstelsel voegen. Maar gemeenlijk werd alle onderwijs in de moedertaal verzuimd; de volkstaal werd aan het gebruik der onbeschaafden overgelaten. Wie de letterkunde beoefende, beproefde zijne krachten aan het Latijn; wie eenig wetenschappelijk werk ontwierp, stelde het in het Latijn. Hoe zou nu de Deutsche taal, verstoken van de zorg en de verpleging der deskundigen en tot een middel van dagelijksch verkeer onder onbeschaafden verlaagd, hoe zou zij anders dan een aanmerkelijke schade hebben kunnen lijden? Hoe kon het anders, of hare vormen moesten verward, misduid, onbegrepen, eindelijk bijna geheel verwaarloosd worden? Dit duurde zoolang totdat de natie én hier te lande én in Opper-Deutschland omstreeks de twaalfde en de dertiende eeuw opwaakte tot gevoel van eigen waardigheid en kracht. Men had wat tot het volk te zeggen; men wilde het opleiden, leeren, stichten of vermaken, en wat men te zeggen had, zeide men in de moedertaal. Men was stout genoeg om zich bevoegd en bekwaam te achten om in letterkundige vormen zijn eigen taal te spreken; men verwierp de vreemde spraak en wilde wijs zijn buiten de geestelijkheid om met haar kerkelijk Latijn. Van nu aan was de verdere achteruitgang der Deutsche taal en harer vormen gekeerd. Want slechts voorbijgaande oefende de syllabentellende Walsche metriek hare verderfelijke tirannij op de Hoogduitsche dichters, en op onze Nederlandsche dichters, wier echte inspiratie in het tijdperk der opkomst van onzen Staat hun alle juk licht maakte, had zij geen nadeeligen invloed.

Zoo hebben wij onze taal van onze voorouders ontvangen. De erkenenis van haar wezen en eigenschappen, van de vormen, die zij nog uit de schipbreuk gered heeft, en daarmede het behoud van den schat blijve aan de taalkundigen opgedra-

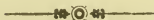
gen. Maar dit is niet genoeg. De zucht om, ten behoeve van het snelle en drukke verkeer en van de maatschappelijke orde, in telegrammen, handelsbestellingen, dienstberichten en wetsartikelen, de uitdrukking der gedachten zoo beknopt en wiskunstig mogelijk te maken, die zucht dreigt de schoone weelde der uitdrukking van den vrijen menschelijken geest met verlamming en kortwieking. Tegen dit gevaar is een praktischer middel noodig. De letterkunde moet het ons verschaffen. Slechts als er meer dan redetwisters en reglementenstellers, als er redenaars zullen wezen, die tot een vrij volk wat te zeggen en daartoe al de hulpmiddelen der rede noodig hebben; als wij dichters zullen bezitten, voor wie de taal geen verschrompelde slavin is om stoffelijke benoodigdheden te dienen, maar een jeugdig en schoon godenkind om, boven alle stoffelijke behoeften, de geslachten der menschen met hoogere spijs te laven, slechts dan zal de taal ook bij ons bij hetgeen zij heeft, worden gehandhaafd en steeds toonen wat zij waard is.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} SEPTEMBER 1865.



Tegenwoordig de Heeren: J. DE WAL, L. J. F. JANSSEN, J. P. SIX,
H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., J. H. SCHOLTEN, J. C. G. BOOT,
W. C. MEES, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. A. C. VAN HEUSDE,
R. J. FRUIN, J. H. HOLWERDA, W. G. PLUIJGERS, S. HOEKSTRA BZ.,
S. A. NABER, D. HARTING.



De Voorzitter en de Heeren C. Leemans, C. M. Francken en
Th. Borret, hebben zich verontschuldigd wegens afwezendheid.
Het voorzitterschap wordt door den Heer de Wal waargenomen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en
goedgekeurd.

De Voorzitter spreekt een woord over het groot verlies, dat
de Akademie geleden heeft door het overlijden van Dr. Bak-
huizen van den Brink, wiens belangstelling in deze instelling
zijne kolossale geleerdheid evenaarde. Hij uit den wensch, dat
het bestuur der Afdeeling er in zal slagen, om iemand te vin-
den, die de veelzijdige verdiensten van den overledene helder in
het licht zal plaatsen.

De Heer Koenen vraagt, of van den Brinks stuk over J. Bake
in het Jaarboek zal opgenomen worden. De Secretaris geeft ten
dien aanzien eenige inlichting, die met genoegen vernomen wordt.

Wordt gelezen een brief in dato 19 Junij van de Kommissie tot regeling van het achtste taalcongres, met uitnoodiging aan de Leden der Akademie om zulks bij te wonen, en een brief van het medelid L. W. J. A. Sloet, geteekend Buitenzorg, 13 Julij 1865, ten geleide van 16 keurige teekeningen van planten en bloemen uit 's Lands plantentuin aldaar, die volgens opgave van den Correspondent der Afdeeling, den Heer R. H. Th. Friederich, voorkomen in de Indische kosmogonie, mythologie en poëzie. De Heer Sloet stelt deze teekeningen met eene nota van genoemden Heer ter beschikking van de Letterkundige Afdeeling.

Op eene vraag van den Voorzitter wat in dezen te doen, worden verschillende adviezen uitgebracht. De Heer Pluijgers acht het voor alles wenschelijk, dat uitgemaakt worde, of de hier afgeteekende planten en bloemen reeds in botanische werken goed zijn afgebeeld. Hij stelt dus voor verzending aan de Natuurkundige Afdeeling met verzoek van voorlichting. De Heer van den Bergh wenscht onderzoek naar het voorkomen dezer planten op oude monumenten. De Heeren Janssen en Boot verlangen, dat in dezen zal gehandeld worden, als bij ieder andere Verhandeling, die voor de werken wordt aangeboden, dat namelijk het onderzoek zal worden opgedragen aan eene Kommissie, en dat een Lid der Zuster-Afdeeling uitgenoodigd worde, om de beoordeeling van de waarde der teekeningen voor de botanie op zich te nemen.

Dienovereenkomstig wordt besloten. De Voorzitter noodigt de Heeren Janssen, Veth en Miquel uit, om zich met dit onderzoek te belasten.

De Heer de Wal komt terug op den last, die hem in de Vergadering van 12 December 1859 is opgedragen, om zich met den Heer Kist te verstaan over de uitgave van brieven van Karel V, in de werken der Afdeeling. Hij had den Heer Kist niet kunnen overhalen, om de toen verlangde inleiding te schrijven en acht zelf zoodanigen arbeid minder noodig. Door het overlijden van den Heer Kist is deze zaak onafgedaan gebleven. De Spreker wijst op de wenschelijkheid, dat deze belang-

rijke dokumenten ter kennis van het publiek worden gebracht, en biedt nu afschriften der brieven, alleen voorzien van enkele beknopte aantekeningen, voor de Verslagen aan en wenscht die op nieuw in handen te stellen van de Heeren J. van Lennep en L. Ph. C. van den Bergh, welke vroeger daarover gerapporteerd hebben. Zie *Verslagen*, 5^{de} deel, bl. 64, 79 en 126.

De Heer Fruin bestrijdt dit voorstel. Naar zijne meening is de vraag niet, of die brieven verdienen uitgegeven te worden of niet, maar alleen of voor zoodanige uitgave van oude oorkonden, niet andere tijdschriften b. v. die van het Historisch genootschap of Nijhoffs Bijdragen meer geschikt zijn, dan onze Verslagen.

De Heer van den Bergh verklaart ook nu te oordeelen, dat eene uitgave van oude stukken, hoe gewichtig die ook zijn mogen, in de Werken en Verslagen dezer Akademie niet behoort te geschieden.

Na deze bedenkingen trekt de Heer de Wal zijn voorstel in en de Vergadering besluit, dat de Akademie afziet van de uitgave, maar noodigt den Heer de Wal uit, om die elders ter plaatsing aan te bieden.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

OVER DE
GRONDSLAGEN VAN DE KRITIEK
VAN
T I B U L L U S.

BIJDRAGE VAN **C. M. FRANCKEN.**

Aan de philologische kritiek is wel eens ten laste gelegd, dat zij het weefsel van Penelope uitrafelt en denzelfden arbeid telkens weder opneemt met een aan de inspanning niet geëvenredigd resultaat. Zeker heeft de ondervinding van de twee laatste eeuwen geleerd, dat het getal van HSS., die eene waarlijk nieuwe constitutie van den tekst noodig maken, gering is; de verwachting dat bedorvene plaatsen door vergelijking van nieuwe bescheiden zouden te recht gebracht worden, is veelal ijdel gebleken. Niettemin heeft het getal kritische uitgaven zich vooral in de laatste jaren steeds vermeerderd, hoofdzakelijk slechts met dien uitslag, dat de diplomatische tekst werd hersteld of de HSS. met de aan alle gemeenzame fouten werden gereproduceerd. Ik behoef hier slechts te wijzen op den Cicero van Orell en Halm, den Vergilius van Ribbeck en de reeks uitgaven van Imm. Bekker. Op vele plaatsen, waarover men vroeger bij de lectuur heengleed, worden thans lezingen gevonden, die soms met de meeste scherpzinnigheid nauwelijks uitgelegd kunnen worden. Dus schijnt de arbeid van vroegere Critici, de emendatie, van nieuws af te ondernemen. Evenwel het herstellen van den diplomatischen tekst, waar deze door eene te gemakkelijke opname van gissingen bijna onkenbaar was geworden, is een werk, dat, hoe ondankbaar ook, toch, als opleverende den grondslag voor echt wetenschappelijke tekstbearbeiding, zijne verdiensten heeft.

Van dezen kant beschouwd, sla ik de waarde van 't geen Lach-

mann aan de Elegische dichters en bepaaldelijk aan Tibullus gedaan heeft, niet laag aan. Hij heeft met terzijdestelling van de geïnterpoleerde HSS. uit de overige eene goede keuze gedaan en met onverbiddelijke gestrengheid alles, wat zich daaruit niet rechtvaardigen liet, verwijderd. Zijn tekst behoort te zijn het punt van uitgang voor alle verdere verbetering. Hiermede is echter alles gezegd. Kennelijke fouten van afschrijvers heeft hij willens en wetens laten staan. Zoo Tib. I. 2. 86:

At tu, qui laetus rides mala nostra, caveto

Mox tibi: non unus saeviet usque deus.

„Wees op uwe hoede, ook aan u komt de beurt, non uni saeviet usque deus.” Niet *unus saeviet*, maar *uni saeviet* (Voss.).

In I. 6. 40 leest L.:

Quisquis colit arte capillos,

Effluit effuso cui toga laxa sinu.

Effluere van een kleed is onzin; *vestis fluit*, *pedes deflurit* ad imos. *Effluunt* maculae, capilli, aliquid ex memoria. Lees: *et fluit* (Heyne).

Aldaar 71:

Et si quid peccasse putem, ducarque capillis

Immerito pronas proripiarque vias.

Ducere capillis is hier ongerijmd, althans veel te flauw. Reeds Scaliger wilde *ducterque*. Lees verder (met de Italiaansche afschrijvers) *puter*.

Lachmann vindt er minder zwaarigheid in om te laten staan dat de Taurus „arat Cilicas intonsos” dan de emendatie van de Italianen *alat* op te nemen, I. 7. 16.

In I. 8. 14 lezen wij:

Ansaque compressos colligit arta pedes.

Mij dunkt, dat *colligere pedes* beter gezegd wordt van den verzamelaar van een kabinet van anatomie dan van den veter, die den voet snoert. Er is geen twijfel aan, of er is *colligat* te lezen.

II. 2. 21 volgens de lezing van Lachmann is eene gevaarlijke plaats voor een leerling:

Hic veniat Natalis avis prolemque ministret;

meer dan waarschijnlijk zal hij „avis prolemque” vereenigen.

Voortreffelijk reeds Heinsius: *hac venias Natalis avi*.

II. 3. 42 staat:

Ut multa innumera iugera pascat ove.

Ik verwonder mij, dat Scaliger *pascere iugera ove* een oogeblik in bescherming kon nemen. Lees: „ut multo innumeram iugere pascat ovem”. Waren er nog voorbeelden noodig ten bewijze tot hoe vreemde fouten en misvattingen het weglaten van de *m* op het eind der woorden geleid heeft, dan zou ik op Madvigs Emendationes Livianae p. 8 sqq., 256 sqq. verwijzen.

Last but not least: III. 2. 21 verzoekt de dichter, dat zijne beenderen na de lijkverbranding mogen afgedroogd worden „carbaiseis ventis,” — altoos volgens Lachmann, die ook hier beducht was voor den invloed der Italianen, die lang *velis* geëmendeerd hadden.

Op al deze plaatsen had Lachmann zonder zijn geweten als wetenschappelijk man te bezwaren de lezing der HSS. kunnen verlaten; het is overdrijving van diplomatische trouw, wanneer in plaats van gemakkelijke verbeteringen ter eere van de overlevering onzin wordt gegeven in een schrijver, waarvan de HSS. genoeg bekend zijn.

De stand van zaken bij Tibullus is deze. Alle HSS. zijn van de XV^e eeuw en komen in de klaarblijkelijkste fouten overeen. Wil men bewijzen, men vergelijkte: I. 3. 17:

Aut ego sum causatus aves *aut* omina dira
Saturni sacra me tenuisse die.

Alle HSS. *dant*, door toevallige tusschenvoeging van *d* voor *aut*: *daut*.

In I. 10. 35:

sed audax

Cerberus et Stygiae navita *puppis* aquae.

Zoo de HSS.; *turpis* te recht de Italianen.

In II. 1. 33:

Gentis Aquitanae celeber Messala triumphis

Et magna intonsis gloria victor *avis*

zijn de woorden, zoo gelezen, alleszins duidelijk; maar de overlevering geeft *ades* in plaats van *avis*.

Maar het volgende IV. 1. 142:

Ardet Arecteis *aut unda per hospita campis*
(Heinsius: *haud una per ostia*) is geheel onverklaarbaar. *)
Vgl. verder nog I. 8. 49: *seu*, IV. 5. 10: *calet*, en de boven
bl. 31 aangehaalde plaatsen. Zoo duidelijk is deze algemeene
corruptie der nog bestaande HSS., dat wij bij dézen auteur zon-
der overijling kunnen besluiten, wat bij anderen wellicht wat
overhaast geschiedt, dat alle HSS. uit ééne, waarschijnlijk vrij
jonge bron zijn voortgekomen.

Daarom is het van gewicht om alle andere hulpmiddelen tot
tekstzuivering nauwkeurig na te gaan. Het is bekend, dat er
van Tibullus nog Excerpta bestaan bij Vincentius Bellovacensis,
in zijn Speculum Doctrinale (XIII eeuw). Dat Vincentius een
volledig HS. had, is alleszins twijfelachtig; er bestaan of be-
stonden meer uittreksels uit Tibullus. Hiertoe behooren de
Frisingensia Excerpta uit de bibliotheek te Munchen, die eerst
na Lachmann zijn vergeleken en door Dissen gebruikt; het HS.
zoude uit de XI. eeuw wezen. Ook Scaliger had „excerpta
pervetusta,” die langs twee verschillende wegen Tibullus ten
goede kwamen. Vooreerst gebruikte Scaliger die zelf bij zijne
uitgave en in zijne Castigationes; en vervolgens maakte Hein-
sius er een afschrift van, hetwelk Broekhuizen en later Lach-
mann in handen kwam. De oorspronkelijke collatie van Sca-
liger schijnt nog in de Leidsche bibliotheek aanwezig te zijn
onder XVIII Lips. No. 59, met de aantekening in den cata-
logus: Cum annotationibus MS., quarum quaedam, ut videtur,
Scaligeri. Het is eene uitgave van Catullus, Tibullus en Pro-
pertius in 12° van Plantijn, Antwerpen 1569 †). Aan de ran-
den zijn drie collaties geplaatst, geteekend met V, VA en CC.
Scaliger bericht zelf in zijne Castigationes, dat hij drie HSS.

*) In de eerste en laatste woorden bestaat afwijking, maar in *haud unda*
stemmen alle HSS. overeen.

†) Catullus Tibullus Propertius. Antverpiae ex officina Christophori
Plantini, CIOCLXIX. Op de keerzijde van den titel wordt Jos. Scaliger
onder diegenen genoemd, van wie lezingen zijn opgenomen. Dit ziet slechts
op eenige zeer weinige plaatsen, die uit Scaligers coniectanea in Varronem
(1566) verbeterd zijn. Scaligers eerste uitgave van Tibullus is van 1577.
Door hetgeen Huschke hierover zegt is de zaak vooral niet duidelijker ge-
worden. (Ik gebruik in mijne aanhalingen van Scaliger de uitgave van 1600.)

heeft vergeleken, p. 125 (ed. 1600): Huius poetae ea omnia quotquot in Italia extant exemplaria recentiora sunt, quam ut inter vetustos libros censeri debeant, quin correctorum audacia multa perabsurda illis admista sunt. Eiusmodi unum vidimus, cuius copiam nobis fecit Iuris consultissimus Iacobus Cuiacius. — Sed excerpta pervetusta eius poetae in manus nostras pervenere, quibus plurimum adiuti sumus. Item fragmentum peroptimum et quam emendatissimum a quarta elegia libri tertii ad finem usque commodavit nobis idem praestantissimus vir, summaque humanitate praeditus Iacobus Cuiacius. Qui liber, etsi imperfectus, tanti apud me momenti est, ut non meminerim me ullum vetus exemplar emendatius legisse. Werkelijk begint de derde met CC geteekende collatie met III. 4. 65. Deze bevat de lezingen van den Codex Cuiacii (Vetus). Wat Scaliger in zijne Castigationes uit de Excerpta pervetusta aanhaalt staat hier onder de letters VA. Zelfs worden zijne bekende verbeteringen hier grootendeels in margine gevonden, te gelijk met eenige korte aanhalingen, die later in de Castigationes uitgewerkt zijn *). Ook de verschikkingen, die hij in den tekst maakte, zijn door strepen aangeduid, en slechts een enkelen keer bestaat op dit punt afwijking tusschen de kantteekening en de latere uitgave †). In den regel wordt het hier aangeteekende daar herhaald. Zoo verklaart het zich, dat Scaliger „zweren” kon, dat hij aan Catullus, Tibullus en Propertius geen volle maand had besteed (Dedicatio); hij redigeerde slechts wat hij vroeger opteekende. Voorts bestaat er niet de minste twijfel aan, of deze collatie is identisch met die van Heinsius, die als van Scaliger afkomstig wordt opgegeven §).

*) B. v. p. 143 τοῦτο πρῶτον ἐσπείσάμην, Castigg. p. 188 τοιοῦτον ἔρωτα τὴν ἀρχὴν ἐσπείσάμεθα. P. 144 quia dixit servitium Eurip. Andromache: — ἔχει γὰρ καταφυγὴν θῆρ μὲν πέτραν, δοῦλοι δ' ἐ βωμοὺς θεῶν. Vgl. Castigg. p. 189 (ad IV. 13. 23). P. 142 Varro hisce Maniabus... fit, non vino; hetzelfde in de Castigg. 183. Het in HS. onleesbare lacte is daar natuurlijk aangevuld. P. 135 ἵπποδάμος, Castigg. p. 179. P. 130 perfida. Eurip. Phoeniss... φίλος μὲν ἐχθρός ἐγένετ' ἀλλ' ὅμως φίλος, Castigg. p. 174. P. 129. Bacchylid. 256, Castigg. p. 173. P. 128 Burranica potio, Castigg. p. 173.

†) Zie aant. op bl. 14, ond.

§) Een enkelen keer waar Scaliger in zijne Castigationes met het HS. niet overooneemst, is de opgave van Heinsius dezelfde als in 't HS. Sca-

Zij is op eene wijze geschreven, die de gedachte aan een afschrift van eene oudere collatie afsnijdt, met eene doorgaans kleine, haastige en niet altijd gelijke hand, blijkbaar alleen voor eigen gebruik *). Toekomstige uitgevers zullen dus met de copie van Heinsius niet meer te doen hebben, maar haar origineel kunnen vergelijken, ten zij dan dat eenig gelukkig toeval de Excerpta en den Cuiacianus zelven weer aan 't licht mochten brengen. Voorts blijkt, dat, wanneer men met Lachmann ex silentio wil redeneeren, niet de lezing van de Aldina van 1502, maar wel die van de Plantiniana van 1569 zou moeten geraadpleegd worden. Doch de gevolgtrekking uit het stilzwijgen is altijd bij oudere collaties zeer onzeker †).

Om tot de excerpta terug te keeren, het blijkt dat die van Vincentius en van Scaliger bij groote overeenkomst toch niet overal dezelfde lezingen bevatteden §), en dat weder de Frisin-

liger wijkt van de kantteekening in zijne Castigg. af in III. 5. 10 en 11, IV. 2. 23, 6. 19. Dit zoude 't gevolg kunnen wezen van eene latere vergelijking van CC; ik geloof eer, dat S. zich vergist heeft. Vgl. de opgave op bl. 40.

*) [Bij de voordracht is door mij twijfel geopperd of sommige woorden met grootere letter wel van Scaliger afkomstig waren, vooral ook omdat Prof. Geel zich in den catalogus voorzichtig had uitgelaten: Cum annotat. MSS., quarum quaedam ut videtur Scaligeri. Dr. W. N. du Rieu, wien ik later over deze zaak schreef, bericht het volgende: „Ik vermoed dat Prof. Geel aldus zal geschreven hebben, omdat het boekske onder de boeken van Lipsius te huis behoort; ik heb dus onderzocht of er aantekeningen van Lipsius onder schuilen. De aantekeningen zijn niet met dezelfde letter geschreven, er is een klein verschil van vorm, maar bepaald twee handen vind ik niet; ik kan ze niet aanwijzen; en vergelijkende de Annot. MSS. van Lipsius met dit boekje vind ik zoo veel verschil, dat ik tot het besluit kom, dat palaeographice alle aantekeningen gerust aan Scaliger kunnen toegeschreven worden; Lipsius schreef grof en onduidelijk en zijne aantekeningen in Plantijntjes, ofschoon fijner, zijn niet zoo als deze. Nu is de hand van Scaliger niet vast; zijne Adversaria (Q^o. N. 60) bewijzen 't genoeg; — voor de collatie [inzonderheid die van CC] was zijn pen fijner, later teekende hij hier en daar wat op.” Na deze zoo welwillende mededeeling heb ik mijn twijfel, die vooral op p. 126, 129, 133 (mobilis), 136 (per claros), 139 (devia) betrekking had, opgegeven.]

†) In den tekst van Scaliger vinden wij lezingen uit de uitgave van 1569 terug, die in de Aldina niet voorkomen, zooals IV. 1.202 eene conjectuur van Muretus. vgl. ook ald. vs. 98. — Lachmann had, Praef. p. VI vermoeden van onjuiste opgave door Heinsius. Ik kan mededeelen dat die op de aangehaalde plaatsen geheel met het HS. van Scaliger zelven overeenkomt.

§) I. 8. vs. 11 is in de Excc. Scal.; het ontbreekt bij Vincentius V. 14, — I. 2. 89 heeft Vinc. t. a. p. *dammasset* voor *lusisset*, waaromtrent Scaliger

gensia van beiden verschillen *). Daarom kunnen deze drie niet voor één getuigenis doorgaan en is hunne — over 't geheel zeer zeldzame — overeenstemming van beslissend gezag bij de vaststelling van den tekst. Stemmen zij niet overeen, dan heeft elk der uittreksels op zich zelf geen gezag, dat boven de HSS. zou moeten gesteld worden. Want ofschoon de Excerpta aanmerkelijk ouder zijn, hebben zij op sommige plaatsen, die geen vermoeden van bederf opleveren, eene andere redactie, m. a. w. zij hebben sporen van correctie of onjuiste aanhaling. Immers wanneer het dilemma gesteld wordt of op dergelijke plaatsen de dwaling aan de zijde van de HSS. of aan die van de Excerpta is, dan is er natuurlijk bij overigens op zich zelve even goede lezingen het vermoeden voor, dat de Epitomator uit zijn geheugen, of althans met meerdere vrijheid heeft aangehaald, omdat het hem alleen om den zin te doen was en niet om een zuiveren tekst van den auteur, dien hij excerpeerde. Voegt hierbij, dat de vervaardigers van de uittreksels blijkbaar veranderingen hebben gemaakt om een fragment op zich zelf volledig, en het in een bijzonder geval gezegde algemeen te maken (zie bl. 38, r. 15 v. o.), en het zal blijken dat de excerpta veelal eene *συνήνη ἐπιχουρία* zijn, hoewel het van den anderen kant van zelf spreekt, dat men zich bij eene zoo slechte traditie aan een stroohalm vasthoudt, en in de Excerpta op corrupte plaatsen lezingen kunnen gevonden worden, die zich op inwendige gronden aanbevelen.

Wanneer wij deze beginselen toepassen, blijkt het getal plaatsen, die met zekerheid uit de Excerpta te herstellen zijn, gering. Toch moet III. 6. 43:

felix quicunque dolore

Alterius discas posse *carere tuo*

op het gezag van de Fris., de Exc. Scal. en Vincentius gelezen worden *carere tuum*, niet, zooals Lachmann bij Dissen wil, *tuo*.

niets aantee kent. Vgl. ook Tib. III. 6. 45, 46. Over 't geheel zijn de veranderingen aan den aanvang der fragmenten zoo gelijk, dat het schijnt dat Vinc. uit de Excc. Scal. geput heeft, of wel beide uittreksels aan een ouder excerpt zijn ontleend.

*) De Fris. hebben terstond I. l. 6 de goede lezing *assiduo*, waar de Scal. en Vinc. *exiguo* geven; vgl. verder I. l. 25 In I. 8. 51 hebben Fris. *sontica*, waaromtrent Scal. niet zou gezwegen hebben.

Dat de Fris. en de HSS. *tuō* hebben, is een gevolg van de oude schrijfwijze *tuō* voor *tuom* *). *Tuo* schijnt mij geen Latijn te zijn. In *cavere* stemmen alle excerpta overeen.

In I. 10. 37 wordt in eene beschrijving van de benedenwereld aan de schimmen verzengd haar toegeschreven en *genae percussae* (percussisque genis ustoque capillo). Het blijkt nu uit de aantekening van Scaliger, dat de Excc. *percissisque genis* hadden †), wat moet opgenomen worden; *percussis* is te flauw.

Wellicht zal men ook een weinig lager 49:

Pace bidens vomerque *vigent*, at tristia duri

Militis in tenebris occupat arma situs

uit de Scaligerana *nitent* (zij geven *nitet*) moeten herstellen, omdat aldus de glans van het ijzer, het gevolg van het voortdurend gebruik, goed tegen de *tenebrae* en de *situs* van de wapenen wordt overgesteld.

Hoeveel beter wordt ook in de Excc. Scal. het rustige genot van eigen legerstede, terwijl de regen daar buiten klettert, I. 1. 47:

Aut, gelidas hibernus aquas cum fuderit Auster,

Securum somnos *imbre* iuvante sequi

uitgedrukt dan in de lezing der HSS. *igne* (vgl. Cic. Att. II. 7).

Doch ik zal mij bij deze laatste en andere §) reeds vroeger gemaakte emendaties niet ophouden. Ook zal ik u niet vermoeien met eene opsomming van verbeteringen door den excerptor zelven gemaakt. Ik houd mij daarvan overtuigd, dat, wanneer de aard van excerpta als zoodanig in het oog gehouden en de door mij bedoelde plaatsen onderling vergeleken worden, men mij zal toestemmen, dat de waarde van deze Excerpta niet zeer hoog is aan te slaan **).

*) Dat CC *toros* zou hebben is een fout van Heinsius. Zie bl. 40.

†) Men meende vroeger *percissisque*.

§) I. 9. 23 (spes), III, 3. 20 Men ziet dat het getal gering is; de overige plaatsen waar tot nog toe de Excc. gevolgd zijn, worden beneden vermeld.

**) I. 1. 50:

furorem

Qui maris et *tristes ferre potest pluvias*

Excc.: coeli nubila ferre potest.

I. 5. 61:

pauper adibit

Primus et in *tenero fixus erit latere* (vgl. Dissen)

Excc. duro limine fixus erit.

Anders is het gesteld met den ouden, thans verlorenen Codex van Cuiacius (CC). Het getal plaatsen waar hij eene bepaald slechte lezing had is gering; het is slechts een vijfde gedeelte van het geheele getal aantekeningen. Dit HS. is ongetwijfeld een zuiverder bron voor de vaststelling van den tekst

I. 1. 37:

Adsitis, divi, nec

Excc. Vos quoque adeste dei, nec.

I. 10. 5:

An nihil ille miser meruit

Excc.: Forsan et ille nihil meruit.

II. 1. 8:

Plena coronato stare boves capite

Excc. (en Vinc.): vertice stare boves

(verticē tegen de maat, cf. L. Muller, Metr. p. 319).

II. 3. 38: Hinc cruor, hinc caedes, mors propiorque venit

Excc.: morsque propinqua v.

III. 6. 45, 46: Nec vos aut capiant — Aut fallat

Excc. (vgl. Vinc.): Non vos decipiant — Nec capiat.

Op andere plaatsen, die bepaalde moeielijkheden opleveren, geven de Excc. lezingen, die de bestaande zwarigheden niet voldoende oplossen:

I. 1. 25: *Iam modo non possum contentus vivere parvo*

Excc.: Quippe ego iam (onjuist Lachm.)

Fris. Iam modo iam

Dissen beter: iam modico possum contentus vivere in arvo.

I. 5. 61: *Pauper erit praesto tibi praesto, pauper adibit*

Excc.: semper te.

De laatste veranderingen zijn te vergelijken met het doorhakken van den Gordiaanschen knoop. Onder de eerste lezingen zijn er, die zich zeer goed doen hooren, vooral ook door de vermindering van polysyllaba op 't eind van den pentameter. Maar de vraag is, aan welken kant grootere waarschijnlijkheid van groote en opzettelijke verandering is, aan dien van de Excc. of van de HSS., en dan kan het antwoord niet twijfelachtig zijn.

Men kan verder nog vergelijken I. 9. 51, II. 6. 19, III. 3. 11, waar bij Vinc. en in de Excc. de aanvang der fragmenten is veranderd. Vinc. I. 2. 89: *damnasset* voor *luisisset*, eene blijkbare verandering van Vinc. Twijfelachtig is mij *succo* I. 8. 11, door Scaliger opgenomen voor *fuco*, en *non* — *non* voor *nec* — *nec*, III. 6. 35, 36. De afwijking

III. 3. 32: *Securo cara coniuge posse frui*

Vinc.: vitae munere

komt alleen bij Vincentius voor; zij is met de bovenstaande op éene lijn te stellen. Met betrekking tot de polysyllaba aan 't slot van pentameters in I. 1. 50, 5. 61 en II. 1. 8 teken ik nog aan, dat Tibullus (in het eerste en tweede boek) zich slechts ruim veertig maal een meer dan tweesyllabig woord op het eind van den pentameter heeft veroorloofd, en dat op niet minder dan 24 van deze plaatsen homoeoteleuta voorkomen, zooals: *pollicita est magico saga ministerio*. Met I. 5. 61: *primus et in tenero fixus erit*, vergelijke men, wat het metrum aangaat, II. 1. 66: *cantat, et applauso tela sonat latere*.

dan de nog bestaande, zoodat het behoort gevolgd te worden ook daar waar zijn lezingen op zich zelve geen bepaalde voorkeur zouden verdienen, b. v. IV. 1, 64 (*arces*), 78 (*erroris*), 205 (*celerem*). Slechts op eene enkele plaats, waar de lezing der volledige HSS. goed, die van den Cuiacianus vetus bedenkelijk is, bestaat vermoeden van interpolatie *). Voor het overige treft hij zoo dikwijls het juiste dat het zeer te bejammeren is, dat dit HS. slechts eene kleine helft van Tibullus bevatte. Vgl. III. 4.89, 6.23, 62, IV. 1.19, 26, enz.

Daarom moet het van belang gerekend worden, de lezing van dit thans verlorene HS. zooveel mogelijk te kennen. De aantekeningen van Scaliger stellen ons in de gelegenheid om hetgeen er van bekend was hier en daar aan te vullen en te verbeteren. Een paar plaatsen kunnen daardoor terstond hersteld worden.

In IV. 1.96 hebben de HSS.

Sive hac sive illac *grandis* venit impetus hastae.

In CC: *veniat gravis* (Lachmann meende, dat dit bij toeval in de aantekening van Scaliger gekomen was). Het moet opgenomen worden. In den volgenden regel vermoed ik *aptior* voor *amplior*, (*āplior*, *aptior*). De plaats laat dan niet te wenschen over:

Quis parma, seu dextra velit seu laeva, tueri,

Sive hac sive illac veniat gravis impetus hastae,

Aptior, aut signata cita loca tangere funda?

Op IV. 2. 23:

Hoc sollemne sacrum, multos hoc sumet in annos

bestaat in de Castigg. eene blijkbaar haastige aantekening van Scaliger: Veteres omnes libri: hoc sumet in annos. lego *consumet* pro consummet. Hij had in zijn tekst gegeven *celebretur*.

*) III. 4. 65; de volledige HSS.

Saevus amor docuit dominae fera verba minantis,

Saevus amor docuit verbera posse pati,

verba hangt af van *pati*. *Docuit posse* is geheel in den trant van Tibullus. Vgl. I. 2. 20, 6. 12, 8. 56, III. 4. 48, 6. 44. Daarentegen CC:

Saevus amor docuit validos tentare labores,

Saevus amor docuit verbera saeva pati,

waarin *validos labores* eene vreemde uitdrukking is. De getuigenis van Puccius: *supposititius* est hic versus (65) heeft veel inwendige waarschijnlijkheid. Pontanus zou hier een ander vers gevonden hebben. Wellicht was hier eene lacune.

In vergelijking met deze vrij stoute verandering kwam hem het verschil van *haec* en *hoc* onbeteekenend voor. Hij zwijgt daarom over *haec*. Maar in zijne aantekeningen staat duidelijk: *haec sumet* V. CC. Dit laatste is op te nemen met weglating van de interpunctie na *sacrum* en verandering van *sumet* in *sumat*. „Dit plechtige eerbewijs moge zij nog vele jaren genieten.” Er wordt gedoeld op de lofzangen van de Muzen en Apollo in de vorige regels. Zoo zal ook waarschijnlijk IV. 6. 19 *sis* uit den Cuiacianus vetus moeten worden opgenomen en voor *adveniet* gelezen moeten worden *ac veniet* *). Vgl. I. 9. 84: et grata *sis* dea mente rogat. Overigens moet men de eischen met betrekking tot elegantie van uitdrukking in de gedichten van het vierde boek niet te hoog stellen.

Het gezegde over de Scaligerana moge voldoende zijn. Wat er nog uit te putten is (daaronder begrepen de emendaties) is de openbaarmaking waardig, te meer omdat het slechts eene zeer geringe plaats inneemt †).

*) Scal. zegt in de Castigg. dat zijne *Handschriften* *veniet* hebben, dus ook CC; maar in zijn Ex. staat alleen tusschen de regels met zeer kleine letter *at v*, terwijl om het daaronderstaande *ad-* met de pen een kring getrokken is.

†) Zie hier wat op CC betrekking heeft:

III. 4. 80 *ac* V. Zeer onduidelijk, over CC niets.

5. 10 *certa venena* zonder aantekening. Vgl. Castigg.

5. 11 *sacrilegi* V. (d.i. Cuiacianus recentior). Aan den voet der bladz. *nec nos sacrilegi templis admovimus ergo* zonder aanwijzing van HS.

6. 44 *cavere tuos* CC.

didicit suum V. A.

Heinsius las ten onrechte in de varietas van CC *toros*, ofschoon het schrift onduidelijk is. Vgl. Scaliger zelf bij Burman ad Prop. III. 9. 8.

IV. 1. 26 *vovemus* V. CC.

55 *lothos* CC. Vroeger *lotyos*, zoo als 't schijnt.

96 *veniat gravis* CC.

175 *ierint* CC (niet V. A.)

185 *fecundos ad* — CC.

messis.

Messis onderschraapt, als meerm. conjecturen. Vgl. Castigg.

202 *vel* ... CC.

2. 23 *haec sumet* V. CC. Vgl. Castigg. Lager staat *altaria* (?) *fumant* V. *fumet*.

6. 19 *sis* CC. Boven *ad* (de eerste syllabe van *adveniet*), waarom niet de pen een kring getrokken is, *at v*.

Evenwel wanneer men mocht meenen, dat de tekst door dezen apparatus een geheel ander aanzien zal verkrijgen, zou men zich teleurgesteld vinden. Er is niet meer dan eene nalezing te houden, die wel is waar voor de diplomatische kritiek nuttig is, maar hoofdgebreken onaangetast laat. In zooverre wordt de stand der tekstkritiek daardoor niet veranderd. De voorname fouten zijn aan de Excerpta en de HSS. gemeen of wel in de eerste slechts willekeurig verbeterd. Voor de emendatie van de woorden zal altijd kritisch vernuft hoofdzaak blijven; en naarmate meer talent en vindingsgave aan de herstelling door de oudere critici is besteed, naar die mate zal men hunne voorstellen nauwkeuriger moeten overwegen. Ten onrechte gaf men vroeger *gezag* aan de Italianen van de 15^e eeuw; maar als schrandere gissingen beschouwd mogen hunne lezingen evenmin ter zijde gelegd worden, als sommige emendaties van Scaliger, die door de eenzijdige methode van Lachmann te zeer zijn in de schaduw gesteld.

Vroeger en later heeft men beproefd op te klimmen tot den oorsprong van vermeende fouten, die op den samenhang van invloed

Het overige komt met de opgave van Heinsius en van Scaliger zelf in Castigg. overeen. Op den rand komen de volgende gissingen voor, waarvan ik de belangrijkste met * teeken. Er schijnen een paar lezingen van HSS. onder te zijn, waarbij het teeken van het HS. is weggelaten. Deze teeken ik met †. — I. 2. 65 *fuat*. 95 * *circumstrepit*. 3.71 *tum niger in porta serpens: tum Cerberus*. 4.27 *ah transiet aetas quam cito?* 7.7 *iam ἀρχαῖος* (wilde Scal. wellicht *quam?*) 63 † *mi*. 71 * *ducter*. 7.9 *Tarbella*. 11 * *Testis Atur Duranusque celer*. 36 *tumet (ὄργῃ)*. 8.35 *inveniet*. 9.82 * *lamna* (voor *palma*). 10.21 *paca*. 51 *eluco*. 55 * *obtusa*.

II. 1.34 † *insontis*. 51 *lassatus*. 54 † *hisceret* met gr. letter. 65 *operata*, *Minervam*. 66 *sonant*. 89 † *accedit* (voor *postque venit*). 2.21 *natalitius*. 3.75 bij *mollia*: *μολλάχά*. Bij *iura*: *cura* vel *iam mollis cura*, vrij onduidelijk; zoodat men ook *multis* voor *mollis* zou kunnen lezen. 78 *tegam*. 4.56 *melius genit Ulpian*. (?) 5.20 *raptos*. 69 *Albuna*. 109 *iaceo*. 118 *canam*.

III. 1.10 * *pumix et arte*. 6.6 I (voor *et*). 51 *qui*. 53 *et* (voor *quam*).

IV. 1.60 * *mob*. (voor *nobilis*) met gr. letter. 142 † *per hos puta*, met gr. letter bij *per hospita*, de lezing van CC. 175 * *per claros*, met gr. letter. 2.20 *equis*. 3.5 * *devia*. 5.9 *magne*. 14.3 * *ficta*.

Onder de niet met * geteekende lezingen zijn er vele, die in den tekst zijn opgenomen. De regels in II. 3 worden door de bijgeplaatste letters AAA, BBB, C, D dus gerangschikt: 1—32 (*amore deus*), 49—60 (*eheu divitibus — pedes*), 35—46 (*ferrca non--adesse minas*), 33, 34 (*at tu--domo*), 47, 48 (*at tibi--vota*, waarbij op den rand: *mih*i).

zouden geweest zijn, en vóór onze overlevering liggen, ik bedoel de verminking van den archetypus.

Lachmann had, zoo als bekend is, bij Catullus eene verklaring van de verwarring in den tekst getracht te vinden uit eene vermeende verschikking van de bladen van den archetypus. Op soortgelijke wijze heeft vroeger (*Rhein. Mus.* N. F. XVII. 1862. S. 148) F. Kindscher, nu O. Korn (*Rhein. Mus.* N. F. XX. 1865, S. 167, fgg.) beproefd den vorm van den archetypus van Tibullus vast te stellen, ten einde de erkende uitlatingen in den tekst te verklaren en andere op te sporen. Volgens Korn herhalen zich de *lacunae* telkens na een bepaald getal verzen. De oorzaak daarvan is de verminking van den archetypus, onder of boven aan de bladzijden. Daar dezen een bepaald aantal regels hadden, zou met waarschijnlijkheid aan te wijzen zijn, waar telkens onvolledigheid is te wachten. Kindscher's gevoelen komt hiermede overeen, maar hij bepaalde zich slechts tot éene elegie (I. 10).

Terwijl ik mij dus in het vervolg aan Korn houd, stel ik tegenover zijne bewering:

1° dat de gegevens, waarop hij zijne veronderstelling bouwt, onzeker en te weinig zijn, en

2° dat zij willekeurig gekozen zijn.

Hij gaat uit van twee *lacunae* in I. 10 en even zoo vele in II. 3.

De eerste plaats is I. 10. 25:

At nobis aerata, Lares, depellite tela

Hostiaque e plena rustica porcus hara.

Het tweede vers is bedorven, maar er is geen reden om eene *lacune* aan te nemen. De zin van 26 moet zijn: een zwijn zal het landelijk offer zijn, dat wij u aanbieden. De gissing van Puccius komt mij na alles, wat over deze plaats geschreven is, de aannemelijkste voor; zij is deze:

Hostia erit plena rustica porcus hara

Muretus was de eerste van de uitgevers, die eene uitlating aannam, zonder zich evenwel op HHS. te beroepen. Doch er bestaat niet meer grond voor dan voor elke andere soort van corruptie. Immers zoolang *que* behouden blijft (en dáarom neemt men de *lacune* aan), zal *hostia* het laatste lid in eene opsomming van

geschenken zijn, die aan de Lares worden gewijd, b. v. olie, wijn, meel. Maar daardoor lijdt het aanschouwelijke; alle aandacht moet op het offerdier gevestigd worden, dat uit den stal wordt gevoerd en in optocht door de leden van het gezin wordt gevolgd. Het zwijn is het voornaamste, en moet niet als bijzaak verschijnen. *Erit* schijnt tot *e* te zijn afgekort, welke afkorting waarschijnlijk niet werd begrepen, waarop dan natuurlijk het vers door *que* werd aangevuld. Geen gewicht wil ik er op leggen dat eenige HSS. bij Huschke *erit* werkelijk hebben. De corruptie is genoeg verklaarbaar om geen uitlating te behoeven aan te nemen. Een naklank van deze woorden hooren wij bij Ovidius, Am. III. 13. 16 „et minor ex humili victima *porcus hara*.”

Niet zekerder is de in dezelfde elegie (wederom op het voorbeeld van Haupt) na vs. 50 aangenomene leemte, 48 vlgg.:

Pace bidens vomerque nitent, at tristia duri

Militis in tenebris occupat arma situs.

Rusticus e lucòque vehit, male sobrius ipse,

Uxorem plaustro progeniemque domum.

Aan den samenhang ontbreekt niets (in den vreedestijd hangen de wapenen te verroesten en de landman viert feest), maar de rangschikking der woorden vond van ouds her bij eenige critici aanstoot. Men wilde Tibullus niet toestaan dat hij de copula *-que* na het derde woord plaatste, terwijl zij eigenlijk bij het eerste behoorde. Vandaar de gissingen *e luco revehit* en *et luco revehit*. Een vreemde inval van Scaliger was *eluco* in één woord van *elucus*, ἐωλοκρασία, wat met *male sobrius* zou te vereenigen wezen. Tibullus pleegt echter met *-que* zeer vrij om te gaan. Vgl. II. 5. 72

Hae fore dixerunt belli mala signa cometen,

Multus ut in terras deplueretque lapis.

Met niet mindere vrijheid *et* I. 2. 96

iuvenis turba circumstrepit arta

Despuit in molles et sibi quisque sinus.

Met het oog op deze plaatsen behoeft men dan ook geen zwaarigheid te maken om bij Virg. Georg. III. 237

Fluctus uti medio coepit cum albescere ponto,

Longius ex altoque sinum trahit,

te verbinden: *et trahit sinum longius ex alto*, en Aen. VI. 396:

in vincla petivit

Ipsius a solio regis traxitque trementem,
et traxit trem. a solio ipsius regis. Meer voorbeelden geeft Huschke op deze plaats, Broekhuizen op III. 6. 47, Bach op I. 1. 40. *Que* staat hier op de vierde plaats, maar het tweede en derde woord hangen ten nauwste zamen en plegen niet gescheiden te worden. Men vergelijke slechts: ad eas artes—celebrandas inter nosque recolendas bij Cicero, Or. I. 1. 2 e. e. Overigens wordt deze zwarigheid door de aanvulling van Kindschcr t. a. p. S. 150 niet weggenomen. Dit zoude alleen kunnen geschieden wanneer *rusticus* als subjeet bij een voorafgaand vers behoorde, zoodat na dit woord kon geïnterpungeerd worden. Maar door de tusschenvoeging van deze beide regels

Pace operata deis pubes discumbit in herba

Et dapibus festos extrahit usque dies

wordt niets gewonnen. Indien het aannemen van eene leemte moet dienen om *-que* te redden, is dat doel niet bereikt.

Het is dus alles behalve zeker, dat na vs. 50 iets is uitgevallen en de meening van Korn, dat de archetypus bladzijden van 28 regels had, zal een anderen grondslag moeten hebben, indien zij op eenige waarschijnlijkheid aanspraak mag maken.

Deze leveren nu alleen nog volgens hem de weglatingen in II. 3 op. In vs. 34 en 58 of daaromtrent zijn fouten die door de aanneming van lacunae kunnen weggenomen worden; doch terwijl dit nu de eenige grond is die voor de hypothese overblijft, verliest zij veel van haar aannemelijkheid. Nemen wij voorschands aan, dat na beide verzen werkelijk eene uitlating heeft plaats gehad, dan kan dat feit, nu het op zich zelf staat, op meer dan éene wijze verklaard worden; de verdeeling van den archetypus in bladzijden van een zeker aantal regels behoort eenvoudig tot de mogelijkheden, is niet eene waarschijnlijkheid, die een reeks van feiten, die anders onverklaard zouden blijven, voldoende oplost *).

*) Korn blijft zich niet gelijk; op S. 171 komt I. 10. 25 met de drie verloren verzen op den voet eener bladzijde, op S. 173 aan het hoofd. Wij lezen aldaar dat:

Om alle subjektiviteit te vermijden behoort een andere weg te worden ingeslagen; niet die plaatsen, die alleen aan enkele critici verdacht voorkwamen, maar veeleer de zoodanige, die bij allen zonder onderscheid het vermoeden van uitlating verwekten, vooral die, waarbij de uitwendige bewijzen dat vermoeden bevestigen, moeten bij dit onderzoek op den voorgrond staan. Zoodanige zijn behalve de twee laatst aangehaalde (II. 3. 34 en 58) I. 2. 24^b, II. 3. 14^b, II. 3. 74. Zij zijn kenbaar aan de pogingen der nieuwe afschrijvers om het ontbrekende aan te vullen. Zoo zijn na I. 2. 24^b niet minder dan vier verschillende verzen ingevoegd. Vooraf gaat in alle HSS:

En ego cum tenebris tota vagor anxius urbe;
daarop volgt in sommige:

Ille deus certae dat mihi signa viae,
in andere even slecht (want wat is *ille deus*?):

Praesidio noctis sentio adesse deam,
waarin men met *noctis* verlegen is. Weder andere, waaronder een nieuw HS. vroeger te Franeker, thans te Leeuwarden:

Securum in tenebris me facit esse Venus,
dat zoo goed is, dat, wanneer Puccius in eene kantteekening (1502, Lachm. p. VIII) niet had vermeld, dat het vers werd toegeschreven aan Aurispa, een der eerste Italianen, die in 't.

p. 27 van den archetypus bevatte I. 9. 81 tot en met I. 10. 24, d. i. 28 regels.

p. 28 " " " " I. 10. 25 met drie verlorene verzen, maar met weglating van vs. 26, tot I. 10. 50, d. i. 28 regels.

p. 29 " " " " I. 10. 51 — I. 10. 68, makende met vier na 50 verlorene verzen 22 regels; voorts II. 1. 1—10, d. i. 32 regels.

p. 30 " " " " II. 1. 11—38, 28 regels.

p. 31 " " " " II. 1. 39—66, 28 regels, enz.

Men ziet dat hier de lacuna p. 28 aan het hoofd van de bladzijde is. Twee bladzijden vroeger staat bij Korn als inhoud van de voorgaande pagina opgegeven I. 10. 1. — I. 10. 25^d, waar dus de verlorene regels aan den voet der bladzijde verschijnen. Verder ziet men, dat op p. 29 de lacuna van vier regels buiten de rekening is gelaten, die Korn toch S. 171 uitdrukkelijk aanneemt. In 't voorbijgaan zij eene misstelling op S. 170, r. 5, o. aangeteekend, waar van *versus* in plaats van *disticha* gesproken wordt. De wederlegging van Kindscher's dispositie S. 168 is niet voldoende. Nieuwere HSS. althans, zooals de beide Vossiani en twee Franekerani (thans te Leeuwarden) hebben een oneven getal regels (27, 25, 19) en vangen dus bij afwisseling met een hexameter of pentameter aan.

begin der 15^e eeuw zich met Tibullus bezig hielden (zie Voigt, Wiederbelebung des classischen Alterthums, S. 258, Heyne-Wunderlich, p. XXVI), men in verzoeking zou kunnen komen om het voor goede munt aan te nemen. Bij de aangehaalde regels komt eindelijk nog (ook in de door mij vergeleken Vossiani O. 59 en 81):

Non mihi nocte quies, non mihi nocte sopor,
hetwelk ook gevonden werd in een HS., waaruit een gebrek-
kige druk onder den titel van Tibullus Corvinianus in 1727
te Clausenburg (Claudiopolis) is verschenen *) en in een Dres-
dener HS. — Sardi venales, alter altero nequior!

Even zeker schijnt eene uitlating op de tweede plaats II.
3, 14^b

Ipse deus solitus stabulis expellere vaccas

* *

Et miscere novo docuisse coagula lacte,

Lacteus et mixtus obriguisset liquor.

In de nieuwste uitgaven zijn de twee laatste verzen, hoe zin-
neloos ook, op 't gezag van alle HSS. hersteld. De ontbrekende
pentameter is op niet minder dan vijf verschillende wijzen aan-
gevuld (zie Huschke). Maar al ware niet bij sommige van die
aanvullingen aangeteekend, dat zij het werk zijn van Aurispa of
van zijn tijdgenoot Seneca (Thomas Seneca van Camerino, Huschke
I. p. LXXXV, Dissen suppl. edit. Heynio-Wunderlichianæ,
p. 3, sq.), toch zouden zij zich aan de kenners van Tibullus
reeds op zich zelven als onecht bewijzen. Ook hier heeft Pon-
tanus beter gedicht dan zijne voorgangers. Scaliger is nog eene
schrede verder gegaan; hij verklaart ook vs. 14^b, c, d voor on-
echt en kan zelfs geen woorden vinden, die sterk genoeg zijn
om zijne afkeuring te kennen te geven, Castigg. p. 155: eos
rupices magistri in suis scholis misellam iuventutem doceant. —
Tibullus numquam scripsit versus ὑποσολοίκους, βαρβα-
ρίζοντας καὶ ἀνακολούθους. Wij voor ons houden de
schooljongens nog te goed om hun zulke verzen voor te zetten
als de twee laatste. De toon en het gehalte is niets beter dan

*) o. a. op de Akad. Bibliotheek te Utrecht.

die der verworpene. Of zal men pogingen aanwenden om die, dragelijk te maken, b. v. :

Et miscere novo docuit coagula lacte

Lacteus ut posset subriguisse liquor?

Men zal er niets bij winnen dan eene waterachtige uitbreiding van de twee echte regels die volgen (15,16). En wil men niet tot geweldige veranderingen overgaan, dan zal men waarschijnlijk te vergeefs trachten een verbum te herstellen, waarvan zonder hardheid *docuisse* met het subjeet *Apollo* en *obriguisse* met het subjeet *liquor* kan afhangen. *Novo* is een nutteloos toevoegsel; *mixtus* zondigt tegen de prosodie en wat Lachmann daartegen uitgedacht heeft *mixtu subriguisse* is weinig aanbevelenswaard om de beteekenis van *sub.* *Miscere coagula lacte* in plaats van *lac coagulis* is eene ongewone uitdrukking, die zich slechts bij analogie verdedigen laat. 'De beide verzen 14^{c, d} zijn misschien maar weinig ouder dan de aanvullingen van Aurispa en Seneca en wellicht het werk van den Italiaan, die het eenige volledige HS., de bron van de nieuwere, in handen kreeg. Wanneer echter Scaliger ook het eerste vers (14^b ipse deus) verwerpt, en in 't geheel geen weglating aanneemt, kan ik hiermede niet instemmen. Het heeft op zich zelf niets berispelijks. Na het verloren gaan van den daarbij behoorenden pentameter is de plaats door de oudste afschrijvers zoo goed zij konden, aangevuld. Er moet eene reden geweest zijn, waarom zij juist hier verzen gesmeed hebben, en er kan daarvoor geen andere aanleiding zijn geweest dan eene leemte in 't oorspronkelijke HS.

Hetzelfde verschijnsel treffen wij eindelijk na vs. 74 aan. Ook daar ontbreekt althans één regel, dien de afschrijvers zoo goed mogelijk herstelden, onder anderen door de thans onverstaanbare woorden :

Detur ut accedam dominae pro velle loquarque,
die verkeerd gelezen zijn. Want de woorden *pro velle (puelle)* zijn niet anders dan *puelle* d. i. *puellae*, 't welk eene explicatie was van *dominae*, zoodat de oorspronkelijke invulling kan geweest zijn :

Detur ut accedam dominae videamque loquarque,
waarmede de volgende regel:

Horrida villosa corpora veste tegant

door de verandering van *tegant* in *tegam* schijnt in overeenstemming gebracht te zijn, waarbij men intusschen niet bedacht dat hier blijkens den pluralis *corpora* van den dichter alleen geen sprake zijn kon. Nog veel slechter was de aanvulling:

O utinam veteri peragrantes more puellae

Horrida villosa corpora veste tegant •

waar de aanvuller *) onhoffelijk genoeg was om aan de schoonen *horrida corpora* toe te schrijven. Seneca Camers vond uit:

Ah pereant artes et mollia iura colendi,
welk vers Scaliger onveranderd naar I. 9. 67 verplaatste; minder slecht was: *et mollis cura colendi*, wat als gissing aan den rand van zijn exemplaar geschreven staat. Pontanus heeft ook hier weder niet zonder talent aangevuld:

O valeant cultus et tinctae murice laenae.

Maar genoeg ten bewijze, dat ook hier eene uitlating heeft plaats gevonden; deze heeft Korn op zeer onvoldoenden grond, omdat er namelijk slechts een enkele regel zou ontbreken, ter zijde gelaten.

Van deze plaatsen uitgaande had Korn, indien hij daarbij de algemeen (hoezeer m. i. ten onrechte) aangenomene uitlatingen in 34 en 58 en in I. 10 gevoegd had, tot het resultaat moeten komen, dat de leemten elkander zeer ongeregeld opvolgen, namelijk na 20, 24 of 16 regels.

I. 10. 27—50	24 regels.
II. 3. 15—34	20 „
35—58	24 „
59—74	16 „

Derhalve zouden op de éene bladzijde (na II. 3. 74) ten minste tien, op eene andere slechts twee regels, op eene andere weder zes ontbreken. Dit heeft geen inwendige waarschijnlijkheid (vgl. vooral II. 3. 74). Of na II. 3. 34 en 58 uitlatingen te recht worden aangenomen, zal straks onderzocht worden. Voor 't oogenblik meen ik te hebben aangetoond, dat de gewoonlijk aangenomene uitlatingen in Tibullus zich niet

*) Volgens een codex Dresdensis Philelphus.

zoo geregeld herhalen, dat men daaruit de verdeeling der bladzijden van den archetypus zou kunnen opmaken *).

Scaliger was op eene andere wijze te werk gegaan; de nieuwere Critici nemen weglatingen aan, Scaliger verplaatsing van de regels in het oorspronkelijke HS. Hij maakte volledige gedichten uit de stukken, waarin hij den overgeleverden tekst verdeeld had. Ofschoon het nu minstens overdreven is, wanneer J. H. Voss hem een „gefühlloses Zerhacken der Tibullischen Elegiën” ten laste legt (vóór zijne uitgave, Heidelb. 1811, S. XIX), zoo is het toch niet te ontkennen, dat S. zich de herstelling van de vermeende oorspronkelijke volgorde vrij gemakkelijk heeft gemaakt. Indien zijne dispositie de ware was, zoude men kunnen gaan gelooven, dat Tibullus' gedichten eens in stukken waren verdeeld en dat deze fragmenten als de carmina Sibyllae door den wind waren verstrooid en daarna weder

*) Korn neemt nog lacunae aan van halve verzen in I. 6. 42:

Stet procul aut alia stet procul ante via.

lees met Statius:

Stet procul ante alia, stet procul ante via.

Verder II. 1. 58:

Dux pecoris hircus, duxerat hircus oves;

wellicht:

Dux pecoris; hirtas auxerat hircus opes.

Eindelijk I. 5. 61:

Pauper erit praesto tibi praesto, pauper adibit
Primus

wellicht:

Pauper erit praesto, praesto te p. a.

Vgl. I. 1. 43:

Parva seges satis est, satis est requiescere lecto,

I. 3. 4.

Abstineas avidas, Mors precor atra manus,

Abstineas, Mors atrâ, precor

en een weinig verder (11)

Illa sacras pueri sortes ter sustulit,

Illi rettulit e trinis omina certa puer,

zooals met Haupt te lezen is voor *e trivîs*. *E trinis*, herhaalt eenvoudig *ter*, evenals *pueri* en *puer* van denzelfden slaaf is op te vatten. De herhalingen zijn bij Tibullus zoo veelvuldig, dat het waarschijnlijk kan voorkomen, dat de bedorvene plaats:

I. 1. 49:

sit dives iure furorem

Qui maris et tristes ferre potest pluvias

(Scal. Exc. (?) *rure*, Lachm. *c. inire*), op deze wijze te herstellen is:

sit dives, ferre furorem

Qui maris et tristes ferre potest pluvias.

zoo goed als dat ging, waren aaneengelijmd. Eene inzage van de eerste elegie in zijne uitgave zou dit reeds kunnen bewijzen (vgl. ook I. 8, II. 6). Maar wáar is het, dat hij de hand op de wonde heeft gelegd, en het losse van den samenhang op vele plaatsen voldingend heeft aangetoond. Dat niet overal de middelen konden gevonden worden om het aangewezen gebrek weg te nemen of te verklaren, kon voor zijne opvolgers geen reden zijn om zwart wit te noemen. Den zieke voor gezond te verklaren, omdat men niet ziet waaruit de ziekte ontstaan of hoe zij weg te nemen is, is zeker een al te gemakkelijke praktijk. Het kan intusschen ook wezen dat wat ziekte schijnt voor een deel natuurlijke hebbelijkheid is. Met andere woorden: wij moeten niet alleen in rekening brengen de mogelijkheid van vervalsching en bederf door het voortdurend afschrijven, maar ook onderzoeken of zeker gebrek in den samenhang eene eigenaardigheid is, die den dichter als het ware aangeboren was. Nu meen ik te kunnen aantonen, dat de stemming, waarin Tibullus dichtte, of de aard van zijne elegie tot zekere mate het gemis van eene strenge volgorde in de gedachten verklaart.

De poëzie van Tibullus is contemplatief; hij verwijlt bij de indrukken, die het ondervondene of voorziene op zijn gemoed maakt. De dichter voelt zich ongelukkig, hij kan zich niet dadelijk boven dat gevoel verheffen, ja hij verlangt dat niet eens, hij doet zich te goed aan zijne smart: et faveo morbo, dum *iuvat* ipse dolor (II. 5. 110). Hij gevoelt zich, ofschoon hem nu en dan een gelukkig vooruitzicht streelt, veelal onbevredigd; de grondtoon zijner gedichten is somber; zelden verrast ons eene uitdrukking, die van veerkracht getuigt; de indruk van het geheel is dat hij geen opheffing noch afleiding kan vinden van de smart en minnepijn, die hem kwelen. Het dartele en baldadige, ik zoude bijna zeggen het jolige van Catullus is hem vreemd. Daarbij is hij niet veelzijdig. Wij rekenen het eene deugd in hem, dat hij van de Alexandrijnsche geleerdheid spaarzaam gebruik maakt, maar toch is het niet te ontkennen, dat de inmenging van de mythologie Propertius eene grootere afwisseling geeft dan bij Tibullus gevonden wordt; zij verplaatst bij wijle den lezer op een ander tooneel en brengt

hem in de noodzakelijkheid om zich den rijken inhoud der oude verhalen te binnen te brengen en zich niet uitsluitend aan den stroom van het gevoel over te geven. Tibullus teekent zijn eigen toestand met de meeste waarheid. Maar zijne lotgevallen waren niet veelsoortig en afwisselend, en zij worden altijd van hetzelfde standpunt beschouwd; zij maken niet zoo veel indruk op hem, dat zij zijne gewone stemming storen. Slechts ter loops hooren wij, dat hij den Aquitaanschen veldtocht bijwoonde (I. 7. 9). Treffend is zijne vriendschap voor Messalla, wien hij naar het verre Oosten dacht te volgen; maar het oorlogsrumoer zwijgt voor de klachten over het verblijf op Corcyra en de scheiding van zijne Delia. Verpozing en afleiding geeft hem de voorstelling van een huiselijk geluk — dat hij intusschen nimmer zal smaken. Het voorwerp zijner liefde is hem onwaardig; Delia, hoezeer dan ook later gehuwd, was niet beter dan de groote menigte libertinae, die hare liefde veil hadden. Delia is inhalig en de dichter is betrekkelijk arm. Nemesis, de tweede liefde van Tibullus (Ovid. Am. III. 9. 57, vlgg.), geeft den rijken vrijgelatene de voorkeur; nieuwe reden tot smart. En dat het niet alleen de oogenblikken waren, waarin hij zijne gedichten vervaardigde, die hem in deze stemming vonden, bewijst de aansporing van Horatius, om zich niet te veel aan zijn smart over de ontrouw van Glycera (of Nemesis?) over te geven en niet altijd zijne *miserabiles elegi* te zingen (Od. I. 33). En toen hij later alles had, wat hij verlangen kon, was toch eene opwekking om de hem verleende gaven der goden te genieten niet misplaatst (Hor. Epist. I. 4).

Met deze neiging om zich in 't ongeluk te verdiepen, die 't gevolg is van een sterk ontwikkeld gevoel, is zeer wel bestaanbaar zekere prikkelbaarheid, zekere vatbaarheid voor plotselinge indrukken, die even spoedig uitgewischt worden als zij ontstaan zijn, om dan weder voor andere, somtijds strijdige plaats te maken, en, omgekeerd, is het niet vreemd, dat de eerste uitstorting van het dichterlijk gemoed den hem doorgaans eigenen toon aanslaat, terwijl hij zich dra hervat en voor een poos in anderen geest voortgaat.

Ziet daar twee trekken, die bij de beoordeeling van de integriteit van Tibullus' gedichten in 't oog gehouden moeten wor-

den. Zijne overgevoeligheid — sentimentaliteit zoude eene min juiste uitdrukking zijn, omdat de oorzaak van zijn smart niet denkbeeldig was — zijne overgevoeligheid, zeg ik, en de eenzijdige ontwikkeling van zijn gemoed, dat altijd op één hoofd-voorwerp gericht was, kon er hem toe brengen om de gedachte die hem vervulde meermalen te vermelden; zijne prikkelbaarheid kon een plotselijken overgang tot strijdige denkbeelden veroorzaken.

In de eerste Elegie worden de goden bij herhaling om bescherming van het landgoed van Tibullus aangeroepen. Zij zullen dat doen, want de dichter is vroom 11—24 (*veneror deos; libo, vs. 13, 14; flava Ceres, Priape, Lares ferte munera vestra*). En wederom 35—40: *soleo spargere lacte Palem. Adsitis, Divi*. — De dichter verklaart, dat hij met weinig tevreden is 1—6: *me mea paupertas vitae traducat inerti*. En wederom 25—28: *possum contentus vivere parvo*. En in 41—50: *non ego divitias patrum fructusque requiro*. Scaliger heeft deze verschillende stukken aaneen willen brengen (35, 36, 11—24, 37—40 en 41—50, 25—28); maar niemand volgt hem thans; en te recht. Toch is het blijkbaar dat, behoudens eenige wijzigingen, dezelfde gedachte bij herhaling terugkeert. Wij hebben hier niet te doen met fouten van afschrijvers, maar het is de aard der elegie, dat zij de zorgen en wenschen, die zich telkens aan 't gemoed opdringen, bij herhaling vermeldt.

Tegenstelling van oorlog en vredig landleven onder 't genot der liefde is een voor Tibullus zeer aantrekkelijk onderwerp. Dadelijk komt deze in de eerste elegie voor vs. 51—58, en weder in de tweede vs. 65—78. Ook hier zal niemand meer Scaliger volgen, die het laatste stuk uit de tweede elegie nam en bij de eerste voegde. Wil men van armoede aan gedachten bij den dichter spreken? In elk geval kan ik mij eer een dichter voorstellen, die arm aan gedachten is, dan eene zoo vreemde perturbatie in de HSS. Doch, zooals gezegd is, de herhaling rijmt met de stemming van den elegischen dichter. Een treurdicht is de elegie onder de handen van den weekelijken *Mimnermus* en later van de Alexandrijnen en de Romeinsche dichters geworden, en met neerslachtigheid en droefheid komt het overeen, dat dezelfde gedachte onder vele wijzigingen en scha-

keeringen zich telkens weder voordoet *). Vgl. verder I. 10. 45.

Geen lezer van Tibullus of hij herinnert zich evenzeer, hoe de verwensching van hebzucht en van het verkoopen van liefde en de beschrijving van magische kunsten telkens voorkomen; hoe de weemoedige herdenking van de door de weelde lang verdrevene landelijke eenvoudigheid, die de kweekster was van innige liefde, overal in deze poëzie weêrklinkt; hoe de dichter nimmer moede wordt, maar altijd de gelegenheid aangrijpt om deze onderwerpen te bezingen. Ik mag mij dus ontslagen rekenen van eene verdere uiteenzetting van deze eigenaardigheid. De poging van Scaliger om het gelijksoortige te vereenigen en dus herhalingen weg te nemen steunt op eene misvatting van de poëzie van Tibullus.

De vrijheid en ongedwongenheid in den gedachtengang zal nog minder ontkend kunnen worden, wanneer het oog wordt geslagen op de tweede der door ons zoo even voorop gezette bijzonderheden. Tibullus neemt soms in den volgenden regel, als 't ware in één adem, terug wat hij in den vorigen stelde. Al heeft ook Dissen dit in 't licht gesteld (de poësi Tibulli, p. LXVII), toch is het niet overtollig hierop nogmaals te letten. In de 3^e elegie van het II^e boek roept Tibullus zijn vriend toe, dat hij zich door geen oorlog moet verrijken, maar zich aan de oude ingetogenheid moet houden, vs. 47, 48:

- At tibi laeta trahant Samiae convivia testae

Fictaque Cumana lubrica terra rota,
en onmiddellijk daarna 49 vlgg.:

Heu, heu, divitibus video gaudere puellas,

Iam veniant praedae, si Venus optat opes.

In I. 10. 1, roept Tibullus uit:

Quis fuit horrendos primus qui protulit enses?

Quam ferus et vere ferreus ille fuit.

maar weldra, na zijn toorn lucht te hebben gegeven, herneemt hij zich:

An (beter: at) nihil ille miser meruit, nos ad mala nostra

Vertimus in saevas quod dedit ille feras.

*) Diezelfde tegenstelling schemert door bij den lof van Osiris. I. 7. 29, vlgg.

Als twee druppels water gelijken deze wending en die in I. 9. 1—6 op elkaar:

Ah miser, etsi quis primo periuria celat,

Sera tamen tacitis poena venit pedibus.

Parcite coelestes: aequum est impune licere

Numina formosis laedere vestra semel.

In I. 5. 5 biedt hij zich aan tot het ondergaan van de wreedste straffen: „ure ferum et torque”, maar onmiddellijk voegt hij er bij: „parce tamen.” Hetzelfde nagenoeg komt voor in I. 2; de deur, die den toegang tot Delia afsluit, wordt verwenscht, vs. 7, 8:

Ianua difficilis dominae, te verberet imber,

Te Iovis imperio fulmina missa petant,

maar daarna weder gesmeekt om toe te geven, vs. 9—12:

Ianua, iam pateas uni mihi, victa querelis,

Neu furtim verso cardine aperta sones.

Et mala si qua tibi dixit dementia nostra,

Ignoscas: capiti sint precor illa meo;

die *mala*, die vervloeking, gaan onmiddellijk vooraf. De anaphora (*ianua*) schijnt hier echter minder gepast. In diezelfde elegie zegt de dichter dat hij zijne liefde wil vergeten, vs. 4 (*infelix dum requiescit amor*), maar geeft weder kort daarna aan Delia de middelen op, waardoor zij hare wachters zou kunnen bedriegen en tot hem komen.

Alleen door de gemaakte opmerking is I. 6, waarin de vreemdste tegenspraak is, te verklaren en te verdedigen. Delia is getrouwd; niettemin onderhoudt Tibullus met haar de vorige betrekking. Hij heeft intusschen een sterk vermoeden, dat zij niet hém alleen tot zich toelaat. Delia moge het ontkennen, die ontkenning verdient niet meer geloof dan hare bewering bij haar echtgenoot, dat zij Tibullus niet bemint. Het gedicht weifelt tusschen liefde en spijt. Zal hij Delia's man waarschuwen en ophouden haar te beminnen? Hij voelt, dat hij het niet kan, en zoekt dus een voorwendsel om te mogen beminnen iemand, die hem ontrouw is. Hij droomt nog een oogenblik van trouwe liefde, een oogenblik daarna wenscht hij weder strenge straf. *Animum nunc huc celerem, nunc dividit illuc*, in partisque rapit varias perque omnia versat. Die strijd is in de elegie zoo nedergelegd, dat het is alsof de dichter zich zijne

eigene onstandvastigheid niet bewust is; hij *zegt* niet, dat zijne gedachten zich dus afwisselen, maar hij plaatst de tegenstrijdige overwegingen en voornemens nevens elkander, zooals zij bij hem opkomen. En toch dat kan verdedigd worden, want hij verkeert in die stemming, die hij zelf elders (I. 5. 8) beschrijft:

Namque agor ut per plana citus sola verbere turben,

Quem celer assueta versat ab arte puer.

Beschouwen wij de aangehaalde elegie van naderbij. Tibullus spreekt den bedrogen echtgenoot aan: hij *waarschuwt* hem tegen zijne eigene heimelijke liefde, en toch belooft hij haar voor hem te zullen bewaken (Huic mandes si quid recte curatum velis!) vs. 15, 16, en hij komt weder, naar zijne gewoonte, later, vs. 37, op ditzelfde denkbeeld terug. Elders vs. 33 en 34 zegt hij: „Wat baat u een lieve vrouw; quid tenera tibi coniuge opus? Tua si bona nescis servare, frustra clavis inest foribus”, 33, 34. En toch zal Tibullus den onwaardige het geluk geven dat hij niet verdient; hij zal toezien. Dat aanbod is eene sluwheid, die door de bekentenis, die Tibullus zelf over zijne liefde aflegt, haar doel mist. Zij is geheel in strijd met de verachting, die hij zoo even uitdrukte. Maar tegenstrijdige plannen en wenschen verdrongen elkaâr bij den indruk, dien hem het bericht van Delia's ontrouw gaf. Eerst geloofde hij daaraan en terwijl het er hem slechts om te doen was, om zijne mededingers te verwijderen, besloot hij om Delia's echtgenoot te waarschuwen. Mocht het toezicht op Delia hém worden opgedragen! Maar dat was niet meer dan eene opwellende gedachte, aan de verwezenlijking waarvan hij zelf niet denken kon. Weinig doordacht moge dan ook de bekentenis van zijne eigene liefde zijn, zoo geheel vreemd was zij niet, omdat toch het plan om Delia's beschermer te worden onuitvoerbaar was. — Later wederom schijnt Tibullus aan de ontrouw van Delia niet te gelooven, wanneer hij wenscht, dat zij tot in de grijsheid een toonbeeld van trouwe liefde moge zijn (86 *). Het blijkt,

*) [Met de trouw en kuisheid (vs. 57) van eene getrouwde Libertina moet men het niet te nauw nemen; 't was al wél, wanneer zij behalve den haar onwaardigen echtgenoot, alleen éene oude liefde onderhield. Lesbia, de geliefde van Catullus was getrouwd (vgl. Catull. 68. 68 met 83. 3; L. Schwabius, Catullus, I. p. 71, sqq.); toch was zij, zoo het heet, *pudica*, zoo lang zij Catullus alleen beminde (76. 24). Van zijn kant schijnt Catullus in

dat de tegenspraak, die wij straks in eenige voorbeelden in weinige regels zagen, zich hier op grootere schaal herhaalt.

De opgemerkte eigenaardigheid moge ook al den sleutel geven tot het goede begrip van eenige stukken van Tibullus; toch is zij niet voldoende, om de overlevering in alle gedichten te verdedigen. Meer bepaald bedoel ik I. 4 en II. 3.

In het eerste der aangehaalde gedichten is een luchtiger stemming dan gewoonlijk bij Tibullus. Hij zal de leeraar der liefde zijn. Titius heeft zijn raad ingeroepen; Tibullus zal voor hem een god raadplegen: zeg mij, Priaap, met uw stoppeligen baard en uwe ruige haren en naakte leden, hoe kunt gij de schoonen betooveren? Een schaduwrijk koepeldak zal uw loon zijn. Toen antwoordde de plumpe zoon van Bacchus, wiens hand met een sikkels gewapend is: „vermijd u te begeven onder de schoonen, want zij geven altijd eene verontschuldiging voor de liefde.” Dat is een antwoord alleen gepast op de vraag, of men zich aan de verleiding zou durven blootstellen, niet op de hier gestelde, hoe men de liefde zou kunnen opwekken. De uitbreiding van dit antwoord tot vs. 14 maakt hierin geen verandering. Maar, zoo wordt daarna in vs. 15 voortgegaan, indien het voorwerp uwer liefde in 't begin wellicht weigert, laat u dat niet verdrieten; *langzamerhand* zal het zijn nek onder het juk voegen. Ook deze gedachte sluit zich ongepast aan het voorgaande aan. Muretus voelde dit reeds. Hij bericht dat vs. 8 *in quibusdam libris* werd gemist en dat op den rand van die HSS.

zijne liefde geen kwaad gezien te hebben, daar hij onder aanroeping der Goden zijne eigene *pietas, fides, benefacta* in zijne liefde vermeldt (ald. 1 en 26). De wensch derhalve dat Delia *casta* mocht zijn, is niet in dadelijken strijd met het verlangen naar wederliefde. Korn meent, dat het tweede gedeelte van vs. 57 af een afzonderlijk gedicht uitmaakt, en dat Delia daarin als ongehuwd voorkomt, Rhein. Mus. N. F. XIX (1864). S. 497, ff. Vgl. Wagner ald. XX. S. 314, ff. Maar uit vs. 59: „*Haec mihi te adducit tenebris multoque timore Coniungit nostras clam taciturna manus*” blijkt, dat ook hier van eene verbodene liefde gesproken wordt. De bedoeling van vs. 67, 68: „*Sit modo casta, doce, quamvis non vitta ligatos Impediat crines nec stola longa pedes*” zal dus wel zijn: ofschoon zij niet zoo ingetogen moge gekleed zijn als eene matrona. De vroegere opschik zal wellicht door de libertinae na haar huwelijk niet terstond zijn verwisseld voor de meer stemmige *stola*, al hadden zij daar het recht toe. Overigens valt het grootste gedeelte der boven opgemerkte tegenstrijdigheden in de eerste helft vs. 1—42, die ook volgens K. bijeen hooren.]

FRAGM. gelezen werd. Van die HSS. is er later geen enkel voor den dag gekomen. Wanneer de oude uitgevers van *quidam libri* spreken, moet daarop niet al te veel vertrouwd worden. Zoo is het bekend, dat de codex van Pontanus, waaruit hij zijne supplementen van den tekst zou ontleend hebben, eene zuivere fictie (Huschke, p. XI) en op de codd. van Lambinus weinig te vertrouwen is. Het vers is op zich zelf volkomen goed, en de eerste acht regels kunnen moeilijk een fragment zijn, omdat beneden vs. 73 met terugslag op deze gezegd wordt: *haec mihi deus edidit ore*". Muretus vond althans in zoo verre instemming bij Scaliger, als deze in 't algemeen 't gebrek aan samenhang toegaf. De meeste latere uitgevers, zoo als Heyne, J. H. Voss en Huschke zwijgen eenvoudig. Dissen vindt hier niets te berispen, maar gelooft dat na *sed* vs. 15, in plaats van eene algemeene, eene bijzondere tegenstelling is aangenomen. *Dixerat* (zegt hij): *o fuge pueros; nimis perniciosus aspectus eorum, placet alius alia re. Nunc pergit (?) : sed vel sic bene erit res.*" Dit is eigenlijk onwaar; Tibullus gaat *niet* zoo voort, maar hij *moest* zoo voortgaan; en dan eerst moest er volgen: ne te capiant taedia, si primo negabit, enz. Dat is tusschen de regels lezen. Die zegt: ontvlucht, vermijd! kan daarop niet laten volgen: maar laat u niet afschrikken; het tegengestelde denkbeeld: „ontvlucht in eenige omstandigheden evenwel niet, vervolg, wees onvermoeid" kan niet wegblijven. Er heeft ook niet plaats wat Dissen zegt, dat het algemeene het bijzondere vervangt, maar er staat eene tegenstelling (*sed*) van het algemeene, dat is weggelaten. Eene juiste antithese zou deze zijn: fuge te credere turbae, unum potius sectare, sed ne te capiant in ea sectatione taedia, wanneer er b. v. stond in vs. 15: Unus te capiat; primo si forte negabit, Persta, paulatim sub iuga colla dabit. Zoo onkenbaar kan evenwel de overlevering niet geworden zijn. Er zijn na vs. 14 eenige verzen uitgevallen van den volgenden inhoud: gij zult licht zelf verschalkt worden in plaats van te verschalken (het *ἐχέσθαι* zal meer dan het *ἐχέειν* op u van toepassing zijn). Kies één vriend. Maar, enz. Beteekenend is hier de singularis *negabit*. Voortreffelijk heeft Scaliger een nieuw gedicht zamengesteld, maar het is het werk van Tibullus niet.

Van het andere gedicht, dat wij nog beschouwen, II. 3, heb-

ben wij boven reeds ter loops melding gemaakt. De inhoud komt hierop neder: Nemesis is op het land; mocht ik haar slechts zien, hoe zoude ik mij daar het hardste werk laten welgevallen. Ook Apollo heeft eenmaal de kudden van Admetus geweid (— 32). Deze ijzeren eeuw heeft geen lof over voor Venus, maar alleen voor buit en weelde. Zoo moge dan ook mijne Nemesis zich in weelde baden (— 58). Aan u, Goden, die Nemesis uit de stad voert, moge de aarde hare vruchten onthouden. Wat schaadt het dat de grond onbebouwd blijft en wij tot de ruwheid van vorige tijden terugkeeren? De liefde ware er te vrijer om. Indien nu mijne geliefde is opgesloten, helpt het mij niets dat mijne kleederen kostbaar zijn. Voert mij weg, op 't verlangen van Nemesis wil ik het land bebouwen (tot het einde, 80).

Het gedicht vervalt in drie stukken. In het eerste is Nemesis reeds op het land (1—32), in het derde (61 en verv.) wordt zij weggevoerd (61, *qui abducis*) en is opgesloten (*clausa mea est*, 77). In het tweede wordt de weelde verwenscht. De gegevens, waarvan in dit middelste wordt uitgegaan, zijn andere dan in het eerste en derde. In deze is het de landbouw of de oogst (*Ceres* en *Bacchus*), die Nemesis van Tibullus verwijderen; als hij Nemesis maar ziet, wil ook hij de kudden weiden en het land bebouwen. In het tweede maakt de rijkdom scheiding. En dáar wordt niet eenvoudig van winst gesproken, maar bepaaldelijk van oorlogsbuit. Bij herhaling *praeda*, *praedator*; en dat kan onmogelijk eenvoudig voor *pecunia* en *dives* staan. *Buit* te behalen wenscht de dichter in hetzelfde stuk, niet den landbouw te beoefenen, om aan het verlangen van Nemesis te voldoen (50). Met deze vermelding nu van buit stemt overeen die van *castra* in 30. Er wordt daar iemand aangesproken, aan wien de legerplaats blijkbaar niet vreemd is. Zoo goed als dit zich nu onderling verdraagt, zoo weinig stemt het met het landleven, dat in 't begin en op het einde vermeld wordt. Het is verder duidelijk, dat in 33 en vlgg. iemand wordt aangesproken, die van plan is ten strijde te tijken (een ander dan degeen die in 59 en 60 vermeld wordt). Hem wordt de raad gegeven om het huis zijns vriends in plaats van de legerplaats te betrekken. Vereenigen wij deze regels met

de volgende. *Ut*, dat in 34 gelezen wordt, is niet anders dan eene verkorting van *utinam*, door een uitlegger aan den rand aangeteekend tot explicatie van den coniunctivus; toen dit *ut* eens in den tekst was gekomen heeft het de ware, maar min gewone lezing *imperitat* overal verdrongen, behalve in de HSS., waaruit de oude Venetiaansche uitgaven genomen zijn. Dus ontstaat de volgende zin: wie gij ook zijt, wien Cupido niet gunstig toelacht, begeef u niet in den strijd, maar betrek mijn huis in plaats van de legerplaats. Wel prijst, zoo vervolgt de dichter, deze ijzeren eeuw den buit, maar de zucht naar buit werkt veel rampen in de hand. Wij hebben hier eene welwillende raadgeving van een tenerorum lusor amorum, die Tibullus zeer wel voegt. Me, roept hij elders (I. 4. 77) uit, me qui spernentur amantes consultant, cunctis ianua nostra patet.

Zoo is dan het begin van dit tweede stuk vastgesteld en blijft alleen te bepalen tot hoeverre het zich uitstrekt, m. a. w. waarbij de vss. 59 en 60 behooren. De vraag, waarop het hier vooral aankomt, is wat *nota loquor* in vs. 59 beteekent. Is het volgens Dissen: „bekend, maar waar, hoe ongeloofelijk ook?” Of volgens Wunderlich: „wat ik zeg is genoeg bekend, te veel vermeld en dus ijdel?” Wanneer men de onmiddellijk volgende woorden (*regnum ipse tenet*, enz.) hiermede in nauw verband brengt, moet de zin wel wezen: wat ik zeg is u bekend, *want* mij wordt voorgetrokken de rijke barbaar, die dat alles u milder verschaft dan ik. Voor *ipse* leze men met Heyne *iste*. De plaats is vol bitterheid; wat sloof ik mij af? ik kan dien rijken vrijgelatene niet evenaren!

Op deze wijze maken vs. 33—60 een geheel uit met een slot, dat kort en bits is. De gedachtengang is: o gij, die tegenspoed in de liefde vindt, begeef u niet in het krijgsrumoer; uwe legerplaats zij mijn huis. Oorlogsbuit werkt ongeluk en weelde in de hand. Stel gij u tevreden met een eenvoudig maar gezellig (*trahant*) maal, vs. 47 en 48. (Want deze woorden zijn niet tot Nemesis maar tot den vriend gericht, waarvoor zij vrij wat gepaster zijn). En nu gaat de dichter met die veranderlijkheid, die wij boven in hem opmerkten, voort. Hij hervat zich: helaas bij de schoonen genieten de rijken de voorkeur. Nu, dan zal ik zelf buit gaan behalen, opdat Nemesis zich in weelde

bade. En nadat hij deze weelde in eenige regels heeft beschreven, breekt hij af: al te bekend is wat ik zeg; hij, die bij u de eerste plaats inneemt, kan u beter voldoen; geniet de geschenken van een — gemeenen vrijgelatene. Behoudens eenige verbeteringen in vs. 33 *ah tu* voor *at tu*, *tristi cui* voor *cui tristi* *) en vs. 42, waar te lezen is: *ut multo innumeram iugere pascat ovem* †), hebben wij hier een volledig en Tibullus waardig gedicht. Nu wordt er maar één persoon aangesproken, terwijl volgens de gewone dispositie en opvatting eerst in vs. 1 Cerinthus, dan in 32 met *at tu* de denkbeeldige vriend, dan in 47 met *at tibi* Nemesis, dan weder met hetzelfde *at tibi* in 61 Ceres aangesproken wordt.

Met niet minder recht kan het eerste deel van de elegie op zich zelf staan. J. H. Voss verbond het met het derde. Ik heb aangetoond, dat de situatie eenigszins verschilt, en al ware dit zoo niet, dan is het toch, wanneer eens toegegeven is, dat vs. 33—60 een afzonderlijk stuk uitmaken, waarschijnlijk, dat wij met drie gedichten te doen hebben, dan dat eene elegie van ruim dertig regels in het midden van eene andere verdwaald is, en die in twee deelen gesplitst heeft. Daarbij komt, dat het eerste stuk (1—32) een voortreffelijk geheel is, dat krachtig eindigt met de spreuk: *sed cui sua cura puella est, fabula sit mavult quam sine amore deus*.

Het derde gedicht begint met den bekenden vorm van verontwaardiging *at tibi* vs. 61. *Ceres* (zoo is in vs. 61 met Heinsius voor *seges* te lezen, terwijl in vs. 62 de lezing der HSS. *terra* is te herstellen) moet tot straf voor de wegvoering van Nemesis geen graan, Bacchus geen druiven oogsten. Liever moet de oude ruwheid terugkeeren, liever nog de eikels

*) Door de volgorde *tristi cui* alleen wordt de fout in het voorafgaande woord *est* voor *es* verklaard; de ware woordschikking is o. a. nog in de beide Vossiani.

†) Zie boven. De Franekeranus minor heeft: *ut multo innumeram iugera pascat ovem*. Dit HS. is intusschen uit de 16^e eeuw. Het komt meestal overeen met *e* bij Lachmann (Askewianus 416.) De Franekeranus maior is niet ouder. Hij is door Carolus Dati aan Heinsius ten geschenke gegeven blijkens de inscriptie: Cl. V. Nicolao Heinsio Dan. F. Poetae Optimo Carolus Dati Flor. D. D. Een ander HS, insgelijks door Dati aan Heinsius geschonken, gebruikte Lachmann (*d*).

het gewone voedsel worden dan dat de liefde voor Nemesis aan den landman worde opgeofferd.

Ziedaar dan drie gedichten, die wel is waar geen uitgewerkte kunststukken zijn, maar toch met evenveel grond aan Tibullus mogen toegeschreven worden als andere van gelijken omvang aan hem en andere elegische dichters. Het zijn vluchtige metrische opteekeningen, die als het ware een kleinen cyclus vormen. Zij behooren tot ééne periode, die van de liefde voor Nemesis, en ademen eene bittere stemming tegen den onbeschaafden vrijgelatene, die boven den Romeinschen Ridder wordt voorgetrokken.

Het besprokene is niet van invloed op hetgeen boven in 't algemeen tegen de mogelijkheid om de verdeeling van den archetypus uit de uitlatingen op te maken gezegd is. Mocht het aangenomen worden, dat na 34 en 58 geen leemten zijn, dan is elk kenmerk tot bepaling van de grootte der bladzijden van den archetypus verdwenen, dan is in I. 10 eene uitlating na 24, in II. 3 na 60 regels.

Pauperis est numerare pecus. Men zal mij dus vergunnen, dat ik recapituleer.

De *bestaande* HSS. van Tibullus zijn uit ééne, en wel vrij jonge bron gevloeid; de *Excerpta* zijn ouder, maar verdienen, waar zij groote afwijkingen van de HSS. aanbieden, geen vertrouwen.

Voor het laatste gedeelte van Tibullus, van III. 4. 65 af, is de *Codex Cuiacianus*, waarvan de collatie nog in de Leidsche Bibliotheek aanwezig is, te recht tot grondslag gelegd.

De uitlatingen, die het best herkend worden aan de pogingen van Aurispa, Seneca Camers, Pontanus en andere Italianen om den tekst aan te vullen, geven geen middel aan de hand om de indeeling van den archetypus te leeren kennen.

De losse gedachtengang in de meeste echte gedichten (d. i. die van het 1^e en 2^e boek) is niet het gevolg van het gebrekkige der overlevering, maar van den dichttrant zelven en van het karakter van den dichter. In enkele elegiën heeft evenwel eene weglating of eene verkeerde verdeeling plaats gehad.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} OCTOBER 1865.



Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN,
J. DE WAL, M. DE VRIES, J. A. C. VAN HEUSDE, S. HOEKSTRA BZ.,
S. A. NABER, H. J. KOENEN, G. DE VRIES, AZ., W. J. A. JONCKBLOET,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, R. FRUIN, L. A. TE WINKEL, N. BEETS,
C. M. FRANCKEN, S. VISSERING, P. J. VETH, J. DIRKS, W. C. MEES,
G. MEES AZ., TH. BORRET, W. MÖLL, C. LEEMANS, G. H. M. DELPRAT,
A. RÉVILLE, J. C. G. BOOT.



Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De Secretaris deelt mede, dat Prof. Miquel zich bereid heeft verklaard om lid der Kommissie te zijn, die in de vorige Vergadering benoemd is.

Ingekomen eene missive van het bestuur van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, daarbij toezendende twee photographische afbeeldingen van een zilveren plaat met Oostersch schrift uit het gouvernements-archief te Batavia, met verzoek om voorlichting van de Akademie over de taal, het letterschrift en den inhoud dezer inscriptie. Na eenige discussie over de vraag, of de afdeeling bevoegd is, volgens haar reglement, om aan dit verzoek te voldoen, wordt dit toestemmend beantwoord en besloten, die stukken, met eene nota van den Hoogleraar J. P. N. Land te Amsterdam, in handen te stellen van de Heeren A. Rutgers, P. J. Veth en H. C. Millies.

De inhoud eener circulaire van de Belgische Academie van Oudheidkunde wordt medegedeeld en voor kennisgeving aangenomen.

Het woord is daarop aan den Heer Francken, welke eene bijdrage levert over de Kritiek der elegiën van Tibullus. De Spreker wijst aan, dat Lachmann, door het geven van een tekst, alleen steunende op de beste handschriften met versmading van evidente verbeteringen, gedwaald heeft. De handschriften zijn allen van een lateren tijd en wemelen van fouten. Van beter gehalte zijn verschillende oude excerpta, vooral die door Scaliger gebruikt zijn en bewaard op de kanten eener Plantijnsche uitgaaf in de Leidsche bibliotheek. Met behulp van deze excerpta en vooral van de lezingen uit den verloren Codex Cuiacianus is de tekst op vele plaatsen hersteld, op andere nog te herstellen. De Spreker wijst dit met voorbeelden aan.

Lachmann, Kindscher en Korn hebben getracht vele fouten in den samenhang der gedichten te verklaren door het aannemen van lacunen in den archetypus. De Spreker beweert, dat zij hierin met groote willekeur zijn te werk gegaan. Hij ontkent niet dat er weglatingen kunnen en zullen hebben plaats gehad en dat verkeerde afdeelingen zijn gemaakt zooals in II. 3. maar hij oordeelt, dat het gemis van samenhang in de meeste gevallen veeleer aan de stemming van den dichter, dan aan het gebrekkige der overlevering te wijten is.

De grondtrekken van 's dichters karakter, somberheid en zekere prikkelbaarheid, moeten, volgens den Spreker, bij het beoordeelen zijner gedichten steeds in het oog gehouden worden. Hij verklaart hieruit de herhalingen in de eerste elegie van het eerste boek, en andere, zelfs de tegenstrijdigheden in I, 6.

Met dit laatste kan de Heer Naber zich niet vereenigen. Hij vraagt, hoe Tibullus een gedicht heeft kunnen maken als I, 6, in welks eerste deel hij Delia laat gehuwd zijn, in het tweede ongehuwd.

De Heer Francken vindt geen overwegend bezwaar in dezen loop van de elegie. Hij erkent, dat het wel zonderling is eerst den man van Delia en dan de oude moeder der gehuwde Delia te laten aanspreken in hetzelfde gedicht, maar hij vindt

nog grooter bezwaar in de willekeurige scheiding in twee stukken.

De Heer Beets merkt op, dat de stemming, waarin een dichter verkeert, eene andere is, dan die waarin de gedichten ontstaan. De dichter zingt niet onder de heerschappij van eenen hartstocht, maar als hij dezen beheerscht heeft en boven hem staat. Zijn de fouten in de gedichten van Tibullus groot, dan laten zij zich niet door de stemming van den dichter verklaren, maar men is verplicht verwarring, uitlatingen, inschuifels aan te nemen.

De Heer Francken merkt hiertegen op, dat de dichter, ook tot kalmte gekomen, toch de sterke en afwisselende gemoedsbewegingen bij den eersten indruk ondervonden, kan teruggeven.

De Heer G. Mees heeft met verwondering die bewering uit den mond van een dichter gehoord. Hij had altijd gemeend, dat de dichter zijne versen in het vuur van den hartstocht, in den toestand dien hij bezingt, uitstortte, en niet wachtte tot latere meer bedaarde oogenblikken.

De Heer Beets antwoordt, dat hier geen kwestie van tijd is; maar hetzij de dichter de stemming van het vorige uur of van weken of maanden geleden bezingt, hij moet zich boven haar weten te plaatsen. Verkiest hij onder haren invloed versen te maken, dan zal hij door de kritiek veroordeeld worden en zijne versen zullen niet leven.

De Heer Moll vraagt verlof om zijne verhandeling over de boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft, geplaatst in het eerste deel der werken, vermeerderd en verbeterd elders uit te geven. Dit wordt, volgens een vroeger besluit der Afdeeling over de her-uitgaaf van opgenomen stukken, verleend.

De Heer Dirks brengt ter tafel het negende stuk van het vervolg op van Loons penningwerk, bevattende de penningen, geslagen van 1785 tot 1787.

Dezelfde biedt namens den schrijver den Heer Peigné-Dela-court twaalf brochures en boeken aan, meerendeels betreffende de veldtochten van Caesar in Gallië en oude fransche charters, en van zich zelven *Brokstukken uit mijn Dagboek*, overgenomen uit den *Vrijen Fries*.

De Heer Leemans brengt de aanmerkingen, die in den *Navorscher* en elders op de lijst der plaatsnamen gemaakt zijn, ter sprake. Hij acht het voor de eer der Afdeeling wenschelijk, dat de Kommissie, die de lijsten gemaakt heeft, daarop antwoorde en als zij de gegrondheid der aanmerkingen moet erkennen, wenscht hij, dat een gezuiverde en verbeterde lijst worde uitgegeven.

De Voorzitter wijst op hetgeen vroeger besloten is, toen het rapport over den letterkundigen eigendom aan eene strenge beoordeeling was onderworpen, en meent, dat diezelfde weg nu ook behoort gevolgd te worden.

De Heer Delprat, eén der medebewerkers, zegt dat er nooit eene Kommissie is benoemd, maar dat enkele leden op uitnoodiging van het bestuur zich hebben belast met het nazien en in orde brengen van de opgaven der verschillende gemeentebesturen. Het was hun taak niet eene nieuwe spelling voor de plaatsnamen vast te stellen, maar de opgaven der gemeentebesturen zooveel mogelijk te volgen.

Nadat nog de Heeren Dirks, Koenen en Beets iets over deze zaak gesproken hebben, wordt besloten, dat de Afdeeling de kwestie onaangeroerd zal laten.

De Heer Leemans biedt voor de boekerij 2 stukjes van den Heer F. Chabas aan: *Revue retrospective sur la liste royale d'Abydos*, de Heer Boot een door hem uitgegeven bewerking van *Propertii elegia XI libri IV*, den laatsten arbeid van P. Hofman Peerlkamp, en de Heer te Winkel de *Taalgids VII*, 2.

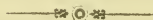
Namens de Kommissie van de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst wordt bericht, dat bij haar zijn ingekomen sedert de laatste opgave van 29 Junij berichten, teekeningen en andere stukken van de Heeren T. Graaf van Rechteren Limpurg te Zutphen, J. D. Belmer te Sneek, den Burgemeester en de Kerkmeesters der Hervormde kerk te Vorden, M. Berntsen te Beek (gem. Berch), K. E. Schijf te Middelburg, de Kerkvoogden der Hervormde kerk te Groenlo, E. J. Sturtz te Maastricht, Chr. te Amsterdam en van het Bestuur van het Zeeuwsch genootschap van Wetenschappen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL- LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} NOVEMBER 1865.



Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL, C. LEEMANS,
L. J. F. JANSSEN, L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. H. M. DELPRAT,
G. DE VRIES AZ, W. G. BRILL, M. DE VRIES, L. A. TE WINKEL,
H. J. KOENEN, H. C. MILLIES, S. A. NABER, J. E. GOUDSMIT, P. J. VETH,
J. VAN LENNEP, W. C. MEES, G. MEES AZ., T. BORRET, J. C. G. BOOT.



Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en met eenige wijziging goedgekenrd.

De Secretaris* bericht dat de Oostersche inscriptie aan de Kommissie, in de vorige vergadering benoemd, is toegezonden, en dat de Heeren Rutgers en Veth de ontcijfering hebben opgedragen aan den Hoogleraar H. Kern, en hopen in de volgende vergadering in staat te zullen zijn om hun rapport uit te brengen. De Heer Millies verklaart, dat hij geen officiële kennisgeving zijner benoeming heeft ontvangen en wenscht van die taak ontheven te worden. De Secretaris geeft opheldering, waarom hij niet aan ieder lid der benoemde Kommissie afzonderlijk van zijne benoeming kennis heeft gegeven.

Verder is ingekomen eene tweede circulaire uit Antwerpen, geteekend door de Secretarissen voor het Archaeologisch Congres, dat aldaar in het volgend jaar zal gehouden worden, met uitnoodiging om daaraan deel te nemen, en twee boekgeschenken, het een getiteld: *La moisson. Poésies par Achille Millien*, het andere: *Nieuwe wandelingen door de Betuwe ter opsporing van oudheden*, door D. Buddingh, die in de boekery der Akademie zullen geplaatst worden.

Daarop leest de Heer Veth het rapport der Kommissie, in wier handen waren gesteld zestien teekeningen van Oostersche planten en bloemen met daarbij behoorende nota van Dr. Friederich, die door het lid der Akademie den Heer L. A. J. W. Sloet, thans Gouverneur-Generaal van Neerlandsch Indië, aan de afdeeling zijn aangeboden. Daar van alle deze planten goede afbeeldingen bestaan, stelt de Kommissie voor, den inzender dank te betuigen voor zijne belangstelling in de wetenschap en in de Akademie, de platen, die op eene uitstekende wijze door den Heer Bernecker zijn bewerkt, totdat daarvoor een nadere bestemming zal zijn aangewezen, in het Archief der Akademie te deponeren, en den Heer Friederich uit te noodigen, zijne nota om te werken tot eene opgave der planten, die in de Indische Archeologie en Cosmogonie voorkomen, met aanwijzing der werken, waarin goede afbeeldingen te vinden zijn.

De Heer Leemans wijst op de basreliefs van Boroboedoen, die op last van den Minister van Koloniën in plaat worden gebracht en die eerlang in het licht zullen komen. Daarop komen eene groote menigte Indische planten en botanische ornamenten voor, die ruime bouwstoffen voor het bedoelde onderwerp zullen opleveren.

De Voorzitter vraagt, of het de bedoeling der Kommissie is, de teekeningen voor anderen ten gebruike te stellen, en meent dat dit niet mag geschieden zonder de toestemming van den Heer Sloet. De rapporteur antwoordt hierop, dat de Kommissie die voorwaarde gaarne bij haren wensch zal opnemen.

De Heer Millies wenscht tot aanvulling van het rapport eene opgaaf der botanische werken, waarin de bedoelde afbeeldingen gevonden worden. De Secretaris zal daartoe de hulp van den Heer Miquel inroepen en zoodra mogelijk het rapport, met welks conclusie de Vergadering zich vereenigt, ter kennis van den Heer Sloet brengen.

De Heer van den Bergh, die welwillend de taak op zich had genomen hulde te brengen aan de nagedachtenis van Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink, leest daarop een belangrijk levensbericht. Na een beknopt overzicht van de vroegere ont-

wikkeling van Bakhuizen, wijst hij meer uitvoerig aan, welk aandeel deze sedert 1837 gehad heeft aan de nieuwe richting in onze letterkunde, waarvoor het tijdschrift *de Gids* de baan opende; hoe hij na zijne bevordering tot Doctor in de letteren bij een veeljarig verblijf in den vreemde, vooral te Weenen, zich onledig hield met nasporingen in de boekerijen, het vergelijken van Grieksche handschriften en het bewerken van enkele punten uit de geschiedenis van den worstelstrijd onzer vaders met Spanje; hoe hij eindelijk in 1851 op vaderlandschen bodem teruggekeerd, bij het Rijks-Archief werd geplaatst en zich voor die rijke verzameling van oorkonden en hare gebruikers door zijn ijver en voortvarendheid, door zijne buitengewone talenten en onbegrensde gediensligheid bij uitstek verdienstelijk heeft gemaakt. De Spreker vergat niet te gewagen van de menigvuldige en veelsoortige werkzaamheden, die ons onvergetelijk medelid bij de Akademie verricht heeft, waarvan menige bladzijde der *Verslagen* de bewijzen oplevert.

De Voorzitter brengt den dank der vergadering over aan den Spreker voor zijne belangrijke schets, die volgens gewoonte in het *Jaarboek* der Akademie zal worden opgenomen.

De Heer G. de Vries leverde vervolgens eene bijdrage tot de geschiedenis der bedijkingen in ons vaderland. Naar aanleiding van in de laatste jaren gerezen geschillen, heeft hij de vraag onderzocht, of de polderbesturen van den Berkmeer en den Slootgaard het recht hebben gehad om keuren te maken, en is hij, na lezing van eene reeks onuitgegeven stukken, toebehoorende aan Jhr. Mr. C. Foreest te Heiloo, tot de vaste overtuiging gekomen, dat die besturen van de vroegste tijden af die bevoegdheid hebben gehad. De Spreker verklaart zich bereid zijne bijdrage voor de *Verslagen* af te staan, maar acht het wenschelijk dat daarbij afschriften der stukken, waarop zijne redenering steunt, als bijlagen gevoegd worden. Het stuk wordt in handen gesteld van de Kommissie van Redactie.

Aan den Heer Goudsmit, die naar aanleiding van het gesprokene, eenige vragen wenschte te doen, zal, daar de tijd ver-

streken is, daartoe in de volgende Vergadering gelegenheid worden gegeven.

Ook de Heer Brill, die opheldering wenscht te geven over de lijst van plaatsnamen, wordt uitgenoodigd daarop later terug te komen.

De Heer Janssen biedt namens den Schrijver Prof. K. B. Stark te Heidelberg eene verhandeling aan voor de boekery, getiteld: *Atene Kurotrophos col frutto d'oliva. Bronzo del Museo di Leida.*

Bij de Kommissie voor de overblijfselen der Oude Vaderlandsche Kunst zijn sedert de laatste opgave berichten ingekomen van de Heeren A. Schaepkens te Brussel, J. Dirks te Leeuwarden, Dr. C. Heynsius te Amsterdam en van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken.

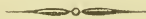
R A P P O R T

OVER EENE

VERZAMELING VAN 16 TEEKENINGEN,

GEZONDEN DOOR DEN HEER

L. A. J. W. SLOET VAN DE BEELE.



Geachte Medeleden!

In de zitting der Letterkundige Afdeeling van de Kon. Akad. van Wetenschappen van 11 Sept. j.l. werd besloten, in handen eener Commissie te stellen eene verzameling van 16 teekeningen met daarbij behoorende nota van den Heer Friederich op Java, aan de Afdeeling gezonden door haar medelid, den Gouverneur-Generaal van Ned. Indië. Die Commissie werd aan de ondergeteekenden opgedragen: hare taak was, in vereeniging met den Heer Miquel, lid der Natuurkundige Afdeeling, te onderzoeken, of die teekeningen met bijbehorenden tekst verdienden door de Akademie te worden uitgegeven, en zoo ja, den weg aan te wijzen waarop eene zoo kostbare onderneming zou kunnen worden uitgevoerd.

Het doel waarmede gemelde teekeningen aan de Akademie werden toegezonden, blijkt uit het bijgevoegde schrijven van ons hooggeacht medelid, den Gouverneur-Generaal van N. I., van 13 Julij 1865. „De Heer Friederich,” zoo lezen wij daar, „ambtenaar voor wetenschappelijke onderzoekingen in Ned. „Ind., vestigde mijne aandacht op het wenschelijke, dat, tot be- „ter verstand der Indische oudheid, afbeeldingen vervaardigd „en bekend gemaakt werden van de voornaamste planten, die

„voorkomen in de Indische kosmogonie, mythologie en poëzie.
 „Daar 'slands plantentuin alhier (te Buitenzorg) eene goede
 „en wellicht de éénige gelegenheid daartoe aanbiedt, laat ik
 „door den teekenaar, bij die inrichting werkzaam, voor mijne
 „rekening, die planten of gedeelten er van teekenen, die door
 „den Heer Friederich worden opgegeven.”

De zestien teekeningen, thans aan de Akademie gezonden, zijn te beschouwen als eene eerste bezending, die door meerdere staat gevolgd te worden.

Indien wij wel onderricht zijn, dan is het geheele denkbeeld om eene zoodanige verzameling tot stand te brengen, zijn oorsprong verschuldigd aan den beroemden kenner der Indische oudheid, den Hoogleraar Lassen te Bonn, die den Heer Friederich op het wenschelijke van zulk eene onderneming heeft opmerkzaam gemaakt. Hieruit laat zich ook verklaren, waarom ons geacht medelid, zooals zijn brief ons meldt, eene gelijke verzameling aan de Deutsche Morgenländische Gesellschaft heeft aangeboden.

De leden uwer Commissie hebben een waar genot gesmaakt, door de gelegenheid hun geboden om de schoone teekeningen, op last van den Gouv.-Gen. van Ned. Ind. vervaardigd, op hun gemak te beschouwen. De arbeid, door den Heer Bernecker aan de afbeelding van eenige der schoonste voortbrengselen van de Indische plantenwereld ten koste gelegd, verdient hoogen lof en bewondering. Men kan deze uitmuntende teekeningen niet beschouwen, zonder den wensch, dat zij door eene uitgave, die aan hare verdiensten volkomen recht doet wederbaren, gemeen goed mochten worden van allen, die in staat zijn ze te genieten en te waardeeren.

Doch uwe Commissie is minder gelukkig geweest, toen zij poogde zich rekenschap te geven van het nut, dat de letter- en oudheidkundige studiën uit de uitgave dezer afbeeldingen zouden kunnen trekken. Zij heeft zich al dadelijk afgevraagd, of deze planten niet vroeger waren afgebeeld, en daar zij allen tot de meest bekende natuurlijke voortbrengselen der tropische gewesten behooren, achtte zij het hoogst waarschijnlijk, dat van de meesten, zoo niet van allen, afbeeldingen bestaan zouden, die de oudheidkundige en de beoefenaar der Indische letterkunde

gemakkelijk zou kunnen raadplegen, wanneer zijne studiën het hem wenschelijk maakten met deze planten nader bekend te worden. Dit was echter een punt, waarin zij vooral de voorlichting van den Heer Miquel behoefde. Zij besloot dus die in de eerste plaats te vragen en kreeg het volgende tot antwoord:

„Het doel der afbeeldingen om archaeologische figuren te verklaren, zou dan alleen een redelijken grond kunnen hebben, wanneer de planten tot dusverre niet behoorlijk afgebeeld waren. Dit is echter met *allen* het geval, en zelfs in hooge mate, wat niet te verwonderen is, daar in den regel die planten, welke in eene of andere betrekking staan tot den mensch, het eerst en het meest afgebeeld worden. Van *Jambosa Domestica* ken ik 5, van *Aegle Marmelos* 3, van *Urostigma Bengalense* 3, *Urostigma Religiosum* 5, *Anona Squamosa* 5, *Nymphaea Lotus* 6, *Syzygium Jambolanum* 1, *Mischelia Tjampaka* 6, *Pavetta Stricta* en *Asoca* 4, *Jasminum Sambac* 4, *Nelumbium Speciosum* 4, *Santalum Album* 4, *Cynodon Dactylon* 2, *Punica Granatum* een groot aantal GOEDE afbeeldingen.

„In *dien zin* zijn dus de afbeeldingen, welke ons medelid de geachte Heer Gouverneur-Generaal, zeker met prijzenswaardige belangstelling deed vervaardigen, geheel overbodig. Dat de Heer Lassen daartoe den raad gaf, begrijp ik zeer goed, want uit de schriften van dien geleerde blijkt overal groote onkunde ter zake van de Indische plantenwereld.”

Door deze mededeeling van den Heer Miquel werd uwe Commissie versterkt in hare overtuiging, dat, *althans voor zover de tot dusver gezondene teekeningen betreft*, letter- en oudheidkunde door de uitgave daarvan niet noemenswaardig zouden gebaat worden. Daar de beoefenaars der Indische wetenschap doorgaans den toegang hebben tot openbare boekverzamelingen, die ook botanische plaatwerken bevatten, zou eene eenvoudige aanwijzing van de werken, waarin de afbeeldingen der in kosmogonie, mythologie en poëzie voorkomende planten gevonden worden, bijna even goed aan het doel beantwoorden, en zeker met vrij wat minder kosten kunnen geleverd worden.

Wilde men door afbeeldingen van planten der archaeologie

eene wezenlijke dienst bewijzen, dan zou, naar het oordeel uwer Commissie, een andere weg moeten worden ingeslagen. Men zou dan eerst de plantenfiguren op de Indische monumenten voorkomende moeten bijeen brengen en afbeelden en dan tot vergelijking de levende vormen daarnaast plaatsen, wat echter natuurlijk zou vorderen dat de monumentale figuren vooraf door een kenner der plantenwereld zoo goed mogelijk waren getermineerd, eene zaak die niet altijd gemakkelijk is om de conventionele en vaak fantastische vormen, die ze in de Indische kunst hebben erlangd. De archaeoloog, dikwijls slechts weinig in de botanie bedreven, zou dan in zulk een werk een hulpmiddel vinden om de monumentale planten te huis te brengen en hem zou daardoor veelvuldig naslaan en vergelijken bespaard worden, waarbij hij, aan eigen krachten overgelaten, lichtelijk op den dwaalweg raakt. Dit was ook het oordeel van den Heer Miquel, die daarbij den wensch uitdrukt, dat de Akademie eenmaal gelegenheid moge vinden de uitgave van een archaeologisch-ikonographisch werk, althans over Java, te bevorderen, in welk geval „de tegenwoordige afbeeldingen, om„ dat zij van geheel uitstekende voortreffelijkheid zijn, van groot „nut zouden kunnen wezen.”

Op de uitgave van een zoodanig werk bestaat echter voor het oogenblik geen uitzicht. De afzonderlijke uitgave der afbeeldingen meent uwe Commissie, niet alleen omdat zij vermoedelijk de krachten der Afdeeling zou te boven gaan, maar ook omdat zij schier geheel overbodig zou wezen, stellig te moeten ontraden.

Uwe Commissie stelt derhalve voor, een brief van dankbetuiging aan den Gouverneur-Generaal te richten, waarbij warme hulde wordt bewezen aan zijne belangstelling in de wetenschap, en de afbeeldingen, tenzij ze door den Gouverneur-Generaal, die zich daartoe de vrijheid voorbehoudt, worden terug gevraagd, in het Archief der Akademie te deponeren, onder het opschrift: „Afbeeldingen van planten, die in de kosmogonie, mythologie „en poëzie der Indische volken voorkomen.” Dit zou echter niet behoeven te verhinderen om ze bij voorkomende gelegenheid, met toestemming van den geachten inzender, beschikbaar te stellen voor de eene of andere illustratie der plantenwereld

van Java, waarvoor zij uitstekend geschikt zijn. Voor een botanisch prachtwerk zou men geene schoonere afbeeldingen kunnen verlangen.

De nota van den Heer Friederich is met het oog op deze teekeningen opgesteld, en zooals zij daar ligt op zich zelve niet voor uitgave vatbaar. Doch het doel van den schrijver en van den Heer Lassen zou, naar het oordeel uwer Commissie, geheel bereikt zijn, indien zij zoo werd omgewerkt, dat de aan-teekeningen van den Heer Friederich omtrent het gebruik der verschillende planten in Indische archaeologie en letterkunde verbonden werden met de aanwijzing waar de afbeeldingen dier planten te vinden zijn. Kwamen dan in het vervolg van zijn geschrift, tot begeleiding der ten gevolge beloofde teekeningen bestemd, zoodanige planten voor, waarvan geene voldoende afbeeldingen bestaan, dan konden die wellicht, maar op veel kleinere schaal, daaraan worden toegevoegd. Mocht de Heer Friederich tot eene zoodanige omwerking geneigd zijn, dan zou echter de uitgave van een boekske van zeer beperkten omvang vermoedelijk de hulp der Afdeeling niet behoeven.

L. J. F. JANSSEN.

P. J. VETH.

DE POLDERBESTUREN

VAN

DEN BERKMEER EN DEN SLOOTGAARD.

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DIER BEDIJKINGEN,

DOOR

Mr. G. D E V R I E S Az.



Niet alle waterschapsbesturen in ons vaderland hebben de bevoegdheid, keuren of verordeningen van politie vast te stellen en tegen de overtreders daarvan straffen te bepalen. De wet van 12 Juli 1855 (Stbl. N^o. 102) heeft in haar eerste artikel de straffen aangewezen, welke bij polderkeuren mogen worden bedreigd, maar in het midden gelaten, welke besturen tot het maken van zoodanige keuren bevoegd zijn. Zij verklaart alleen, dat de strafbepaling zal kunnen worden opgenomen in de keuren of verordeningen, door de waterschapsbesturen krachtens de hun toegekende of tot hiertoe wettig uitgeoefende bevoegdheid gemaakt. Bij elke vervolging krachtens eene polderkeur doet zich dus het eerst de vraag op: is aan het bestuur, dat haar uitvaardigde, ooit het regt om keuren te maken uitdrukkelijk toegekend, of heeft het ten minste dat recht tot hiertoe wettig uitgeoefend?

Eenigen tijd geleden, het was in de jaren 1862 en 1863, is die vraag, ten aanzien van het polderbestuur van den Berkmeer, bij de rechterlijke macht in behandeling gebracht.

Aanleiding daartoe gaf de vervolging, ingesteld tegen overtreders van eene door dat bestuur in het jaar te voren gemaakte en door Gedeputeerde Staten van Noord-Holland goedgekeurde verordening, op het leggen en onderhouden van dammen, en

het gebruik maken van molens of andere kunstwerken ter ontlasting van afgedamd water op den algemeenen waterboezem van voornoemden polder.

De Kantonrechter te Medemblik, van wien het eerst de toepassing der bij die verordening bedreigde straffen werd geëischt, weigerde die, omdat, naar zijn oordeel, de bevoegdheid om keuren te maken nooit aan het bestuur van den Berkmeer was toegekend, en er nooit eene keur voor dien polder vóór de uitvaardiging van het keizerlijk decreet van 11 Januari 1811 was vastgesteld.

Toen dit vonnis *) door het *Weekblad van het Regt* ter mijner kennis kwam, bespeurde ik, dat aan den Kantonrechter alleen was overgelegd het octrooi van 21 Maart 1633, betreffende de bedijking van het Berkmeer, niet een vroeger octrooi betreffende diezelfde onderneming, en dat evenmin kennis was genomen van het octrooi tot bedijking van de Heerhugowaard, waarnaar in die beide octrooien wordt verwezen. Ik rekende mij verplicht, in een volgend nummer van hetzelfde weekblad †), daarop de aandacht te vestigen, en betoogde daarbij dat, vermits de bedijking van het Berkmeer was vergund, luidens de octrooien, onder gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën, als begrepen waren in het generaal octrooi van den Heerhugowaard, het bestuur van den Berkmeer ook de bevoegdheid verkregen had om keuren te maken, welke bevoegdheid aan het toekomstig bestuur van den Heerhugowaard in het bedoelde generale octrooi uitdrukkelijk was toegezegd.

Eene nieuwe vervolging werd ingesteld, nu voor den Kantonrechter te Alkmaar. Deze rekende zich onbezwaard de keur toe te passen, en sprak een veroordeelend vonnis uit. Maar de veroordeelde kwam in hooger beroep, en werd door de Rechtbank te Alkmaar van rechtsvervolging ontslagen. De Rechtbank oordeelde namelijk, dat het polderbestuur de bevoegdheid

*) Gewezen 25 Augustus 1862, opgenomen in het *Weekblad v. h. Regt*, N^o. 2417.

†) Van 13 November 1862, N^o. 2425.

op keuren te maken niet bezat, en dat mitsdien de uitgevaardigde verordening geene verbindende kracht had.

Dit oordeel der Rechtbank steunde op de overweging, dat het onaannemelijk is, dat in de beide laatste octrooien aan de adressanten zou zijn toegestaan, wat in het octrooi van de Heerhugowaard bepaald wordt ten aanzien van het benoemen van besturen en het maken van keuren; dat toch in die beide laatste octrooien van deze belangrijkste der concessiën geene bepaalde melding gemaakt wordt, en het toestaan van die publiek-rechtelijke magt niet uit zekere algemeene uitdrukkingen lichtvaardig mag worden afgeleid; dat blijkens den aanhef dier octrooien de verkrijgers daarvan, zijnde de Heeren van Veenhuizen en van Opmeer en de kinderen van den Heer van Obdam, voor hunne onderneming alleen verzocht hebben gelijke vrijdommen en exemptiën, zonder van de bedoelde bevoegdheid te gewagen, en het niet te onderstellen is, dat de Staten die bevoegdheid ongevraagd zouden hebben verleend; dat voor de verkrijgers dier octrooien geene reden kon bestaan om die bevoegdheid te vragen, omdat niet blijkt, dat zij voornemens waren die gronden geheel of gedeeltelijk te vervreemden, zoodat er verschillende poldereigenaren of poldergenooten zouden ontstaan, die een met politieke rechten bedeeld polderlichaam zouden kunnen uitmaken; dat het zich integendeel laat aanzien, dat zij die gronden in eigendom wilden behouden, terwijl zij tegenover hunne pachters geene keuren behoeften, en hunne publiek-rechtelijke macht als heerén hunner heerlijkheden hen aan de macht van een polderbestuur geene behoefte zal hebben doen gevoelen. De bijvoeging van het woord *conditiën* in de uitdrukking, dat de octrooien verleend werden *op dezelfde vrijdommen, exemptiën en conditiën*, moet volgens de Rechtbank toegeschreven worden aan den breedsprakigen, gaarne synoniemen bezigenden stijl, waarin de octrooien, in overeenstemming met den geest van dien tijd, zijn opgesteld. Uit de omstandigheid dat de octrooien afzonderlijk gegeven zijn, het eene voor het gedeelte van het meer gelegen onder Veenhuizen, het andere voor de gedeelten onder Opmeer en Obdam, besluit de Rechtbank, dat, ook al ware bij die octrooien de bedoelde bevoegdheid toegezegd, voor den vereenigten polder geene aanspraak

gemaakt zou kunnen worden op de rechten, die aan elk der deelen afzonderlijk waren toegestaan.

Wil men aannemen, dat de polder de bewuste bevoegdheid volgens de drie octrooien heeft, dan zou, merkte de Rechtbank op, ook de benoeming van den Dijkgraaf, evenals in de Heerhugowaard, door de Staten aan de Rekenkamer zijn opgedragen en dus, volgens het besluit van 29 Maart 1822 (Stbl. No. 7) en dat van 4 April 1850 (Stbl. No. 16) door den Koning moeten geschieden; daar nu de Dijkgraaf door de ingelanden benoemd was, zou daaruit volgen, dat het bestuur onwettig ware samengesteld, en dus de uitgevaardigde verordening toch uit dien hoofde krachteloos zou zijn.

Ten slotte overwoog de Rechtbank, dat bij opzettelijk onderzoek niets gebleken was van eene feitelijke uitoefening van het recht van keuren te maken, terwijl uit de verklaringen van den Dijkgraaf en een der Heemraden mocht worden afgeleid, dat de keur van 1861 het eerste van den polder Berkmeer uitgegane reglement is.

Van het vonnis der Rechtbank is het O. M. in cassatie gekomen. De Advocaat-Generaal vereenigde zich met hetgeen door mij in het *Weekblad van het Regt* was betoogd, dat de bedijking des polders op dezelfde conditiën als die van de Heerhugowaard door de Staten was toegestaan en daaruit dus volgt, dat zijn bestuur evenals dat van die Waard de macht bezat om keuren te maken. Maar hij leidde daaruit tevens af, dat ook de Dijkgraaf van den Berkmeer, evenals die van de Waard, vroeger door de Rekenkamer en thans door den Koning had moeten zijn benoemd, en dat, nu zulks niet was geschied, het bestuur onwettig was samengesteld, en dus zijne handelingen niet als wettig konden worden erkend.

Ook de Hooge Raad nam deze laatste stelling aan, en, zonder zich in te laten met een onderzoek naar de juistheid der gronden bij het vonnis aangevoerd, ten betooge dat onder de gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën niet begrepen kan worden de opdracht der macht tot het maken van keuren, althans niet ten opzichte van den tegenwoordigen Berkmeer, verklaarde hij, dat, ook al kon krachtens die octrooien de bedoelde bevoegdheid geacht worden aan het polderbestuur van den Berkmeer te

zijn toegekend, dan nog de keur buiten toepassing moest blijven, als uitgevaardigd door een bestuur, op onwettige wijze samengesteld *).

De overweging van deze rechterlijke beslissingen deed mij inzien, dat de bezwaren, die ik door eene enkele verwijzing naar het octrooi van de Heerhugowaard had gemeend te kunnen opheffen, op die wijze niet juist of niet volledig waren op te lossen. Het geschilpunt boezemde mij belang in; ik stelde er prijs op, mij zoo mogelijk te overtuigen, of werkelijk het bestuur van een drooggemaakten polder van bijna 300 bunders in het Noorderkwartier geene bevoegdheid gehad heeft om keuren te maken: iets dat mij, na al wat ik van de geschiedenis van dat Noorderkwartier heb leeren kennen, zeer bevreemdend toescheen.

Daarom verzocht ik het polderbestuur, mij zijn gansche archief voor eenigen tijd te willen afstaan, aan welk verzoek met de meest mogelijke welwillendheid is voldaan. Ik heb dat archief nauwkeurig onderzocht en tevens onderscheidene andere nasporingen in het werk gesteld. De vruchten van dat onderzoek schijnen mij niet onwaardig om hier te worden medegedeeld.

Het doel is volstrekt niet de beslissing van den Hoogen Raad ter toetse te brengen. Dat college deed recht op de overgelegde stukken, en moest zich daartoe bepalen. De vraag, of zijne uitspraak met het oog op die stukken juist is geweest, kan hier buiten behandeling blijven.

Maar de kennis van de wijze, waarop het bestuur in polders als de Berkmeer voorheen werd geregeld, van de bevoegdheid die het had, van het gezag dat het uitoefende, is uit een wetenschappelijk oogpunt niet onbelangrijk. De geschiedenis der droogmaking van onze meren is nog weinig behandeld.

En misschien heeft deze mededeeling ook nog eenig praktisch nut. Niet tot handhaving der verordening, waarvan de toepassing is geweigerd, want de polder Berkmeer is thans ge-

*) Dit arrest, op 20 Oct. 1863 gewezen, komt voor in het *Weekblad v. h. Regt*, van 31 Dec. daaraanvolgende, N°. 2543. Het vonnis der Rechtbank te Alkmaar, uitgesproken 19 Mei 1863, is, zoover ik weet, niet gedrukt.

bracht onder de werking van het algemeen reglement van bestuur voor de waterschappen van Noord-Holland, van den jare 1854; zijn bestuur vindt dus thans in dat reglement zijne bevoegdheid omschreven. Maar er kunnen zich soortgelijke geschillen voordoen. In deze zaak heeft het administratief gezag, het college van Gedeputeerde Staten, na bepaald de vraag te hebben overwogen *), geoordeeld, dat aan het bestuur van den Berkmeer kenrenmakend gezag toekwam, en de ontworpen verordening goedgekeurd; de rechterlijke macht daarentegen aan die verordening verbindende kracht ontzegd, en een bestuur, dat meer dan twee eeuwen lang door het openbaar gezag als wettig was erkend, voor onwettig verklaard; een en ander, zooals uit deze mededeelingen blijken zal, zonder dat de zaak volledig was onderzocht. En waarom is dat onderzoek niet volledig geweest? Omdat de belanghebbenden den weg niet gekend hebben, dien zij daarbij moesten inslaan; omdat de oude bescheiden, die alleen licht kunnen geven, zelve in de duisternis schuilen; omdat niemand weten kan, waar te zoeken wat ter vergelijking en toelichting strekke, en alleen toeval dat kan doen ontdekken. De wet van 1855, boven aangehaald, maakt de beslissing omtrent de bevoegdheid der waterschapsbesturen in vele gevallen afhankelijk van een geschiedkundig onderzoek. Het is de taak der wetenschap de geschiedenis te bearbeiten. Hetgeen zij omtrent den eenen polder aan het licht brengt, kan, waar het andere geldt, bij het onderzoek een leidraad wezen.

Het plan om het Berkmeer droog te maken was reeds in 1609 opgevat. In de zitting der Staten van Holland en West-Friesland, op den 22^{sten} December van dat jaar gehouden, is, blijkens de notulen, ingekomen een request van Juffrouw Florentina van Culenburg, Vrouwe van den Heer van Mathenes, als Vrouwe van Opmeer, en van Jacob van Duivenvoorde, Heer van Obdam, om op zekere conditiën te mogen worden geoctrooieerd om het Berkmeer te bedijken. Dit verzoek is gesteld in handen van de Rekenkamer, om de charters, registers en stukken be-

*) Zooals schrijver dezes persoonlijk kan getuigen

treffende deze zaak aldaar aanwezig op te zoeken en te doorzien, Dijkgraaf en Heemraden van Geestmerambacht te hooren, en aan de vergadering daarna bericht te doen met advies. Zoover ik heb kunnen nagaan, is dat bericht nooit bij de Staten ontvangen. Aan het plan is ten minste destijds geen verder gevolg gegeven.

De voorgenomene bedijking van de aangrenzende Heerhugowaard gaf aanleiding, dat het plan weder werd opgevat, nu niet door de heeren van Opmeer en Obdam, maar door den heer van Veenhuizen, nl. Reinoud van Brederode, Vrijheer van Wenzburg, Heer van Oosthuizen en Etersheim, President van den Hoogen Raad, tevens Heer van Veenhuizen en Spanbroek, gehuwd met Adriana, dochter van onzen Johan van Oldenbarneveld.

Op 11 Maart 1625 namelijk hadden de Staten aan Hans van Loon, koopman te Amsterdam, en zijne medestanders octrooi verleend tot bedijking en droogmaking van de Heerhugowaard, met afstand, tegen zekere recognitie, van de gronden, voor zoover die aan de Grafelijkheid toebehoorden, met toekenning van tijdelijken vrijdom van ordinaris en extraordinaris verpondingen, van eenige andere belastingen en van tienden; voorts met vrijdom en exemptie van de middelen van consumptie gedurende de dijkage en een jaar daarna, en vrijdom van tollén. Tevens werden de verzoekers geoctrooieerd om „te mogen nomineeren drie personen om bij de Staten of de Rekenkamer, voor zooveel de Grafelijkheid aanging, daaruit een Dijkgraaf te doen verkiezen en committeeren, en om zelve te mogen stellen Heemraden, penningmeester en andere officieren de dijkage concerneerende, met macht om allerlei keuren en ordonnantiën tot vordering en onderhoud van de dijkage dienende te maken.” Daarbij bepaalden de Staten, dat hetgeen met toestemming van de Hoofdingelanden bij meerderheid van stemmen tot het maken of onderhouden van de dijkage en appendentiën van dien omgeslagen zou worden, zou hebben parate executie en geëind worden naar dijkrecht met dubbel gewin, niettegenstaande oppositie of appellatie en zonder prejudicie van dien; dat voorts alle boeten en vonnissen van Dijkgraaf en Heemraden ter cause van de voorsz. werken, gevolgen en

aankleve van dien, eveneens bij parate executie hun effect zouden sorteerén, reserveerende de Staten aan zich, en de door hen vanwege de Grafelijkheid te stellen officieren, de verdere exercitie van alle hooge en lage jurisdictie over alle de gronden en landen der Grafelijkheid toekomende. Insgelijks bepaalden de Staten, dat aan de Grafelijkheid zou blijven de visscherij over diezelfde gronden totdat de ring der bedijking zou zijn gesloten, en daarna voor altijd de visscherij in de ringsloten in den grond der Grafelijkheid gegraven. Eindelijk autoriseerden zij de bedijkers om te mogen „ aantasten en gebruiken de omliggende landen tot het leggen en maken van hunne dijken noodig, mits de eigenaars daarvan betalende, 't zij bij onderling verdrag, 't zij tot taxatie van neutrale personen, daartoe door de Staten te committeeren; verbiedende alle ingezetenen van de omliggende dorpen van toen af eenige ontgronding meer in de Waard te doen.”

Een gedeelte van de Heerhugowaard was in den ban van Veenhuizen gelegen, en werd daarom ook wel Veenhuizerwaard genoemd. Daarenboven vloiede dat water ineen met het Berkmeer, hetwelk zich in den banne Veenhuizen en in de heerlijkheden Obdam en Opmeer uitstreckte. Bedijking van de Waard was zonder medewerking van den heer van Veenhuizen ondoenlijk. Reinoud van Brederode nu, destijds eigenaar dier heerlijkheid, toonde zich niet onwillig om de onderneming te bevorderen, overtuigd dat zij dienstig zoude zijn voor het behoud van het land rondom de Waard gelegen, hetwelk destijds door den slag van het water dagelijks afspoelde. Het kwam er maar op aan, voor zijne gronden dezelfde gunsten te verwerven, die het octrooi van 11 Maart 1625 voor de verdere Waard had toegestaan.

Reinoud wendde zich daarom tot de Staten, te kennen gevende dat het Berkmeer en een goed deel van de Waard gelegen waren in zijne heerlijkheid van Veenhuizen en in de heerlijkheden van Opmeer en Obdam, van welke wateren hij met de heeren van laatstgenoemde plaatsen gewoon was, elk in zijn gebied, jaarlijks de visscherij te verpachten; dat daarom de bedijking der wateren en gronden in hunne jurisdictiën hun eigenlijk toekwam, te meer nademaal zij bij hunne leenbrieven

van alle oude tijden her verlijd waren met de genoemde heerlijkheden te water en te land, met alle rechten, profijten, opkomingen en vervallen en alle ander toebehooren, alzoo vrij, alzoo klein en alzoo groot, als de Graven van Holland die heerlijkheden te voren in eigendom bezeten hadden, niets uitgezonderd; verzoekende daarbij dat de Staten hem geliefden te octrooieeren om „benevens de generale dijkage van de groote Waard, met gelijke vrijdommen, benevens de voorsz. heeren van Opmeer en Obdam” zijne gedeelten in het Berkmeer en in de Waard te mogen droogmaken en bedijken; eindelijk, dat ter voorkoming van allen twijfel, die bij de Rekenkamer zou mogen kunnen rijzen, hem het recht op alle nieuwe toekomstige tienden, die in zijne jurisdictie van de drooggemaakte landen zouden mogen vallen, uitdrukkelijk mocht worden verzekerd. Op dat verzoek beschikkende, hebben de Staten hem geoctrooieerd om „neffens de generale dijkage van de groote Waard, onder gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën, als in het generaal octrooi van die Waard van 11 Maart 1625 begrepen, de wateren en gronden van de Waard en het Berkmeer; zoover die in zijne heerlijkheid gelegen waren, tot zijn profijt te mogen bedijken en droogmaken”; bovendien hem op die gronden toestaande het recht van novalia, om dat nevens zijne heerlijkheid tot een onverscheiden en ongesplitst erfleen te houden, tegen eene zekere recognitie van ieder morgen drooggemaakten grond.

De bedijking van de Heerhugowaard is kort daarop ondernomen en tot stand gebracht. Den 20^{sten} Juni 1631 had de verdeeling der drooggemaakte gronden plaats. Maar met het Berkmeer vorderde men niet zoo spoedig. Toen de Waard verkaveld was en de landen verdeeld werden, was het Berkmeer nog water als weleer. Gedeeltelijk was deze vertraging toe te schrijven aan de vele bedijkingen te dier tijde ondernomen, gedeeltelijk aan de onderhandelingen met het bestuur van Medemblik en het ambacht der Vier Noorder Koggen, gevoerd over de punten, waarmede het werk met de belangen van dat ambacht in aanraking kon komen. Eerst na zich verzekerd te hebben, dat die punten ten genoegen van de belanghebbenden geregeld waren, hebben de Staten het tweede octrooi voor

de bedijking van het Berkmeer verleend. Het werd den 21^{sten} Maart 1633 *) gegeven aan Johan van Mathenes, Heer van Mathenes, Riviere, Opmeer, Souteveen etc., en aan de voogden der kinderen van wijlen den heer van Obdam, nl. den in 1623 overleden Jacob van Duivenvoorde, Heer van Obdam, uit het geslacht der Wassenaar's, waarvan hij in 1590 den naam weder had aangenomen, nadat de oudste tak van dat geslacht was uitgestorven.

De heer van Opmeer en de voogden der kinderen des heeren van Obdam hadden, evenals vroeger de heer van Veenhuizen, in hun adres er op gewezen, dat zij de voornoemde heerlijkheden, door hunne voorouders van Philips van Bourgondië verkregen, van de Grafelijkheid ter leen hielden te water en te land, met alle rechten, profijten, opkomingen en vervallen, mitsgaders alle ander toebehooren, zooals Graaf Philips en zijne voorzaten, Graven van Holland, die heerlijkheden te voren bezeten hadden, niets uitgezonderd. Zij hadden voorts gelijk verzoek gedaan, hun verlangen aandringende met de opmerking, dat aan den heer van Veenhuizen octrooi was verleend om zijn deel van het Berkmeer, hetwelk ongeveer een vierde bedroeg, neffens hen adressanten droog te maken, waarom ook zij wel gedrongen werden tot droogmaking hunner wateren over te gaan. De termen van dit octrooi zijn nagenoeg gelijkkluidend aan die van het vroegere. „Soo ist”, verklaren de Staten, „dat wy de verthooners accorderen en octroyeren mits desen, dat sy de voorschreve hare gedeelten in de „Berckmeer sullen mogen bedijcken ende van het water tot „landt maecken, binnen den tijd van vier eerstkomende jaeren, „midts dat —, en voorts op de conditiën, exemptiën ende vrijdommen als wy verleent hebben aen die van den Heer-Huygenwaert voornoemt, in het generael octroy van de voornoemde Waert begrepen, by ons ghegeven op den elfden „Martii in den jare 1625, boven alle welke vrijdommen, exemptiën ende conditiën wy de verthoonders gecedeert en overgegeven hebben, cederen en geven deselve over mits desen —

*) Het verzoek daartoe was reeds in 1629 ingekomen; zie de gedrukte notulen f^o. 109.

„het recht van novalia, van alle nieuwe toecomende tienden, „sulx die de Graeffelijkheid van Hollant ende Westvrieslandt „eenichsints aldaer souden mogen competeren, omme deselve „neffens heure voorn. heerlijkheden tot een onverscheyden „ende ongesplitst erfleen te houden” tegen betaling van recognitie.

De bedijkers togen nu met vereenigde krachten, neffens elkander, zooals zij in de octrooien gezegd hadden voornemens te zijn, aan het werk, en reeds in het tweede jaar na het verkrijgen van het laatste octrooi was de geheele polder opgemeten en verkaveld. Op het laatste blad van het rekeningen notulenboek, loopende over het tijdvak van 3 Juni 1694—25 Augustus 1733, komt eene kopie voor van eene verklaring van Gleyne Pietersz. Clooster, landmeter bij den Hove van Holland geadmitteerd, resideerende te Oude Niedorp, dat hij in Juni en Juli 1635, ten verzoeken van de heeren bedijkers van den Berkmeer, gelegen onder de jurisdictie van Opmeer, Veenhuizen en Obdam, de novo, zonder sloot, hermeten heeft de kavelingen of stukken in dien Berkmeer gelegen, en ieder stuk of kaveling groot bevonden heeft, zooals daarbij staat opgeteekend. De landmeter onderscheidt daarbij telkens den ouden ingedijkten grond van den nieuwen drooggemaakten meergrond. Uit de bijeenstelling der kavels blijkt, dat onder Veenhuizen bevonden is 5 M. 431 R. land, schor en schoot; 87 M. 174 R. meergrond; — onder Opmeer: 2 M. 586 R. oud land; 3 M. 535 R. schor en schoot; 108 M. 408 R. meergrond; eindelijk onder Obdam: 3 M. 75 R. oud land; 561 R. schor; 192 R. oude binnenliggende slooten en 88 M. 89 R. meergrond; te zamen voor den geheelen polder: 301 M. 51 R. Geestmerambachtsmaat, zuiver land, zonder slooten (600 R. = één morgen). In de verklaring staat: 301 M. 546 R.

Wie waren de bedijkers geweest? De verkrijgers der octrooien voor eigene rekening, of anderen met hen of in hunne plaats?

Uit een accoord, op den 15^{den} Juni 1628 te Alkmaar geteekend, tusschen den heer van Mathenes, Riviere en Opmeer enz. mitsgaders de heeren voogden van de kinderen van den heer

van Obdam ter eenre, en heeren Hoofdingelanden van de Heerhugowaard ter andere zijde, houdende bepalingen ter voorkoming dat de bedijking van de Waard eene mogelijke bedijking van het Berkmeer in het vervolg mocht verhinderen, leert men, wie de voogdijschap der kinderen van den heer van Obdam waarnam. Nevens Johan van Mathenes toch komt daar de naam voor van: „*De Wassenaar et Duivenvoorde* ;” vermoedelijk Jan, Heer van Duivenvoorde, neef van den overleden heer van Obdam, die, evenals hij, in 1590 den naam en het wapen van het geslacht van Wassenaar, waartoe hij behoorde, had aangenomen.

Een ander accoord kan ons omtrent de bedijking inlichten. Het is de overeenkomst, waarbij de contributiën geregeld zijn door den Berkmeer aan de Heerhugowaard te betalen voor het recht, om zijn water op de ringsloot van deze te mogen brengen *). Die overeenkomst is op den 16^{den} Juni 1634 aangegaan tusschen de ondergeschreven bedijkers van den Berkmeer ter eenre, en de Hoofdingelanden van de Heerhugowaard ter andere zijde. De bedijkers nu, die dat stuk geteekend hebben zijn: Johan van Matenes, Theophilus de Cats en F. Bam.

Theophilus van Cats, Heer van Heiloo, Koulster en Oostdom, was in het jaar 1618 gehuwd met Deliana van Brederode van Wezenburg, eenige erfdochter van Reinoud van Brederode boven genoemd. Heer Reinoud was in Januari 1633, en dus vóór het verleenen van het tweede octrooi betreffende het Berkmeer, overleden. De bedijking van dien plas heeft hij dus niet zelf mogen volbrengen. Bij die onderneming is in zijne plaats opgetreden zijn schoonzoon Theophilus van Cats.

In plaats van een Wassenaar, vinden wij onder de bedijkers, die de bedoelde overeenkomst geteekend hebben, alleen Floris Bam. Noch Jan van Wassenaar en van Duivenvoorde, die de akte van 1628 als voogd der kinderen van den heer van Obdam heeft geteekend, noch een van die kinderen zelve, waaronder onze in 1665 roemrijk gesneuvelde Jacob van Wasse-

*) Zoowel dit als het zoo even genoemde accoord wordt bewaard in het archief van den polder Heerhugowaard.

naar, Heer van Obdam, behoorde, komt onder de bedijkers in eenige akte voor. Wel wordt in het octrooi van 4 Aug. 1656, aan de ingelanden van den Berkmeer verleend, onder dezen een heer Pieter van Wassenaar genoemd, maar deze was geen afstammeling van den heer van Obdam. Het was Pieter, Baron van Wassenaar, heer van Sterrenburg, zoon van evengenoemden Jan van Wassenaar en van Duivenvoorde, gehuwd met Anna van Cats, dochter van Theophilus van Cats voornoemd, en die waarschijnlijk door deze zijne betrekking tot den heer van Veenhuizen ingeland in den Berkmeer is geworden. De kinderen van den heer van Obdam hebben dus waarschijnlijk hun aandeel in de droog te maken gronden aan onderscheidene personen verkocht, van welke Floris Bam het aanzienlijkste deel heeft verkregen. Evenzoo had vroeger heer Reinoud zijne Veenhuizerwaard, vóór de bedijking van de Heerhugowaard, aan verscheidene deelnemers, in kavels van 15 M. elk, verkocht, zooals de akte van scheiding der gronden van de Waard ons leert. Ook onder die deelnemers komt Jonkheer Floris Bam voor twee kavels voor, terwijl voor twee andere kavels deelgenomen was door Mr. Cornelis van der Hooch, vermoedelijk een bloedverwant van Josina van der Hooch, echtgenoot van Jr. Floris Bam.

Aan de ommézijde van het blad, waarop de verklaring van den landmeter hierboven vermeld is overgeschreven, staan vermeld „de groote van de Berkmeer ende namen van de eyge-„naars derselve”, en wel in dier voege dat achter elken eigenaar de grootte van zijn landbezit is opgeteekend. Welke de dagteekening dezer lijst van ingelanden is, blijkt niet. Maar kennelijk is zij in het rekening- en notulenboek ingeschreven door dezelfde hand als en gelijktijdig met de bovenbedoelde verklaring van den landmeter betreffende zijne opmeting van de kavelingen des polders in Juni en Juli 1635. In eene aantekening nu, onder die verklaring gesteld, getuigt Jan van Twisk, als Heemraad van den Berkmeer, dat hij het afschrift dier verklaring van den Heer van Losen had ontvangen en aldaar geboekt had op 23 Maart 1733. De kopie aldus ontvangen was, blijkens eene aantekening daarop voorkomende, vervaardigd door G. Baartsz, Secretaris 1654 $\frac{8}{28}$. Het schijnt,

dat de lijst van ingelanden van denzelfden afschrijver afkomstig is, en, zoo niet de namen der oorspronkelijke ingelanden vermeldt, dan toch zeker van vóór 1654 dagteekent *).

De redenen, die daarvoor pleiten, zijn deze:

Achter verscheidene op die lijst geplaatste namen vindt men bijgevoegd de volgende woorden: is nu van Losen, is nu Jan van Twisk, en derg. De namen nu, die aldus zijn bijgevoegd, komen ook onder de notulen der vergaderingen van het begin der vorige eeuw voor; de oorspronkelijk op die lijst geplaatste namen geen van alle. De lijst moet dus van vroeger tijd zijn.

Onder de namen dier lijst is de eerste de heer van Matenes, die den 30^{sten} Juni 1653 is overleden. Ware de lijst later opgemaakt, vermoedelijk zouden dan zijne kinderen als ingelanden zijn vermeld, evenals zulks in het octrooi van 4 Aug. 1656 is geschied. Onder de ingelanden komt wijders voor: de Wed. van den Heer Floris Bam; en dat deze Jhr. Floris vóór 4 Aug. 1656 overleden is, leert ons datzelfde octrooi. Maar wat meer afdoet: heer Pieter van Wassenaar, die blij-

*) Ziehier die lijst:

„GROOTE VAN DE BERKMEER ENDE NAMEN VAN DE EYGENAERS DERSELVE.”

Onder Opmeer.

	M. R.
De Heer van Matenesse	103—408
Pieter Gaaven, Wed.	5—0

Onder Veenhuizen.

De Cats	63—481
Pieter Govertsz. Beyckbaen	2—544
Jan Jansz. Groor.	11—210
Maarten Claasz.	282
Schout Dux.	8—456

Onder Obdam.

De Wed. van den Heer Floris Bam.	24—126
Secretaris v. Nek, is nu Verschuer en Jongemaets.	14—384
d'Burgmr Groer, nu van Losen.	10—407
Abr Cos met Thijs Pietersz., is nu van Losen.	9—420
Jan Aarjensz. Foy, Wed. met tzamen Verschuyren Wed.	9—331
is nu Talles d'Westzijde	4 M. 450 R.
Jan van Twisk	4 " 481 "
Pieter Claasz. Biben.	1—561
Piet Muls Wed.	4—578
Mr. Jan Chirurgijn	1—561
Jan Thaamsz.	580

kens dat octrooi in 1656 reeds ingeland was geworden, wordt op die lijst niet gevonden, terwijl de heer van Cats daar nog als eigenaar van $\frac{3}{4}$ der onder Veenhuizen gelegen gronden vermeld staat. Die lijst schijnt daarom voor die der oorspronkelijke eigenaars te mogen worden gehouden.

Uit die lijst nu blijkt, dat de nieuwe gronden onder Opmeer, op 5 M. na, aan den heer van Matenes behoorden; dat van die onder Veenhuizen de heer van Cats 63 M. en 481 R. in eigendom behouden had, terwijl de overige onder vier ingelanden verdeeld waren; dat eindelijk die onder Obdam aan negen verschillende ingelanden toebehoorden, van welke de Wed. F. Bam, als eigenaresse van 24 M. 126 R., de voornaamste was. In het geheel bedroeg dus destijds het getal ingelanden van de meergronden zestien. En hiermede sluit volkomen de vermelding in het octrooi van 4 Aug. 1656, dat het verzoek om verlenging der vrijdommen, waarop bij dat octrooi werd beschikt, gedaan was door de kinderen van heer Johan, in zijn leven heer van Matenes enz., door heer Theophilus van Cats, heer Pieter van Wassenaar en Josina van der Hooch, Wed. Floris van Bam, alle ingelanden van den Berkmeer, *mitsgaders door de verdere ingelanden en ingeërfd en van dien polder.*

Bij zulk een aantal ingelanden bestond wel van den beginne af de noodzakelijkheid van een geregeld bestuur tot het houden van toezicht, het waken voor de gemeenschappelijke belangen en de leiding der zaken. Dat bestuur is ten allen tijde, zooals in de meeste drooggemaakte meren, door Hoofdingelanden met Dijkgraaf en Heemraden uitgeoefend. Het bewijs daarvoor hebben wij in eene reeks van octrooien, door de Staten verleend. De ondernemers en hunne opvolgers hebben namelijk, zoo in het tot stand brengen en onderhouden der werken als in de ontginning der gronden, met velerlei tegenspoeden te kampen gehad. Unjer, hoeftblad en andere schadelijke gewassen bedierven het land; ongelukken aan de bemalingswerktuigen *) waren oorzaak, dat de polder een geruimen tijd

*) De bemaling van den polder is niet altijd door één molen geschied. Tot in het begin der achttiende eeuw geschiedde zij door een gang van

dras bleef staan; vele landen werden verlaten en alles liep samen om den Berkmeer te maken tot den „slechtsten en miserabelsten polder van het geheele Noorderkwartier” (zie Notulen der Staten van 7 Juni 1726). Deze ongelukkige uitslag der onderneming heeft de Staten genoopt om de toegestane vrijdommen, zooals zij die voor de Heerhugowaard deden voortdueren, ook voor den Berkmeer herhaaldelijk te verlengen. Daartoe hebben gestrekt de octrooien van 4 Aug. 1656, 5 Dec. 1672, 14 Nov. 1699 *), 28 Nov. 1704, 20 Dec. 1710, 10 Sept. 1718, 7 Juni 1726, 1 Juli 1741, 14 Juni 1747, 27 Sept. 1754, 3 Dec. 1768 en 28 Febr. 1784. Met uitzondering van het eerste, waarvan reeds melding is gemaakt, en van het tweede, dat door de gemeene ingelanden van den Berkmeer was verzocht, zijn alle deze octrooien verzocht door en verleend aan Hoofdingelanden, Dijkgraaf en Heemraden van den Berkmeer. Dat de eerste octrooien niet op naam van het aldus samengesteld bestuur verleend zijn, mag niet als eene aanwijzing gelden, dat het bestuur vóór 1699 alzoo niet bestond. In het boek toch der gehouden aanbestedingen, in het archief

drie schepradmolens. Maar toen trok de uitvinding van vijzelmolens de aandacht van het bestuur. In de vergadering van 3 Juni 1723 werd besproken, van wat dienst en nuttigheid de nieuw geïnventeerde vijzelmolens zouden mogen zijn. Op het bericht, dat er nog in dat jaar in een meer omtrent Buiksloot zulk een nieuwe molen zou worden opgericht, besloot de vergadering den uitslag van de toepassing dier nieuwe inventie af te wachten.

Op den 8sten Juni 1724 werden Dijkgraaf en Heemraden verzocht om in den Buikslootmeer te informeeren naar de valeur, dienst en utiliteit van de vijzelmolens aldaar. Het schijnt, dat de ingewonnen berichten gunstig geweest zijn; althans het blijkt uit latere stukken, dat in 1725 de bovenmolen tot vijzelmolen is ingericht en dat niet lang daarna, in 1727, de onder- en de middelmolen voor afbraak zijn verkocht.

*) Bij het octrooi van 1699 en alle daarop volgende bestonden de vrijdommen aan de adressanten verleend in vrijdom van ordinarij verponding, van impositie op de bezaaide landen en van hoorn-, paarden- en koehouders-zoutgeld. In 1718 is daarbij nog gevoegd vrijdom der bedongen recognitie. De verponding, waarvan remissie werd verleend, bedroeg f 373.13.13 's jaars over de landen; die over de huizen wordt in latere octrooien vermeld als bedragende f 4.17. Volgens een bericht van 1768 aan Gecommitteerde Raden stonden toen in den polder: vier huizen onder Obdam, één onder Opmeer, en vier onder Veenhuizen. De recognitie, bij het octrooi van 1762 tot 5 st. per morgen verminderd, bedroeg f 71.—

In 1768 waren in den polder 150 koeien.

bewaard, beginnende April 1690, wordt op f°. 78 aangehaald eene resolutie op 4 Juni 1636, dus slechts één jaar na de opmeting der kavels door den landmeter Gleyne Pietersz. Clooster, door heeren Hoofdingelanden genomen; en in eene latere resolutie van Hoofdingelanden van 1648 (f°. 130) wordt reeds van Heemraden melding gemaakt. Het lijdt dus geen twijfel of de Hoofdingelanden van den Berkmeer hebben van de voltooiing der bedijking af het bestuur over den polder gevoerd en voor het dagelijksch beleid van zaken en de uitvoering hunner besluiten een college van Heemraden gehad.

Wanneer men in de stukken van die tijden van Hoofdingelanden gewag gemaakt vindt, moet men daar niet altijd een gesloten college van een bepaald getal leden onder verstaan, door de keuze hunner medeïngelanden of wel bij coöptatie tot die betrekking benoemd. In enkele polders werden alle degenen die eene bepaalde hoeveelheid gronds in eigendom hadden, als Hoofdingelanden aangemerkt. Zoo is in de kavelconditiën van de Schagerwaard bepaald, dat ieder ingeland, die uit eigen hoofde drie kavels in dien polder bezat, voor Hoofdingeland erkend zou worden en medestemmen zou bij het nemen van besluiten het beheer des polders betreffende. Iets dergelijks bestond waarschijnlijk in den Berkmeer. Daaruit schijnt het te verklaren, dat de namen „Hoofdingelanden en ingelanden” door elkander gebruikt worden, wanneer van dezelfde vergadering sprake is. Zoo wordt dezelfde resolutie op f°. 78, zoo even aangehaald, als eene resolutie van Hoofdingelanden vermeld, op f°. 129 v° van hetzelfde boek eene resolutie van ingelanden genoemd. Op f°. 130 v° wordt een accoord vermeld door Dijkgraaf en Heemraden van den Berkmeer in 1689 uit kracht van hunne autorisatie van Heeren Hoofdingelanden, hunne principalen, aangegaan *); en in het rekeningboek van 1733—1763 wordt onder No. 11 een contract aangehaald op 27 Sept. 1738 voor den notaris G. Post te Obdam verleden, tusschen Dijk-

*) Aangegaan met Dijkgraaf van Geestmerambacht, Schager en Niedorper Koggen, Waarschappen van dat ambacht en Burgemeesters en Waarschappen dier Koggen, over het leggen van een sluisje in de ader tusschen Berkmeer en Veenhuizen, te onderhouden door het bestuur van Geestmerambacht, Schager en Niedorper Koggen., 21 Juli 1689.

graaf en Heemraden van den Berkmeer, als gequalificeerden van de ingelanden diens polders, en het bestuur van Veenhuizen *). Het komt mij op die gronden aannemelijk voor, dat de vergadering van Hoofdingelanden inderdaad niets anders dan eene vergadering van stemgerechtigde ingelanden is geweest. Vooral in later tijd schijnt de naam van Hoofdingelanden in onbruik geraakt te zijn. Het laatste resolutieboek is getiteld: *Resolutiën van de ingelanden op de rekeningdagen van 1764—1861*; en behalve op die rekendagen werden er gewoonlijk geene vergaderingen gehouden.

In het archief des polders worden geene bescheiden betreffende de jaren 1636—1690 gevonden, maar van dien tijd af kan de samenstelling van het bestuur vrij nauwkeurig uit de voorhanden notulenboeken en rekeningen worden nagegaan.

Het college van dagelijksch bestuur bestond tot omstreeks het midden der achttiende eeuw uit drie Heemraden, *te zamen manieërende de regeering van den Berkmeerderpolder*, zooals op verscheidene plaatsen achter hunne namen geschreven staat. Zij voerden, ten minste in het laatst der zeventiende en het begin der achttiende eeuw, den titel van poldermeesters en Heemraden van den Berkmeer: een titel, die reeds in eene aanteekening van 1685 voorkomt. Zij fungeerden beurtelings als Dijkgraaf, en wel ieder telkens voor één jaar. De Heemraad, die als Dijkgraaf fungeerde, was gedurende dat jaar tevens penningmeester.

Van 1733—1737 komt de Heemraad Jan van Twisk voortdurend als penningmeester voor. Van 1737—1750 zijn de Heemraden weder om beurten rendant van rekening geweest. In de vergadering van 7 Juni 1752, leest men in het rekeningboek, heeft de heer van Willigen als Dijkgraaf bedankt en is in zijne plaats benoemd J. van Thye, Heer van Opmeer; en na het overlijden van dezen is op 23 Juni 1762 tot zijn opvolger *ad vitam* benoemd de heer Pieter Binkhorst, Burgemeester van Hoorn.

*) Over de betaling der lasten van de landen tot het maken van den ringdijk van den Berkmeer vergraven, waarvoor die van den Berkmeer be-
weerden, dat altijd te veel was gevorderd en betaald. Bij schikking we-
den die lasten bepaald op eene vaste som van f 10 'sjaars.

De benoeming van een vasten Dijkgraaf heeft in de waarneming van het penningmeesterschap verandering gebracht. Van 1752 af is dat van het Dijkgraafschap gescheiden geworden en door een der twee Heemraden om beurten waargenomen, tot dat in 1755 een der Heemraden bij voortduring alleen met die betrekking is belast. Later, en wel sedert 1792, heeft de polder een afzonderlijken penningmeester, buiten het bestuur, gehad *).

Op de plaats, waar de ingeland woonde of vanwaar hij afkomstig was, werd bij de benoeming niet gelet. Men wilde de vrijheid der keuze in dit opzicht niet beperkt zien. Toen daarom 9 Juni 1707 Joh. Agricola Heemraad werd, die Baljuw en Schout der heerlijkheid Obdam was, teekende men in de notulen aan, dat daaruit door niemand eenige consequentie zou mogen getrokken worden, alsof in het toekomende, bij overlijden van den een of den ander, wederom iemand uit Obdam, Opmeer of Veenhuizen zou moeten worden aangesteld. Bij overlijden, schreef men, want de benoemingen geschieden destijds nog voor onbepaalden tijd of voor het leven. Eerst in 1735 werd besloten, dat ieder Heemraad na drie jaar dienst continuatie zou moeten verzoeken. In 1740 verlengde men den dienstdag tot vier jaar, doch men verkortte dien op 1 April 1750 weder tot drie, zooals hij voortdurend gebleven is, tot dat hij in 1848 op zes jaar is gesteld.

Doch welke veranderingen ook in den loop der tijden ten aanzien van de vereeniging of splitsing van betrekkingen of van den dienstdag mogen hebben plaats gegrepen, altijd en onveranderlijk is de benoeming of verkiezing der leden van het bestuur rechtstreeks door de ingelanden gedaan, en wel in den regel bij het doen der rekening. Door de ingelanden gekozen, heeft het bestuur van den Berkmeer altijd zijn gezag ongestoord en zonder iemands tegenspraak uitgeoefend; uitgeoefend in den ganschen omvang, waarin het gemeenlijk door waterschapsbesturen werd gevoerd. De Staten van Holland namen van dat bestuur adressen aan en verleenden op zijn verzoek

*) Nog vond ik dat op 8 Juni 1757, behalve Dijkgraaf en Heemraden, twee molenmeesters zijn aangesteld.

de gevraagde gunsten, en zelfs de eigenaar van eene der heerlijkheden, waaronder de polder behoorde, vond zich niet bezwaard het hem door de keuze der ingelanden opgedragen Dijkgraafschap te aanvaarden.

Het tweede artikel van Z. M.'s besluit van 29 Maart 1822, Stbl. N°. 7, hetwelk aan den Koning opdraagt de aanstelling der leden van die besturen van binnenpolders, waarvan de leden voorheen, en wel bepaaldelijk vóór den jare 1795, werden aangesteld, hetzij door den Souverein, de Stadhouders indertijd, de voormalige provinciale Hoven of eenige andere publieke autoriteiten, was dus op het bestuur van den Berkmeer daarom niet toepasselijk, omdat de leden daarvan vóór 1795, en sedert de vroegste jaren, waarvan de herinnering bewaard is gebleven, altijd door de ingelanden zijn verkozen. Die keuze door de ingelanden is dus ook na dat besluit te recht behouden.

Alvorens hunne betrekking te aanvaarden, legden de Dijkgraaf en de Heemraden eenen eed af, waarvan het formulier in het *Boek der aanbestedingen* (beginnende April 1690) is opgeteekend, bij gelegenheid dat twee nieuwe Heemraden in de vergadering van ingelanden, op den 3den Juni 1694 gehouden, zijn beëdigd *). Dat formulier luidde aldus: „Wy Dijkgraaf „en Heemraden van den Berckmeer sweeren den voorsz. polder „voor te sullen staen ende alle sijne gerechtigheden en voor- „deelen, mitsgaders in saecken daerover voorvallende recht en „jurisdictie te administreren, alles ingevolge van de octroye, „custuyme en usantiën van deselve polder. Alsoo waerlijk” enz.

Recht en jurisdictie te administreeren was dus der Heemraden roeping. En de overgebleven aantekeningboeken bewijzen, dat zij die roeping, wanneer het noodig was, hebben vervuld, hunne terechtzittingen houdende in de polderkamer, waartoe, zoo niet vroeger, ten minste na 1732, een vertrek in de woning des molenaars gebezigd werd.

Op die rechtdagen werden alle zaken behandeld, het beheer des polders betreffende, voor zoover die ter beslissing van Heemraden stonden. Daartoe behoorden o. a. de vorderingen

*) F°. 129.

tegen nalatige aannemers en hunne borgen, en die tegen huurders van geabandonneerde landen, die in gebreke bleven hunne huurpenningen te voldoen; beide krachtens speciale bedingen bij de aanbesteding en verhuring gemaakt. In de voorwaarden van aanbesteding luidde het: „Sal oock d'aennemer moeten stellen „twee borgen en nevens d'selve onderworpen blijven d'judicature „van Heemraden;” waarbij sedert 1699 nog gevoegd werd: „om „daervoren met een weete op haren kosten ten allen tijde in „gedaegt te mogen worden” *). Bij het verhuren van geabandonneerde landen moest de huurder zich verbinden de huurpenningen te betalen in handen van Dijkgraaf en Heemraden op den bepaalden dag, zonder uitstel, „op pene van voor „Dijkgraaf en Heemraden in rechten geroepen, uytgewonnen „en geëxecuteerd te worden” †).

Opmerkelijk is het, dat in 1696 ten overstaan van Dijkgraaf en Heemraden gehouden is een verkoop bij executie van eene boerderij in den polder, tot verhaal van de extraordinaire verponding. Tot recht verstand hiervan diene, dat de vrijdom van verponding, bij het octrooi van 1672 aan de gemeene ingelanden van den Berkmeer verleend, met het jaar 1675 ten einde was gelopen. Herhaaldelijk had men verlenging verzocht; meer dan eens was door Gecommitteerde Raden gunstig geadviseerd §), maar het duurde tot 14 November 1699, vóórdat van de Staten eene gunstige beschikking werd verkregen. Die beschikking schonk remissie van de restanten van de ordinariis verpondingen, voor zooveel die onbetaald waren gebleven sedert 1675, en verdere remissie voor volgende jaren. In het jaar 1696 moest dus evenals in de voorafgaande jaren verponding worden betaald, en Dijkgraaf en Heemraden waren met de inning in den polder belast.

Ten hunnen overstaan heeft de geheele procedure der executie plaats gehad, en door hen is aan den kooper een brief

*) Zie de aanbestedingen van 1692 en vele volgende jaren.

†) Zie het Boek der aanbestedingen, beginn. 1690. fo. 108.

§) Zie hunne adviezen van 12 Oct. 1685. Acten en missiven van G. R. f^o. 101 v^o; van 18 April 1692, ald. f^o. 153; en van 14 Juni 1697, ald f^o. 139. v^o.

uitgereikt om te strekken tot eigendomsbewijs, waarbij zij verklaarden „de procedure goed te keuren, van den eigendomme „der verkochte landen de vorige bezitters te ontgronden; aan „allen, die op die landen vóór de verkooping mochten preten- „deeren eenig recht te hebben gehad, een eeuwig zwijgen en „silentium op te leggen, en den kooper in den vollen vrijen „eigendom te gronden en te vestigen.”

Op de rolle van Dijkgraaf en Heemraden van 29 April 1697 is daarop overgegaan tot de distributie der kooppenningen aan de rechthebbenden *).

Meestal betroffen de vorderingen, voor genoemd college ingesteld, de inning der omslagen. Omtrent den weg, daarbij te volgen, is opgeteekend eene resolutie van ingelanden van 3 Juni 1694 †), houdende dat de penningmeester de niet betaald wordende omslagen of extraordinaire reële consenten zou verhalen, vooreerst op de huizen en landerijen der nalatigen in den polder, als zijnde die legaal daarvoor geaffecteerd, en bijaldien daartoe middelen van executie zouden moeten ter hand genomen worden, dat al de proceduren, tot de executieve verkooping en distributie van de penningen, zouden worden geentameerd in den polder ten overstaan, onder opzicht, judicature en decisie van Dijkgraaf en Heemraden des polders, als wettige en competente rechters, en dat alles onder zoodanige middelen en proceduren als naar rechten en gemeene gebruiken in Noord-Holland vereischt en geobserveerd werd. Voor 't geval iemand, wie 't mocht zijn, daartegen wilde opposeeren of het niet wilde obedieeren, werden Dijkgraaf en Heemraden geautoriseerd, des polders gerechtigheid en hunne judicature dienaangaande te maintineeren en alle middelen daartoe dienstig ter hand te nemen.

Dienovereenkomstig dagvaardde de penningmeester de nalatigen in het betalen der lasten, zoo die er waren, om te verschijnen voor Heemraden, en daar zoodanigen eisch en conclusie aan te hooren, als door hem tot betaling der polderomslagen zou worden gedaan. Tot behandeling van zulk een eisch heeft

*) Boek der aanbestedingen, fis. 16, en 51—55.

†) Aldaar f^o. 128.

onder andere de rechtsdag van 16 April 1703 gediend *). Het was Jan van der Weere, die toen, als gewezen penningmeester van den Berkmeer, wegens den omslag over dien polder in de jaren 1699 en 1702 gedaan (in welke jaren hij als penningmeester had gefungeerd), zijn mondelingen eisch voor Dijkgraaf en Heemraden deed tegen Simon Bruyn, of die op het land, te zijnen name staande, aanspraak mocht willen maken, ten einde hij penningmeester, als Dijkgraaf, zou worden toegelaten om de voornoemde omslagen, mitsgaders 't restant van den omslag op 7 Juni 1696 gemáakt ter somme van *f* 57 : 15 st. : 12 penn., aan den polder te mogen „opschieten en uitleggen op dubbel gewin naar dijkrecht.” Waarop Heemraden, „gehoort de relatie van den bode, dat de gebrekige betaelders ofte de bruykers der landen tegen dien eigen dag op den uytlegh waren geciteerd,” geadmitteerd hebben den voorn. van der Weere, als Dijkgraaf, tot zijn verzochten uitleg op dubbel gewin naar dijkrecht, met eene som van *f* 57 : 15 : 12, ten laste van Simon Bruyn, en diens land daarvoor executabel verklaard hebben met de kosten.

Gelijke eisch en gelijk vonnis worden in het resolutieboek van 1716—1744 meermalen gevonden †).

De zoo even genoemde Simon Bruyn was naar buitenslands vertrokken, zonder orde op zijne zaken gesteld te hebben. Dijkgraaf en Heemraden hadden daarom reeds den 28^{sten} Januari 1703 besloten, de door hem verlaten gronden voor den polder te doen verhuren en administreeren, om daaruit in het vervolg de polderomslagen en extraordinaire 100^{ste} penningen §) te vinden. Op den 27^{sten} Maart deszelfden jaars was een ander ingeland voor Dijkgraaf en Heemraden verschenen om afstand te doen van een stuk wei- en zaadland, groot 4 M. 537 R., in den polder gelegen, en had hij de verklaring afgelegd, dat hij, uit hoofde van zijn onvermogen om de polderlasten in het

*) Aldaar f^o. 107 v^o.

†) Bijv. f^o. 57—60, 223 en 224.

§) Het octrooi van 1699 had wel vrijdom van ordinaire, maar niet van extraordinaire lasten verleend.

toekomende te dragen, den eigendom abandonneerde en daarvan spasteking deed, van welke verklaring in het resolutieregister eene akte is opgemaakt, in tegenwoordigheid van een der Heemraden en een notaris-publiek *).

Niet lang bleef die grond aan den polder, want er deed zich een gegadigde op, die zich bereid verklaarde het perceel in eigendom over te nemen met de verlaten gronden van Simon Bruyn; en het polderbestuur, ofschoon het de laatste nog slechts in beheer genomen, maar daarvan den eigendom nog niet verkregen had, rekende zich gerechtigd ook die gronden als verlaten land af te staan en over te dragen. Als bijdrage tot de kennis, hoe waterschapsbesturen in vroegere tijden in geval van abandonnement of spasteking plachten te handelen, is het niet onbelangrijk, de akte van aanvaarding door den nieuwen verkrijger geteekend, zooals die in het boek der aanbestedingen voorkomt †), hier mede te deelen. Zij luidt als volgt:

„Nademael eenen Symon Pietersz. Bruyn, altans uytlandigh,
 „hadde laten drijven ende verlaeten een stucke lants, groot
 „2 M. 547 R., ende by Cornelis Put van Opdam spastekingh
 „was gedaen ende dienvolgende mede geabandonneert was een
 „stucke lants groot 4 M. 578 R., beyde gelegen in den pol-
 „der van de Bercmeer besuyden de togtslot, laetende sy beyde
 „op de gemelde stucken een merckelijcke somme so aen
 „100^{ste} penningen als polderommeslagen ten agteren en on-
 „betaelt;

„dat ook Heeren Hooftingelanden, Dijkgraaf en Heemraden
 „van deselve polder gemelde agterstallen in haar polderomslagh
 „van den 7 Juny 1703 hadden gebragt, blijvende deselve lan-
 „den nu verder sonder eygenaer en als een last voor de pol-
 „der leggen;

„So verklaere ik ondergescr. Tamis Cornelisz. Veen, wonende
 „tot Medemblick, beyde de voornoemde geabandonneerde stuc-
 „ken lants, met goetvinden en believen van opgamelde Hren
 „Hooftingelanden in date den 7 Juny verleden, in eygendomme
 „aen te nemen ende mijn te stellen in de possessie van dien,

*) Boek der aanbestedingen, fis. 104, 106 v.

†) fo. 108.

„nemende oversulcx tot mijnen laste de twee reële 100^{ste} penn.
 „van den 3 January ende den omslagh van den evengenoem-
 „den 7 Juny, beyde deses jaars, mitsgaders alle verdere lasten
 „van wat nature die ook souden mogen sijn; belovende deselve,
 „gelijk een eygenaer verplicht is, te dragen ende te sullen vol-
 „doen, sullende ook mede presteren de verhuring daarvan pu-
 „blijcq. ad opus jus habentium, voor den tijt van drie jaren
 „op den 16 April 1703 gedaan, mits dat de uytgeloofde huur-
 „penn. sullen komen ten mijnen behoefte — gelijk ik ook nog
 „belove. de voorsz. landen of een gedeelte van dien niet weder
 „aen een ander te sullen overdragen ofte te transporteren dan
 „met approbatie van Dijkgraef en Heemraden voornoemt. Pas-
 „serende dit alles voor Dijkgraef en Heemraden van de Berc-
 „meer in haar E. E. register, ende ten oirconde dese by my
 „onderteeckent op den 12^{en} Sept. Ao. 1703.” —

get. Tamis Cornelisz. Veen.

De rechtspraak van Dijkgraef en Heemraden gold niet alleen de naleving van overeenkomsten en invordering van lasten, maar bepaaldelijk ook de handhaving der politie in den polder, d. i. de nakoming der bevelen in het algemeen belang der ingelanden uitgevaardigd, en het te keer gaan van hetgeen aan de werken des polders schade zou kunnen toebrengen.

Onder de bevelen in het algemeen belang des polders gegeven, noem ik die om op gezette tijden de slooten te kroozen. Het kroozen der tochtslooten werd jaarlijks uitbesteed, maar de kavel- en notslooten moesten door de aangelanden worden schoongehouden. Op bepaalde dagen werd daarover door Dijkgraef en Heemraden schouw gevoerd. De verbalen dier schouwen zijn over eene reeks van jaren nog aanwezig. Wanneer men die inziет, dan ziet men dat telkens enkele dier slooten niet in orde waren en werden *boet* geschouwd. Bleef de nalatige, na twee aanzeggingen van den bode, in gebreke het verzuimde te herstellen, dan werd het werk van 's Heeren wege voor zijne kosten uitbesteed *). De invordering der boete geschiedde na verkregen vonnis van Heemraden.

*) Boek der aanbestedingen, f^o. 82 v^o.

Ook van zoodanige vonnissen zijn enkele in de nog overige boeken opgeteekend; onder andere die in de vergadering van 29 Mei 1699 uitgesproken *).

„Heemraden”, zoo luidt het eene, „gehoort den mondelingen „eysch van den tegenwoordigen Dijkgraeff Johan van der „Weere, dat de boetschouwinge van den 15 October 1698 „mogte werden verclaert voor vonnisse en executabel met de „kosten; en wijders gelet op 't rapport van den bode, dat hy „degene, dewelcke boetschuldigh ten voorsz. tijde waren, tot „meermalen hadde geinsinueert, om die boete te betalen, en „wel speciael tegen desen huydigen dagh gedagvaert; verklaren „de voorn. schouwinge voor vonnisse, en executabel ten laste „van P. T., wegens een cavelsloot beoosten desselfs huys, een „ $\frac{1}{2}$ cavelsloot ten weste 't selve huys, ter somma van negen „stuyv., ende drie notdslooten voor sijn landt tegens de pol- „derdijk aen, tot gelijke negen stuyvers. Condemneren den „gebrekige mede in de kosten.”

Dit vonnis is gewezen door de drie Heemraden, waaronder genoemde Dijkgraaf.

Zijn niet die processen-verbaal der schouwen, vermeldende de nalatigen, die beboet zijn, en meestal ook het bedrag der opgelegde boeten, een afdoend bewijs, dat het bestuur van den Berkmeer de bevoegdheid gehad heeft keuren te maken? Is het bevel tot het kroozen van slooten tegen een bepaalden dag, op verbeurte van geldboeten, niet eene keur, eene ware strafverordening? Zijn dat niet de voornaamste keuren, waarop het voor waterschappen aankomt, de keuren op het onderhoud van werken, waar deze niet alle uit ééne hand, maar bij verhoefslaging worden onderhouden? Keuren ook onmisbaar daar, waar de landeigenaars met het schoonhouden hunner eigene kavel- en notslooten belast zijn?

Intusschen strekte de keurenmakende macht van het bestuur des Berkmeers zich ook verder uit. De opgave bij de behandeling der in den aanvang dezer memorie vermelde strafzaken gedaan, dat de in 1861 uitgevaardigde keur voor den Berkmeer de eerste zou zijn van dat bestuur uitgegaan, is geheel

*) Aldaar, f°. 76 en 77.

onjuist. Integendeel, het bestuur van den drooggemaakten polder is onmiddellijk met het uitoefenen van die macht begonnen. De verkaveling der gronden heeft in 1635 of 1636 plaats gehad, en reeds in de vergadering van Hoofdingelanden van 4 Juni 1636 werd eene keur op het schutten van vee vastgesteld. Het besluit hield in, dat er gemaakt zou worden een schuthok op het scheid van Opmeer en Veenhuizen, en dat ieder, beschadigd zijnde, de beesten in het schut zou mogen brengen; terwijl een schutter werd aangesteld, die het sluiten en loslaten zou waarnemen. De boeten werden bepaald voor een paard 18 st., een koebeest 12 st., een schaap of lam 6 st. Het openen en sluiten van de hekken op den dijk werd te gelijk bevolen 'op verbeurte van f 25.— *).

Bij nadere resolutie van 15 Juni 1638 werd vastgesteld, dat de schutter zich reguleeren zou naar de costumen van de drie dorpen, en, daar geen costume was, zou men biljetten aanplakken in de dorpen, van drie tot drie dagen, en na verloop van negen dagen zou men de beesten bij executie mogen verkoopen †).

Overeenkomstig deze beide resolutiën is in 1699 gehandeld met een paard, dat Dijkgraaf en Heemraden, toen zij het loslopend op den dijk gevonden hadden, hadden doen schutten. Ik maak hiervan alleen melding, omdat bij den executorialen verkoop als voorwaarde gesteld werd, dat de koper dadelijk moest betalen, en dat, zoo hij in gebreke bleef, hij te dier zake onderworpen zou zijn aan de judicature van Dijkgraaf en Heemraden. De inning der koopenningen, als een gevolg van den verkoop, behoorde evenals deze, rekende men, tot hunne judicature §).

Behalve deze keuren op het schutten bestond er nog eene afzonderlijke, waarbij boete bedreigd was tegen het laten loopen van beesten aan den dijk. Krachtens deze is o. a. zekere Claas Gras in 1717 en in 1719 in de boete beslagen **).

*) Aldaar, f^o. 129 v^o.

†) Aldaar, f^o. 130.

§) Aldaar, f^o. 78.

**) Resolutieboek van 1716—1744. f^o. 37 en 84.

In 1648 was opnieuw de noodzakelijkheid om eene keur uit te vaardigen gebleken. Eenige ingelanden toch hadden mest aan den buitenkant des dijks gelost en lieten dien daar weken lang liggen. De vergadering van ingelanden, daar orde op willende stellen, beval de eigenaars den nedergelegden mest binnen zes weken op het land te laten voeren, op pene van *f* 6.—, te verbeuren voor iedere week, dat de mest langer liggen bleef; de boete zou ten profijte van Heemraden komen *).

Voorts heb ik gevonden, dat Dijkgraaf en Heemraden, uit krachte van zekere resolutie van Hoofdingelanden van 14 Januari 1678, verboden met eenige schepen of schuitjes te liggen tegen het riet of de buitenbermt van den ringdijk, op eene boete van *f* 3:3: voor ieder schip, te appliceeren: $\frac{2}{3}$ voor den Dijkgraaf en $\frac{1}{3}$ voor den bekeurder; met bepaling dat de schepen of schuitjes voor de boete aangehaald en paratelijk naar dijkrecht geëxecuteerd zouden worden. Tevens werd gekeurd, dat niemand met staande masten in de ringslooten aan den dijk zou mogen liggen, op boete van *f* 1:10; en dat de jagers hunne trekpaarden niet anders zouden mogen jagen dan op het midden van den dijk, op gelijke boete †).

Een anderen keer verboden Dijkgraaf en Heemraden, uit naam en als vanwege Hoofdingelanden, hunne principalen, het visschen in de slooten, kolken, of in de ringsloot, aan allen, behalve de pachters, op de boeten bij de keure omtrent het visschen gestatueerd.

Bij het sluiten der rekening in de vergadering van 5 Juni 1727 §) werd besloten, dat niemand zich zou hebben te ver-

*) Boek der aanbestedingen, f^o. 130.

†) Aldaar, f^o. 126 v^o.

§) De rekening werd vóór 1731 steeds gedaan op den eersten Donderdag in Juni, of, als dit de eerste dag der maand of een bededag was, dan den tweeden Donderdag. In 1731 is de rekendag voor 't vervolg op den eersten Woensdag in Juni verzet, met gelijke uitzondering. Gewoonlijk was dit de eenige vergadering van ingelanden in den loop des jaars.

Die vergadering werd vroeger gehouden in de herberg: *De oude Kromhout* te Opmeer. Later, sedert 1732, ter vermijding van kosten, in het molenaarshuis of de molenaarskamer in den polder. Maar dit beviel zoo slecht, dat men in 1752 weder besloot in het *Nieuwe Kromhout* te Opmeer den rekendag en daarbij behoorenden maaltijd te houden.

stouten om eenigen den minsten mest buiten den polder te brengen, op boete van *f* 20.—, ten profijte van den Dijkgraaf voor de eene helft, en van den aanbrengrer voor de andere helft. Doch hoe goed de bedoeling dezer verordening moge geweest zijn voor een polder van zoo slechte grouden als deze, hoe hoog noodig de meststoffen daar ook mochten zijn, na eenige jaren begon deze beperking om over eigen goed naar eigen oordeel te beschikken, velen te verdrieten. In de vergadering van 6 Juni 1742 is dan ook over deze keur geklaagd, en is, na veel praten, verstaan, dat die land in Veenhuizen hadden of in Obdam, bij provisie hunnen mest vrij zouden mogen uitvoeren.

De hoogste boete, zooveel ik gevonden heb, door Heemraden uitgesproken, is eene van tien zilveren dukatons geweest, waartoe een timmerman veroordeeld is, die in den dijk had doen slaan drie eiken palen en daarop een leuning had bevestigd *). Of deze veroordeeling gegrond was op eenige polderkeur, is mij niet gebleken.

Achter het resolutieboek, eindigende met 1744, is eene opgaaf geplaatst der toen geldende keuren en instructiën. De keuren waren: die op het visschen, op het loopen van beesten aan den dijk, tegen het leggen van schepen of schuitjes aan den buitenkant van den ringdijk, op het schutten, en op het leggen van mest aan den dijk.

Na dat jaar is nog ééne keur vernieuwd. Den 3den Juni 1767 is namelijk met eenparige stemmen van de tegenwoordig zijnde ingelanden vastgesteld, dat alle scheislotten tusschen land en land van bijzondere eigenaars jaarlijks zouden moeten worden gekroosd, en van alle onreinheden moeten zijn gezuiverd op de gewone krooßschouw van de polderwerken, op de boete

Aan de opkomende ingelanden werd betaald een presentiegeld van *f* 0,30, later van *f* 0,60, daarna weer van *f* 0,30 voor iederen morgen, door elk vertegenwoordigd. Die echter den omslag over zijne landerijen niet geheel voldaan had, was van zijn presentiegeld verstoken. Hetgeen hem alzo werd onthouden, strekte, evenals het presentiegeld dat de afwezigen hadden kunnen trekken, tot gedeeltelijke betaling van het gelag. Op de rekening werd steeds de volle som van *f* 85,50 in uitgaaf gebracht.

*) Resolutieboek van 1716—1744, *f* 147—153.

bij de eerste schouw van drie stuivers elken kant, de tweede schouw, acht dagen daarna, op dubbele boete, en, nog acht dagen daarna, zooveel als de twee vorige schouwdagen met dadelijke herbesteding ten koste en laste van den nalatigen eigenaar, te innen naar dijkrecht *).

Van andere keuren schijnt de ondervinding de noodzakelijkheid niet te hebben aangetoond. De bestaande voldeden en zijn, zoover uit de aantekeningen blijkt, nooit afgeschaft. Tot hoelang het bestuur aan de naleving de hand gehouden heeft, is niet na te gaan. Misschien is de eene langer dan de andere nagekomen. Wel mag men aannemen, dat de krooschouw ook in 1861 nog niet lang in onbruik geweest was. Zoodanige schouw toch kan in een goed bestuurd polder niet straffeloos worden gemist. Maar zeer mogelijk is het, dat men lang heeft geschouwd en ook boet geschouwd, nadat men reeds vergeten was dat er eene keur bestond, krachtens welke die schouw geschiedde en waarbij de boeten waren bepaald.

Uit al het medegedeelde is het dus duidelijk, dat het polderbestuur van den Berkmeer ongestoord bezeten heeft al het gezag aan polderbesturen in het Noorderkwartier gemeenlijk toekomende, bepaaldelijk ook het recht van keuren te maken. Dijkgraaf en Heemraden, door stemgerechtigde ingelanden gekozen, schouwden, legden boeten op, spraken vonnissen uit in zaken hun polderbeheer rakende, besteedden de verzuimde werken ten koste der nalatigen, sloegen de noodige gelden als polderlasten om, en vorderden die in, evenals de zoo even gemelde kosten, bij parate executie met dubbel gewin naar dijkrecht.

Waaraan ontleenden zij die macht? In de eerste plaats: wat gaf aan de ingelanden het recht om zelve hunne Heemraden, waarvan bij beurten één als Dijkgraaf fungeerde, te verkiezen?

Bij het onderzoek dezer vraag moet gelet worden op de omstandigheid, dat de drie bannen, waarin de Berkmeer gelegen was, heerlijkheden waren. Veenhuizen, Opmeer en Obdam waren drie vrije of hooge heerlijkheden †). De heeren nu had-

*) Resolutiën van de ingelanden op de rekeningdagen van 1764—1861.

†) *Tegenwoord. Staat van Holland.* D. V, bl. 454, 472, 473.

den het recht aan te stellen de officieren tot de ediening van hunne jurisdictie. De rechtspraak geschiedde uit hunnen naam; het lag dus in den aard der zaak, dat zij daarmede belastten wie zij goedgevonden. Daarmede stond in verband een ander recht hun toekomende, namelijk op de boeten en breuken, als vruchten hunner jurisdictie, zooals Bort ze noemt. De door hen aangestelde officieren moesten die boeten invorderen en aan hen verantwoorden, tenzij deze die profijten van hunnen heer hadden gepacht, gelijk de hooge heeren gewoon waren hunne boeten en breuken aan hunne baljuwen te verpachten. Maar de baljuwen van 't land moeten daarvan rekening doen aan de Rekenkamer, zegt Bort †). Buiten de heerlijkheden behoorde toch de jurisdictie aan de Grafelijkheid en konden dus de officieren alleen door haar of van harentwege worden aangesteld. Dat is de reden, waarom in de octrooijen ter bedijking der voornaamste meren de Staten de benoeming van den Dijkgraaf aan zich voorbehielden of aan de Rekenkamer opdroegen, aan wie toch de benoemde rekenplichtig zou zijn, wat de ontvangen boeten of breuken betrof.

Men heeft beweerd, dat, indien de rechten en bevoegdheden, bij het octrooi van de Heerhugowaard aan de bedijkers toegekend, ook aan den Berkmeer gegeven waren, dan ook de benoeming van den Dijkgraaf in den Berkmeer volgens hetzelfde octrooi zou behooren geschied te zijn door de Staten of door de Rekenkamer; waaruit men de gevolgtrekking heeft gemaakt, dat na 1822 die benoeming van den Koning had moeten uitgaan. Maar men heeft daarbij in het octrooi iets gelezen, wat er niet in staat, of liever iets niet gelezen, wat er wel in staat. Bepaalt het octrooi dat de Dijkgraaf van de Heerhugowaard door de Staten of de Rekenkamer zou moeten worden benoemd? Niet volkomen. Want wat zegt het octrooi? „Oc-
 „troyerende d' supplianten te mogen nomineren drie personen
 „omme bij Ons, ofte die van Onse Camere van Reeckeninge
 „voornoemt, voor soo veel de Graeffelijckheyt aengaet, daeruyt
 „eenen Dijckgraef verkoosen ende gecommitteert te werden.”

*) *Tractaet van Hooge ende Ambachtsheerlijckheden*, Deel III, nos. 29, 30, 71, 91, 94.

„*Voor soo veel de Graeffelijckheit aengaet.*” Zullen wij die woorden op rekening van de breedsprakigheid onzer voorvaderen schuiven? Het zou zeer verkeerd zijn. Die woorden hebben eene bepaalde bedoeling.

Men vergelijke het octrooi van de Beemster. Daar vindt men die bijvoeging niet. „Hebben den suppl. geoctroyeerd”, lezen wij daar, „drie personen te mogen nomineren tot Dijkgraaf, om door Ons of die van Onze Kamer van de rekening „daaruit één verkozen te worden.” Maar in dat zelfde octrooi staat ook: „dat aan de Graaflijkheid zullen blijven gereserveerd „de hooge, middele en lage jurisdictie met den gevolge en aan-, „kleve van dien *over de geheele bedijking*; daar alreede geen „zeker ressort is, zal die blijven ressorteren als voor dezen.”

In het octrooi van den Schermer hebben de Staten insgelijks aan de Graaflijkheid voorbehouden de hooge en lage jurisdictie over de geheele bedijking, en de verzoekers geoctrooieerd om te nomineeren drie personen, waaruit door hen of de Rekenkamer één zou verkozen worden tot Dijkgraaf, zonder bijvoeging als in het octrooi van de Heerhugowaard.

Eveneens reserveerden de Staten in het octrooi voor den Starnmeer *) de executie der hooge en lage jurisdictie over de drooggemaakte gronden aan de Graaflijkheid en hare officieren; ten aanzien van de benoeming van den Dijkgraaf bepalende, dat door Hoofdingelanden drie personen zouden mogen worden genomineerd „omme by Ons, ofte de Heeren van de Reecken-, „ninge, *van weghen de Graeffelijckheit* daeruyt eenen tot Dijk-, „graeff verkoosen te werden.” Men ziet, de bijvoeging is niet dezelfde als in het octrooi van de Waard.

De Purmer daarentegen strekte zich uit onder de heerlijkheden van Purmerland en Ilpendam. De regeeringen van Edam en Monnikendam, die het octrooi tot bedijking hebben verkregen, hadden, alvorens dat aan te vragen, die heerlijkheden, in hooge en lage jurisdictie, aangekocht met alle de gevolgen van dien. In hun adres om octrooi verzochten zij, dat hun recht nopende die heerlijkheden met alle den aankleve en gevolgen van dien mocht blijven in zijn geheel en ongepraejudiciëerd. De

*) Niet het oorspronkelijke, maar het suppletoire octrooi dd. 11 April 1639.

Staten, aan dat verlangen voldoende, hebben aan de Grafelijkheid gereserveerd de hooge, middele en lage jurisdictie met de gevolgen en aankleve van dien „over de gheheele bedijckinge, „daer alreede aen niemant anders de jurisdictie is.” En hoe luidt nu hier de zinsnede omtrent den Dijkgraaf? „Hebben de sup- „plianten gheoctroyeert, dat zy sullen moghen nomineren drie „personen tot Dijkgraef, om by Ons ofte die van Onse Ca- „mere van Reeckeninghe, *voor soo veel als de Graeffelijckhey* „*aengaet*, daeruyt één verkoosen te worden.” Natuurlijk, het gezag van een Dijkgraaf, door de Rekenkamer benoemd, kon niet verder gaan dan tot daar, waar aan de Grafelijkheid de hooge en lage jurisdictie toebehoorde. Waar de jurisdictie aan de heerlijkheden behoorde, kon alleen door of vanwege de heeren een Dijkgraaf worden gesteld; daar moest de Dijkgraaf zijn gezag van de heeren ontleenen.

De Heerhugowaard strekte zich in verscheidene heerlijkheden uit; niet alleen onder Veenhuizen, maar ook in de hooge heerlijkheid Hensbroek; ook in de heerlijkheid Obdam, op en in wier gronden een deel van ringdijk en ringsloot moest worden gelegd. Van andere heerlijkheden is het nu niet noodig te gewagen. In het octrooi ter bedijking is daarom aan de Grafelijkheid en hare officieren de hooge en lage jurisdictie alleen voorbehouden over alle de gronden en landen „de Graeff- „felijckhey competerende,” en in het geheel is dat octrooi met voorzichtigheid gesteld om geenerlei inbreuk op de rechten der onderscheidene omringende heerlijkheden te maken. Daarom is in dit octrooi de bijvoeging opgenomen, hierboven vermeld, en het verkiezen en committeeren van een Dijkgraaf aan de Staten of de Rekenkamer alleen opgedragen „voor soo veel de „Graeffelijckhey aengaet.”

Al hielden dus de octrooien van den Berkmeer met de meest stellige woorden in, dat het geheele octrooi van de Heerhugowaard met alle zijne bepalingen, zooals het uitgegeven was, zonder eenige uitzondering op den Berkmeer van toepassing zou zijn, dan nog zou daar nooit uit afgeleid hebben kunnen worden, dat de Dijkgraaf in laatstgenoemden polder door de Staten of de Rekenkamer moest worden aangesteld. Want de Berkmeer was geheel in de drie heerlijkheden begrepen. Daar

ging dus die benoeming de Grafelijkheid niet aan. De Staten konden gerust de octrooien voor de bedijking van het Berkmeer verleen en op dezelfde conditiën als vervat waren in het octrooi van de Waard, zonder te vreezen daardoor te kort te doen aan de rechten der hooge heeren, waaronder dat meer ressorteerde. De Dijkgraaf van den Berkmeer kon alleen zijne commissie ontleenen van genoemde heeren, of van hen, aan wie die heeren hunne bevoegdheid om dien officier aan te stellen mochten hebben overgedragen. De verkiezing door de ingelanden zelve, zooals die altijd heeft plaats gehad, kan niet anders dan krachtens vergunning der drie heeren zijn geschied. En juist omdat de aanstelling aan drie heeren gemeenschappelijk toekwam, kan het ons niet verwonderen, dat deze, die zelve verkrijgers van het octrooi en deels ook bedijkers waren, bij de regeling van het bestuur, de verkiezing aan de ingelanden, waarvan zij de voornaamste waren, hebben opgedragen.

De vergunning tot bedijking van het Berkmeer is gegeven onder gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën als begrepen zijn in het generaal octrooi van de Heerhugowaard. Wat mag onder die conditiën verstaan worden?

Moet de bijvoeging van dat woord alleen worden toegeschreven aan den breedsprakigen, gaarne synoniemen bezigenden stijl, waarin de octrooien in overeenstemming met den geest van dien tijd zijn opgesteld, zooals het vonnis der Rechtbank te Alkmaar aanneemt? Ik erken, de stijl dier stukken was wel eenigszins langwijlig. Ook in onze dagen munten de officiële stukken niet altijd door beknoptheid uit, ofschoon wij daarin vooruitgaan. Maar om nu bij de verklaring van zulke oude bescheiden de woorden, die onze uitlegging in den weg staan, weg te cijferen met een beroep op die breedsprakigheid, is zeer gewaagd. Er is veel wat ons tautologie schijnt, omdat wij de juiste kracht der woorden, zooals zij van ouds gebezigd werden, niet meer voelen.

Het woord *conditiën* is hier zeker niet aan breedsprakigheid te wijten. Al dadelijk verdient het opmerking, dat het wel voorkomt bij de verwijzing naar het generaal octrooi van de Waard, maar niet bij de bepaling, dat de verkrijgers der oc-

trooien gehouden zouden zijn, die ter Rekenkamer te laten viseeren en registreeren, ten einde zij de *vrijdommen en exemptiën* daarin begrepen mochten genieten naar behooren. De registratie ter Rekenkamer was alleen noodig ter verzekering van het genot van geldelijke voordeelen, dus van de vrijdommen en exemptiën van verschillende belastingen toegestaan, niet om gebruik te kunnen maken van de verschillende bevoegdheden buitendien verleend. Dat gebruik werd niet van voorafgaande registratie ter Rekenkamer afhankelijk gesteld. In het octrooi van de Waard, dat voor dien polder, voor zoover die uit Grafelijkheidsgronden bestond, de benoeming van den Dijkgraaf door de Rekenkamer voorschreef, is ook de last van aanbidding ter Rekenkamer anders geredigeerd.

Maar er is meer. In 's Rijks archief worden bewaard de minuten der octrooien door de Staten verleend. Daarbij is ook de minuut van het octrooi ten behoeve van heer Reinoud, zooals het oorspronkelijk werd ontworpen, met de verbeteringen, die in het opgemaakt ontwerp met eene andere hand vóór de uitvaardiging zijn aangebracht. En wat blijkt nu uit die minuut? Dat de oorspronkelijke steller van het octrooi achter de woorden: *vrijdommen, exemptiën* geschreven had: *en conditiën*; dat hij daarna de woorden „*en conditiën*” heeft doorgehaald, maar dat daarna dezelfde hand, die de overige verbeteringen gemaakt heeft, er diezelfde woorden weder heeft bovengeschreven. Die woorden zijn dus niet aan iemand zonder nadenken uit de pen gevloeid, maar de vraag, of zij er al of niet bij behoorden te staan, heeft bepaaldelijk een punt van overweging uitgemaakt. Zij zijn met eene stellige bedoeling op hunne plaats hersteld.

De adressanten, heeft men gezegd, hebben, blijkens de octrooien, niet anders dan gelijke vrijdommen en exemptiën gevraagd en van de overige conditiën gezwezen; de verzoekers van het octrooi van 1633 hebben blijkbaar die woorden: *en conditiën*, niet eens in de beschikking van het octrooi van 1626 opgemerkt. — Het is waar, dat heer Reinoud, blijkens het octrooi van 1626, in zijn verzoek alleen van dezelfde vrijdommen heeft gewaagd. Maar verkrijgt daardoor niet juist de bijvoeging van het woord *conditiën* in de beschikking des te meer beteekenis, nu gebleken is, dat over het al of niet bijzetten van

dat woord wel is nagedacht? Heer Reinoud was president van den Hoogen Raad. Is het te gewaagd, te veronderstellen dat de bijvoeging in overleg met hem is geschied? — De aanvragers van het octrooi van 1633 hebben dat woordje *conditiën* in de beschikking van het vorige wel degelijk opgemerkt; zij hebben niet alleen vrijdommen, of vrijdommen en exemptiën gevraagd, maar daarenboven het recht om „aan te tasten en te gebruycken de omleggende landen tot het leggen en maecken van huere dijcken nodich, mits d'eygenaers daarvan betaelende tot tauxatie van vier neutraele mannen,” met andere woorden: het recht van onteigening; voorts benoeming van commissarissen om de geschillen met hen, wier belangen door de bedijking mochten kunnen worden benadeeld, zonder figuur van proces en in het hoogste ressort af te doen. En de beschikking op hun verzoek in het octrooi is aldus gesteld, dat hun de bedijking vergund wordt op de conditiën, exemptiën en vrijdommen, als in het octrooi van de Waard zijn begrepen, maar het recht van onteigening niet uitdrukkelijk werd verleend. Zoude de bedoeling van de Staten geweest zijn, dit zoo onmisbare recht, hetwelk gewoonlijk bij de vergunning tot bedijking werd toegestaan, te onthouden? Of zou niet juist daarom de vermelding achterwege zijn gebleven, omdat dat recht behoorde onder de conditiën in het octrooi van de Waard begrepen?

Om den zin van het woord *conditiën* in de octrooien van 1626 en 1633 wel te begrijpen, sla men de Notulen der Staten op, en zie hoe het besluit van 14 Dec. 1626, tot verleenning van het octrooi, genotuleerd staat. Van het toestaan van dat van 1633 vindt men in de gedrukte Notulen niets. In de notulen der vergadering van 14 Dec. 1626 leest men:

„Den Heere van Veenhuysen werd, op het advies van de „Kamer van de Reeckeninge, tot bedijkinge van de Veenhuys- „sermeer ende Berckmeer, gemeen leggende met Heerhuygen- „waert, vergunt *ghelijck octroy* als die van de Waert hebben, „en mede vrijdom van de novalia, mids houdende eene gulde op „de marge ten profijte van de Grafelijckheyt tot een erfleen.”

Gelijk octrooi als de Heerhugowaard, dat was het besluit der Staten, en de redactie aan het octrooi gegeven is dus alleen uitwerking van dat gronddenkenbeeld.

Dit besluit laat zich ook gemakkelijk verklaren, als men den loop der zaak in acht neemt. De Staten hadden aan Hans van Loon en de zijnen het generaal octrooi voor de bedijking van de Heerhugowaard verleend. Maar nu kwam de heer van Veenhuizen op en gaf te kennen, dat een deel van die Waard in zijne heerlijkheid lag, en tevens dat met de Waard gemeen lag het Berkmeer, behoorende zoo onder zijne heerlijkheid als onder die van de heeren van Opmeer en Obdam. Het bleek dus dat de bedijking van de Heerhugowaard zonder zijne medewerking niet tot stand kon worden gebracht. Toen hij dus ook van zijne zijde octrooi tot bedijking verzocht, begrepen de Staten te recht, niet alleen dat het moest worden verleend, maar tevens dat de voorwaarden in den ruimsten zin gelijk moesten zijn aan die in het eerste octrooi vervat. Het eene gedeelte van de Waard kon bezwaarlijk op andere voorwaarden worden drooggemaakt dan het andere. De bedijking toch van het geheel zou ééne onderneming zijn. Waarom is er dan niet een geheel gelijkkluidend octrooi gegeven? vraagt men wellicht. De reden ligt voor de hand. De Veenhuizerwaard en het Berkmeer waren in een anderen toestand dan de Heerhugowaard. Deze bestond meestal uit Grafelijkheidsgonden, gene behoorden onder eene heerlijkheid. Voor gene konden dus de Staten niet alle voorrechten verleenen, die zij aan de Heerhugowaard hadden vergund. Enkele daarvan konden voor gronden eener heerlijkheid alleen van den heer worden verkregen. Een gelijkkluidend octrooi geven, kon niet. De Staten konden niet verder gaan dan dezelfde voorrechten te gunnen, voor zoover van hen afhing. Zij hebben daarom octrooi gegeven onder gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën, maar om te doen blijken, dat zij daarmede alleen dat bedoelden, waarover zij recht hadden te beschikken, laschten zij in den aanhef hunner beschikking de woorden in: „zonder praejuditie van iemands recht,” welke woorden bijv. in het octrooi van de Beemster niet gevonden worden.

Aan den heer van Veenhuizen was één octrooi verleend voor zijn deel van de Waard en voor zijn deel van het Berkmeer te zamen. Daardoor was aan de bedijkers de ruimste vrijheid gelaten om van den bestaanden waterplas zooveel binnen éenen ringdijk te begrijpen als de gelegenheid des lands raadzaam zou

doen achten, zonder op de grenzen tusschen de ineenvloeiende Waard en Berkmeer te letten. Maar daaruit volgde tevens, dat toen ook de heeren van Opmeer en Obdam octrooi vroegen voor de gedeelten van het Berkmeer onder hun rechtsgebied, tén einde die met het gedeelte onder Veenhuizen als ééne polder te bedijken, dezelfde rechten en voorrechten moesten worden geschonken als bij het octrooi aan den heer van Veenhuizen waren gegeven, dat is, dezelfde als oorspronkelijk voor de Waard waren verleend, voor zoover die ter beschikking van de Staten stonden. Waarom zouden de Staten, die aan het gedeelte van de Waard onder Veenhuizen, voor zooveel van hen afhing, dezelfde rechten en voorrechten schonken als aan het overige van die Waard, niet op gelijke wijze den Berkmeer, voor zoover die onder Opmeer en Obdam lag, gelijkelijk hebben willen begunstigen als zij dit met het gedeelte onder Veenhuizen gedaan hadden?

De ware verklaring der woorden, in de octrooien van 1626 en 1633 gebezigd, is dus deze, dat de Staten aan den Berkmeer gegeven hebben alle rechten en voorrechten, in het octrooi van de Heerhugowaard van 11 Maart 1625 begrepen, voor zoover die rechten niet door de heeren alleen konden worden verleend. De vraag of eenige bevoegdheid, in laatstgemeld octrooi geschonken, ook door den Berkmeer aan zijne octrooien kan worden ontleend, of die onder de conditiën in die octrooien bedoeld begrepen is, hangt dus af van de beslissing, of zoodanige bevoegdheid van de Staten moest worden gevraagd, dan wel door de heeren behoorde te worden toegekend.

Zoo houd ik het er voor, dat het recht om de noodige gronden voor den dijk en de ringsloot te onteigenen, eene van die conditiën van het octrooi van de Waard is, die ook voor den Berkmeer toepasselijk zijn geworden. Het schijnt toch dat zoodanig recht door de heeren niet kon worden gegeven. Bort noemt de bevoegdheid, om dat recht te verleen, niet onder hunne bevoegdheden op. In onderscheidene octrooien, tot droogmaking van meren in heerlijkheden gelegen, wordt dan ook door de Staten dat recht met name toegestaan, als b. v. in de octrooien van de Schagerwaard, van den Woudmeer, en van den Bleekmeer en Schaapskuil, alle onder de heerlijkheid Ha-

renkarspel. Hadden de heeren uit zich zelve de macht te onteigenen of anderen tot onteigening bevoegd te verklaren, de heeren van Opmeer en Obdam zouden die macht niet bij hunne aanvraag om octrooi aan de Staten hebben verzocht.

En nu ten slotte het recht om keuren te maken? Is hetgeen daaromtrent in het octrooi van de Waard staat, eene der conditiën, die door de octrooien van 1626 en 1633 op den Berkmeer toepasselijk zijn gemaakt? Ja zeker, indien ook dat recht alleen van de Staten kon worden verkregen, of ten minste door de Staten hier kon worden verleend.

Maar het is juist dit laatste, dat ik bij nader inzien meen niet te mogen aannemen. Mijn nader onderzoek heeft mij geleid tot de overtuiging, dat het bestuur van den Berkmeer niet uit de octrooien der Staten zijne keurenmakende macht heeft kunnen ontleenen, maar daarmede door de heeren der heerlijkheden moet zijn bekleed.

In zijn tractaat over de heerlijkheden leert Bort, dat krachtens immemoriable possessie de hooge en ambachtsheeren in Holland recht hebben om keuren en ordonnantiën te maken, hunne jurisdictie concerneerende. Zoodanige keuren en reglementen hadden alleen kracht totdat zij werden gerevoceerd door de Landsoverheid, en daarom, zegt hij, zijn de hooge en ambachtsheeren veeltijds gewoon op hunne nieuwgemaakte keuren, om die meer kracht en nadruk te geven, approbatie van de Staten van Holland, mitsgaders van den Hove te verzoeken *).

Dat de heeren ook aan anderen, b. v. polderbesturen, die macht om keuren te maken geven konden, zegt Bort niet. Hij laat zich over dat punt niet uit. De denkbeelden van dien tijd omtrent delegatie van macht doen het echter aannemelijk achten.

Daarenboven, bij de vraag wat tot het gevolg van heerlijkheden gerekend moet worden te behooren, regelt men zich, in geval van verschil, naar de possessie, leert Bort †). Het gebruik had op dat punt veel gezag.

*) Deel III. N^o. 53—67.

†) Deel I. N^o. 12—14.

Letten wij dus op het gebruik.

Daartoe wijs ik in de eerste plaats op eene onuitgevene, maar in het Provinciaal Archief van Noord-Holland in afschrift bewaarde handvest van Jonkvrouwe Meyn van Heemskerk, als Vrouwe van Oosthuizen en Etersheim, aan de gemeene bureu dier plaatsen gegeven, hetwelk van den aanvang af, d. i. van 26 Maart 1465, tot vóór weinige jaren, de grondslag van het bestuur der Westerkoog is gebleven. In dat stuk wordt de verkiezing van Heemraden geregeld en aan deze uitdrukkelijk de bevoegdheid gegeven om keuren te maken.

Vervolgens op eene ordonnantie van de Buitenkaag onder Assendelft, ontworpen door de ingelanden in 1588 en op 22 April van dat jaar door den Heer van Assendelft goedgekeurd *). Bij die ordonnantie worden de Schout van Assendelft, als Dijkgraaf, en drie Heemraden, gemachtigd met elkander te keuren en verkeuren op alles wat omtrent de bedijking in dat stuk bepaald is, en te keuren op het schutten der beesten in de Kaag, op al zulke boeten als hun goeddunken zal; de boeten van de dijkage, watering en zijlen, op de extraordinaris schouwen, niet hooger te stellen dan in de ordonnantie wordt bepaald.

Maar meer bepaaldelijk kan tot voorlichting dienen de wijze, waarop ongeveer in denzelfden tijd, waarin het Berkmeer is bedijkt, de samenstelling en bevoegdheid van het bestuur zijn geregeld voor andere meren in eene naburige heerlijkheid droog-gemaakt. Ik kan twee voorbeelden bijbrengen: dat van den Slootgaard en dat van de Schagerwaard.

De geschiedenis van de droogmaking van den Slootgaard, een meer in den banne Harenkarspel, in het Graafschap Egmond, is tot heden toe onbekend gebleven. Bij de voordracht van een bestuursreglement voor dien polder, in den jare 1857, verklaarden de Staten, in de memorie van toelichting, dat het onzeker was, wanneer de polder was ontstaan. Volgens de Medemblicker-kronijk zou dit in 1460 hebben plaats gehad, doch op de kaart van Beeldsnijder komt de Slootgaard nog als water voor.

*) *Handvesten van Assendelft*, bl. 144.

Bouman stelt, in zijne geschiedenis van de Beemster, de bedijking van den Slootgaard in het jaar 1632. Een door hem zelve medegedeeld accoord, betreffende de contributie o. a. door dezen polder aan het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland te betalen, op den 9den September 1598 geteekend, had hem kunnen leeren, dat de droogmaking vóór dien tijd was tot stand gekomen *). In verband met de straks te vermelden resolutie der Staten van Holland en Westfriesland van 1590, had dat accoord tot bepaling van den vermoedelijken tijd der bedijking kunnen strekken. Doch een gelukkig toeval heeft mij onlangs onderscheidene stukken doen vinden den Slootgaard betreffende, alle afschriften van de eerste contracten rakende de droogmaking en van andere daarbij behoorende akten. Zij bevonden zich onder oude papieren in bezit van Jhr. Mr. C. van Foreest te Heiloo, in wiens geslacht in de vorige eeuw de ambachtsheerlijkheid van de Egmond en is overgegaan. Welwillend heeft deze mij het gebruik dier bescheiden toegestaan. Zij zijn inderdaad niet onbelangrijk, alzoo zij de geheele wording en eerste constitutie van den Slootgaardpolder vrij volledig doen kennen.

Jonkvrouw Sabina van Egmond, Vrouwe van Beierland, dochter van den Graaf van Egmond, den ongelukkigen lotgenoot van Graaf van Hoorn, destijds het huis van Egmond vertegenwoordigende en de inkomsten van zijne goederen genietende, heeft in den jare 1590 aan de Staten van Holland en Westfriesland een adres ingediend, waarin zij, na vermelding van de geldelijke verlegenheid, waarin zij zich bevond, mededeelde dat er een groot voordeel te behalen zou zijn met het bedijken van een meer in het Graafschap Egmond, de Slootgaard genaamd, waartoe zij in dat jaar wenschte over te gaan. Uit aanmerking évenwel van de aanzienlijke som voor die onderneming gevorderd, verzocht zij dat haar ter tegemoetkoming tijdelijke vrijdom van verponding voor de droog te maken landen mocht worden toegestaan. Bij resolutie van 20 Maart 1590 †) is

*) J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster*. Purmerende, 1857, bl. 277.

†) Zie de gedrukte Notulen.

haar verzoek ingewilligd en de gevraagde vrijdom zoo van extra-ordinaire als van ordinaire verponding voor tien jaar verleend.

Intusschen was de Gravin niet in staat zelve de kosten der onderneming te dragen. Pogingen om het meer ter bedijking uit te geven, mislukten om de hooge eischen, die de ondernemers stelden. Eindelijk namen Jhr. Emmanuel Steenborn, Mr. W. Schouten, Raden van den huize van Egmond, en Anthonis Sonck, Rentmeester van het Graafschap, op zich, om te zamen voor eigen kosten het werk te aanvaarden en geheel te voltooien, tegen genot van de geheele opbrengst van de drooggemaakte landen gedurende twee, en van de halve opbrengst gedurende tien jaren. Uit de akte, waarbij de voorwaarden dezer overeenkomst zijn geregeld, en die den 1^{sten} Mei 1590 is geteekend, blijkt dat men, ter bespoediging van het werk, zich voorstelde drie pompen te leggen in de Nedorper-Zijdewind, ten einde het water uit den Slootgaard, zoodra die omdijkt zou zijn, te lossen in de Nedorperkogge, waartoe de Rentmeester met groote moeite toestemming had verkregen. Drie dagen na het sluiten dezer overeenkomst verbonden de drie genoemde mannen zich de kosten, elk voor een derde deel, te dragen en daartoe al dadelijk elk *f* 2000 op te brengen.

Dan, zoodra de afpaling der landen door de commissarissen uit den Hove was gedaan, de vier slooten of gaten, waardoor de Slootgaard met de omringende meren gemeenschap had, waren afgedamd *), en met de bedijking een aanvang was gemaakt, hadden de ondernemers met vele opposities †) te kampen, die den voortgang van het werk vertraagden, en hen noodzaakten het werkvolk hooger loon dan gewoonlijk te betalen, om het, ondanks den tegenstand, aan den arbeid te houden.

*) Deze vier slooten waren, blijkens de sententie van het Hof van Holland van 29 Juli 1594 (N^o. 160): de Franssensloot, de Tochtsloot, het Mekkelander-gat en de Droogsloot. De ondernemers hadden door afdamming van die gaten het meer gedicht, ten einde het door middel van pompen op de Nedorperkogge te laten afstroomen en droogloopen, om daarna tot de bedijking op de gewone manier over te gaan.

†) De voorname tegenstand werd geboden door de Waaarschappen van Geestmerambacht, die zich beklaagden, dat door de voorgenomene bedijking hun boezem werd verkleind; zie de in de vorige aantekening aangehaalde sententie.

De aanmerkelijke vermeerdering van kosten en andere schaden, hierdoor geleden, deden Gravin Sabina er in toestemmen om de twaalf jaren, gedurende welke de helft der vruchten of meer ten voordeele der bedijkers zoude komen, met nog acht jaren te verlengen, waartoe de oorspronkelijke overeenkomst den 8sten Augustus 1590 is gewijzigd.

Nog in den loop van dat jaar bereikte men zijn doel en werd de Sloopgaard van water tot land herschapen. Kort daarop gingen de bedijkers over tot het verstoelen van den dijk, ten einde den pachter of bruiker van ieder perceel het park aan te wijzen, dat door hem moest worden onderhouden. De eigendom der gronden, van de nieuw drooggemaakte namelijk, behoorde nog geheel aan het huis van Egmond.

Niettegenstaande dit tot 1598 het geval is geweest, zijn reeds op 19 Mei 1593 keuren en ordonnantiën „gelegd en gemaakt” tot herstelling, onderhoud en versterking van den dijk. Die keuren zijn vastgesteld door den Rentmeester der Grafelijkheid van Egmond met de twee molenmeesters van den nieuwen polder. Zij bevatten hoofdzakelijk voorschriften omtrent het onderhoud van den dijk, omtrent de schouwdagen, omtrent het plaatsen, openen en weder sluiten van hekken, verbod van greppels of slooten in de onmiddellijke nabijheid van den dijk te graven enz. Tegen overtreders der bepalingen worden geldboeten bedreigd van hoogstens *f* 3, te verbeuren ten behoeve van den Schout, voor zoover niet een deel in de boete aan den bekeurder is toegezegd. Alleen ten aanzien van het schutten van vee wordt verwezen naar de ordonnantiën en costumen van de landen in den ban van Harenkarspel. Aan het slot leest men: En zullen de molenmeesters op den eersten schouwdag nog mogen keuren tot verbetering en versterking van den ringdijk en andere werken al 't geen hun goed en oorbaar dunken zal, buiten en boven al 't geen door den Rentmeester en molenmeesters gekeurd is, „en dit sonder contra-„dictie van yemant.”

Het waren bepaalde strafverordeningen, die keuren en ordonnantiën van Rentmeester en molenmeesters, en men ziet, dat zij met de uitvaardiging niet gewacht hebben totdat de drooggemaakte gronden uit handen der Grafelijkheid van Eg-

mond in andere handen waren overgegaan. Naar de denkbeelden van dien tijd waren zulke verordeningen ook tegenover pachters en andere bruikers van gronden niet overbodig; evenmin als de polder, hoezeer buiten eenige oude binnengedijkte gronden geheel aan het huis van Egmond behoorende, een bestuur van molenmeesters geacht werd te kunnen missen. Tot richtig beheer van een polder oordeelde men destijds het burgerlijk recht onvoldoende, en de bevoegdheden, die het dijkrecht verleende, onmisbaar.

De groote kosten, die de ondernemers aan het werk hadden moeten besteden, deden hen op eenige verbetering der hun toegestane voorwaarden, aandringen. Zij wezen den heer van Egmond op de vermeerdering van kosten door de hun aangedane processen veroorzaakt; op de vertraging daardoor in het voltooiën van het werk teweeggebracht; op de geringere uitgestrektheid, die de polder bevonden was te hebben dan waarop men oorspronkelijk gerekend had; op de hechtheid van dijk en molen en de doelmatigheid der beslooting, ten behoeve van welk een en ander zij geene opofferingen te zwaar hadden geacht; eindelijk op de veel voordeeligere voorwaarden, waarop andere meren in Holland ter bedijking waren uitgegeven. Na vele onderhandelingen heeft Heer Lamoraal, Graaf van Egmond, broeder van de intusschen gehuwde Gravin Sabina, met vernietiging der vroeger toegestane huur, aan de bedijkers toegestaan een derde van de drooggemaakte gronden in eigendom met den dijk daarbij behoorende, behoudens 's Graven tiendrecht, onder bepaling dat de werken der dijkage voortaan onderhouden zouden worden door de gemeene eigenaars der bedijkte landen, morgen morgens gelijk. In de akte van deze nadere overeenkomst, opgemaakt 30 Juni 1598, machtigde heer Lamoraal Johan van der Molen om namens hem tot de verdeeling mede te werken en de noodige akte van overdracht te verlijden.

Nadat de landen door een gezworen landmeter met eenige buurlieden, in of omtrent den polder wonende, waren gewaardeerd en in drie gelijke deelen, met verschillende kleuren op eene kaart aangewezen, waren verdeeld, zijn partijen op den 18den Juli 1598 overgegaan om door middel van loting aan den

Graaf zijne twee, aan de bedijkers hun ééne aandeel toe te wijzen. De akte dier toewijzing, ten overstaan van een notaris en getuigen opgemaakt, bevat tevens eenige voorwaarden en regelen voor het toekomstig bestuur van den polder, waaromtrent partijen waren overeengekomen. Hierop vooral vestig ik de aandacht.

Eene eerste voorwaarde was, dat elk zou onderhouden het park in den ringdijk, hem bij verstoeling toebedeeld; doch in geval van inbraak zou voor gemeene kosten het gat weder gedicht en de dijk hersteld worden. Het onderhoud zou moeten geschieden, zooals bij de meeste stemmen van de drie kavels, waarin de landen verdeeld waren, bevonden zou worden te behoorren.

Voor gemeene kosten zouden onderhouden en schoongehouden worden de wegen, de molen- en tóchtslooten, de molen, de bruggen en de pompen den polder aangaande, voorts de brug over de ringsloot op de Zijdewind.

De heiningslooten zouden onderhouden worden door de eigenaars der aangelegen landen, ter wijtde en diepte als door de molenmeesters gekeurd zou worden.

Ten aanzien van het stemrecht werd bepaald, dat elke kavel zou geven ééne stem. In elken kavel zouden stem hebben allen, die aldaar 12 geerzen land hadden, mitsgaders de bedijkers of hunne erven, zoolang die eenig land in den kavel behielden. Deze allen te zamen zouden bij meerderheid van stemmen de stem bepalen door den kavel uit te brengen, terwijl de meerderheid der drie stemmen van de kavels beslissen zou.

Door zoodanige stemming moesten, volgens de akte, jaarlijks op den 10^{den} Mei gekozen worden twee molenmeesters om het beheer te voeren, toezicht te hebben op het onderhoud van den dijk, voor de werken des polders zorg te dragen, ten uitvoer te brengen al hetgeen door de stemmen der drie kavels werd geordonneerd, en te executeeren de penen, op het onderhoud van hekken en heiningslooten door de stemming dier kavels gesteld.

De rekening moest jaarlijks op den 10^{den} Mei afgelegd worden, en zal alsdan, luidt de akte, alles gekeurd en geordonneerd worden, wat 's lands oorbaar vereischen zal. Indien de

geordonneerde en gekeurde werken op de bepaalde dagen niet volbracht zijn, zal de Schout van Harenkarspel, of de oudste molenmeester, ze besteden naar dijkrecht.

De omslag van kosten moest, volgens de akte, geschieden morgen morgens gelijk; en, bij gebreke van betaling in handen van de molenmeesters, geïnd worden naar dijkrecht of bij uitleg, d. i. bij voorschot door den oudsten molenmeester, den Schout voornoemd of den Baljuw van Egmond, den eenen penning om den anderen; waartoe jaarlijks door de ingelanden belegd zouden worden twee rechtsdagen, te houden onder den molen.

En zullen, lezen wij voorts, de ingelanden en bedijkers, hunne erven en rechtverkrijgenden, bij de meeste stemmen van de drie kavels deze en andere noodige ordonnantiën resumeeren en verder, bij verandering, vermindering of vermeerdering van dien, ordonneeren gelijk zij naar eisch van de zaken zullen bevinden tot 's lands dienst te behooren.

De gemachtigde van den Graaf van Egmond heeft vervolgens het deel, den bedijkers te beurt gevallen, voor Schout en Schepenen aan hen overgedragen, waarna de Graaf al het in zijnen naam verrichte, bij brief van 21 Juli deszelfden jaars, uitdrukkelijk heeft goedgekeurd en bekrachtigd.

Het schijnt dat heer Lamoraal kort daarop de gronden van den Sloopgaard, die aan den huize van Egmond waren toebeedeeld, heeft verkocht. Dit meen ik te moeten opmaken uit een lateren brief, op den 12^{den} April 1600 door hem gegeven, waarin van een verkoop van de landen van den Sloopgaard wordt gewaagd, maar op kavels aan dien huize nog behorende niet meer wordt bedoeld. In dien brief bekent hij, dat bij het verkoopen van de landen van den Nieuwen Sloopgaard zijne bedoeling geweest is (hoewel het in den koopbrief niet uitdrukkelijk stond vermeld), dat de koopers, Mr. W. Schouten en zijne medestanders, principaal opzicht zouden hebben over de dijkage van de landen van dien polder, met recht om keuren te maken, schouwen te drijven en boeten daarvan te executeeren, roerende het onderhoud van de dijken, kaden, molens, heulen, wateringten, watertochten enz., zooveel de ordre, regeering en conservatie van 't poldertje aanging; voorts met de bevoegdheid om zulke personen aan te stellen en te committeeren als hun

believen zou, hetzij uit hunne medeïngelanden of anderen, om alle ordonnantiën en keuren, reeds te voren gemaakt of nog te maken, te doen onderhouden, zoo het behoort; en zulks met dien verstande, dat de Schout van Harenkarspel of anderen zich met de zaken der dijkage niet zouden hebben te bemoeien.

Onder den koopbrief, hier bedoeld, kan bezwaarlijk de akte van scheiding van 18 Juli 1598 verstaan worden. In die akte toch was de verkiezing der molenmeesters wèl bepaald geregeld en waren hunne bevoegdheden wèl uitdrukkelijk vermeld. Ook was bij die akte de bemoeiing van den Schout van Harenkarspel niet geheel uitgesloten. Wellicht heeft juist deze omstandigheid, — dat in de scheiding van 18 Juli 1598 de Schout was aangewezen om de verzuimde werken uit te besteden ten koste der nalatigen en om mede te werken tot inning der omslagen, terwijl de nadere verklaring van des heeren bedoeling bij den verkoop der hem toegewezen kavels inhield, dat die Schout zich met de zaken der dijkage niet had te bemoeien, — aanleiding gegeven tot het verschil over het dijkgraafschap, 't welk Hoofdingelanden beweerden door hen te moeten worden begeben, en waarop de Schout voor zich aanspraak schijnt te hebben gemaakt. De onderhandelingen over dit punt hebben den 26^{sten} April 1617 tot dit accord tusschen partijen geleid, dat, zonder praejudicie van het recht van Hoofdingelanden, de Schout van Harenkarspel voortaan met de molenmeesters den Slootgaard zou beschouwen, wat betrof dijkage, bruggen, kaden enz., naar de keuren die hem overgelegd zouden zijn, en zulks op de boeten en breuken in die keuren en ordonnantiën bepaald, waartegen hij afstand deed van al wat hij van vroeger meende te kunnen vorderen.

Hoe dit zij, de medegedeelde stukken leveren ons een merkwaardig voorbeeld op, hoe in eene heerlijkheid het recht om een polderbestuur te benoemen met de bevoegdheden volgens dijkrecht aan zoodanig bestuur toekomende, en de macht om keuren te maken, door den heer werden verleend bij de akten zelve, waarbij de ingedijkte gronden tusschen hem en de bedijkers verdeeld of door hem verkocht werden, of wel bij nadere brieven, indien de eerstgenoemde twijfel overlieten.

En juist de tegenstelling tusschen landen in eene heerlijk-

heid gelegen en die onmiddellijk onder de Grafelijkheid behorende, komt in deze geschiedenis aan het licht. De Slootgaard namelijk strekte zich ook in den ban van Oude Niedorp uit. Dáár, buiten de heerlijkheid des Graven van Egmond, konden zijne officieren, die de dijken, kaden, wegen en wateringën van den polder binnen het gebied der heerlijkheid schouwden, geen gezag uitoefenen. Hoewel nu het gedeelte onder Oude Niedorp betrekkelijk klein is, was daardoor toch het opzicht over de dijken en kaden niet zooals het behoorde. En hoe is hierin voorzien? De ingelanden brachten de zaak ter kennis van de Rekenkamer van Holland. En deze, willende, voor zooveel in haar was, de bewaring van den polder bevorderen, heeft hun toegestaan en hen gemachtigd, één van de bekwaamsten uit hun midden te stellen en te committeeren tot Dijkgraaf van den Slootgaard, voor zooveel die in den ban van Oude Niedorp en onder de jurisdictie van de Grafelijkheid van Holland gelegen was, om aldaar met de ingelanden en molenmeesters al zulke ordonnantiën en keuren te helpen maken, als ten dienste des polders noodig zouden zijn; die keuren ter executie te leggen en voorts al zoodanig opzicht over de dijken, kaden, wegen en wateringën, molens, enz. te houden als een goed Dijkgraaf behoorde te doen; waartoe de ingelanden jaarlijks bij hunne gewone rekening hem een behoorlijken eed zouden doen afleggen. Zie het besluit der Rekenkamer van 2. October 1602.

Alzoo juist hetgeen voor de landen onder de heerlijkheid van Egmond door Graaf Lamoraal was toegestaan, is door de Rekenkamer voor de landen onder de Grafelijkheid van Holland vergund.

Een ander voorbeeld biedt de Schagerwaard aan.

De droogmaking van dezen polder, in de heerlijkheid Harenkarspel, was geschied krachtens het octrooi van 10 Mei 1630. Noch bevoegdheid tot benoeming van een bestuur, noch macht om keuren te maken, noch recht om de omslagen in te vorderen bij parate executie naar dijkrecht, was in dat octrooi verleend.

Maar op den 26^{sten} Februari 1631 kwamen de gezamenlijke bedijkers bijeen te 's Gravenhage ten huize van Johan Basius, Heer van Harenkarspel, om hunne uit de wateren droogge-

maakte en bedijkte gronden te kavelen en te verdeelen, na eerst de voorwaarden, waarop die scheiding geschieden zou, te hebben vastgesteld. Onder die voorwaarden nu waren deze: dat de heer van Harenkarspel stellen en committeeren zou een Dijkgraaf; dat ieder ingeland, uit eigen hoofde drie kavels elk van 6 M. hebbende, als Hoofdingeland erkend zou worden, en stem zou hebben in het keuren, doen maken en onderhouden van de werken, mits de ordonnantiën, keuren en resolutiën, door Hoofdingelanden omtrent eenige zaken de dijkage aangaande te maken of te nemen, niet raakten de gerechtigheid en hooge of lage jurisdictie van den heer.

Voorts vergunde de heer van Harenkarspel aan zijne medebedijkers, dat gedurende zijn leven de Hoofdingelanden jaarlijks mochten benoemen of continueeren drie personen tot Heemraden, om door den Dijkgraaf, uit naam van den heer, te worden beëdigd.

Wijders werd goedgevonden, dat de ringdijken, ringsloten, wateringen, vaarten, molens, heulen of bruggen en andere gemeene werken onderhouden zouden worden ter ordonnantie en keur van Hoofdingelanden, en overeenkomstig deze op de schouw van Dijkgraaf en Heemraden, waarvan de executie zou staan aan den Dijkgraaf; eindelijk nog dat alle gemeene-landsomslagen, door Hoofdingelanden te doen ter bestrijding van de gemeene-landsuitgaven, van de in gebreke blijvenden zouden worden ingevorderd door den Dijkgraaf, met parate executie en op dijkrecht.

De heer behield dus aan zich de aanstelling van een Dijkgraaf, vergunde de benoeming van Heemraden tijdelijk aan de Hoofdingelanden, en stemde toe in de voorwaarde, dat de Hoofdingelanden de macht zouden hebben om keuren en ordonnantiën te maken.

Te vergeefs heb ik tot nog toe moeite gedaan om de akte van scheiding en verdeling der gronden van den Berkmeer op te sporen, of wel eenige schriftuur betreffende hetgeen omstreeks den tijd dier verdeling tusschen de heeren van Veenhuizen, Opmeer en Obdam en hunne medebedijkers is verhandeld. Maar ik houd mij overtuigd, dat, als de bescheiden

van dien tijd mochten worden teruggevonden, daaruit blijken zou, dat niet alleen de genoemde heeren in de benoeming van Dijkgraaf en Heemraden door de ingelanden hebben bewilligd, maar dat ook al het gezag, door het bestuur van den Berkmeer gedurende twee eeuwen uitgeoefend, en daarmede de macht om keuren te maken, aan dat bestuur, op de wijze zooals in dien tijd gebruikelijk was, is opgedragen; dat mitsdien zijne macht en gezag op wettigen grondslag hebben berust.

E R R A T U M.

Op bladz. 86 reg. 12 van boven staat: *bedijking*, lees: *bedijkers*.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} DECEMBER 1865.



Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN,
W. MOLL, N. BEETS, J. VAN LENNEP, G. DE VRIES AZ., C. LEEMANS,
H. J. KOENEN, A. KUENEN, J. H. SCHOLTEN, L. A. TE WINKEL,
H. C. MILLIES, R. P. A. DOZY, S. A. NABER, W. G. PLUIJGERS,
J. E. GOUDSMIT, P. J. VETH, A. RÉVILLE, W. G. BRILL, M. DE VRIES,
J. C. G. BOOT.



De Heeren J. de Wal, J. Dirks, G. H. M. Delprat en Th. Borret hebben kennis gegeven, dat zij verhinderd worden deze Vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heeren Rutgers en Veth hebben bericht ingezonden, dat zij nog niet in staat zijn om rapport uit te brengen over de in hunne handen gestelde Oostersche inscriptie.

De Voorzitter geeft het woord aan den Heer Brill, die eenige inlichting wenscht te geven over de lijsten der plaatsnamen, naar aanleiding van hetgeen daarover in de Vergadering van October 11. is gesproken. De Spreker erkent, dat op die lijst gegronde aanmerkingen zijn gemaakt, maar meent, dat die immers gedeeltelijk het gevolg zijn van de wijze van bewerking.

Bij de laatste revisie der lijsten, die aan hem was opgedragen, stuitte hij telkens op onbekende namen, omtrent wier spelling hij niet genoegzaam was ingelicht. Alleen iemand in die streek wonend en daarmee bekend, kon hier licht verschaffen. Daarom heeft hij meermalen onzekere punten aan den Secretaris der Afdeeling opgegeven, met verzoek, die aan de bewerkers der verschillende lijsten mede te deelen en juistere opgaven te vragen. Meestal waren ook dezen niet in staat om die te leveren. Wat zou men doen? Van de gemeentebesturen waren geen betere berichten te wachten, en de zaak, die al zoolang aanhangig geweest was, moest worden afgedaan. De Spreker zag zich dus wel genoodzaakt om eindelijk de lijst, zooals die is, te laten verschijnen. Wat misstellingen in het gebruik van kapitale letters, verbindesteekens en dergelijke punten betreft, betuigt hij in de toepassing de gewenschte consequentie voor onbereikbaar te houden.

Daarna levert de Heer Kuenen de resultaten van zijn onderzoek naar de samenstelling van het Sanhedrin.

Na gewezen te hebben op het verschil van gevoelen over vele vragen, die zich hierbij voordoen, tusschen de geleerden van vroegeren en lateren tijd, verklaart hij dit uit den strijd die er tusschen de bronnen onzer kennis, aan den eenen kant de Talmud, aan den anderen Flavius Josephus en de historische boeken van het N. T. bestaat. De Spreker onderzoekt wat die bronnen over het Sanhedrin bevatten. Het Talmudische Sanhedrin is eene Vergadering van Schriftgeleerden. Maar dit is niet aannemelijk, en bepaald in tegenspraak met de overige meer geloofwaardige berichten. Volgens de Schrijvers van het N. T. bestaat het Sanhedrin uit Overpriesters, Ouderlingen en Schriftgeleerden, en staat de Hoogepriester aan het hoofd, en de schrale en niet altijd duidelijke berichten van Josephus voeren tot hetzelfde resultaat. De Spreker zoekt te bewijzen, dat deze voorstelling overeenstemt met den regeeringsvorm der Joden na Alexander den Groote, en dat latere wijzigingen met hooge waarschijnlijkheid zijn aan te toonen. Het Sanhedrin komt bij Josephus onder dien naam eerst voor onder Hyrcanus II,

maar als gerusia wordt het al vroeger genoemd. Het kan echter niet ouder zijn dan het jaar 330 v. C. en de voorstelling van zijn ontstaan in den Talmud is zeker onjuist.

De Spreker toont verder aan wanneer de opneming van Schriftgeleerden in het Sanhedrin waarschijnlijk heeft plaats gehad, en verklaart, dat vele vragen, die hier verrijzen, bij gebrek aan inlichting door de oude Schrijvers, niet te beantwoorden zijn.

Ten slotte bespreekt de Heer Kuenen de betwiste plaats in Numeri XI v. 16—25, waarop de gewone voorstelling van het aantal leden van het Sanhedrin steunt. Hij bestrijdt de bewering, dat die plaats eerst na de ballingschap zou ingeschoven zijn en beweert, dat zij in het verhaal niet kan gemist worden en steun vindt in andere plaatsen van den Pentateuch, aan wier echtheid niet getwijfeld kan worden.

Aan de discussie, die zich aan deze bijdrage hecht, wordt deelgenomen door de Heeren Dozy, Millies, Goudsmit en Scholten.

De Heer Dozy meent, dat het ontstaan van het Sanhedrin onzeker blijft, en beweert, dat aan het stilzwijgen van Josephus over eene *γενουσία* ten tijde van Alexander geen gewicht te hechten is. Hij volhardt bij zijn gevoelen, dat v. 16—25 in Numeri XI een laat inschuifsel is, ter verheerlijking van het Sanhedrin. Hij denkt daarbij niet aan eene interpolatie in den gewonen zin, maar zoo dat door den interpolator het voorgaande en volgende tevens misvormd is. Mozes kan alleen het volk niet regeeren; er komen 70 oudsten bij, krijgen een deel van Gods geest, maar richten niets uit. Het verhaal staat ongepast tusschen de manna en de kwakkels in. De Heer Dozy kan niet toegeven, dat in Deuteron. I, 9 eene toespeling is op deze plaats, noch ook in Exod. XXIV, 1, alwaar zeventig in het algemeen een groot aantal beteekent.

Eindelijk meent hij, dat tusschen hem en den vorigen Spreker eigenlijk geen verschil bestaat. Is de plaats van Numeri het werk van een anderen auteur, zooals de Heer Kuenen toegaf, dan is zij eene interpolatie.

De Heer Millies spreekt over het Mischna-Sanhedrin en twijfelt of de tijd van het ontstaan van het Sanhedrin bepaald kan worden. Uit den naam zelfen blijkt, volgens zijn oordeel, het ontstaan van het Sanhedrin in de Maccabeesche periode.

Verder verdedigt hij de stelling dat en de samenstelling en de macht van het Sanhedrin wijzigingen hebben ondergaan, en ontkent dat de Schriftgeleerden bij de schrijvers van het N. T. en Josephus op den voorgrond worden geplaatst.

De Heer Goudsmit vindt het opmerkelijk, dat de Talmudische overlevering geen beroep doet op het gezag van het Sanhedrin. Daaruit zou hij afleiden, dat het ontstaan is uit priesters en levieten, die zich rechtsmacht aanmatigden, even als de pontifices te Rome. Eerst later werd het een staatslichaam. In den Talmud wordt aan het Sanhedrin geen macht over het godsdienstige toegekend.

Wat de plaats in Numeri betreft, meent de Heer Goudsmit, dat de verkiezing der LXX alleen vermeld wordt om haar zelve. Mozes, wien de last om de Israëlieten te leiden zwaar viel, verlangde dat anderen hem werden toegevoegd om dien last met hem te dragen.

De Heer Dozy vindt door deze onderstelling het bezwaar, dat hij tegen het verhaal heeft, niet opgeheven.

In zijne beantwoording der vorige Sprekers zet de Heer Kuenen zijne meening over den tijd van het ontstaan van het Sanhedrin nader uiteen en verdedigt de meening dat *γερονσία* en *συνέδριον* één en hetzelfde kollegie zijn geweest; dankt den Heer Goudsmit voor diens opmerking over de traditie van den Talmud, die, zoo zij juist is, zijne voorstelling bevestigt, en verklaart dat de vraag over de plaats in Numeri hier niet op eene afdoende wijze kan behandeld worden. Hij zou er geen gewag van gemaakt hebben, als het niet noodig ware geweest tot zijn betoog. Er bestaat meer dan eene logomachie tusschen hem en den Heer Dozy, die meent dat de interpolatie na de ballingschap heeft plaats gehad. Dit blijft de Spreker ontkennen en acht het wenschelijk, dat zijne tegenpartij zijn gevoelens nader moge uiteenzetten.

Op een vraag van den Heer Scholten, van welken tijd het getal van 70 leden van het Sanhedrin dagteekent, antwoordt

de Spreker dat hij het antwoord op deze vraag moet schuldig blijven. Dat Ezechiël VIII, 11 in een visioen van zeventig oudsten van het huis van Israël spreekt, bewijst niets. In het verhaal van Josephus, de bello Judaico II c. 20 § 5, dat hij 70 oudsten aan het hoofd stelde van het bestuur van Galilea, heeft men een bewijs voor het getal leden van het Sanhedrin willen vinden, maar Josephus bedoelt iets anders en spreekt elders (de vita sua § 14) van *ongeveer zeventig*. De Spreker is overtuigd, dat het getal niet altijd zeventig, maar afwisselend is geweest.

De Heer Kuenen biedt zijne bijdrage voor de Verslagen aan.

Het woord wordt daarop verleend aan den Heer Janssen. Om het ver gevorderde uur wenschte deze zijne aangekondigde bijdrage in de volgende Vergadering te leveren, en nu de aandacht der Afdeeling nog eenige oogenblikken te vestigen op den amethist met het opschrift *ΑΑΙΩΝ*. Hij heeft dien voor onecht verklaard, zie *Verslagen*, IX bl. 126 volg., maar wist toen niet op te geven, vanwaar hij in de verzameling van de Smeth gekomen was. Nu is onlangs uit de briefwisseling van Fr. Hemsterhuis met den boekhandelaar van Dam gebleken, dat hij verkocht is door Lorenz Natter, te Londen, waarschijnlijk voor een zeer hoogen prijs. Natter, een der grootste graveurs van zijn tijd, was best in staat om zulk een steen te maken, en heeft verscheiden antieken gemaakt en met namen voorzien, zooals Lud. Stephani verklaart te kunnen bewijzen. Ook de Spreker zag te 's Gravenhage cameën door Natter vervalscht. Waarschijnlijk is deze steen zijn werk, tenzij men liever wil gelooven, dat hij zelf door dezen of genen Italiaan zal bedrogen zijn.

De Voorzitter verklaart dat het noodig is in plaats van wijlen den Heer Bakhuizen van den Brink een lid te benoemen in de Kommissie van het Charterboek, en wijst daartoe aan den Heer R. J. Fruin, aan wien hiervan kennis zal gegeven worden.

Door den Heer Dirks zijn twee numismatische stukjes en het levensbericht van S. van Heemstra van zijne hand en Ovidius' eerste heroïde geordend door Dr. J. G. Ottema voor de boekerij der Akademie gezonden.

De Heer Leemans bericht, dat bij de Kommissie voor de overblijfselen der oude Vaderlandsche Kunst mededeelingen en andere bescheiden zijn ontvangen van Burgemeester en Wet-houders der gemeente Eindhoven en van de Heeren J. F. Frederiks te Oost-Kapelle, A. Schaepkens te Maastricht, en Jhr. van der Feltz te Bolsward.

Daar niemand verder iets voortstellen heeft, wordt de vergadering gesloten.

OVER DE
SAMENSTELLING VAN HET SANHEDRIN.

BIJDRAGE VAN

A. K U E N E N.



Algemeen wordt erkend, dat gedurende de jaren, die aan den ondergang van den Joodschen Staat voorafgingen, de hoogste rechtspraak en een zeker gedeelte van het staatsbestuur berustten bij een lichaam, te Jeruzalem gezeteld en onder den naam van „het Sanhedrin” bekend. Wanneer men evenwel de schrijvers over Joodsche geschiedenis en oudheden raadpleegt ten aanzien van den oorsprong en de samenstelling van dat lichaam, zijne inrichting, zijn praesidium, de grenzen zijner bevoegdheid enz., dan stuit men op zeer groot verschil van gevoelen. Nemen wij tot proeve de vraag naar het praesidium, die trouwens met al de overige ten nauwste samenhangt. Hierover is men het tamelijk wel eens, dat aan het hoofd van het Sanhedrin twee mannen stonden: de Vorst (Nasi) en de Vader van het gerichtshof (Ab-beth-din), aan welke twee door sommigen nog een derde wordt toegevoegd, de Wijze (hêchacâm) geheeten. Doch wanneer men verder onderzoekt, wie de betrekking van Nasi bekleedde, dan houdt de eenstemmigheid op. De strijd dagteekent niet van gisteren en duurt voort tot op dezen dag. De beroemde Selden, in zijn nog altijd lezenswaardig werk *de Synedriis veterum Hebraeorum*, vermeldt de meening van sommigen, dat de Hoogepriester steeds voorzitter van het Sanhedrin zou zijn geweest, en keurt haar af met woorden, die althans voor de vastheid zijner overtuiging pleiten: „hal-

lucinatione illa major nulla habetur" ¹⁾). Met hem stemt o. a. Reland in ²⁾). Doch Meuschen, wel bekend door zijn *N. T. ex Talmude illustratum*, wijdde eene afzonderlijke verhandeling aan het betoog, dat niemand anders dan de Hoogepriester Nasi kon zijn ³⁾). Bestreden door J. G. Carpzov ⁴⁾) en anderen, vindt hij een verdediger in S. F. Bucherus, wiens *Synhedrium Magnum*, door Ugolinus waardig gekeurd om in Tom. XXV van den *Thesaurus Antiquitatum Sacrarum* te worden opgenomen, na overweging van de bewijzen *pro* en *contra* aldus besluit: „his omnibus probe perspectis, Pontificem Maximum caput fuisse synedrii ita planum est, opinor, ut vix dubium aliquod subnasci amplius possit" ⁵⁾). Zoo schijnt A. Th. Hartmann ook gedacht te hebben; althans hij schrijft eenvoudig: „den Vorsitz führte und die Geschäfte leitete der Hohepriester, wenn nicht Fehler oder Laster ihn dieser hohen Würde unfähig machten" ⁶⁾) — zonder zelfs van de tegenovergestelde meening te gewagen. Doch nagenoeg gelijktijdig wordt het gevoelen van Selden door de Wette ⁷⁾) en Saalschütz ⁸⁾) voorgestaan, evenals in onze dagen door Leyrer ⁹⁾), terwijl, omgekeerd, Winer ¹⁰⁾) en Keil ¹¹⁾) verzekeren, dat de Hoogepriester althans gewoonlijk voorzitter was. De Joodsche geleerden van den jongsten tijd zijn evenmin eenstemmig. Zunz stelt het ontstaan van het Sanhedrin in het jaar 142 v. Chr. en oordeelt dat van toen af tot het jaar 70 n. Chr. het praesidium is waargenomen door de mannen, die in den Talmud als dragers der traditie voorkomen, van Jose ben Joëzer tot Simon II toe, derhalve nooit door den

¹⁾ L. I. Lib. II, 10. § 6. (Opp. Vol. I. Tom. II. 1439).

²⁾ *Antiq. Sacr.* Pars II. Cap. VII. § 5.

³⁾ In het genoemde werk, p. 1184—1199.

⁴⁾ *Apparat. hist. crit. antiq. S. C. et gentis Hebraeae*, p. 553.

⁵⁾ In den aangehaalden *Thesaurus*; p. MCLXIX.

⁶⁾ *Die enge Verbindung des A. T. mit dem Neuen.* (1831). S. 192.

⁷⁾ *Hebr. jüd. Archaeologie.* § 149b.

⁸⁾ *Das Mosaische Recht*, 2e Aufl. S. 57n., 601 ff.

⁹⁾ Art. *Synedrium* in *Herzogs Real-Encyclopaedie*, XV. 516 f.

¹⁰⁾ *Bibl. Realwörterbuch*, II. 552.

¹¹⁾ *Handbuch der bibl. Archaeologie*, II. 253.

Hoogepriester ¹⁾. In zijne voetstappen treden Frankel ²⁾, S. Sachs ³⁾, naar het schijnt ook Herzfeld ⁴⁾, doch vooral Graetz : hij is, gelijk ieder lezer van zijne *Geschichte der Juden* zich herinnert, zeer overvloedig in zijne mededeelingen over het Sanhedrin en de verordeningen, die daarvan uitgingen; ook de achtereenvolgende praesides worden door hem gekenschetst; zij zijn dezelfden, die volgens Zunz deze waardigheid bekleedden ⁵⁾. Een ander gevoelen wordt door Jost in de *Geschichte des Judenthums und seiner Secten* voorgedragen: hij meent dat het Sanhedrin meer in theorie dan in de practijk, veeleer *potentiâ* dan *actu* bestond; de politieke omstandigheden lieten niet toe, dat zulk een lichaam, als ons b. v. door Graetz geteekend wordt, werkelijk in het leven trad; de macht, die het had behooren uit te oefenen, werd door anderen geïsurpeerd, inzonderheid door den Hoogepriester en door de tumultuarische rechtbanken, die hij samenriep en bestuurde ⁶⁾. Met dit gevoelen staat Jost ongeveer in het midden tusschen Graetz c. s. en Geiger ⁷⁾, die geen anderen voorzitter van het werkelijke Sanhedrin kent dan den Hoogepriester, die volgens de overigen van het praesidium was uitgesloten of althans gedurende ruim 200 jaren die waardigheid nooit heeft bekleed.

Ondertusschen, deze strijd der meeningen schijnt zonderlinger dan hij nderdaad is. Ook het zelfvertrouwen, waarmede men zijn gevoelen uitspreekt, laat zich verklaren. Het één

¹⁾ *Die gottesd. Vorträge der Juden*, S. 37 n. c.

²⁾ In het door hem uitgegeven *Zeitschrift für die religiösen Interessen des Judenthums*. I. (1844). S. 170 f.

³⁾ *Ueber die Zeit der Entstehung des Synedrums* in het zoo even genoemde *Zeitschrift*, II. 301—312.

⁴⁾ *Geschichte des Volkes Jisrael*, u. s. w. II. 380—396. Hij is bepaaldelijk van oordeel, dat sedert den Makkabeeschen opstand de Hoogepriester niet langer het voorzitterschap waarnam, doch ontveinst zich niet, dat sommige plaatsen van het N. Testament — waarover straks nader — daartegen pleiten. Op zijne denkbeelden over den samenhang tusschen de Grootte Synagoge en het Sanhedrin komen wij beneden terug.

⁵⁾ *Geschichte der Juden*, III. 88 ff., en elders (2e Ausg. 1863).

⁶⁾ A. a. O. I. 120—128, 270—281.

⁷⁾ *Urschrift und Uebersetzungen der Bibel*. S. 114 f., 121 f. en elders.

en het ander vloeit voort uit de gesteldheid der bronnen, waaruit onze kennis moet worden geput. Ze zijn ten aanzien van het praesidium, gelijk van zoo menig ander punt, met elkander in lijnrechten strijd. Tegenover den Talmud en de Rabbijnen, die den Talmud volgen, staan Flavius Josephus en de historische boeken van het N. Testament. Beginnen wij met het onderzoek naar de onderlinge verhouding van beider berichten! Wij bepalen ons daarbij tot de samenstelling van het Sanhedrin: wat hiermede niet dadelijk samenhangt, komt alleen in zóóver in aanmerking, als het tot opheldering dienen kan.

Waar kunnen wij met meer recht eene duidelijke en volledige voorstelling van de samenstelling des Sanhedrins verwachten dan in het tractaat der Mischna, dat dien naam draagt? Wij worden evenwel in die verwachting teleurgesteld. Wèl vinden wij daar vermeld, dat het Sanhedrin uit 71 leden bestond, de Voorzitter of Nasi daaronder begrepen, en wordt dat cijfer verklaard uit het bekende verhaal *Num. XI. 4—34*, waar aan Mozes op zijne bede 70 oudsten worden toegevoegd, om met hem den last van het bestuur over Israël te torschen ¹⁾. Wèl wordt ons aangaande de bevoegdheid van dat lichaam het een en ander medegedeeld. Over de wijze van rechtspleging, het getuigenverhoor enz. vernemen wij vele bijzonderheden. Doch nergens vinden wij een ondubbelzinnig antwoord op de vragen, die wij natuurlijk op den voorgrond plaatsen: Wie waren tot leden van het Sanhedrin benoembaar? Van wie ging de benoeming uit? Wie bekleedde het voorzitterschap? Wat toch het eerste punt — de vereischten tot het lidmaatschap — aangaat, hetgeen daarover voorkomt is verre van duidelijk. „Allen” — zoo heet het ²⁾ — „allen mogen recht spreken over geldsommen [d. i. kunnen leden zijn van de kleinere Synedriën], maar niet allen mogen oordeelen over halszaken [d. i. zijn verkiesbaar in het groote Sanhedrin], alleen priesters, levieten en Israëlieten, die hunne dochters aan de priesterschap uithuwelijken.” Worden door deze laatste bepaling alleen de proselyten

¹⁾ Cap. I. § 6. (Mischna ed. Surenhusius, P. IV. 214).

²⁾ Cap. IV. § 2. (l. l. p. 227).

en bastaarden uitgesloten? Zoo oordeelen de Commentatoren ¹⁾. Maar waarom dan niet eenvoudig gezegd, dat alle Israëlieten van onbevleete afkomst leden konden zijn? Wat reden bestond er dan om de priesters en de leviëten voorop te plaatsen of zelfs afzonderlijk te vermelden? Men zal wel willen erkennen, dat dit voorschrift althans niet ondubbelzinnig is. De beide andere punten — wijze van benoeming en praesidium — worden in het tractaat Sanhedrin niet rechtstreeks behandeld.

In spijt van deze onvolledigheid is het toch mogelijk, het Talmudische Sanhedrin nader te kenschetsen. Uit allerlei bijzonderheden blijkt, wat de Talmudisten willen, welke beschouwingen van het Sanhedrin aan hunne mededeelingen en voorschriften ten grondslag ligt. Waarom zij die niet met zoovele woorden hebben uitgesproken, zal later moeten worden onderzocht. Voorloopig stellen wij alleen, dat hun Sanhedrin eene vergadering is van Schriftgeleerden ²⁾. Maar — behoeft dit nog gezegd te worden? Ligt het niet in den aard der zaak, dat de leden van het hoogste rechterlijke collegie in de Wet en hare traditioneele verklaring ervaren waren? Kan dit ooit het onderscheidend kenmerk zijn van het Talmudische Sanhedrin? In dien zin, waarin wij het opvatten, is het dit ongetwijfeld. De bedoeling is namelijk deze, dat volgens den Talmud de Schriftgeleerdheid den toegang geeft tot het Sanhedrin; de Sopherim hebben daarin zitting als zoodanig, om hunne bedrevenheid in de Wet, en niet om eenige andere reden, b.v. om hunne afkomst of om hunne verwantschap met de Hoofden van den Staat. Het zal straks nog duidelijker worden wat dit beteekent. Doch eerst moet worden bewezen, dat deze inderdaad de Talmudische voorstelling is. Ik wijs daartoe op de volgende feiten:

¹⁾ Verg. Geiger, a. a. O. S. 114 f. Zelf huldigt hij eene andere opvatting, die, hoezeer historisch juist, exegetisch onhoudbaar schijnt. Zie beneden!

²⁾ Zoo oordeelt ook Jost, a. a. O. I. 124, als hij Simon „70 Männer aus dem Gelehrtenstande” tot leden van den Hoogen Raad laat benoemen. Ook Graetz (a. a. O. III. 90) noemt „tiefere Gesetzkunde und namentlich Kenntniss der traditionellen Schriftauslegung” de onmisbare voorwaarden om in het Sanhedrin te worden opgenomen.

1°. Mischna *Sanhedrin*, Cap. IV. § 4 wordt — na de beschrijving van de inrichting der vergadering (§ 3) — bericht, dat tegenover de Synedristen gezeten waren drie rijen van „leerlingen der wijzen” (תלמידי חכמים) en dat, wanneer er plotseling eene vacature ontstond, één hunner, op de eerste rij gezeten, werd bevorderd, d. i. door handoplegging (סמיכה) tot lid van het Sanhedrin verheven. Blijkbaar komen de Synedristen zelve hier als „wijzen” d. i. Schriftgeleerden voor; daaruit verklaart zich de tegenwoordigheid der „leerlingen,” die tevens candidaten zijn voor het lidmaatschap van het geleerde lichaam, welks zittingen zij tot hunne oefening bijwonen ¹⁾.

2°. Wat — niet in de Mischna (zie boven), maar — in de Jeruzalemsche Gemara *Sanhedrin* ²⁾ over de benoeming der Synedristen wordt gezegd, komt hiermede overeen. Zij had plaats *per cooptationem*: het Sanhedrin zond boden uit naar de steden van Israël; wanneer daar iemand gevonden werd, die de gevorderde eigenschappen bezat (t. w. wijsheid, nederigheid, vredelievendheid, goedwilligheid, onderdanigheid enz.), dan gaf men hem zitting in de rechtbank op den tempelberg; van daar ging hij over in het hof bij den tempelmuur; van daar eindelijk in het Sanhedrin. Zulk eene geregelde bevordering verklaart zich alleen dán, wanneer het Sanhedrin eene vergadering is van Schriftgeleerden, en wel van diegenen hunner, die door kennis en ervaring boven anderen uitmunten.

3°. Niet minder beteekenisvol is een ander bericht, dat de Mischna zelve (l. l. Cap. X, § 2) ons mededeelt. De doodstraf wordt voltrokken aan den oudste (זקן), die zich tegen eene uitspraak van het Sanhedrin verzet: zietdaar den regel, welks werking men ons nader beschrijft. Een oudste verkeert in onzekerheid ten aanzien van den zin eener wetsbepaling; hij begeeft zich — volgens *Deut.* XVII: 8 — naar Jeruzalem en verlangt inlichting eerst van de zoo even genoemde rechtbank „aan den ingang van den tempelberg,” vervolgens — wanneer deze niet op de hoogte is — van de rechtbank „aan de deur van het

¹⁾ Verg. nog Cap. V. § 4, waar insgelijks de „leerlingen” voorkomen als vaste toehoorders in de zittingen van het Sanhedrin.

²⁾ Fol. 17 b. Ook in Ugolini *Thes.* Tom. XXV, p. XLII.

voorhof," eindelijk — wanneer ook deze hem niet helpen kan — van het Sanhedrin. Naar de uitspraak van dit lichaam heeft hij zich te schikken. „Wanneer hij," — zoo gaat de Mischna voort — „in zijne stad teruggekeerd, voordraagt en onderwijst zooals hij (t. w. van het Sanhedrin) geleerd heeft, dan is hij onschuldig; maar als hij [anders] leert handelen, dán schuldig." Pleit niet wederom en de opeenvolging der drie collegiën, en de aard van het hier bedoelde misdrijf voor de onderstelling, dat de Mischna een Sanhedrin voor oogen heeft, uit de bekwaamste schriftgeleerden samengesteld?

4°. Wanneer het — wederom in de Mischna (l.l. Cap. X, § 3) — heet, dat hij die de woorden der Sopherim overtreedt, zwaarder misdrijf begaat dan die de Wet schendt; wanneer (l.l. § 4) het uitspreken van het doodvonnis over den zoodanige bepaaldelijk aan het Sanhedrin wordt voorbehouden, dan strekt dit wederom tot bevestiging van het reeds verkregen resultaat.

5°. Niet minder stemt daarmede overeen wat over den Hoogepriester en het Sanhedrin in de Mischna voorkomt. Aangaande hem wordt gezegd (l. l. Cap. II. § 1): „de Hoogepriester oordeelt en men oordeelt hem," d. i. hij kan in het Sanhedrin worden opgenomen en staat daarvoor *casu quo* te recht. Dat hij krachtens zijn ambt het praesidium zou waarnemen, daarvan in de Mischna geen spoor. Zij gaat niet verder dan dat zij hem den toegang openstelt, voor het geval nl. dat hij de vereischten bezit, die ook voor anderen gelden. Zoo hebben de Commentatoren, o. a. Maimonides, de meening van den Talmud verklaard ¹⁾. Men kan niet anders dan met hem instemmen. Hoe kon de Mischna den Hoogepriester meer rechten toekennen, daar zij elders ²⁾, geheel in het voorbijgaan, de mogelijkheid onderstelt, dat deze hooggeplaatste ambtenaar niet tot „de wijzen" behoort en tot de verklaring der Schrift, waarmede hij zich gedurende den nacht vóór den grooten verzoendag bezig houdt, de hulp van „de leerlingen der wijzen" heeft?

¹⁾ *Mischneh Thorah Sanhedrin*, Cap. 2.

²⁾ *Tract. Joma*, Cap. I. § 6. (ed. Surenhus. P. II. 210).

60. Dit alles wordt eindelijk nog en bevestigd en aangevuld door de positieve mededeelingen van de Mischna over de mannen, die aan het hoofd van het Sanhedrin hebben gestaan. Het dagteekent, volgens den Talmud, uit den Mozaïschen tijd en bestond sedert onafgebroken voort: met de eeuwen vóór het einde der ballingschap laten wij ons evenwel niet in, daar thans algemeen erkend wordt, dat de berichten daarover willekeurige fantasiën zijn. Eerst ten aanzien van Ezra's tijd kan de mogelijkheid eener historische traditie worden toegegeven. Nu is het bekend, dat in het tractaat der Mischna *Pirke Abóth* eene reeks van leeraars opgesomd en aan ieder hunner één of meer kenmerkende spreuken wordt toegeschreven. De rij wordt geopend door „de mannen der groote Synagoge”; tot hare overblijfselen behoort nog Simon de Rechtvaardige¹⁾; leerling van dezen is Antigonus uit Socho; op hem volgen vijf paren van leeraars, de zoogenoemde Zûgôth (זוגות), zooals zij elders in den Talmud heeten: Jose b. Joëzer en Jose b. Johanan; Josua b. Perahja en Nithai uit Arbela; Juda b. Tabbaï en Simon b. Schetah; Schemaja en Abtalion; Hillel en Schammaï; dit laatste paar wordt vervangen door Hillels afstammelingen Simon I, Gamaliël en Simon II, welke laatste het beleg van Jeruzalem door Titus beleefde²⁾. Nu wordt in *Pirke Abóth* niet gezegd, dat deze „paren” en na hen de nakomelingen van Hillel aan het hoofd van het Sanhedrin stonden. Des noods evenwel zouden wij zonder nader bewijs mogen aannemen, dat de Mischna het zoo had bedoeld: was er ten tijde van die mannen een Sanhedrin — en daaraan werd niet getwijfeld — dan waren zij alleen bevoegd om het te presideeren. Doch ten overvloede wordt dit elders met zoovele woorden gezegd, en wel niet slechts ten aanzien van Hillels afstammelingen, maar ook van die vijf „paren”, waarvan — volgens Mischna *Chagiga*, Cap. II. § 2³⁾ — telkens de eerste Nasi en de tweede Ab-beth-dîn was⁴⁾. De

¹⁾ Zie over zijn leeftijd mijn *Historisch-kritisch Onderzoek* enz. III. 414 v.

²⁾ Simon I wordt in *Pirke Abóth* niet genoemd, terwijl zijn naamgenoot, de zoon van Gamaliël, tweemaal voorkomt (§ 17, 18).

³⁾ Ed. Surenhus. P. II. 417 sq.

⁴⁾ Over de afwijkingen van de gewone volgorde der namen, verg. Geiger, a. a. O. S. 142 Anm.

gevolgtrekking ligt voor de hand. Stond het Sanhedrin onder de leiding van die mannen, de heroën der schriftgeleerdheid, dan moet het ook zelf eene vergadering van Schriftgeleerden zijn geweest.

Doch al blijft, volgens al het voorafgaande, de Mischna in deze voorstelling van het Sanhedrin zich zelve volkomen gelijk, dit mag ons niet weêrhouden haar in hooge mate onwaarschijnlijk te noemen. Ware het Sanhedrin, volgens de bronnen die wij nog steeds raadplegen, niets meer dan het hoogste gerechtshof, dan zou men des noods kunnen aannemen, dat het uitsluitend uit Schriftgeleerden had bestaan. Ik zeg: des noods, want zelfs dán zou men kunnen vragen, of er in den Joodschen Staat geene andere machten waren, die eenigen invloed op de rechtspleging wilden en konden uitoefenen? Doch het Sanhedrin der Mischna is veel meer dan de eerste rechtbank: het beslist over oorlog en vrede, over de uitbreiding van de hoofdstad en van de tempelvoorhoven; het stelt nieuwe rechtbanken in ¹⁾. Wie kan gelooven dat dit alles aan de Schriftgeleerden zal zijn overgelaten? Men bedenke dat niet van de Platonische Republiek, maar van een werkelijken staat sprake is! Doch genoeg reeds: hadden wij geene andere berichten dan de Talmudische, wij zouden verplicht zijn ze nauwkeuriger te toetsen, en zonder moeite ons wantrouwen nog nader kunnen rechtvaardigen. Thans ligt het voor de hand, ze eerst met de overige bronnen — de historische boeken van het N. Testament en Josephus — te vergelijken.

De uitkomst van die vergelijking is niet twijfelachtig. Te vergeefs zoeken wij bij deze getuigen naar een gerechtshof als het Talmudische. Zij kennen een Sanhedrin, maar het verschilt in meer dan één opzicht van dat der Mischna. Het gewicht van hunne tegenspraak is onmiskenbaar. Wèl zijn hunne berichten fragmentarisch; wèl zijn deze op hunne beurt onderhevig aan critiek en is hunne juistheid niet altijd boven bedenking verheven; doch daartegenover staat, dat zij ons onderwerp *incidenteel* behandelen en bij eene onware voorstelling daarvan geen belang hoegenaamd hebben. De Mischna daar-

¹⁾ Mischna *Sanhedrin*, Cap. I. § 5 (ed Surenhus. P. IV. 213).

entegen — om dit reeds voorloopig op te merken — houdt zich met het verleden bezig ter wille van de toekomst; haar vorm is historisch, hare strekking legislatief. Zoo zijn wij dan allezins gerechtigd om te verwachten, dat het geding ten haren nadeele zal worden uitgewezen. Doch geven wij ons eerst rekenschap van het verschil tusschen haar en de tegenpartij!

Volgens het N. Testament bestaat het Sanhedrin ¹⁾ uit „de Overpriesters, de Oudsten en de Schriftgeleerden.” Niet overal, waar van het Sanhedrin sprake is, worden deze drie klassen van leden, en wel in deze orde, genoemd. Doch eene nauwkeurige vergelijking van de verschillende plaatsen verheft boven redelijken twijfel, dat zij overal ondersteld worden: de minder volledige opgaven moeten blijkbaar uit andere berichten, van denzelfden auteur afkomstig, worden aangevuld. ²⁾ Ook dit is duidelijk, dat „de Overpriesters,” οἱ ἀρχιερεῖς, de eerste plaats innemen: afgezien nog van het praesidium, waarover straks meer, blijkt dit uit hunne vermelding vóór de overigen en uit de formule οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ὅλον τὸ συνέδριον (*Marc.* XIV : 55; *Matth.* XXVI : 59; *Hand.* XXII : 30).

Nu doet zich hier al aanstonds eene moeilijkheid voor: wie zijn οἱ ἀρχιερεῖς? wie οἱ πρεσβύτεροι? Het is niet meer dan natuurlijk, dat het N. Testament ons op deze vragen geen antwoord geeft. Doch ook van elders ontvangen wij daarom-

¹⁾ De naam, τὸ συνέδριον, komt voor *Matth.* V : 22; XXVI : 59; *Marc.* XIV : 55; XV : 1; *Luc.* XXII : 66; *Joh.* XI : 47; *Hand.* IV : 15; V : 21, 27, 34, 41; VI : 12, 15; XXII : 30; XXIII : 1, 6, 15, 20 28; XXIV : 20. Het meervoud vindt men *Matth.* X : 17; *Marc.* XIII : 9.

²⁾ Men vergelijke onderling *Marc.* XIV : 53, 55; XV : 1 en daarmee de parallele plaatsen *Matth.* XXVI : 57, 59; XXVII : 1. Marcus is hier blijkbaar nauwkeuriger, want Mattheus zelf levert H. XXVII : 1 het bewijs, dat hij zich H. XXVI : 57 niet juist, althans niet volledig had uitgedrukt. H. XVI : 21 laat hij de πρεσβύτεροι aan de ἀρχιερεῖς voorafgaan, maar volgen op deze beiden de γραμματεῖς. — *Luc.* XXII : 66 ontbreken de πρεσβύτεροι en bestaat τὸ πρεσβυτέριον (verg. *Hand.* XXII : 5) alléén uit Overpriesters en Schriftgeleerden. Doch dat wij hier niets meer dan eene onnauwkeurige uitdrukking hebben, blijke uit hetgeen dezelfde auteur schrijft *Hand.* IV : 5, 6, 23 (verg. de volgende aant.); V : 21 (waar τὸ συνέδριον καὶ πᾶσα ἡ γερουσία vermeld en dus zeker οἱ πρεσβύτεροι [= οἱ γέροντες] niet uitgesloten worden); XXIII : 14 (waar zij uitdrukkelijk worden vermeld).

trent geen zekerheid. Sommigen zien in *οἱ ἀρχιερεῖς* de hoofden der 24 priesterklassen; anderen denken aan de gewezen hooge priesters. Wij willen ons in deze vraag niet verdiepen, maar toch doen opmerken, dat de auteur der Handelingen eene andere opvatting, zoo al niet rechtstreeks, dan toch zijdelings schijnt aan te bevelen. Hij spreekt nl. eens (H. IV: 6) over Annas *ὁ ἀρχιερεὺς* en Cajaphas en Johannes en Alexander en zoovelen verder uit het hooge priesterlijk geslacht waren (*καὶ ὅσοι ἦσαν ἐκ γένους ἀρχιερατικοῦ*); elders noemt hij (H. V: 17, 21) *ὁ ἀρχιερεὺς καὶ πάντες οἱ σὺν αὐτῷ* — beide malen in verband met het Sanhedrin ¹⁾. Deze uitdrukkingen leiden bepaaldelijk tot het vermoeden, dat *οἱ ἀρχιερεῖς* tot de aanzienlijke, met den Hoogepriester verwante priesterfamiliën behoorden — een vermoeden, dat in den loop van ons onderzoek zich zal bevestigen. De *πρεσβύτεροι* zijn blijkbaar leeken: of zij aan hunne afkomst, dan wel aan de hooge staatsambten, door hen bekleed, het lidmaatschap van het Sanhedrin te danken hadden, kan te eer onbeslist blijven, daar zeker gewoonlijk de aanzienlijke betrekkingen aan leden der voornaamste familiën werden toevertrouwd. In de Handelingen vinden wij duidelijke sporen van eene goede verstandhouding tusschen *οἱ ἀρχιερεῖς* en *οἱ πρεσβύτεροι* ²⁾. Over de derde klasse, die der Schriftgeleerden, bestaat minder onzekerheid; wij kunnen haar dus voorloopig laten rusten.

Voorzitter van het Sanhedrin is, volgens het Nieuwe Testa-

¹⁾ Schijnbaar worden H. IV: 5, 6 Annas c. s. onderscheiden van *οἱ ἄρχοντες*, evenals van *οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ γραμματεῖς*. Doch deze schijn komt op rekening van de onnauwkeurige schrijfwijze des auteurs. Want niet alleen richt Petrus (vs. 8) het woord tot *οἱ ἄρχοντες τοῦ λαοῦ καὶ οἱ πρεσβύτεροι τοῦ Ἰσραὴλ*, zonder Annas c. s. toe te spreken, die dus onder één van die twee benamingen mede begrepen moeten zijn, maar daarenboven geven de Apostelen later (vs. 23) aan de gemeente verslag van hetgeen *οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι* hun hadden gezegd — waaruit duidelijk blijkt, dat de *ἄρχοντες* van *οἱ ἀρχιερεῖς* niet verschillen.

²⁾ Niet zoozeer H. IV: 23 — uit welke plaats wij alleen afleiden, dat zij samen in het Sanhedrin den boventoon voerden — als wel H. XXIII: 14, waar de Joden, die Paulus den dood gezworen hebben, hun voornemen kenbaar maken aan *οἱ ἀρχ. κ. οἱ πρεσβ.*, opdat dezen (vs. 15) de noodige maatregelen van het Sanhedrin uitlokken.

ment, de Hoogepriester. Na het voorafgaande konden wij niet anders verwachten. Toch verdient dit punt afzonderlijke behandeling. Men heeft namelijk, ter wille van de harmonie der Evangeliën, aan het Nieuw-Testamentische ὁ ἀρχιερεύς behalve de gewone nog eene tweede beteekenis toegekend, die van Nasi, Synedrii Princeps. Deze beteekenis zal zelfs in het 3^{de} Evangelie en in de Handelingen de eenige zijn ¹⁾. Nu is het volkomen waar, dat in die twee geschriften ὁ ἀρχιερεύς het Sanhedrin presideert: hij roept het bijeen (*Hand.* V: 21) en ondervraagt de aangeklaagden (*H.* V: 28; VII: 1); er is zelfs sprake van ὁ ἀρχιερεύς καὶ πᾶν τὸ πρεσβυτέριον (*H.* XXII: 5). Doch hieruit volgt wèl, dat de Hoogepriester Nasi was, maar niet dat de Nasi, hetzij de Hoogepriester, hetzij een ander, ὁ ἀρχιερεύς kon heeten. Het is immers geheel ondenkbaar, dat men dit zeer alledaagsche woord in meer dan één zin zal hebben gebezigd! De bewijzen, die men daarvoor bijbrengt, zijn dan ook zeer zwak. Het is zoo, *Hand.* V: 24 heet de Hoogepriester eenvoudig ὁ ἱερεύς, „de Priester” bij uitnemendheid. Doch mag daaruit worden afgeleid, dat ὁ ἀρχιερεύς een ander aanduidt? Veeleer wordt deze laatste benaming in hetzelfde verhaal voor de eerste in de plaats gesteld (vs. 27). Ook dit kan niet worden ontkend, dat *Hand.* IV: 6 Annas — en niet Cajaphas — voorkomt als ὁ ἀρχιερεύς, en dat *Luc.* III: 2, in de formule ἐπὶ ἀρχιερέως Ἄννα καὶ Καϊάφα, aan dienselfden Annas de ἀρχιερωσύνη wordt toegekend: maar hoe weet men, dat de geschiedschrijver niet hem, maar zijnen schoonzoon Cajaphas, en wel dezen alléén, voor den Hoogepriester heeft gehouden? De tijden zijn voorbij, waarin men meende dit uit Flavius Josephus en uit de overige Evangelisten te kunnen bewijzen. Andere redenen om eene afwijking van het gewone spraakgebruik bij Lucas te onderstellen bestaan er niet. Want dat in het 4^{de} Evangelie, in een kort bericht over eene zitting van het Sanhedrin (*H.* XI: 47—53), Cajaphas, „de Hoogepriester van dat jaar,” genoemd

¹⁾ Aldus, op het voetspoor van anderen, vooral Wieseler, *Chron. Synopse* S. 183 ff. (en Herzogs *Real-Encyclopädie*, I: 354 f.). Verg. Veth in *de Gids*, 1846, Boekbeoordeelingen bl. 267 verv.

wordt εἰς τις ἐξ αὐτῶν (vs. 49), bewijst niet dat hij den voorzitterstoel niet bekleedde, en zou, al ware dit anders, tegenover de getuigenissen der oudere historische boeken geen gewicht hoegenaamd in de schaal leggen ¹⁾. Het eenige punt, waaromtrent nog verschil kan bestaan, is de vraag, of Ananias, die *Hand.* XXIII: 2; XXIV: 1 als hoofd van het Sanhedrin optreedt, hooge priester was, dan wel overpriester; deze laatste opvatting, voor weinige jaren door van Hengel verdedigd ²⁾, heeft veel voor; toch schijnen mij de bezwaren, waardoor zij gedrukt wordt, nog grooter ³⁾. Doch indien zij moest worden aangenomen, dan zou zij tevens medebrengen, dat in *Hand.* XXIII eene *tumultuaria concio* van het Sanhedrin werd gezien, waaruit derhalve geenerlei gevolgtrekking ten aanzien van het gewone praesidium mag worden afgeleid: dat overal elders in het N. Testament de Hoogepriester de vergaderingen van het Sanhedrin leidt, wordt ook door van Hengel niet geloofchend.

Nog ééne bijzonderheid, voordat wij van het N. Testament afscheid nemen. Indien de Hoogepriester voorzitter is van het Sanhedrin, dan verdienen de opgaven der Mischna aangaande de opeenvolgende Nasi's geen geloof. De auteur der Handelingen weêrspreekt ze, als ten overvloede, niet alleen zijdelings, door hetgeen hij aangaande den Hoogepriester mededeelt, maar ook rechtstreeks, door zijn bericht over Gamaliël (H. V: 34—40). Deze is geen ander dan Hillels kleinzoon en was dus, volgens den Talmud, Nasi. Doch in het verhaal van Lucas is hij „een zeker Phariseër, een leeraar der Wet bij het gansche volk geëerd”, die in het Sanhedrin zitting heeft, maar als gewoon lid, en geene andere macht uitoefent dan die hij te danken heeft aan de gepastheid van zijn advies.

Wij wenden ons tot Flavius Josephus. Nog veel minder dan het N. Testament geeft hij ons eene duidelijke beschrijving van het Sanhedrin; zijne mededeelingen zijn zelfs bijzon-

¹⁾ Scholten, *het Evangelie naar Johannes*, bl. 321, 273.

²⁾ Gody. *Bijdragen* voor 1862 bl. 1001—1027.

³⁾ Inzonderheid schijnt H. XXIII: 4 (τὸν ἀρχιερέα τοῦ θεοῦ λοιδορεῖς;) een krachtig bewijs, dat Ananias de Hoogepriester is.

der schraal. Doch wat hij geeft stemt met het N. Testament ten volle overeen. Het eerst komt het Sanhedrin — nl. onder dien naam — voor *Arch. Jud.* XIV. 9 § 3—5. In het jaar 47 v. Chr. ¹⁾ maakte het gedrag van Herodes, die in Galilea de rooverijen met geweld onderdrukte en zich daarbij meer aanmatigde dan hem toekwam, de verontwaardiging van de Joodsche Grooten gaande; zij beklagen zich over hem bij den toenmaligen Hoogepriester en Vorst, den zwakken Hyrcanus II, die, hoezeer tegen zijn zin, Herodes voor het Sanhedrin daagt; in de vergadering van dat lichaam waagt niemand het den gedaagde, die zich van eenige wel gewapende lijfwachten had omringd, te beschuldigen, totdat Sameas — door Josephus aangeduid als *εἰς τις, Σαμέας τοῦνομα, δίκαιος ἀνὴρ καὶ διὰ τοῦτο τοῦ δεδιέναι κρείττων* — het woord neemt, om aan Herodes zijne misdaden en aan den Vorst en het Sanhedrin hunne zwakheid tegenover den stoutmoedigen overtreder te verwijten; zijne rede maakt diepen indruk, zoodat de veroordeeling van Herodes waarschijnlijk wordt; maar juist daarom stelt Hyrcanus de beslissing uit tot een' anderen dag, waardoor Herodes gelegenheid verkrijgt om zich door de vlucht te redden. — Twee dingen verdienen hier onze aandacht: 1° de Hoogepriester en Vorst is tevens voorzitter van het Sanhedrin; 2° Sameas, die volgens den Talmud de waardigheid van Nasi bekleedde, is niet meer dan gewoon lid. — Wel is waar, het is niet geheel zeker wien Josephus hier en elders ²⁾ met dien naam aanduidt, waarschijnlijk zelfs, dat hij twee personen, wier namen groote onderlinge overeenkomst hebben, Schemaja en Schammai, met elkander heeft verward ³⁾. Doch voor ons doel is dit onverschillig: in geen geval kent de Joodsche geschiedschrijver aan Sameas — hij zij dan Schemaja, wat mij aannemelijker voorkomt, of Schammai — den hoogen rang toe, waarin de Talmud hem plaatst.

Dit getuigenis staat niet op zich zelf. Volgens *Arch. Jud.*

¹⁾ Verg. J. A. van der Chijs, *diss. chronol. hist. de Herode Magno*, p. III, 10 sq.

²⁾ *Arch. Jud.* XV. 1 § 1; 10 § 4.

³⁾ Verg. Graetz a. a. O. S. 481 (n. 17).

XX. 9 § 1 maakt de Hoogepriester Ananus (d. i. Hanan II) van het *interim* tusschen den dood van Festus en de komst van Albinus gebruik, om een *συνέδριον κριτῶν* bijeen te roepen en Jacobus, den broeder van Jezus, met andere Christenen ter dood te doen veroordeelen. Wel wordt hij wegens deze daad bij Albinus aangeklaagd, door dezen streng berispt, en zelfs kort daarna door Agrippa afgezet. Doch zijne fout bestaat niet hierin, dat hij het Sanhedrin had samengeroepen, maar dat hij dit gedaan had *χωρὶς τῆς ἐκείνου* [*Ἀλβίνου*] *γνώμης*: ook van elders weten wij, dat tot de voltrekking van een doodvonnis de toestemming der Romeinen werd vereischt ¹⁾; Hanan had derhalve tegen hen overtreden, maar overigens toen hij het Sanhedrin samenriep de grenzen zijner hoogepriesterlijke bevoegdheid niet overschreden. Geheel anders zouden wij zijne daad moeten beoordeelen, indien toen, gelijk de Talmud bericht, Simon b. Gamaliël Nasi ware geweest. Doch daarvan weet Josephus niets, gelijk straks nader blijken zal.

Minder beteekenis moeten wij toekennen aan eene bijzonderheid, een weinig verder (l.l. § 6) door Josephus geboekt: de Levietische zangers verlangen eene wijziging in hunne kleding en verzoeken Koning Agrippa, een Synedrium samen te roepen en daar de bedoelde verandering door te zetten; de Koning *μετὰ γνώμης τῶν εἰς τὸ συνέδριον ἐποικομένων* bewilligt hun wat zij begeeren. Josephus keurt dit zeer af, doch alleen omdat hij de wijziging strijdig acht met de Wet. Over de macht, die Agrippa bij deze gelegenheid uitoefent, schijnt hij zich niet te verwonderen. Volgt hieruit niet, dat het Synedrium, waarvan hij spreekt, met het Talmudische weinig meer dan den naam gemeen heeft? De Mischna toch — wat wij reeds vroeger, bij het rechtsgeding tegen Herodes, hadden kunnen opmerken — ontzegt den Koning uitdrukkelijk het recht om in het Sanhedrin zitting te nemen ²⁾. Het blijft inmiddels mogelijk, dat Agrippa zijne macht is te buiten ge-

¹⁾ Joh. XVIII: 31 en de Commentatoren op deze plaats.

²⁾ Sanhedrin Cap. 2 § 2 (ed. Surcouf. P. IV: 214 sq.)

gaan; wij vinden dus geene vrijheid om uit dit ééne voorval een' algemeenen regel af te leiden.

Zooveel te belangrijker schijnen ons de bijzonderheden, die Josephus in zijne autobiographie mededeelt. Hij onderstelt natuurlijk, dat zijne lezers met de inrichting van het staatsbestuur bekend zijn, en laat die dus meer raden, dan dat hij haar beschrijft. Doch zijne wenken laten zich kwalijk misverstaan. In Galilea aangekomen, schrijft hij (§ 12) aan „het synedrium der Jeruzalemmers”, blijkbaar het lichaam dat hem derwaarts had afgevaardigd. Vroeger had hij bericht (§ 7) dat *οἱ πρῶτοι τῶν Ἱεροσολυμιτῶν* hem en twee anderen naar Galilea hadden gezonden. Het Sanhedrin bestaat dus, om het kort uit te drukken, uit de Jeruzalemsche aristocratie, welker beide hoofdbestanddeelen Josephus aangeeft, als hij schrijft (§ 5), dat hij kort vóór zijn vertrek naar Galilea verkeerde met *οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρῶτοι τῶν Φαρισαίων*. Dat hier de *ἀρχιερεῖς* niet toevallig de eerste plaats innemen blijkt uit het vervolg. Gelijk bekend is had Josephus vele vijanden. Eén hunner, Johannes b. Levi, zendt gezanten naar Jeruzalem tot Simon b. Gamaliël, met verzoek dat deze *τὸ κοινὸν τῶν Ἱεροσολυμιτῶν* bewege, om Josephus af te zetten en hem, Johannes, in zijne plaats te benoemen (§ 38). Is deze Simon, ook volgens Josephus, evenals in den Talmud, voorzitter van het Sanhedrin? Integendeel: hij heet een aanzienlijk en geleerd Phariseër, bij machte om door zijn verstand verwarde aangelegenheden in orde te brengen; maar om te bewerken, wat Johannes b. Levi van hem verlangt, moet hij Ananus (Hanan II), Jezus, den zoon van Gamalas en eenige andere *ἀρχιερεῖς* in zijn belang overhalen, wat hij eerst door redeneering beproeft en daarna door omkoopning verwerft. De *πρῶτοι τῶν Ἱεροσολυμιτῶν* zijn het nu onderling eens en vaardigen een gezantschap af, om de Galileërs van de gehoorzaamheid aan Josephus te ontslaan (§ 39): vermoedelijk werd dit besluit genomen in eene geheime zitting van het Sanhedrin, want later (§ 60) beklaagt zich het volk van Jeruzalem, dat men *χωρὶς τῆς γνώμης τοῦ κοινοῦ* Josephus had afgezet. Deze laatste zegt (§ 44), dat de gezanten *ὑπὸ τῶν περὶ Σίμωνα καὶ Ἀνανὸν τὸν ἀρχιερέα* waren gezonden, maar loochent daar-

mede niet, dat het Sanhedrin hen had gestuurd, want dit bestond werkelijk uit de aanhangers van die twee mannen, uit de *ἀρχιερεῖς* en de *πρῶτοι τῶν Φαρισαίων* — gelijk Josephus dan ook elders erkent, dat *οἱ πρῶτοι τῶν Ἱεροσολυμιτῶν* hem van zijne waardigheid hadden ontzet (§ 44, 49) en, door het volk gedwongen, op dat besluit terugkwamen (§ 60). — Dat dit alles overeenstemt met de voorstelling van het Sanhedrin, die wij in het N. Testament aantreffen, springt in het oog. Het bevreemdt ons dan ook niet, dat Josephus in zijn werk over den Joodschen oorlog (II: 22 § 1) denzelfden Ananus, den Hoogepriester, als het aangewezen hoofd van den Staat laat optreden en o. a. de versterking der wallen van Jeruzalem aan zijne bemoeiingen toeschrijft.

Wij hebben nu de beide partijen gehoord. Wèl zal Josephus nog eenmaal in het verhoor moeten genomen worden, doch aanvankelijk meenden wij ons te moeten bepalen tot zijne mededeelingen betreffende de laatste eeuw van den Joodschen Staat, omdat deze met de berichten van het N. Testament nagenoeg parallel loopen. Hoe zal nu ons oordeel moeten luiden? Het gaat niet aan, met Graetz, de Talmudische voorstelling stilzwijgend als de ware aan te nemen en die van Josephus te ignoreeren. Wanneer deze geleerde de regeering van Hyrcanus II bespreekt, dan verzuimt hij niet de verschijning van Herodes voor het Sanhedrin te vermelden, doch, hoewel wij deze bijzonderheid alleen uit Josephus kennen, bij hem wordt Sameas (*εἷς τις — δίκαιος ἀνὴρ*) eenvoudig gemetamorphoseerd in Schemaja, den voorzitter van het Sanhedrin, terwijl de tegenwoordigheid van Hyrcanus op zeer gedwongen wijze wordt verklaard ¹⁾ Als hij later over het rechtsgeding van Jezus handelt, dan wordt het bericht der Evangeliën, dat Cajaphas als voorzitter fungeerde, hem een bewijs, dat de aangeklaagde niet door het groote Sanhedrin, maar door een kleiner gerechtshof van 23 leden is veroordeeld ²⁾. Tot zoo willekeurige operatiën

¹⁾ *Gesch. der Juden* III: 151 ff. (2^e Aufl.)

²⁾ A. a. O. S. 243.

bestaat geen recht hoegenaamd. Maar hoe dan? Zullen wij, met Jost ¹⁾, onderstellen, dat de voorvallen, ons door de schrijvers van het N. Testament en door Josephus geboekt, altemaal anomalieën zijn? Zullen wij, met andere woorden, het daarvoor houden, dat het Talmudische Sanhedrin, om zoo te zeggen, nagenoeg alleen op het papier bestond en, onder den druk der vreemde overheersching en ten gevolge van de aanmatigingen der Hoogepriesters, er bijna niet toe kwam, om de macht, die het rechte bezat, ook feitelijk uit te oefenen? Doch dit gevoelen, — het zij gezegd met allen eerbied voor de onmiskenbare verdiensten van den geleerde, die het voordroeg — is, van nabij bezien, weinig beter dan ongerijmd. Welke redelijke voorstelling kunnen wij ons vormen van zulk een potentiëel bestaan van het Sanhedrin? Wordt daarmee niets meer bedoeld, dan dat eene partij onder de Joden zulk een lichaam wenschelijk of zelfs regelmatig achtte, dit geeft voorwaar nog geen recht om daaraan ook realiteit — welke dan ook — toe te kennen. Beteekent dat potentiëel bestaan iets meer — wat dan? en waar zijn de bewijzen voor dat meerdere? Maar daarenboven: welk een zonderling spel van het toeval, dat de geschiedschrijvers, die wij kunnen raadplegen, ons slechts uitzonderingen op den regel doen kennen en van den regel zelve blijkbaar geen kennis dragen! Doch wel aan! geven wij voor een oogenblik de mogelijkheid van zulk eene spelving toe: het zal dan toch vrijstaan, of liever: het is plicht te onderzoeken, of de voorvallen, die men ons wil doen voorkomen als uitzonderingen, dat ook werkelijk zijn. Flavius Josephus is zeker een minder dan middelmatig geschiedschrijver, doch zijne Archaeologie zou toch al zeer gebrekkig moeten zijn — veel gebrekkiger dan zij in waarheid is — indien wij daaruit niet konden opmaken, voor hoedanig een Synedrium in den Joodschen Staat, gedurende de laatste eeuwen van zijn bestaan, plaats was. Wij bezitten daarenboven nog andere historische geschriften dan de zijne, b. v. het 1^{ste} en het 2^{de} Boek der Maccabeën. Is er in het tafereel, dat zij ons ophangen, van

¹⁾ In de boven (bl. 136 n. 3) aangehaalde plaatsen. Hij wordt gevolgd door Leyrer (Herzogs R. E. XV: 323).

de geschiedenis des Joodschen volks, ruimte voor het Talmudische Sanhedrin of niet? Zietdaar ongetwijfeld de hoofdvraag.

Bedrieg ik mij niet, dan kan het bewijs worden geleverd 1°. dat zulk een Sanhedrin, als wij uit het N. Testament en Josephus leerden kennen, geheel overeenkomt met den regeeringsvorm, waaronder de Joden, na Alexander den Groote, leefden; 2°. dat het dan ook althans van de 3^{de} eeuw vóór onze jaartelling af onder hen heeft bestaan; terwijl 3°. de wijzigingen, die zijne samenstelling heeft ondergaan, zich zoo al niet met zekerheid, dan toch met hooge waarschijnlijkheid laten aanwijzen. Gelukt het mij, deze stellingen te staven, dan is daarmee de afwijzing van de Talmudische schildering van het Sanhedrin volkomen gerechtvaardigd en rest ons alleen nog, haar genetisch te verklaren.

1°. Op meer dan ééne plaats van de Archaeologie laat Josephus zich uit over den regeeringsvorm, die na de Babylonische ballingschap onder de Joden werd ingevoerd. Zij leefden — schrijft hij Lib. XI: 4 § 8 — onder eene *πολιτεία ἀριστοκρατική μετ' ὀλιγαρχίας*, want *οἱ ἀρχιερεῖς* stonden aan het hoofd van den Staat, totdat de Hasmoneeën koningen werden. Er is in deze uitspraak iets dubbelzinnigs: *οἱ ἀρχιερεῖς* zijn òf de elkander opvolgende Hoogepriesters, òf de overpriesters die gezamenlijk, nevens en door den Hoogepriester, beslissenden invloed oefenden op den gang der zaken. De laatste opvatting verdient de voorkeur: had Josephus aan den Hoogepriester alléén gedacht, dan zou hij uitdrukkelijk hebben moeten vermelden, met wie deze zijne macht deelde, opdat het bleek dat de Staatsinrichting werkelijk aristocratisch-oligarchisch en niet monarchaal was. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat elders aan den Hoogepriester, den eerste en het orgaan der *ἀρχιερεῖς*, het Staatsbestuur wordt toegeschreven. Zoo b. v. aan Jaddua, tot wien Alexander zich richt met den eisch om de Perzen te verlaten en aan hem gehoorzaamheid en trouw te beloven (Lib. XI: 8 § 3); en aan Onias b. Simon, die gezegd wordt *ἡ προστασία τοῦ λαοῦ* uit te oefenen en te „heerschen” (*ἄρχειν*) (Lib. XII: 4 § 2) ¹⁾. In het overzicht van de Hooge-

¹⁾ Verg. ook de schildering van Simon b. Onias bij Jezus Sirach, H. L: 1-4.

priesters, waarmede Josephus zijn werk besluit (Lib. XX: 8), heet het dat Josua, de tijdgenoot van Zerubbabel, en zijne 14 opvolgers, tot Antiochus Eupator toe, gedurende 412 jaren *ἐπολιτεύοντο δημοκρατικῶς* — eene vreemde uitdrukking, die wel niets meer inhoudt dan dat deze Hoogepriesters geene alleen-heerschappij bezaten. Dat Josephus steeds voortgaat den Hoogepriester te beschouwen als het hoofd en den vertegenwoordiger van de aanzienlijke priesterfamiliën, bewijst het vervolg van zijn overzicht. De Hasmoneeën — schrijft hij (l.l.) — nadat hun *ἡ προστασία τοῦ λαου* toevertrouwd was en zij de Macedoniërs beoorloofd hadden, stellen Jonathan aan tot Hoogepriester. Daarna maakt hij gewag van de periode, waarin de Joden eerst door inheemsche koningen of vorsten, later door Herodes en Archelaus werden geregeerd; „na dezen” — zoo gaat hij voort — „was de staatsinrichting aristocratisch en het bestuur over het volk aan *οἱ ἄρχιερεῖς* toevertrouwd”.

Dit alles is volstrekt niet dubbelzinnig. Maar indien nu, gedurende datzelfde tijdvak van nagenoeg zes eeuwen of eenig gedeelte daarvan, de hoogste rechterlijke macht en een deel van het staatsbestuur in handen waren van het Sanhedrin — en ook dit weten wij uit Josephus — dan moeten in dat Sanhedrin de leden der aanzienlijke priesterfamiliën niet alleen zitting gehad, maar ook zeer bepaald den boventoon gevoerd hebben. Elke andere voorstelling van het Sanhedrin is ongerijmd. Doch als ten overvloede brengt Josephus zijne mededeelingen over den regeeringsvorm der Joden met het Sanhedrin in verband. Eenmaal (Lib. XIV: 5 § 4) gewaagt hij van de maatregelen, in 57 v. Chr. door Gabinius genomen, waartoe o. a. behoorde de splitsing van Judea in vijf deelen, ieder met zijn eigen synedrium, waarop hij onmiddellijk laat volgen: *καὶ οἱ μὲν (Ἰουδαῖοι) ἀπηλλαγμένοι τῆς δυναστείας* (het monarchaal bewind van Hyrcanus II) *ἐν ἀριστοκρατίᾳ διήγον.* Zoo blijkt, dat de aristocratische staatsinrichting en het bestuur der synedriën — of, want de nieuwigheid door Gabinius ingevoerd hield geen stand, van het Sanhedrin — bijeen behooren. Niet minder beteekenisvol is eene andere uitspraak van den Joodschen geschiedschrijver. In het 4^{de} boek der Archaeologie geeft hij eene zoogenaamde paraphrase van de Mozaïsche

wetten, o. a. van *Deut.* XVII: 8—13, een voorschrift betreffende een hof van appel te Jeruzalem (Cap. 8 § 14). Wanneer — schrijft Josephus — de rechters eenige zaak niet kunnen beslissen, dan zenden zij haar op naar de heilige stad, en maken daar de hoogepriester, de profeet en de senaat (*η γερουσία*), samengekomen zijnde, hunne meening bekend. Als paraphrase van de Deuteronomische wet zijn deze woorden meer dan onnauwkeurig. Doch zooveel te grooter is de waarschijnlijkheid, dat Josephus de gewoonte van zijn eigen tijd in de Mozaïsche periode overbrengt. „De profeet” — waarvan in Deuteronomium geen spoor — moet blijkbaar alleen dienen om aan de voorstelling eene archaïstische kleur te geven — zoodat overblijven ‘ο ἀρχιερεὺς καὶ ἡ γερουσία, waarin wij zonder moeite het latere Sanhedrin met zijn wettigen voorzitter herkennen.¹⁾

2°. Nog ééne plaats van Josephus verdient afzonderlijke vermelding, doch zij dient tevens tot bewijs voor de stelling (tot welker betoog wij thans overgaan), dat het Sanhedrin althans van de 3^{de} eeuw v. Chr. af onder de Joden heeft bestaan. Reeds merkten wij op dat het Sanhedrin onder dezen naam voor het eerst door Josephus wordt vermeld onder de regeering van Hyrcanus II. Doch reeds voor vroeger tijd kent hij eene *γερουσία*, en wel onder het bewind van Antiochus den Groote (Lib. XII: 3 § 3). In het jaar 203 v. Chr. vaardigt deze koning een brief uit, door Josephus tot eer van zijn volk aan de vergetelheid ontruikt, waarin hij zijne tevredenheid betuigt o. a. hierover, dat de Joden hem vriendelijk in Jeruzalem hadden ontvangen en zelfs met den Senaat (*μετὰ τῆς γερουσίας*) hem waren te gemoet getrokken; in hetzelfde stuk verleent hij dan ook vrijdom van hoofdgeld en andere belastingen aan den Senaat en aan de priesters en aan de Schriftgeleerden

¹⁾ Het is dan ook zeer waarschijnlijk, dat Josephus, wanneer hij (c. *Apion.* II: 23) het de taak van den Hoogepriester noemt *δικάζειν περὶ τῶν ἀμφισβητουμένων, κολάζειν τοὺς ἐλεγχθέντας ἐπ’ ἀδίκῳ*, voor oogen heeft wat deze als voorzitter van het Sanhedrin verricht. In elk geval verzet zich deze plaats tegen de meening, dat de hoogste rechtspraak zou zijn uitgeoefend door een collegie, waartoe de Hoogepriester of in het geheel niet of slechts als gewoon lid behoorde.

van den tempel en aan de heilige zangers. — Zonder eenige bedenking zien wij in deze gerusia het lichaam, dat later gewoonlijk het Sanhedrin wordt genoemd. Zij neemt, reeds in dit edict van Antiochus, maar ook elders, dezelfde plaats in het staatsorganisme in, die wij aan het Sanhedrin moesten toekennen. Ook elders, want de boeken der Maccabeën, in een aantal plaatsen, die hier niet behoeven te worden opgesomd, kennen evenzeer zulk eene gerusia, door den Hoogepriester (Jonathan, Simon) gepresideerd. Over hare samenstelling verspreiden die plaatsen alleen in zóóverre eenig licht, als zij haar van het volk (ὁ δῆμος) onderscheiden en met de oudsten (πρεσβύτεροι) en priesters in nauw verband brengen ¹⁾. Doch daarop komen wij zoo aanstonds terug.

Vooraf zoeken wij een antwoord op de vraag, sedert wanneer deze gerusia, het latere Sanhedrin, heeft bestaan? Vóór

¹⁾ Het 3de boek der Macc. behandelt een voorval uit de regeering van Ptolemaeus Philopator (222—205 v. Chr.) en zou dus het eerst in aanmerking moeten komen. Doch het is niets meer dan een verduidelikt verhaal zonder eenige historische basis (Graetz a. a. O. III. S. 263 ff. 444 f.). Aan de vermelding der gerusia, H. I: 8, kan dus geen gewicht worden toegekend. Overigens stemt het daar gezegde wel overeen met hetgeen Josephus uit de regeering van Antiochus III mededeelt. — Meer beteekenis hebben de getuigenissen van het 1ste en 2de boek, die hier in chronologische orde volgen: 2 M. IV: 44 (drie mannen, door de gerusia gezonden, beklagen zich bij Antiochus Epiphanes over de geweldenarijen van Menelaus [170 v. Chr.]); XI: 27 (brief van Antiochus aan ἡ γερουσία τῶν Ἰουδαίων καὶ οἱ ἄλλοι Ἰουδαῖοι [164 v. Chr.]); I M. XII: 6 (Jonathan, de Hoogepriester, en de gerusia van het volk en de priesters en het overige volk der Joden schrijven aan de Spartiaten [± 144 v. Chr.]); XIII: 36 (Demetrius aan Simon, den Hoogepriester, en aan de oudsten en het volk der Joden [142 v. Chr.]); XIV: 20 (de Spartiaten aan Simon, den grooten Priester, en de oudsten en de priesters en het overige volk der Joden [140 v. Chr.]). Misschien verschillen οἱ πρεσβύτεροι τοῦ λαοῦ, die Jonathan samenroept (I M. XII: 35), niet van ἡ γερουσία, even te voren (vs. 6) vermeld. Hierbij voege men nu nog 2 M. I: 10^b, het opschrift van een brief van »de bewoners van Jeruzalem en van Judea en de gerusia en Judas» aan Aristobulus. Dit stuk is onecht en bewijst dus weinig meer, dan dat in de 1ste eeuw v. Chr. de naam ἡ γερουσία, ter aanduiding van het Sanhedrin, in Alexandrië gebruikelijk was. Verg. mijn *Hist. Krit. onderzoek* enz. III: 403 v. — Volledigheidshalve moet hier eindelijk worden melding gemaakt van Judith IV: 8; XI: 14; XV: 8, in alle welke plaatsen de gerusia voorkomt, en wel tweemaal met den Hoogepriester als haar hoofd. De twijfelachtige ouderdom van het boek *Judith* verbiedt ons evenwel op deze plaatsen iets te bouwen.

het jaar 203 v. Chr. komt zij in onze bronnen niet voor. Dit neemt evenwel niet weg, dat zij reeds vroeger kan zijn voorhanden geweest. Doch om meer dan ééne reden kan zij niet wel ouder zijn dan het begin der Grieksche periode, \pm 330 v. Chr. De boeken *Ezra* en *Nehemia* kennen zulk een lichaam niet: wij gaan zeker niet te ver, wanneer wij daaruit afleiden, dat het in de jaren 450 v. Chr. en vervolgens niet bestond. Hoe had b. v. *Nehemia*, in de beschrijving van de inwijding der muren van Jeruzalem (H. XII: 27—43), de gerusia onvermeld kunnen laten, wanneer hij zulk een collegie had gekend? Zou hij, die telkens van „de aanzienlijken” (הַחֹרִים) en „de overheden” (הַסֹּנְגִים) gewaagt ¹⁾, geene enkele maal aanleiding hebben gehad, om de gerusia te noemen, wanneer zij had bestaan? Aan dit eerste *argumentum e silentio* paart zich een tweede: als, volgens het verhaal van Josephus, de Hoogepriester Jaddua Alexander den Groote buiten Jeruzalem te ontmoet trekt, dan wordt hij vergezeld door „de priesters, en de menigte der burgers” ²⁾ — niet door de gerusia, die toch, ruim 100 jaren later, Antiochus III verwelkomt (boven bl. 151). De bewijskracht dezer plaatsen wordt versterkt door eene overweging van meer algemeenen aard. Ongetwijfeld berustte terstond na den terugkeer der Joden uit de ballingschap en gedurende het geheele Perzische tijdvak de hoogste macht bij den Hoogepriester. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hij deze zal hebben uitgeoefend in vereeniging en in overleg met de hoofden der priesters en met de aanzienlijksten des volks. Met andere woorden: de kiemen eener gerusia kunnen van het jaar 500 v. Chr. af voorhanden zijn geweest. Maar zulk een lichaam kon toen, en in het algemeen vóór het Grieksche tijdvak, niet wel in het leven treden, om de eenvoudige reden, dat

¹⁾ Zie de plaatsen in mijn *Hist. Krit. onderzoek* enz. I: 347 n. 11.

²⁾ Πρόεσι μετὰ τῶν ἱερέων καὶ τοῦ πολιτικοῦ πλήθους, *Arch. Jud.* XI: 8 §. 5. Deze plaats strekt mede ten bewijze, dat in § 2 van hetzelfde hoofdstuk οἱ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν πρεσβύτεροι niet als senaat, maar veeleer als de natuurlijke voorgangers en woordvoerders van de burgerij der hoofdstad optreden. Het heet dan ook t. a. p. dat zij ἐστασίαζον πρὸς αὐτόν (d. i. tegen Manasse, den broeder van Jaddua), en weinige regels verder wordt gezegd: τοῦ δ' ἀρχιερέως συναγαγακτοῦντος τῷ λαῷ κτέ.

er voor zijne werkzaamheid geene ruimte was. De Joden, door de landvoogden „aan deze zijde van den Euphraat” bestuurd en onderdrukt, genoten slechts eene zeer geringe mate van zelfstandigheid. Eerst na Alexander, en vooral onder de Lagiden (301—203 v. Chr.) werd dat anders. Hunne Egyptische meesters hadden er belang bij hen aan zich te verbinden en zoo Judea tot een voormuur tegen de Seleuciden te maken. Natuurlijk was het vooral de regeerende aristocratie, die van deze gunstige gezindheid de vruchten plukte. Al zeer spoedig na de invoering van de nieuwe orde van zaken kan zij zich hebben geconstitueerd tot een collegie van staatsbestuur en rechtspraak, aan welks hoofd natuurlijk de Hoogepriester stond. Het is althans veel aannemelijker, dat dit toen, dan dat het reeds eene eeuw vroeger, onmiddellijk na Ezra en Nehemia, heeft plaats gehad.

Of zou wellicht uit den Talmud volgen, dat het Sanhedrin ouder is? Ongetwijfeld: het heeft immers zijn ontstaan aan Mozes te danken en sedert dien tijd niet meer opgehouden! Doch wanneer men, om redenen die thans niet meer behoeven te worden genoemd, deze voorstelling prijs geeft, dan mag men zich ook niet op de Joodsche traditie beroepen, om b. v. te bewijzen, dat het Sanhedrin in de dagen van Ezra bestond. Dit zou alleen dan moeten geschieden, wanneer aan Herzfeld ¹⁾ en anderen ²⁾ moest worden toegestemd, dat de groote Synagoge de oudere naam is van het Sanhedrin. Doch dit gevoelen is blijkbaar onjuist. Wèl gaat b. v. in *Pirke Abôth* „de groote Synagoge” vooraf aan „de paren”, d. i. aan de voorzitters van het Sanhedrin. Doch ons onderzoek heeft reeds geleerd, dat deze „paren” wèl in den Talmud aan het hoofd van het Sanhedrin worden geplaatst, maar dat dit in waarheid door den Hoogepriester werd gepresideerd en geheel anders samengesteld was dan wij uit den Talmud zouden opmaken. Wij kunnen toegeven, dat „de groote Synagoge” met het Talmudische Sanhedrin samenvalt, doch dit sluit te gelijk in, dat zij

¹⁾ A. a. O. II: 386 ff.

²⁾ S. Sachs in Frankels *Zeitschrift* II: 304 ff. en de schrijvers, opgesomd door Leyrer a. a. O. XV: 323.

met het Sanhedrin der historie weinig of niets gemeen heeft. Er bestaat derhalve geene reden om van de boven gegeven tijdsbepaling af te wijken.

3°. Zoo kunnen wij dan nu beproeven de ontwikkeling van het Sanhedrin nog wat nader in het licht te stellen. Dat wij daaromtrent gebrekkig onderricht en eigenlijk tot gissingen bepaald zijn, behoeft na al het voorafgaande nauwelijks vermelding. Uit Josephus en uit het N. Testament blijkt duidelijk, dat althans van Hyrcanus II af en tot den val van Jeruzalem toe ook Schriftgeleerden in het Sanhedrin zitting hadden. Het is de vraag, of dit van den aanvang af het geval was, en, zoo niet, wanneer deze gewichtige verandering heeft plaats gegrepen? In het antwoord op deze vraag kan alles, wat over ons onderwerp nog te zeggen valt, worden opgenomen.

Bekend zijn de denkbeelden van Dr. Geiger over den oorsprong en de onderlinge verhouding der partijen onder de Joden na de ballingschap. Het staatsbestuur was in handen van de aanzienlijke priesterfamiliën en van de nauw met haar verbonden voorname geslachten, die van de priesterlijke verrichtingen waren uitgesloten: gezamenlijk vormden deze de regerende aristocratie, die wèl over het algemeen de godsdienst op hoogen prijs stelde en de voorvaderlijke inzettingen getrouw handhaafde, maar tevens, uit kracht van hare positie, het belang van den Staat op den voorgrond plaatste en tegen de consequente — naar hare meening: overdreven — toepassing van de eischen der godsdienst gekant was. Tegenover die aristocratie stonden de mannen uit het volk, die de Wet altijd en overal op den voorgrond stelden, voor geene gevolgtrekking uit hare bepalingen terug deinsden en zich steeds bereid betoonden om het vermeende staatsbelang aan de godsdienst ten offer te brengen: zij waren het, die de huwelijksverbintenissen en meer in het algemeen de verbonden met vreemde volkeren verafschuwden en, gelijk het in het boek *Ezra* (H. VI: 21) wordt uitgedrukt, „zich afzonderden van de onreinheid der volkeren des lands.” Het valt niet moeilijk in deze twee partijen de latere Sadduceën en Phariseën te erkennen. De juistheid der teekening schijnt mij, over het algemeen, boven bedenking verheven. Ten aanzien van bijzonderheden kan men

van Geiger verschillen. Zoo mag ik niet toegeven, dat de priesterlijke familiën, die na den terugkeer aan het hoofd van den Staat stonden, den gemeenschappelijken naam droegen van Bené Zadok of Zadokieten en dat hieruit later de benaming Sadduceën is ontstaan. Ook komt het mij voor, dat Geiger hier en daar de grenslijnen te scherp getrokken en op de natuurlijke overgangen van de ééne partij in de andere niet genoeg gelet heeft. Doch deze bijzonderheden brengen slechts geringe verandering in de hoofdzaak, die mij toeschijnt door den verdienstelijken geleerde voor goed in het licht te zijn gesteld. Het wordt dus de vraag, hoe wij ons de geschiedenis van het Sanhedrin, in verband met deze opvatting van den stand der partijen in Judea, hebben voor te stellen?

De Schriftgeleerdheid is een natuurlijk product der ontwikkeling van de Israëlietische godsdienst. Op de scheppende of profetische periode moest een tijdvak volgen, waarin men zich op de verzameling, toepassing en uitwerking van de overgeleverde schatten toelagde. Welken weg men daarbij volgde, behoeft hier niet te worden verklaard. Maar wèl is het van belang op te merken, dat de Schriftgeleerdheid uit haren aard evenmin aristocratisch was als der aristocratie vijandig. Beschouwd als geestesrichting en als methode was zij algemeen gangbaar, zoowel bij hen, die den Staat bestuurden, als bij de oppositie. Toch lag het evenzeer in den aard der zaak, dat de Schriftgeleerden gewoonlijk tegenover de regeering stonden. De studie van Wet en overlevering was voor allen toegankelijk, en, zij het ook dat vooral in den beginne bij voorkeur priesters en Levieten zich daarop toelagden, ook anderen, leeken, maakten zich de overlevering eigen, en in geen geval bleef zij het uitsluitend gebied van de aristocratie. De meerderheid der Schriftgeleerden stond dus niet onder den invloed van die — veelal politieke — beweegredenen, die bij de regeeringspartij het zwaarst wogen. Conflicten waren niet slechts mogelijk, maar konden zelfs dán alleen uitblijven, waneer de personen, die krachtens hunne geboorte tot het Staatsbestuur geroepen waren, tegelijk de godsdienst hoog waardeerden en sympathie koesterden voor hen, wien zij het één en het al was. In het tegenovergestelde geval moesten de Schriftgeleerden, als

klasse beschouwd, zich tegenover de aristocratie stellen en haar bestrijden, in naam van de belangen die hun waren toevertrouwd. Zoo was Ezra, de eerste der Schriftgeleerden, zoo was Nehemia, zijn geestverwant, hen voorgegaan; zij konden niet anders dan navolgen. In één woord: de Sopherîm moesten allengs meer Phariseën worden. Het bevreemdt ons niet, dat in het N. Testament die beide benamingen zoo dikwerf dezelfde personen aanduiden.

Heeft nu de aristocratie aan deze Schriftgeleerden aanstonds rechtstreekschen invloed op het staatsbestuur toegestaan? Heeft zij later, toen zij zich als Gerusia of Sanhedrin constitueerde, aan de Schriftgeleerden in deze hunne hoedanigheid zitting gegeven? Dit zou van hare zijde eene vrijwillige daad zijn geweest, eene daad van zelfverloochening, die evenmin door de analogie waarschijnlijk gemaakt als door eenig historisch getuigenis gestaafd wordt. Eerst allengs konden de Schriftgeleerden, door het volk dat hen vereerde gesteund, der aristocratie een deel van hare macht ontwringen. Zelfs moesten zij om daarin te slagen door de omstandigheden worden geholpen. Nemen wij dit in aanmerking, dan worden wij als van zelf geleid tot de onderstelling, dat de opstand tegen Antiochus Epiphanes een keerpunt vormt in hunne verhouding tot de regeering, in dien zin dat deze hun den weg baande om daaraan persoonlijk deel te nemen.

Kort vóór dien opstand deed de aristocratie het mogelijke om zich zelve te benadeelen in de oogen van het volk, dat aan de voorvaderlijke godsdienst gehecht was: ik behoef slechts de namen te noemen van Jason en Menelaus. Wèl was het eene familie van priesters, die zich aan het hoofd der getrouwen stelde en hen tot de overwinning en zoo tot de onafhankelijkheid geleidde, doch het blijkt niet, dat zij tot de regerende aristocratie behoorde, en in elk geval dankte zij niet aan geboorte, maar aan verdiensten hare verheffing tot de hoogepriesterlijke waardigheid. Indien ook daarna de aanzienlijke geslachten zich om haar schaarden en eene nieuwe aristocratie geboren werd, het lag in den aard der zaak, dat deze minder exclusief was dan de vroegere. Zoo was dan aan den éenen kant het *prestige* van de aristocratie gedaald en aan de andere

zijde de scheidsmuur tusschen haar en het volk niet meer zoo hoog opgetrokken als te voren. Daarentegen was het aanzien der Schriftgeleerden gestegen. Zij waren het volk voorgegaan in het lijden en strijden voor de godsdienst. De martelaren, wier uiteinde in het 2^{de} boek der Maccabeën (H. VI: 18—31; VII) wordt beschreven, zijn Eleazar, „een der voornaamste Schriftgeleerden,” en de moeder met de zeven zonen, die als om strijd getuigenis afleggen van hun geloof aan de opstanding, dat den Phariseër van de Sadduceën onderscheidde. Het boek *Daniël* voerspelt: „zij, die het volk onderwijzen [de Sophêrîm], zullen aan velen inzicht geven, maaar dagen achtereen worden vervolgd door zwaard en vuur, door gevangenis en plundering; sommigen van de leeraars zullen vallen, opdat (het volk) door hen worde gelouterd, gereinigd en wit gemaakt” (H. XI. 33, 35), maar drukt dan ook de verwachting uit, dat na de opstanding der dooden „de leeraars zullen schitteren als de glans van het uitspansel, en zij, die velen tot gerechtigheid hebben geleid, als de sterren, tot in alle eeuwigheid” (H. XII: 3). Is het wonder, dat zij, die door hunne geestverwanten zoo werden verheerlijkt, van hunne politieke tegenstanders reeds in deze eeuw met een aandeel in het staatsbeleid voor hunne opoffering ten bate van het gemeenebest werden beloond? Dit aandeel nu kan nauwelijks in iets anders hebben bestaan dan in de opneming van een zeker aantal Schriftgeleerden in het Sanhedrin.

Dit resultaat ontvangt van meer dan één zijde bevestiging. Vooreerst uit den Talmud. Wij vinden daar tot tweemaal toe ¹⁾ het bericht, dat het Johannes Hyrcanus was, die de Zugôth of „paren” aanstelde (העמיד). Over den zin dezer mededeeling kan men twisten. Letterlijk geloofwaardig is zij niet, want 1^o. de „Zugôth,” opgevat als Nasi en Ab-beth-dîn in het Sanhedrin, zijn, gelijk vroeger bleek, in het geheel niet historisch; 2^o. het eerste „paar,” Jose b. Joëzer en Jose b. Johanan, valt vroeger dan de regeering van Johannes Hyrcanus, en wel, naar alle

¹⁾ In de Jeruzalemsche Gemara, Maäser scheni 5, 13; Sotah 9, 11. Verg. Herzfeld a. a. O. II: 384; Geiger, *Urschrift* u. s. y. S. 118 (welke laatste eene andere opvatting voorstaat); S. Fraenkel in Jost, *Gesch. des Judenthums*, III: 392 f. (die wederom en van Herzfeld en van Geiger verschilt).

waarschijnlijkheid, \pm 170 v. Chr.¹⁾. Doch is het niet zeer waarschijnlijk, dat zich in dezen vorm de herinnering bewaard heeft aan het feit, dat de Hoogepriesters uit de familie der Hasmoneeën aan de Schriftgeleerden den toegang tot het Sanhedrin hebben geopend? Als vertegenwoordiger der Hasmoneeën treedt hier Hyrcanus op, terwijl de Schriftgeleerden als het ware gepersonificeerd zijn in de „paren.” In eene zoo twijfelachtige zaak is deze gissing wel niet te stout. — Meer steun evenwel ontleent de voorgedragen hypothese aan Flavius Josephus. De bijzonderheden, die hij over den strijd van Sadduceën en Phariseën onder de regeering van Johannes Hyrcanus, Alexander Jannaeus en Salome Alexandra heeft medege-deeld, zijn van dien aard, dat zij de deelneming van de (Phariseesch-gezinde) Schriftgeleerden aan het Staatsbestuur, of, met andere woorden, hunne zitting in het Sanhedrin onderstellen (*Arch. Jud.* XIII: 10 § 5, 6; 13 § 5; 14; 15 § 5; 16 § 1, 2). Zij bewijzen tevens — wat wij *a priori* konden vermoeden — dat hun invloed nu grooter, dan geringer was, en maken het althans waarschijnlijk, dat hunne getalsterkte in het Sanhedrin toe- en afnam naar de meer of minder gunstige gezindheid jegens hen, die bij den Vorst bestond²⁾. Eenmaal

¹⁾ Verg. Herzfeld a. a. O.; Geiger S. 64 ff. Anders Zunz, a. a. O. S. 37, die zich houdt aan het in den tekst besproken bericht.

²⁾ Wat ons t. a. pp. door Josephus wordt bericht is niet altijd duidelijk: gelijk bekend is, heeft de Joodsche geschiedschrijver, ten gevalle zijner Grieksche lezers, de partijen onder zijn volk scheef voorgesteld, als waren zij wijsgeerige secten; diensgevolge is het somwijlen moeilijk genoeg zich van de eigenlijke toedracht der gebeurtenissen eene voorstelling te vormen. Dat evenwel de Phariseën, door de Schriftgeleerden vertegenwoordigd, onder Hyrcanus en zijne opvolgers deelnamen aan het staatsbestuur en dus ook zitting hadden in het Sanhedrin, mogen wij zonder bedenking uit de berichten van Josephus afleiden. Men lette bepaaldelijk op hetgeen daar voorkomt over de betrekking van Hyrcanus tot de Phariseën, wier leerling hij heet; over de vraag betreffende de straf van Eleazar, die hij hun voorlegt; over hunne zachtmoedigheid in het straffen (waarvan zij dus reeds toen de blijken hadden gegeven); over Hyrcanus' „afval” van de Phariseën tot de Sadduceën (*A. J.* XIII: 10, § 5, 6). Ook de raad van den stervenden Alexander, maar vooral de maatregelen zijner weduwe (I l. 15 § 5; 16 § 1, 2) verklaren zich dán het best, wanneer wij aannemen, dat de eerstgenoemde de Phariseesche Sopherim uit hunne ambten verdreven, dat daarentegen de laatste hen in eere hersteld en hun zeer grooten invloed ingeruimd heeft.

toegelaten, werden zij evenwel nooit weêr geheel uitgesloten: zelfs Herodes, die overigens alle reden had om hen te haten en te vreezen, waagde het niet hen volstrekt te weren (*Arch. Jud.* XVII: 2 § 4).

Overigens blijft hier nog menige onbeantwoorde vraag over. De samenstelling van het Sanhedrin der twee laatste eeuwen uit ἄρχιερείς, πρεσβύτεροι en γραμματεῖς moge wel en wetig zijn bewezen en zich historisch laten verklaren — wij weten nog niet, door hoeveel personen elk dier klassen gewoonlijk was vertegenwoordigd? hoe en door wie de Schriftgeleerden, die zitting namen, werden aangewezen? Josephus, die ons daaromfrent had kunnen inlichten, heeft niet goedgevonden deze bijzonderheden aan de vergetelheid te ontrukken ¹⁾. Wij kunnen zelfs niet beproeven, deze duisternis door gissingen op te helderen.

Daarentegen is het volkomen duidelijk, hoe wij ons het ontstaan der Talmudische schildering van het Sanhedrin hebben voor te stellen. Wat Geiger daaromtrent heeft opgemerkt, bevredigt volkomen. De Mischna en de Gemara zijn op schrift gebracht, lang nadat door den val van den Joodschen Staat de aristocratie haren invloed had verloren, in een tijd toen „de wijzen” of Schriftgeleerden oppermachtig heerschten. Hare opvatting van het verledene wordt geheel beheerscht door het tegenwoordige. Zij beschrijven het Sanhedrin ongeveer zoo als het, in de 3^{de} eeuw n. Chr. en later, bestond, of liever: zou bestaan hebben, indien er toen niet alleen eene Joodsche gemeente, maar ook een Joodsche Staat ware geweest. Zoo worden b. v. de mannen, die aan het hoofd van de scholen der wetgeleerdheid hadden gestaan, in de voorstelling der Talmudisten Nasi en Ab-beth-dîn van het Sanhedrin. Zoo nemen bij hen reeds vóór Jeruzalems val de Schriftgeleerden niet slechts den eersten rang

¹⁾ In het edict van Antiochus III (*Arch. Jud.* XII: 3 § 3) is sprake van οἱ γραμματεῖς τοῦ ἱεροῦ, die daar nog buiten de gerusia staan, maar toch zoo nauw met haar verbonden worden, dat men zich kan voorstellen, hoe zij, onder veranderde omstandigheden, daarin konden worden opgenomen. Ook de scholen der wetgeleerdheid behooren wij niet uit het oog te verliezen: hare hoofden waren zelfs de natuurlijke leidlieden van de Sopherim en als het ware aangewezen om hen, ook in het Sanhedrin, te vertegenwoordigen.

in, maar hebben zij zelfs in het staatsbestuur en in de rechtspraak ter nauwernood mededingers. Dit alles neemt natuurlijk niet weg, dat in de Mischna en in de Gemara zeer vele zuiver-historische trekken zijn bewaard gebleven. Zelfs ten aanzien van de bovengenoemde punten schemert hier en daar de werkelijkheid door de latere opvatting heen ¹⁾. Doch het kader, waarin die trekken moeten worden opgenomen, behooren wij van elders te ontleenen, om niet eene geheel onjuiste voorstelling te verkrijgen. Zelfs ten aanzien van kleinigheden kunnen wij niet genoeg op onze hoede zijn. Men is gewoon het als bewezen aan te nemen, dat het Sanhedrin steeds uit 71 leden bestond, 70 behalve den Nasi ²⁾. Doch van dit getal vinden wij buiten den Talmud geen spoor ³⁾. Uit onze voorafgaande beschouwing zouden wij evenmin opmaken, dat het Sanhedrin altijd even vele leden telde, als dat het gewoonlijk zóó talrijk was. Mogen wij nu toch in dit punt de Mischna volgen? Ons recht daartoe wordt meer dan twijfelachtig, wanneer wij zien, dat zij zich tot staving van haar bericht op *Num. XI* beroept. Doch al is hare bepaling meer dan een postulaat, al volgde zij in dit opzicht het bestaande, in geen geval zijn wij gerechtigd, om de gewoonte, die in de 3^{de} eeuw n. Chr. en wel op grond van *Num. XI* werd gevolgd, ook voor vroegere eeuwen, als vasten en steeds geldenden regel aan te merken, wanneer daartegen — gelijk hier werkelijk het geval is — bedenkingen bestaan.

Doch het schijnt onnoodig nog verder in bijzonderheden af te dalen. Zelfs deze ééne had onvermeld kunnen blijven, in-

¹⁾ O. a. in de voorkeur, aan Priesters en Levieten gegeven, Mischna *Sanhedrin* cap. IV § 2 (boven bl. 134 v.) en in het bericht ald. cap. VII § 2, dat een hoog gerechtshof, welks beslissing daar wordt medegedeeld, onkundig was, d. i. andere beginselen volgde dan die onder de leeraars der Mischna gangbaar waren — hetgeen bij onze beschouwing niets minder dan vreemd is. Andere uitspraken van den Talmud, inzonderheid over de *zugôth*, bij Geiger a. a. O. S. 116 ff.

²⁾ Twijfel daaraan ontdekte ik alleen bij Keil, *bibl. Archaeologie*, II: 259 n. 3, met wiens woorden ik ten volle moet instemmen: „schwerlich war die Zahl der Glieder zu allen Zeiten gleich und stieg wohl zu keiner bis auf Siebzig.”

³⁾ Tenzij men het bericht van Josephus, *d. B. J.* II: 20 § 5, als zoodanig mocht aanmerken: In Galilea aangekomen stelt hij 70 aanzienlijke mannen

dien ik haar niet — op gevaar af van te veel van uwe aandacht te vergen — toch had moeten bespreken. Mijne geheele beschouwing zou, namelijk, ineensstorten, wanneer ik mij niet sterk gevoelde, om haar te handhaven tegen de hypothese, die ten aanzien van *Num. XI* door Redslob ¹⁾ even aangeduid, maar vooral door ons medelid Dozy ²⁾ ontwikkeld is. Wat voor den laatstgenoemde hoofdzaak is — de gissing over de episode van Eldad en Medad, *Num. XI: 26—30* — kunnen wij hier met stilzwijgen voorbijgaan: zij is geheel onafhankelijk van de vraag naar den ouderdom van de pericope over de 70 oudsten (vs. 16—25); men kan die gissing aannemen, zonder dat daaruit volgt, dat de bedoelde pericope na de ballingschap is geschreven; men kan haar verwerpen, zonder daarom nog den vroegeren oorsprong van vs. 16—25 te erkennen. Daarentegen hangt de stelling, dat die verzen (16—25) in de 5^{de} eeuw v Chr. zijn ingeschoven om aan het Sanhedrin als het ware eene hogere goddelijke wijding te geven — met ons onderzoek ten nauwste samen. Moet zij worden beaamd, dan is tevens bewezen, dat het Sanhedrin toen, in de 5^{de} eeuw, bestond en wel zóó, dat de Jeruzalemsche Schriftgeleerden, de vermoedelijke interpolatoren, daaraan hunne onverdeelde sympathie konden schenken; dan ontvangt, met andere woorden, het Talmudische Sanhedrin een zóó krachtigen steun, dat het den strijd tegen de bezwaren, aan Flavius Josephus en het N. Testament ontleend, nog lang kan volhouden. Vergunt mij u zoo beknopt mogelijk aan te wijzen, wáárom ik dezen steun voor ingebeeld moet houden.

(τῶν μὲν γηραίων τοὺς σωφρονεστάτους) tot bestuurders van het geheele landschap aan; in elke stad spraken 7 mannen over de kleinere zaken recht; doch de belangrijke aangelegenheden en de halszaken werden door hen opgezonden naar Josephus en de zeventig. Doch *de vita sua* § 14 geeft hij eene andere voorstelling: de Galileesche overheden, samen omtrent 70 in getal (οἱ ἐν τέλει τῶν Γ. ὅσον ἐβδόμηκοντα πάντες), worden daar niet door hem gekozen, maar bestaan reeds bij zijne aankomst en ontvangen van hem een aandeel in de rechtspleging. Dit laatste bericht is vrij wat waarschijnlijker dan het eerste, maar verbiedt ons dan ook in dat Galileesche collegie eene copie te zien van het Jeruzalemsche Sanhedrin. Al kon het overigens als zoodanig gelden, dan zou daarmede nog niet bewezen zijn, dat het Sanhedrin steeds 70 + 1 leden had geteld.

¹⁾ *Die biblischen Angaben über Stiftung und Grund der Paschafeier*, S. 17 n.

²⁾ *De Israëliten te Mekka*, bl. 185 verv.

De samenhang tusschen het Talmudische Sanhedrin en *Num.* XI: 16—25 is onmiskenbaar en vordert in elk geval verklaring. Op zich zelf is het evenzeer mogelijk, dat de latere Joden hun Sanhedrin naar het voorbeeld, in *Num.* XI gegeven, hebben ingericht, als dat, omgekeerd, de pericope over de 70 oudsten geschreven is om het bestaande Sanhedrin te wijden. Doch de eerstgenoemde mogelijkheid wordt grooter, de tweede kleiner, naarmate het Sanhedrin blijkt jonger te zijn. Ons onderzoek nu deed ons daarvan geen spoor ontdekken vóór de 3^{de} eeuw v. Chr. Om zijn vroeger bestaan — waarvan de mogelijkheid moet worden toegegeven — als werkelijk te erkennen, behoeven wij derhalve duidelijke bewijzen. Met andere woorden: de gronden, waarop de erkenning van *Num.* XI: 16—25 als na-exilische interpolatie zal rusten, moeten stevig genoeg zijn om ook het — van elders niet bekende — feit, dat er in de 5^{de} eeuw een Sanhedrin van 71 leden bestond, te dragen. Beantwoorden zij aan dien eisch?

Veeleer blijkt aanstonds, dat de bedoelde pericope zich niet zoo gemakkelijk laat losmaken uit het verband, waarin zij voorkomt, en door meer dan één stevigen draad aan den Pentateuch is vastgehecht. De verzen 16—25 staan niet op zich zelve, maar hangen samen en met vs. 4—15, en met vs. 31—35: óók, naar mijn gevoelen, met vs. 26—30, doch deze — de episode van Eldad en Medad — laten wij rusten, om het onderzoek niet noodeloos ingewikkeld te maken. Op de eerste legerplaats na het vertrek van Sinaï — zoo luidt het verhaal — morren de Israëlieten over gebrek aan vleeschspijzen (vs. 4—9). Mozes, daardoor in verlegenheid gebracht, beklaagt zich bij God, dat hij niet in staat is geheel-alléén een zoo talrijk volk te besturen en aan deze zijne behoefte te voldoen (vs. 10—15). Het antwoord op die klachten is vervat in vs. 16—23: Mozes verzamele 70 mannen, op wie God een deel van den geest die op hem rust leggen zal, opdat zij hem helpen in het bestuur over Israël (vs. 16, 17); hij verkondige aan het volk, dat aan den wensch naar vleeschspijzen ruimschoots zal worden voldaan (vs. 18—20); die belofte zal worden vervuld, hoe ongerijmd zij moge schijnen (v. 21—23). Werkelijk worden nu de 70 oudsten rondom het heiligdom

verzameld en met den geest Gods bezielde (vs. 24, 25). Maar daarmee is het verhaal natuurlijk niet ten einde: er moet nog volgen, hoe God zijne toezegging aan het volk gestand deed — wat wij werkelijk lezen in vs. 31—34: eene groote menigte kwakkelen daalde neder rondom het legerkamp en werd door de Israëlieten ingezameld; doch terwijl zij ze nuttigden ontstond er onder hen eene plaag, waaraan velen stierven; deze is de oorsprong van den naam *Kibrôth Thaäva* (*graven der begeerlijkheid* of *gretigheid*), dien de eerste legerplaats na Sinäi droeg. Op de verklaring van dezen naam is het geheele verhaal aangelegd, want aanstonds in vs. 4 heet het: „en het vreemd gespuis dat in hun midden was *werd zeer begeerig* (הִתְאַוּ תַּאֲוָה)”. Na vs. 34 wordt het reisverhaal voortgezet in dezer voege: „van Kibrôth-thaäva trok het volk op naar Hazerôth enz.” — De conclusie is niet twijfelachtig: zijn vs. 16—25 na de ballingschap ingevoegd, dan ook vs. 4—15 en vs. 31—34, die daarvan de onmisbare inleiding en het onontbeerlijke slot uitmaken. Maar kán dit geheele verhaal jonger zijn dan hetgeen voorafgaat en volgt? Neen, want het wordt ondersteld in vs. 35 („van Kibrôth-thaäva trok het volk op” enz.), terwijl het daarenboven ondenkbaar is, dat de oorsprong van een zoo beteekenisvollen naam niet reeds zeer vroeg zal zijn verklaard. Die naam zelf is niet mede ingevoegd, want hij komt óók voor *Num.* XXXIII, in de lijst van de rustplaatsen in de woestijn (vs. 16, 17). Ja, in Deuteronomium (H. IX: 22) wordt op Israëls zonde bij Kibrôth-thaäva als op een bekend feit teruggewezen. Er ontstaat derhalve door de wegneming van *Num.* XI: 16—25 d. i. van *Num.* XI: 4—34 een hiaat — terwijl, indien die verzen waren geïnterpoleerd, door hunne verwijdering de natuurlijke samenhang zou worden hersteld.

Doch er is meer. Niet slechts het verhaal van het gebeurde bij Kibrôth-thaäva, ook de aanstelling der 70 oudsten zelve wordt elders in den Pentateuch ondersteld. Terecht is opgemerkt ¹⁾, dat de Deuteronomist H. I: 9—18 wèl bij voorkeur *Ex.* XVIII volgt, maar toch ook aan *Num.* XI eenige trekken ontleent. Zoo is o. a. de uitdrukking: „ik alleen kan u

¹⁾ Knobel, *Numeri, Deut. u. Josua*. S. 209.

niet dragen". (*Deut.* I: 9 verg. 12) uit *Num.* XI (vs. 14 verg. 17) overgenomen en buitendien nog enkele andere kenmerkende woorden ¹⁾. Dit heeft te grooter beteekenis, daar er niet de minste grond bestaat om het genoemde stuk van Deuteronomium aan den auteur van dat boek te ontzeggen — wiens spraakgebruik en schrijfrant daarin veeleer zeer duidelijk uitkomen.

Wellicht evenwel levert de pericope *Num.* XI: 16—25 zóó groote bezwaren op, dat wij, in spijt van dit alles, haar voor eene interpolatie moeten houden? Men noemt er eigenlijk slechts één: de pericope — zoo wordt beweerd ²⁾ — staat geheel op zich zelve; nergens elders wordt van dien raad der zeventig, die Mozes ter zijde stond, gesproken; volgens een ander verhaal in *Exodus* (H. XVIII: 21—26) had Mozes op aanraden van Jethro een groot aantal helpers benoemd en die over het volk gesteld als oversten der duizenden, der honderden, der vijftigen en der tien; zij moesten hem bij de rechtspleging bijstaan en alle geringere zaken zelve beslissen; dit is geheel iets anders dan de raad der zeventig; ook de Elohist kent dien niet, want volgens hem zijn het de twaalf stamvorsten, die in alle gewichtige aangelegenheden Mozes en Aäron ter zijde staan. — Wanneer de Pentateuch een aaneengeschaald verhaal behelsde en overigens van één hand ware, dan zou dit isolement van *Num.* XI: 16—25 ongetwijfeld de echtheid in verdenking brengen. Doch nu beteekent het weinig of niets. Het bewijst alleen — wat o. a. Ewald goed heeft ingezien ³⁾ — dat

¹⁾ Verg. Knobel a. a. O.

²⁾ Dozy t. a. p. bl. 186.

³⁾ Volgens hem behoort *Ex.* XVIII tot de overblijfselen van de oudste historische werken, die aan "het Boek der oorsprongen" (= de elohistische berichten) chronologisch voorafgaan; zoo ook *Num.* XI: 4—9; doch het vervolg van dit verhaal is deels aan het Boek der oorsprongen ontleend, deels afkomstig van "der dritte Erzähler", van dezen laatste met name de pericope over de 70 oudsten (*Gesch. d. V. I.* I: 84; II: 224). Knobel brengt *Ex.* XVIII tot het "Rechtsbuch", *Num.* XI: 4—35 tot het "Kriegsbuch", van welke beide geschriften hij, gelijk bekend is, "die Grundschrift" (= de elohistische verhalen) onderscheidt. Ook wanneer men zich de bijzonderheden in deze twee meeningen niet kan toeëigenen, zal men moeten erkennen, ^{1o} dat *Num.* XI: 4—35 tot de jahvistische of profetische verhalen behoort, die onmogelijk met de elohistische of priesterlijke één herkomst

die pericope een ander auteur heeft dan de overgrootte meerderheid der verhalen in Exodus en Numeri en bepaaldelijk een ander auteur dan *Ex. XVIII* en de elohistische berichten. Van den Schrijver, uit wiens pen *Num. XI* is gevloeid, is slechts een klein gedeelte van het vervolg des geschiedverhaals afkomstig ¹⁾: is het niet een onbillijke eisch, dat de raad der zeventig ook daar moest voorkomen? De Pentateuch bevat dan ook een aantal bijzonderheden, die daar even geïsoleerd staan als deze. Wij behoeven ze niet ver te zoeken. Die oversten der duizenden enz., die Mozes op raad van Jethro aanstelt, waar worden zij verder nog vermeld? Nergens dan in het historisch overzicht, waarmede het boek Deuteronomium begint (H. I: 9—18), waar, zooals wij reeds opmerkten, evenzeer op *Num. XI* als op *Ex. XVIII* wordt teruggewezen. Een tweede voorbeeld ligt nog nader bij. De 70 oudsten van *Num. XI* komen later niet weder ten tooneele; het is zoo. Maar wèl waren zij ons vooraf reeds even vertoond. Volgens *Ex. XXIV: 1, 9* ontvangt Mozes bevel om met Aäron, Nadab, Abihu en zeventig uit de oudsten van Israël den Sinaï te beklimmen, en doet hij dat inderdaad. Wie zijn die 70 oudsten? waar blijven zij? Zij verdwijnen spoorloos, tenzij men — wat ook om andere redenen hoogst waarschijnlijk is ²⁾ — hen weder vinde in *Num. XI*, of, met andere woorden, het bericht over hen in Exodus aan denzelfden auteur toekenne, van wien *Num. XI* afkomstig is.

kunnen hebben; ²⁰ dat het volslagen stilzwijgen van *Num. XI: 4—34* over de bijzonderheden, in *Ex. XVIII* (en XVI) medegedeeld, ons ten eenen male verbiedt deze verhalen aan één auteur toe te kennen.

¹⁾ Tot de jahvistische stukken van Numeri behooren H. XII; gedeelten van XIII, XIV en van XVI; stukken van H. XX, XXI; de geschiedenis van Bileam, H. XXII: 3—XXIV: 25; misschien enkele verzen in H. XXV, XXXII, XXXIII. Daarmede is natuurlijk niet gezegd, dat al die verhalen van één hand zijn, en wel van den schrijver van H. XI: 4—34; wèl vormen zij samen één groep, maar daarom zijn ze nog niet van één auteur. Doch al ware dit anders, toch zou het stilzwijgen over den raad der zeventig ons niet kunnen bevreemden. Wordt deze niet vermeld, evenmin is sprake van éénig ander collegie, dat het bestaan van dien raad uitsluit.

²⁾ Volgens Knobel zijn *Ex. XXIV: 1, 2, 9—11, 16, 17* aan hetzelfde geschrift ontleend als *Num. XI: 4—35*. Verg. zijn commentaar op de beide hoofdstukken.

Bedrieg ik mij niet, dan is hetgeen men als bezwaar tegen de pericope over de 70 oudsten inbrengt veeleer een krachtig bewijs voor haren hooger en ouderdom. Zij is veel te zelfstandig en te onafhankelijk om eene interpolatie te kunnen zijn. Haar auteur ignoreert ten volle en de oversten over duizenden enz. uit *Ex.* XVIII, en de twaalf stamvorsten van den Elohist. Hij laat Mozes met allen nadruk klagen, dat hij alleen den last van het bestuur over gansch Israël torschen moet (vs. 11, 12, 14 verg. 17). Zou een interpolator, die *Ex.* XVIII en de elohistische verhalen kende, zoo hebben kunnen schrijven? Had hij niet, al ware het slechts met een enkel woord, moeten aanduiden dat de raad der zeventig door die andere oversten niet overbodig werd gemaakt? — Ook in kleinigheden doet de Schrijver van *Num.* XI zich kennen als een onafhankelijk verhalen. In strijd met de meest gewone voorstelling in den Pentateuch plaatst hij het heiligdom, „de tent der samenkomst”, buiten het legerkamp, hetgeen, om redenen die ik elders heb aangewezen ¹⁾, reeds op zich zelf verbieden zou hem na de ballingschap te stellen.

Aan deze opmerkingen ten gunste van de betwiste pericope moet nog eene andere worden toegevoegd. Zij heeft — beweert men — de strekking om het Sanhedrin als het ware te wijden. Inderdaad, de 70 oudsten ontvangen een aandeel aan den geest Gods en worden daardoor geschikt om „met Mozes den last van het volk te dragen” (*Num.* XI: 17). Maar valt het niet evenzeer in het oog, dat de Schrijver er zich op toelegt om hunne minderheid te doen uitkomen? Uitdrukkelijk wordt gezegd (vs. 17, 25); dat God nam van den geest die op Mozes was en dat op hen legde. Wanneer dit heeft plaats gehad, dan „spreken zij als profeten”, maar — gelijk er aanstonds wordt bijgevoegd (vs. 25) — „daarna niet meer” (וְלֹא יִסְפְּנוּ) ²⁾. Zonderlinge wijding van het Sanhedrin, dat vooral in zijn eersten tijd al zeer weinig profetisch was en welks leden, om aan hunne roeping te beantwoorden, niet door oogenblikkelijke en straks weêr uit-

¹⁾ *Godg. Bijdragen* voor 1864 bl. 471.

²⁾ Ewalds opvatting van deze woorden (*Allerthümer*, S. 290 n. 1), volgens welke zij aanduiden dat de zeventig het *non plus ultra* der profetische rede bereikten, verdient alleen als curiositeit vermelding.

gedoofde geestdrift, maar door de blijvende eigenschappen van rechtvaardigheid, doorzicht en beleid zich moesten kenmerken! Dat men, zoekende naar een bewijs voor de goddelijke instelling van het Sanhedrin, zich tevreden heeft gesteld met hetgeen men vond in *Num.* XI, is begrijpelijk: de Pentateuch leverde niets beters op. Maar vreemd zou het mogen heeten, indien eene interpolatie *ad hoc* zoo weinig beantwoordde aan haar doel. Gaarne stem ik toe, dat wij, om *Num.* XI recht te verstaan, naar de strekking van dat verhaal moeten vragen. Doch ik geloof tevens, dat die strekking ons bepaaldelijk verplaatst in de profetische periode van Israëls geschiedenis, d. i. vóór de ballingschap. Het is den Schrijver te doen om het profetisme, om de aanwijzing van het verband tusschen Mozes en de profeten en van zijne meerderheid boven hen — een thema, dat ook elders in den Pentateuch en al aanstonds in *Num.* XII behandeld wordt ¹⁾. Het getal 70 is te gewoon, dan dat het eene bepaalde verklaring zou vereischen ²⁾; doch niets verhindert ons te stellen, dat het dient om de geheele caterva van Mozes' návolgers — want zoo beschouwt de Schrijver de profeten — aan te duiden.

Van deze gissingen wensch ik evenwel de kracht van mijn betoog niet afhankelijk te maken. Het was mij alleen te doen om de handhaving der ten aanzien van het Sanhedrin verkregen resultaten, die ik verder aan Uw oordeel onderwerp.

¹⁾ Verg. *Num.* XII: 1—8; *Deut.* XVIII: 15—22; XIII: 2—6; XXXIV: 10—12; ook *Ex.* XXXIII: 11; 18—23; XXXIV: 5 vv.; 29—35.

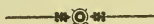
²⁾ Verg. behalve *Ex.* XXIV: 1, 9 ook *Ez.* VIII: 11. Hitzig teekent bij deze plaats aan (*der Proph. Ezech.* S. 60): „die Stellen 2 Mos. 24: 1 f. 4 Mos. 11: 16 f. lehren dass schon zur Zeit ihrer Abfassung, aus der Mitte der Geronten gewählt, ein Ausschuss von 70 Personen, eine Gerusie bestand.“ Gesteld dat dit moest worden toegegeven, dan zou uit *Ez.* VIII: 11 tevens volgen, dat die Gerusie reeds vóór de ballingschap zich had gevormd. Acht men dit (met Dozy bl. 187) minder waarschijnlijk, dan is wederom *Ez.* VIII: 11 een bewijs, dat uit de historische vermelding van zulk eene corporatie niet aanstonds tot haar bestaan ten tijde des auteurs kan worden besloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8^{sten} JANUARI 1866.



Tegenwoordig de Heeren: J. VAN LENNEP, L. J. F. JANSSEN,
A. RUTGERS, W. G. BRILL, M. DE VRIES, C. LEEMANS, P. J. VETH,
H. C. MILLIES, H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., J. E. GOUDSMIT,
N. BEETS, L. A. TE WINKEL, B. J. LINTELO DE GEER, A. KUENEN,
TH. BORRET, S. A. NABER, J. P. SIX, D. HARTING, J. C. G. BOOT.



De voorzitter heeft bericht ingezonden, dat hij door ongesteldheid verhinderd wordt de Vergadering bij te wonen. Bij afwezigheid van den onder-voorzitter neemt het oudste lid, de heer van Lennep, de leiding der Vergadering op zich.

Het Proces-Verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

Voor den wedstrijd in het vak van Latijnsche poëzie zijn vóór den 1^{sten} Januari vier stukken ingezonden, als: I. *Divi XL martyres Sebasteni*, onder de zinspreuk: *Unus accipit bravium. S. Paul.* II. *Antonius Santi frater Franciscalis atratus reconditis ossibus Dantis Aligherii XV. Kal. Nov. CIOIOCLXXVII rem enarrat*, waaraan de versen van Tibullus: *Quem referent Musae, vivet, dum robora tellus, Dum caelum stellas, dum vehet amnis aquas*, als motto zijn toegevoegd. III. *D. M. P. Hofmani Peerlkampii*, met de woorden uit Plautus Mercator: *haec si vobis lex placet, Ob senis hercle industriam nos aequumst ilare plaudere.* IV. *de Britannis*, met het devis: *et toto divi-*

sos orbe Britannos. Zij worden in handen gesteld van de Commissie van beoordeeling. De Secretaris verzoekt voor dit jaar ontslagen te worden als lid dier Commissie, omdat de dichters van twee der ingezondene versen door de postmerken aan hem bekend zijn en hij daarom als geen onpartijdig beoordeelaar zou kunnen beschouwd worden. Aan dit verzoek wordt voldaan en de Heer W. G. Pluygers tot mede-beoordeelaar benoemd.

De algemeene Secretaris heeft bericht ingezonden, dat door den Heer Mr. A. de Vries een welgelijkend portret van wijlen den Heer J. de Vries, lid van het Koninklijk Instituut, aan de Akademie ten geschenke is gezonden.

De Heer Rutgers brengt rapport uit over de Oostersche inscriptie, van welke eene photographische afdruk door het Bataviaasch genootschap aan de Afdeeling is gezonden met verzoek om over taal, schrift en inhoud inlichting te bekomen. Volgens opgave van den hoogleeraar Kern te Leiden is de taal nieuw-Tamil, met enkele sterke afwijkingen van de gebruikelijke vormen. Het stuk, aanvangende met de opgave van den datum, in de maand Margali van het jaar 1676, bevat het protocol van de onderhandelingen tusschen Egosi, den vorst van Tanjûr, als zaakgelastigde van den vorst van Vizâpur en de Oost-Indische compagnie, vertegenwoordigd door den gouverneur van Ceylon, Rijklof van Goens en twee bevelhebbers van Negapatam. Aan de O. I. Compagnie wordt vrije handel in Tanjûr verleend, eenige landstreken afgestaan, enz. De Commissie stelt voor haar rapport aan de direktie van het Bataviaasch genootschap te zenden en den Heer Kern openlijk dank te betuigen voor de uitstekende dienst aan de Afdeeling bewezen.

Op eene vraag van den Heer G. de Vries Az., of de Heer Kern niet behoorde uitgenoodigd te worden om eene woordelijke vertaling te geven, antwoordt de Heer Rutgers, dat die niet gevraagd was, en men te Batavia door het rapport genoeg ingelicht zou worden om de officiële vertaling in het archief te vinden.

De heer Millies, die niet verlangd had lid der Commissie te

zijn, acht zich evenwel geroepen om eenige opmerkingen te maken. Vooreerst heeft het hem bevreemd, dat het Bataviaasch genootschap de vraag om inlichting niet liever naar Madras heeft gezonden. De inscriptie zou daar gemakkelijk ontcijferd zijn geworden. Vervolgens brengt hij hulde aan de groote taalkennis van den Heer Kern, maar betwijfelt of de ontcijfering van het zeer zonderlinge schrift in alle opzichten juist is. Hem was het bij eene vluchtige inzage voorgekomen, dat het jaar 1677 of 1678 genoemd wordt. Hij stelt voor, dat de inscriptie in plaat gebracht en uitgegeven worde. Eindelijk noemt hij eenige werken, die de Commissie had kunnen raadplegen.

De Heer Rutgers vindt het ongepast, dat de Heer Millies, die geweigerd heeft lid der Commissie te zijn, in plaats van haar voor te lichten, nu na de lezing van het rapport met aanmerkingen voor den dag komt. Hij verdedigt de handelwijze van het Bataviaasch genootschap, daar voorzichtigheid gebod het onbekende stuk niet aan Engelschen in handen te geven, en komt met kracht op tegen den twijfel, geopperd tegen de juistheid der opgaven van den Heer Kern. Hij ontkent dat er eenige twijfel over de juiste lezing van jaar en maand kan toegelaten worden.

De Heer Millies antwoordt, dat hij wel verre van iets af te dingen op de dienst door den Heer Kern bewezen, diens talenten en taalkennis bewonderd en gehuldigd heeft en er zich in verheugt, dat Nederland nu ook een geleerde bezit, die Tamil verstaat en ontcijferen kan. Hij heeft het nu medegedeelde niet aan de Commissie geschreven, omdat hij oordeelde dat deze zijne voorlichting noch behoefde noch begeerde.

De Heer Veth voegt bij het gesprokene de opmerking, dat tijdsgebrek het raadplegen van andere schrijvers als Valentijn belet heeft, maar dat deze reeds voldoende was om de opgaven van den Heer Kern te bevestigen.

De Heer Janssen deelt, tot voortzetting van zijne vroegere archaeologische mededeelingen, berichten mede: 1°. over de grondslagen en andere overblijfselen van eene Romeinsche villa, op den akker Herkenborg te Meersen, in Limburg, welke onder

leiding van den Heer Habets in den vorigen zomer zijn opgegraven, terwijl de gevonden voorwerpen bewaard worden in het landhuis van den eigenaar Baron de Cortenbach aldaar. De spreker laat een door hem geteekend plan der grondslagen zien. 2°. Over de ontdekking van oudheden bij den bouwval van het kasteel te Valkenberg, die volgens berichten in dagbladen van Romeinschen en Karolingschen tijd zouden zijn. Een nader onderzoek heeft den spreker en den Heer Guillon van Roermond overtuigd, dat die ontdekking in de stad Valkenberg heeft plaats gehad en dat de gevonden voorwerpen niet hooger dan de zestiende eeuw opklimmen. 3°. Over de bij Wijhe in Overijssel gevonden oude houten putten. De spreker ontving eene naauwkeurige mededeeling van den Baron F. A. W. van Knobelsdorf aldaar met een plan en teekening van een der putten. Tot toelichting en vergelijking verwijst hij op dergelijke putten vroeger hier te land, en wel bij Katwijk-buiten, Noordwijk-binnen, op Arentsburg onder Voorburg en te Nijmegen gevonden. Hieruit blijkt, dat zij tot den Romeinschen en Franschen tijd moeten gebracht worden.

De Heer Leemans voegt aan het gesprokene een en ander toe naar aanleiding van de twee putten op Arentsburg, die hij zelf opgemeten en afgeteekend heeft, en verklaart zich bereid om zijne aantekeningen daarover aan den Heer Janssen mede te deelen.

Deze zal zijne mededeeling later aanbieden voor de Verslagen.

Het woord is aan den Heer van Lennep. Deze betreurt het, dat de bewerkers van het Nederlandsch Woordenboek in vele woorden eene N hebben ingeschoven, waar die letter niet moet geduld worden. De grond, waarop die letter wordt toegelaten, dat men daarin namelijk een meervoud moet zien, wordt door hem verworpen en in een aantal voorbeelden aangetoond, tot welke ongerijmdheden en willekeurige veranderingen diè stelling leiden zou. Dat meervoud bestaat alleen in zulke samengestelde woorden, die bij scheiding het voorzetsel *van* vorderen, geenszins in al de anderen, wier aantal veel grooter is. In dezen dient het eerste lid slechts om de hoedanigheid van het tweede

te bepalen, en daarin behoort geen N geschreven te worden, tenzij die in enkele gevallen door de welluidendheid gevorderd wordt. De spreker heldert dit met eene menigte voorbeelden op, beroept zich op het gezag onzer beste schrijvers en op het gebruik in verwante talen, en vreest, dat al die Ns aanleiding zullen geven tot eene slechte uitspraak onzer taal.

De Heer te Winkel bespreekt eenige der gewraakte samenstellingen, en geeft eenige regels op, die bij de toelating der N door hem gevolgd worden. Hij geeft de geruststellende verklaring, dat de *koekenbakker* in een *koekbakker* herschapen is, en zou nog over meer woorden gehandeld hebben, als de Heer van Lennep hem niet had verzocht, de zaak nog eens ernstig te overwegen, waartoe hij zijne bijdrage gaarne afstaat.

De Heer M. de Vries erkent het moeilijke van het onderwerp, maar wijst op de noodzakelijkheid voor de bewerkers van het Woordenboek om een besluit te nemen. De vergelijkende taalstudie leert, dat oorspronkelijk in samengestelde woorden geen meervoud in de samenstelling bestaat; maar men mag naar zijne meening de taalgeleerdheid niet als regel voor de spreektaal aannemen. Om het recht van het meervoud in de samenstelling te betoogen, wijst hij op de bedoeling bij het gebruik. Wij vragen niet naar het algemeen gebruik van het woord, maar of een zaak voor één of meer voorwerpen dienstig is. Daarbij is de algemeen aangenomen uitspraak geëerbiedigd, b. v. in *boekverkooper*; alleen waar de uitspraak wankelt of onzeker is, was het noodig eene beslissing te nemen. Wat de vrees van den Heer van Lennep betreft, dat de N de uitspraak zal bederven, verklaart de spreker dat dit dan niet aan de spelling, maar aan de schoolmeesters zal te wijten zijn. Hij noodigt den Heer van Lennep uit om zijn stelsel in vaste regels te brengen.

De discussie wordt hierbij afgebroken, om in de volgende Vergadering hervat te worden.

De heer Six biedt namens den schrijver den Heer R. Stuart Poole vier stukken aan, getiteld: *the Coins of the Ptolemies*.

De Heer Leemans meldt, dat bij de Commissie voor de over-

blijfselen der oude vaderlandsche kunst eene mededeeling ontvangen is over het plan tot slooping van een der oude vestingtorens te Maastricht, in de nabijheid van de St. Maartenskerk. Volgens het oordeel van een zeer bevoegden beoordeelaar zou het verlies van dien toren, vroeger tot kruidmagazijn gebruikt, zeer te betreuren zijn, daar hij zoowel uit een geschied- als oudheidkundig oogpunt de meeste belangstelling verdient. Men vreest, dat de tijd voor de slooping zeer aanstaande is. De Heer Leemans weet geen beter middel om zulks te verhoe- den dan om de zaak hier ter sprake te brengen. De Afdeeling besluit den wensch tot behoud van dien toren in het verslag der zitting op te nemen.

De Vergadering wordt daarop gesloten.

R A P P O R T

OVER EENE

OOSTERSCHE INSCRIPTIE.

UITGEBRACHT DOOR

A. RUTGERS en P. J. VETH.

Door de Akademie van Wetenschappen is in handen Uwer Commissie (waarvan echter de Heer Millies zich geëxcuseerd heeft) gesteld de photographische afdruk eener beschrevene zilveren plaat, die te Batavia bewaard wordt en wier inhoud tot nu toe onbekend was.

Het is bij den eersten oogopslag duidelijk, dat het daar gebruikte schrift Tamil is en daardoor werd het reeds terstond zeker, dat de inhoud daarvan door de beide overblijvende leden niet konde worden opgegeven. Toch hebben zij zich aan den hun opgedragen last niet onttrokken. Te Leiden was juist in dien tijd Dr. Kern als Hoogleeraar in het Sanskrit in functie getreden en, ofschoon het Tamil licht evenveel verschilt van het Sanskrit, als het Engelsch van het Latijn, deed de uitgebreide taalkunde van den onlangs uit Benares teruggekeerden Hoogleeraar de hoop opvatten, dat hij ook met deze taal niet onbekend zoude zijn.

De uitkomst heeft die hoop gerechtvaardigd. Met bereidwilligheid heeft hij die taak op zich genomen en het is *zijn* duidelijk, beknopt en bepaald rapport, dat wij in zijn geheel, zoo als het door hem gegeven werd, de eer hebben U aan te bieden. Het luidt als volgt:

De taal van de zilverplaat is *Kodun-Tamil*’, d. i. plat-Tamil’, beter gezegd Nieuw-Tamil’, zoo geheeten in tegenstelling tot het *Sen-Tamil*’, d. i. Klassiek-Tamil’, beter gezegd Oud-Tamil’. In enkele punten, vooral in de schrijfwijze, wijkt de taal van ons stuk af van de gewone, niet alleen zooals die tegenwoordig gangbaar is, maar ook van die, welke in den tijd waarvan het stuk dateert, algemeen gebruikelijk was. Zoo vindt men steeds hier geschreven *pir’am* voor *pur’am* „zijde,” zoo wisselt de werkwoordelijke uitgang *-ir’adu* af met het ongebruikelijk *-ur’adu*, enz. Gedeeltelijk zullen deze en dergelijke eigenaardigheden wel toe te schrijven zijn aan louter slordigheid, want het stuk is zeer slecht in stijl, grammatica en spelling, maar anderdeels kunnen het gewestelijke eigenaardigheden zijn. Er is, over het geheel, zou ik zeggen, in de spelling en in de keuze van woorden, eene toenadering te bespeuren tot het Telugu.

Het stuk opent met den datum, waarvan ik hier de transcriptie geef:

௧௬௭௬	௬௦௦௬	௬௦௬	௨௬
(1000 6×100 7×10 6)	āṇḍu	Nala	(vr.)
1676	jaar	Nala	varshe
			jaar

௩௬௬௬௬௬

Mārgal’i

m.

(māsi)

Nov. Dec.

maand.

Dat is: „In den jare 1676, in het (Jupiter)jaar Nala genoemd, in de maand Mārgal’i *).” Ook de dag (*tithi*) is opgegeven, doch ik ben niet volkomen zeker, welke bedoeld is. Het teeken is ௩[௩. = *tithi*]. Dit lijkt het meest op ௩ = 3, en wijkt zooveel af van de andere negen cijfers, dat we mogen aannemen, dat werkelijk de 3^{de} dag gemeend is.

De jaartelling is de Christelijke. Zulks staat er niet uitdrukkelijk bij, maar dat was ook niet noodig, omdat uit de bijvoeging van het Jupiter-jaar Nala blijkt welke jaartelling men bedoelde. In zuidelijk Indië gebruikt men anders de

*) Het grootste gedeelte valt in onze maand December.

Çaka-jaartelling, beginnende 78 na Chr., maar het jaar 1676 der Çaka-jaartelling kan niet zamenvallen met het Jupiter-jaar Nalā. Men telt in Indië behalve naar zonnejaren, ook naar Jupiter-jaren, waarvan elk ongeveer 12 jaar lang is. Vijf van die Jupiter-jaren vormen een Jupiter-cyclus, die dus ongeveer 60 jaar duurt. Elk van die 60 jaren heeft een bijzonderen naam. Het bovenvermelde jaar Nalā viel de laatste maal in 1856; rekent men nu $3 \times 60 = 180$ jaar terug, dan komt men tot 1676, juist den datum van onze plaat. Niet alleen uit het bijgevoegde Jupiter-jaar, blijkt het, dat de Christelijke jaartelling bedoeld is, maar ook uit den inhoud van de plaat zelve. Daarin toch is vervat het protocol (*vibaram*) van de onderhandelingen (*vārtteippādu*) tusschen een inlandsch vorst en de Hollandsche Oost-Indische compagnie (*Ulānda-uttama-kumbaṇi* „de verhevene Hollandsche compagnie”). De inlandsche vorst is zekere *Egosi* *) Mahārāja †), die zich betitelt als landvoogd of zaakgelastigde van wege den Sahib Pādishā van Vízāpur (ook Vizeiyapur, i. e. *विजयपुर* gespeld); voorts noemt hij zich vorst, en districtshoofd van Tanjūr.

De andere partij is de Hollandsche compagnie, vertegenwoordigd door den Luitenant-gouverneur §) van Indië, den hoog-Edelen (*usur*, verbasterd uit het Arab. *huzūr*) Raadsheer **), Gouverneur (*kuvar'a-ṇador*) te land en ter zee van Ceylon, de kust van Coromandel en Madura, Sinjeur (*Siññor*) Admiraal (*Amerāl*) Mahārāja Rijklof van Goens (*r'ikkaloppuvangūnsu*),

*) De naam is mij niet van elders bekend. Het laatste gedeelte van het woord schijnt het in Mahratsche eigennamen zoo veelvuldig voorkomende *oji* of *oḷi* te wezen, b. v. in *Nāgoji*, *Bhattoji*, enz. Het eerste gedeelte schijnt mij toe een verkorting te zijn, b. v. uit *Ekanātha*, of iets dergelijks. Derselfde persoon, die *Nāgoji* genoemd wordt, heet ook *Nāgeça* *).

†) Mahārāja is een zeer rekbare titel; het komt zoowat overeen met ons Prins, maar dit laatste klinkt iets voornamer in onze ooren dan Mahārāja.

§) In het oorspronkelijke staat Klein-Generaal (*sinna-sennerāl*), zeker ter onderscheiding van den Gouverneur-Generaal, die te Batavia zetelde.

**) In het oorspronkelijke *tūnei talavan*, eene benaming voor eerste ministers of leden van de koninklijken raad.

*) Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, V. 1, blz. 4, noemt dezen vorst Egoschirascha, en kent hem den titel toe van Naik van Tausjouwer (Tanjūr). Hij overleed in 1713. P. J. V.

dan de Groot-bevelhebber van Negapatam (*nāgapattanam*) Sinjeur Pieter (*Pittiru*). Worver (?) *), dan de Klein-bevelhebber Sinjeur Thomas (*tomāsu*) Van der o, (?) beide Raadsheeren †).

De hoofdbepalingen van het verdrag (*oppandam*) komen hierop neêr, dat de dienaren en handelaars der Hollandsche Oost-indische compagnie vrijelijk toegang zullen hebben tot het gansche district van Tanjûr, en daar handel mogen drijven; dat eenige stukken land, naauwkeurig in de oorkonde gespecificeerd, in de nabijheid van Negapatam, aan de compagnie zullen afgestaan worden, tegen uitbetaling van een zekere som; de betaling zal geschieden in bepaalde termijnen, in het stuk opgegeven. Verder regeling van de waardij eeniger muntspeciën. Voorts zal de Compagnie, zonder molestatie, de in verval geraakte factorij §) te Karikal, benevens de belendende pakhuizen (*kittangugal*) mogen herstellen.

Het verdrag zal, volgens afspraak, gegrift worden op een zilveren plaat.

Dit is in het kort hetgeen de oorkonde behelst.

Met dit rapport meenen wij te hebben voldaan aan de bedoeling, waarmede dit stuk in onze handen gesteld was en vertrouwen, dat men te Batavia, vanwaar de vraag is uitgegaan, hiermede volkomen voldaan zal zijn. Wij oordeelen dat Dr. Kern openlijk dank verdient voor de bereidwilligheid, waarmede hij ons heeft ingelicht.

Leiden, 7 Jan. 1866.

*) Het kan ook *Wowâ* gelezen worden; er of *â* zijn in het Tamil-schrift niet te onderscheiden.

†) Uit Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indië*, V. 1, blz. 6, blijkt, dat van 1674 tot 1681 Pieter Vorwer opperhoofd was van Negapatam en van 1674 tot 1679 Thomas van Rhee tweede op dit kantoor. Dit zijn dus vermoedelijk de bedoelde namen. Dezelfde schrijver leert ons, *ibid.* blz. 363, dat Rijklof van Goens de Jonge, Extraordinair Raad van Indië, van 1675–1679 Landvoogd was van Ceylon.

P. J. V.

§) In het oorspronkelijke staat *pettiri-vîdu*. Het woord *vîdu* is, de gewone term voor „huis,” in ’t algemeen. *Pettiri* zoekt men in de Woordenboeken te vergeefs. Doch het komt zoo dicht bij *factorij*, als de aard van het Tamil toelaat; en de bijvoeging van „pakhuizen” maakt het meer dan waarschijnlijk, dat het Europeesche woord *factorie* bedoeld is.

OUDHEIDKUNDIGE ONTDEKKINGEN

IN

N E D E R L A N D *).

BIJDRAGE VAN

L. J. F. JANSSEN.

I.

ONTDEKKING VAN DE GRONDSLAGEN VAN EEN ROMEINSCH GEBOUW TE MEERSSEN, BIJ MAASTRICHT.

Gelijk vroeger te Ravensbosch (bij Valkenberg) en te Rondebosch (bij Houthem), zoo werden in de lente van 1865 op den Herkenbergh (bij Meerssen) grondslagen en andere overblijfsels van een romeinsch gebouw ontdekt. Als ontdekker daarvan maakte zich aan mij bekend de Heer J. Habets, priester te Bergh Ter Blijt, bij Meerssen, die mij tevens voorstelde om tot onderzoek over te komen en er voor rekening van den lande opgravingen te laten bewerkstelligen. Nadat hierop mijnerzijds zoo gunstig mogelijk geantwoord was, ontving ik van denzelfde de mededeeling, dat de eigenaar van den akker, waarop de fondamenten ontdekt waren, Baron R. de Lambertsen van Cortenbach (Belg van geboorte en woonplaats) het voornemen had opgevat om zelf de opgravingen voor zijne rekening te nemen, en wel onder toezigt van den Heer Habets, en dat de werkzaamheden tegen den herfst een aanvang zouden nemen. Hierdoor verviel, even als vroeger bij de ontdekkingen te Rondebosch, de gelegenheid om dezerzijds

*) Vervolg van D. VIII. bl. 22.

bij die opgravingen mede werkzaam te zijn. Intusschen meende ik toch kennis te moeten nemen van hetgeen bij die gelegenheid voor de vaderlandsche oudheidkunde belangrijks aan het licht mogt komen, en, even als vroeger te Rondebosch, het terrein en opgravingswerk te moeten gaan verkennen; te meer, omdat het in naauw verband stond met onderzoekingen, vroeger door mij in het nabijgelegen Ravensbosch en elders in de Provincie Limburg gedaan.

Vergezeld van den geachten Roermondschen oudheidkundige Ch. Guillon, begaf ik mij den 18 Oct. 1865 derwaarts, en het mogt ons beiden gelukken, na twee herhaalde bezoeken uit Valkenberg aan den Herkenbergh gebragt te hebben, een voldoende overzicht over die ontdekking te erlangen. De opgravingen waren toen voor het grootste gedeelte afgelopen en, tijdelijk althans, gestaakt; maar de ontdekte grondslagen lagen bloot, en de vervoerbare voorwerpen, die men gevonden had, waren naar Meerssen overgebragt, naar een landgoed van voormelden Heer de Cortenbach, waar zij in eene kamer zorgvuldig waren geborgen, en ons door den Burgemeester der gemeente, tevens opzigter over dat landgoed, met de meeste heuschheid vertoond werden. Gemeld landgoed is de voormalige abdij van St. Gerlach, waaraan sedert de oudste tijden ook de akker Herkenbergh toebehoord heeft.

De ligging van den akker, eertijds bosch, nu bouwland, is zeer bekoorlijk. Men heeft op die hoogte, die zuidelijk zacht glooiend afhelt, vër strekkende gezichten, ter eene zijde naar Maastricht, ter andere naar Valkenberg, en zuidwaarts in het fraaije Geul-dal, met zijne groene beemden en donkere bosschen, waarbij de gele mergelrotsen treffend afsteken. Ik behoef niet te zeggen, dat zulk eene lokaliteit voor eene *villa* zeer goed gekozen was.

De akker echter onderscheidde zich van den belendenden akker door niets dan door eenige sleuven, p. m. 2 el breed en diep, die er tot nasporing van de rigting der fondamenten in gegraven waren en die elkaâr hier en daar regthoekig kruisten. Zoo waren er over eene uitgestrektheid van p. m. 300 el fragmentarische muurfondamenten blootgelegd van een vrij groot gebouw; te zamen ruim 30 stuks, die oorspronkelijk hadden

gediend tot verschillende kamers, die vierkant en langwerpig vierkant van gedaante waren. De oriëntering van het gebouw was zuidwestelijk en noordoostelijk, zooals de romeinsche villa's, althans buiten Italie, blijktens de gevonden overblijfselen, veelal gelegen waren; terwijl dan het front en de ingang, in het zuidwesten gelegen zijnde, beschermd waren tegen de noordoostelijke winden.

De ontdekte fondamenten hadden bijna alle dezelfde breedte, te weten van 62 duim, immers niet daarboven, en zij bestonden uit mergelblokken, die van verschillende grootte en vierkant of langwerpig vierkant van vorm waren. Naar deze fondamenten te oordeelen schenen de buitenmuren aan de noordwestelijke en aan de zuidoostelijke zijde p. m. 50 el lang geweest te zijn. Tusschen de kamers, waarvan er een 12 el lang en 3 breed geweest was, hadden zich zeer kleine vertrekjes bevonden, van slechts 2 tot 4 el middellijn. Het best bewaard was de grondslag en de vloer van een klein vertrek, dat tot badkamer scheen gediend te hebben; het was langwerpig vierkant, 9.78 el lang en 3.25 el breed, en sloot aan drie zijden halfcirkelvormig, terwijl aan de vierde zijde (de zuidwestelijke) zich twee kleine reservoirs aansloten die, als vleugels van den ingang, 1 el lang en 35 duim (van binnen gemeten) breed waren, en ons toeschenen tot bewaarplaatsen van het in den *alveus* te leiden badwater gediend te hebben. De bevoering of grondslag van dit badkamertje, of dezen *alveus*, was zoo hard als portlandsche cement, en bovendien zeer glad geslepen of gepolijst; zij bestond van boven uit fijne *testa contusa*. Bij de uitspringende halfcirkels zag men nog overblijfsels van een wand van de badkóm, op wier rand of boord de badenden konden gezeten hebben. Maar voor meer dan twee personen te gelijk, was in dit bad geene ruimte geweest. Tot bevestiging dat het een badvertrekje geweest was, kon de ontdekking dienen, dat daarin, of zeer dicht bij, een reliëf gevonden was, dat zwemmenden of badenden voorstelde. Wij zagen dit op het voormelde landgoed te Meerssen, doch het was geschonden en onvolledig. Het was eene kalksteen vierkante plaat, waarop, in reliëf, het hoofd van een zwemmenden of badenden man gezien werd, wiens lijf onder de golven verborgen

was; en tegenover hem, aan de overzijde, eene afgebroken hand en een arm van een tweeden zwemmer, naar het scheen, die zich ergens op steunde. Op een ander fragment was nog een afgebroken mansbeen overig; een en ander op $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{5}$ levensgrootte. In hetzelfde vertrek was ook gevonden, een kleine pyramiede van mergelsteen, slechts 30 duim hoog, en welligt tot opzetsel en versiering van een boog of kolommetje gediend hebbende. Niet minder belangrijk was de ontdekking ter zelfder plaats van een korinthisch kapiteel van eene kolom, van witten zandsteen; eene steensoort die, gelijk men mij verzekerde, de steengroeven van het niet ver verwijderde Herzogenrade thans nog opleveren. Aan dat kapiteel zat nog een klein gedeelte der afgebroken schaft, met eene gordellijst van 3 duim breedte. Het kapiteel was niet minder dan 50 duim hoog en van zulk eene zuivere, schoone en fraaije bewerking, dat het den eersten romeinschen keizertijd geene oneer zou aandoen. Het had vermoedelijk aan eene der kolommen van een corridor, peristiel of dergelijke behoord. Aangezien de afmetingen er van bijzonder groot waren (de schaft had de middellijn van 45 duim), vooral in vergelijking met den betrekkelijk kleinen omvang en ligten bouw van het huis tusschen welks puin het gevonden werd, zou men bijna vermoeden dat het van eene andere, grootere en oudere en romeinsche constructie afkomstig, en misschien gebruikt was tot voetstuk van een standbeeld of dergelijke.

Ook dit stuk bevond zich reeds op het genoemde landhuis te Meerssen. Daar troffen wij voorts hoofdzakelijk de volgende, ter zelfder plaats opgegravene overblijfselen aan.

Van aardewerk: eenige platte dakpannen, gebogen geut- of nokpannen en vloertegels, op eene van welke laatste de stempel van den fabrikant, M H Fecit, ingedrukt stond *). Voorts bestond het aardewerk grootendeels uit fragmenten en scher-

*) Na onze mededeelingen in de Akademie, verscheen van den Heer Habets eene *Notice sur quelques marques de potiers trouvées à Meerssen, près de Maestricht*, in het *Bulletin du cercle archéologique de Mons* (1866), waarin hij dezen stempel, en ook andere door ons opgeteekende fabriekstempels vermeld en eenigzins toegelicht heeft. Wij verwijzen daarnaar te eer, omdat onze lezingen *somwijlen* van de zijne verschillen.

ven van potten, schotels, borden, kommen, kannen en kruiken van verschillenden vorm, verschillende fijnheid en kleur. Tusschen deze bevonden zich slechts een paar volledige schoteltjes en een kommetje van *terra sigillata* en enkele fragmenten met beeldwerk in reliëf. Op een der schoteltjes stond de fabrikantenstempel ANSTIVIM, d. i. *Anstivi manu* *); op het voetstuk van een ander stond DONATIM, d. i. *Donati manu*.

Op een fragment van eene schaal bevond zich een stempel, die vrij onduidelijk was, deels wegens twee verkeerd gesneden letters, deels ook misschien wegens eene herstempeling; — wij lazzen VBBRA. Op een ander fragment, kennelijk van denzelfden stempel, was nog slechts het begin van dit opschrift overig; het luidde VBR †). Op een ander fragment las men CAIVS *Fecit* §); op nog een ander MEVIO*fficina*. Op den rand van het fragment eener schaal stond in smalle, gerekte en gebrekige letters, SATVRNINI, in dier voege verkort, dat de letters I met de voorafgaande N verbonden waren.

Op den rand van een geschonden bordje van *terra sigillata* stond in cursiefschrift *Adalis*; welke lezing echter eenigzins onzeker is, omdat bij het begin wel een of twee letters konden weggebroken zijn **). Het was daarin gegrift met een scherp werktuig, nadat de aarde reeds gebakken was.

Van been: een dun plat schijfje, waarop aan de ééne zijde ingekrabd was: BM en VA, en aan de andere zijde NAX, naar het scheen; denkelijk had het bij een spel, of als toegangsmerk tot het tooneel gediend; men vergelijke over soortgelijke schijfjes de *Annali dell' Instit. d. Corr. Arch.* XX. p. 280 en Overbeck, *Pompeji* (2^e Ausg.) I, 160, en vooral

*) Daar de tweede letter (N) meer op eene dubbele i (II) dan op eene N geleek, las de Heer Habets t. a. pl. AIISTIVIM, d. i. *Aestivi* of *Aistivi manu*.

†) De Heer Habets meende t. a. p. dat de eerstgenoemde stempel den naam van VRBANVS bevatten zou.

§) De Heer Habets l. c. las GAIVS.

**) De Hr. Habets l. c. las DOLIIS. Dezelfde heeft l. c. nog de volgende, door ons niet geziene, merken medegedeeld, die dus waarschijnlijk eerst na ons bezoek aldaar gevonden zijn: CAR, misschien CAR*pus*; CR....., denkelijk CR*escens* en OR, misschien VictOR.

Wieseler, *Commentatio de tesscris eburneis osseisque theatralibus quae feruntur*, I. Götting. 1866, 4^o. *). Hier komen ook in aanmerking verscheidene beenderen, waaronder de schedel van een' jongeling of jongen man, gevonden onder steenen en puin aan den zuidwestelijken ingang, ter plaats waar men vermoedde dat de ingangsdrempel gelegen had. De wijze waarop het lijk daar was bijgezet, liet geen twijfel over, dat het uit den romeinschen tijd afkomstig was.

Van glas: vele brokstukken van vierkante flesschen, voor wijn en welriekende oliën; alsmede kleine ronde schijfjes van groene en witte pâte, zoogenoemde stemsteentjes, maar die deels tot spel en deels tot versiering van gordels of dergelijke zullen gediend hebben.

Van metaal: twee bronzen schrijfstiften (*stili*) en een fragment van eene derde; een bronzen reukdoosje, om aan den hals gedragen te worden; twee bronzen ooren van vazen, het ééne met een leeuwenkop versierd. Voorts eene menigte ijzeren bouten, spijkers en ander fragmentarisch en zeer geoxydeerd ijzerwerk. Eindelijk, vier muntjes: van Vespasianus, Trajanus en Hadrianus.

Ofschoon uit dit alles te zamen vrij duidelijk bleek, dat deze bouwvallen tot eene romeinsche *villa* behoord hadden, waarvan het front naar de geulzijde toe gestaan had, zal men het onderzoek naar de oorspronkelijke bestemming der verschillende vertrekken eerst met vrucht kunnen voortzetten, wanneer de opgravingen geheel zijn afgelopen. Zij zijn sedert ons bezoek aldaar voortgezet, en men heeft nog eenige andere grondslagen van muren gevonden, waarvan de Heer Habets ons onder het afdrukken dezer welwillend mededeeling heeft gedaan. Daarmede konden wij den platten grond van het gebouw, door ons ter plaatse opgenomen, nog eenigzins aanvullen. Gemelde Heer zal zeker na den geheelen afloop der opgravingen over deze ontdekking uitvoerig verslag uitbrengen, vergezeld van een volledigen platten grond. Hij heeft reeds bij voorraad, behalve in het genoemde *Bulletin Archéologique* van Mons, in het *Bulletin* van het Limburgsche Oudheidkundige Genootschap, op deze

*) De opschriften van het schijfje zijn bij Habets l. c. niet vermeld.

ontdekking gewezen, en de meening geuit, dat het gebouw zeer oud en reeds onder Hadrianus door invallende barbaren verwoest zal zijn geweest; en zulks vooral, omdat er geene latere munten dan van Hadrianus gevonden zijn. Dit laatste komt ons intusschen voor geen sterke grond voor die meening te zijn, omdat er slechts zeer weinige, slechts vier, munten gevonden zijn, en omdat het zeer dikwijls bij het opgraven van oude romeinsche constructiën is opgemerkt, dat nevens munten uit het hoogere rijk er ook uit het lagere werden aangetroffen. Ook komt het ons niet zeer waarschijnlijk voor, dat reeds onder Hadrianus dit gebouw door een inval der barbaren zou verwoest zijn, omdat de slooping blijkbaar zoo volledig is geweest, dat bijna al het materieel, het zwaarst vervoerbare niet uitgezonderd, naar elders versleept is, zeer waarschijnlijk om aan andere bouwwerken gebruikt te worden, en dit zou men in dien vroegen tijd van barbaren, hetzij Germanen of Galliërs, kwalijk durven veronderstellen. Eer zou ik vermoeden, dat die verwoesting en slooping in later tijd, b. v. in de III^e eeuw, had plaats gehad, toen germaansche volksstammen zich reeds gedeeltelijk onder den naam van Franken verbonden hadden en de door de Romeinen aan Rijn en Nedermaas bezeten streken innamen; toen b. v. onder Galliënus (259—268), zoo als de geschiedenis meldt, de „civitates trans Rhenum — — a barbaris occupatae” werden; zie Mommsen's uitgave van de lijst van het rom. rijk enz. in de *Jahrbb. des V. v. Alt.* XXIX, 10. Doch ook dit is niet meer dan een bloot vermoeden.

Te Meerssen vernamen wij nog van den burgemeester, dat de eigenaar van een akker, genaamd de Putsteegh, slechts eenige minuten westelijk van den Herkenberg verwijderd, daar mede oude romeinsche grondslagen ontdekt had en voornemens was deze in de lente van 1866 te doen opgraven. Met nieuwe belangstelling zien wij de uitkomsten dier opgravingen te ontmoet. Dit zou dan reeds het vierde romeinsche gebouw zijn, tusschen Maastricht en Valkenberg, aan de romeinsche heirbaan gelegen, waarvan de grondslagen ontdekt zijn.

II.

FRANKISCHE EN ROMEINSCHE WATERPUTTEN, TE WIJHE, KATWIJK,
NOORDWIJK, NIJMEGEN EN VOORBURG OPGEGRAVEN.

Wijhe. De nieuwsbladen bragten voor eenige dagen de tijding, dat dicht bij Wijhe, bij gelegenheid van het graven van bermslooten, oude houten waterputten ontdekt waren. Reeds vóór dit openbaar berigt was mij de ontdekking welwillend medegedeeld door den Heer Baron van Knobelsdorff, op den huize Gelder, dicht waarbij de ontdekking had plaats gehad. Deze Heer had daarbij tevens den wensch uitgedrukt, dat ik mogt overkomen, om het ontdekte te zien en te beoordeelen. Daar mij evenwel niet gebleken was, dat er andere voorwerpen gevonden waren, wier onderzoek over de oudheid en afkomst dier putten licht verspreiden kon, en bovendien het wintersaizoen en de hooge waterstand een lokale opneming zeer bemoeijelijkten, meende ik mij alsnog van een plaatselijk onderzoek te moeten verschoonen, maar verzocht den geachten berigtgever, mij met eenige nadere opgaven te willen begunstigen, aangaande den vorm en de zamenstelling der putten, die ik, op grond van andere in ons vaderland gevondene, vermoedde tot den frankischen tijd te behooren, en mij tevens de juiste plaats enz. aan te duiden waar zij gevonden waren. Hieraan werd met de meeste heuschheid voldaan door toezending van een uitvoeriger berigt, vergezeld van een situatieplan en eene teekening van een der gevonden putten (zie Pl. I). Wij ontleenen aan dat berigt het volgende. „Men had, bij gelegenheid van het schieten van bermslooten, vóór den spoorweg, omstreeks 200 el ten oosten van het dorp, zes oude houten putten ontdekt, vijf ronde en één vierkante, wier bovenranden twee el diep onder den grond zaten. De ronde putten hadden geheel den vorm van tonnen, zonder bodem, waren uit eikenhouten duigen zamengesteld, en in den zuiveren zandgrond bevestigd. Het hout echter was zoo zeer vermolmd, dat men het met de vingers kneden kon. De duigen hadden 10 bij 28 duim zwaarte (breedte) en de middellijn der putten, van binnen gemeten, bedroeg 0.66 tot 1.10 el. De afstand van drie dier putten van elkander was

naauwelijks ééne el, terwijl een vierde vijf el van een dier drie verwijderd was.

De vierkante put had bestaan uit dennen planken van p.m. 2 el lengte, doch daarvan was niets overgebleven dan de vier palen, tegen wier buitenzijden de planken gerust hadden; deze palen hadden naar elkander overgehield. Voor het overige was daarbij of daaromtrent niets gevonden wat over de oudheid licht verspreiden kon. Intusschen werden er, op den afstand van 200 el, in een bosch, genaamd de Schijvenberg, en toebehoorende aan den Heer van Knobelsdorff, van tijd tot tijd oude potscherven opgegraven."

Daar het mij niet onwaarschijnlijk voorkwam, dat deze scherven, als overblijfselen van huiselijk bedrijf, in verband konden staan met de eveneens van huiselijk gebruik getuigende waterputten, verzocht ik meergemelden eigenaar er mij zoo mogelijk van over te zenden, om na te gaan of daarvan misschien de ouderdom bepaald kon worden. Ook aan dit verzoek werd welwillend beantwoord. Onderscheidene dier scherven, benevens het bovengedeelte eener ruw bewerkte graauwe kan met twee ooren en opstaande tuit, en een rood kruikje, dat van binnen verglaasd en aan den rand geschonden was, werden mij overgemaakt. Bij onderzoek dezer voorwerpen bleek mij, dat de oudste hetzelfde karakter hadden als het oud-frankische aardewerk, dat elders, zoo buiten als binnen ons vaderland op verscheidene plaatsen, b. v. te Wijk, Apeldoorn, Dorewaard, Katwijk, Noordwijk, gevonden is en tot den tijd van de VI^e tot de IX^e eeuw onzer jaartelling behoort. Er waren ook enkele scherven tusschen die tot de XV^e en XVI^e eeuw behoorden; maar geene, die bewijzen van romeinsche techniek vertoonden.

Wanneer dus dit aardewerk met de ontdekte putten in betrekking staat, zouden de putten, zoover men tot hertoe kan oordeelen, niet boven den frankischen tijd, of de VI^e eeuw onzer jaartelling, opklimmen. Mogelijk echter dat nadere plaatselijke onderzoekingen, bij lagere waterstand ondernomen, tot meer bepaalde uitkomsten leiden; want zoo ver mij bekend is heeft men tot hier nog slechts één dier putten, de thans door ons in afbeelding medegedeelde, opgegraven. Inmiddels maken wij van deze aanleiding gebruik om op de ontdekkingen van

soortgelijke putten, elders in ons vaderland gedaan, te wijzen, ook omdat deze tot opheldering van die te Wijhe kunnen dienen en hunne kennismaking voor verdere ontdekkingen van dien aard van nut kan zijn.

Katwijk-Buiten. Hier werden in het jaar 1858, in eene zanderij, onder de duinen, drie houten putten opgegraven, twee tonvormige en één vierkante, waarover in der tijd uitvoerig berigt gegeven is in onze *Oudheidkundige Verhandelingen* St. III, bl. 46—64. De ronde hadden overeenkomst met de te Wijhe gevondenene. De afbeelding van twee dier putten is in voormeld geschrift op Plaat N^o 3 en 4 medegedeeld. Ook is daar alles wat er bij gevonden werd, deels romeinsch en deels frankisch van afkomst vermeld, en daaruit een besluit opgemaakt over den beschavingstrap en het huiselijk-maatschappelijk leven der bewoners, waarvan die voorwerpen getuigden. Wij kunnen hier naar die aantekeningen verwijzen, omdat wij ze ook nu nog onderschrijven *), en herinneren enkel wat over de afkomst dier putten, als resultaat van opzettelijk onderzoek, werd aangestipt. Op bl. 59 heet het: „Voor de romeinsche afkomst van één der putten pleit, dat er dicht bij eenige romeinsche scherven gevonden zijn, en dat de daarbij gevondenene tufsteen een van romeinsche dan frankische afkomst schijnen te zijn. Ook werden soortgelijke houten putten, van romeinschen oorsprong, elders in ons land, bepaaldelijk te Voorburg, Vechten en Westervoort ontdekt; zie Reuvens, l. c., en onze *Oudheidkundige Mededeelingen*, III, 228. Het laat zich zeer goed verklaren, dat de Franken, als eerste opvolgers der Romeinen, zich nederzettende op de plaatsen door de Romeinen verlaten, de nog bruikbare constructiën der Romeinen zullen geutiliseerd hebben, waaruit zich dan de frankische scherven, in den put gevonden, zouden laten verklaren.”

*) Hiervan moet alleen worden uitgezonderd de op bl. 54 gegeven verklaring van de bestemming der doorboorde aarden schijven, toen, naar het voorbeeld van een Duitsch oudheidkundige, voor werpschijven gehouden. Wij zijn sedert overtuigd geworden, dat de vroeger door ons gegeven verklaring, van „vischnet-gewigten,” de eenig juiste is. Zij waren reeds als zoodanig bij de Grieken in gebruik; zie daarover Stephani, in zijne *Parerga archaeologica*, N. XX, 25.

Inmiddels werd hierover nog geen beslissend oordeel uitgesproken, gelijk zulks ook uit den aard der zaak niet doenlijk was. Er werd bijgevoegd: „ Daar de in en bij den put gevonden scherven deels uit romeinschen en deels uit frankischen tijd zijn, is op grond hiervan *niet met zekerheid* te bepalen of de put van romeinsche of frankische constructie is.” Het onderzoek der beide andere ter zelfder tijd te Katwijk gevonden putten leidde tot geen bepaalder uitkomsten.

In de jaren 1860 en 1861 werden op dezelfde plaats te Katwijk-Buiten wederom verschillende romeinsche en frankische oudheden opgegraven, waarvan de voornaamste in de *Staatscourant* van 1861, N^o. 74 en 1862, N^o. 70 vermeld zijn. Toen werden ook weder twee houten waterputten gevonden, waarvan wij thans op Pl. II, A en B de afbeelding geven. De plaats waar de ééne put (A) gevonden werd, was 45 el noordelijk van de plek verwijderd waar de vroeger vermelde vierkante put (zie *Oudheidk. Verh.*, l. c. N^o. 4) opgegraven was. Deze put was uit eiken duigen zamengesteld, doch zonder bodem, even als die van Wijhe, en in taai leem bevestigd. De hoogte was 0.72 el, de middellijn van boven 0.72 en van onderen 0.62 el. Alleen van onderen was hij nog met wilgenhouten hoepels voorzien, die dicht naast elkander gelegd waren en wier sluiting met dunne teentjes spiraalsgewijs omwonden was. De duigen waren geschaafd en sloten goed aan elkaâr; maar van boven waren zij vermolmd en afgebrokkeld, vermoedelijk door brand, hetgeen men uit daarbij gevonden houtskolen en andere sporen van brand mogt besluiten. Deze put bevatte van binnen zandige aarde, vermengd met vergaan hout en riet, en voorts, op onderscheidene diepten, dierenbeenderen en potscherven, van welke laatste echter vele te klein waren om er met zekerheid den ouderdom van te kunnen bepalen. Intusschen bleek voldoende, dat enkele van frankische afkomst waren, terwijl er ook één stukje tusschen was van romeinsche *terra sigillata*. Romeinsch was ook het fragment van een rooden aarden tegel. Een ruw brok vuursteen had vermoedelijk tot vuurslaan gediend. Tusschen de dierenbeenderen, met wier onderzoek de Heer Dr. Schlegel zich had gelieven te belasten, waren: de *tibia* van een kalf, ter eener zijde plat geslepen en dus als schaats gediend heb-

bende; zij was o. a. overeenkomstig met de te Wijk gevondene en afgebeeld in onze *Oudheidk. Mededeel.*, Pl. VI, 1; voorts, het schouderblad, een rib en een hoorn van een bok; eene *tibia*, een rib en een kaak van een rund; graten van een kleinen visch (onherkenbaar) en fragmenten van een kippenei. In de nabijheid van den put werden nog drie *tibia*'s van runderen gevonden, waarvan eene weder ter eener zijde plat geslepen en daarenboven van voren en van achteren van een gaatje voorzien was, om door een bandje om den voet te kunnen bevestigen. In die nabijheid trof men ook onderscheidene eikenhouten palen en paaltjes aan, over eene oppervlakte van p. m. 20 el. Volgens verzekering der werklieden had men die daar vroeger meer gevonden; zij waren echter niet in geregelde orde of op gelijke afstanden geplaatst, maar hier en daar verspreid. Soms was de afstand twee, soms meer el. Een dier palen, van 50 duim lengte en 7 duim middellijn was, volgens verzekering van een deskundige, „het kniehout eener gesloopte schuit”; een andere was vierkant van vorm en had 19 duim middellijn; een derde was een eikenboomstam, van boven ruw toegehakt, van onderen bijgescherpt, 16 duim dik. Het scheen mij toe, dat die palen overblijfsels waren van de hutten, waarbij gemelde waterputten behoord hadden. Men zou alligt genegen zijn hier aan overblijfsels van paalwoningen te denken, wanneer men veronderstellen mogt dat deze streek vóór ruim 10 eeuwen aan overstromingen had blootgestaan. Op dit zelfde terrein werden nog, in den omtrek van slechts weinig ellen, verschillende voorwerpen van huiselijk gebruik gevonden, die het bestaan van vroegere woningen bevestigden; zij bestonden uit aardewerk, been en metaal. Van aardewerk: scherven van p. m. 15 onderscheidene graauwe en gele, ruw bewerkte, maar hard gebakken potten en kannen, deels van romeinschen, deels van frankischen oorsprong. Een paar fragmenten van *terra sigillata* waren opzettelijk gefatsoeneerd, om tot ander gebruik, misschien tot speelgoed, te dienen. Voorts eene ronde aarden schijf met een gat door het midden (vischnet-gewigt). Van been: eene haarkam, in vorm en versiering overeenkomstig met frankische uit Wijk, en afgebeeld t. a. pl. Pl. II, fig. 5—7 en VI, fig. 3—8; voorts een schijfje met een gat in het midden, denkelijk een mantel-

knoop, overeenkomstig met Wijsche, afgebeeld t. a. pl. Pl. I, fig. 18, III, fig. 9, IV, fig. 10 en 12. Van metaal: eene gebroken haarnaald, met een veelzijdig geslepen knop, uit een mengsel, naar het schijnt, van koper en ijzer en lang 7 duim; een ijzeren mesje van 10 d. lengte, overeenkomstig met Wijsche, denkelijk frankisch, en een ijzeren hakmes, waarvan de waaijervormige snede ruim 10 duim lengte heeft.

Eenige maanden na het vinden van den put A, werden nabij dezelfde plaats, wederom twee houten putten ontdekt, bij wier opgraving ik, even als bij die der vroeger gevondene, tegenwoordig was. De eerste was slechts 8 el van den zoo even beschrevenen verwijderd, en was vierkant, dus overeenkomstig met één van de vroeger daar gevondene en afgebeeld in onze *Oudheidk. Verhand.*, III, fig. 4; maar hij was steviger van hout en constructie; zie de afbeelding op Pl. II, B. In elk zijner vier hoeken, die in de windstreeken oriënteerden, stond een vierkante eikenhouten paal, waarvan de dikte 8 bij 14 duim middellijn was. Deze palen waren van onderen toegescherpt, om te beter in den taaijen leembodem gedreven te kunnen worden; van boven waren ze door gebindtbalken vereenigd, van 4 duim dikte en 7 tot 11 breedte. Dit houten putgeraamte had de hoogte van 92 d., maar scheen oorspronkelijk op zijn minst 1 el hoog geweest te zijn. Aan de buitenzijden was het met eiken planken bezet, doch aan elke zijde slechts één plank, die 50 d. breedte en 3 d. dikte had, en ook deze planken waren van onderen toegescherpt, om te beter in het taaije leem gedreven te kunnen worden. In elke plank bevonden zich ronde, geboorde gaatjes, van p. m. 2 d. middellijn, en in sommige van die gaatjes zag men nog houten pennen bevestigd. Dit laatste ontlokte aan een daarbij tegenwoordigen schipper de uitspraak, dat deze planken „van den bodem eener gesloopte schuit” afkomstig moesten zijn. In den put, die in vast, dik en geen water doorlatend leem bevestigd was, werd niets gevonden dan humusachtige aarde, die gedeeltelijk uit vermolmd hout scheen te bestaan en waartusschen zich enkel een fragment van een romeinschen tegel bevond. Digt bij de buitenzijde van den put lagen eenige kiezen en onderkaakbeenderen van twee verschillende runderen.

Op twee el afstands, ten noorden, werden vier palen ontdekt, die p. m. 12 voet van elkaâr verwijderd stonden en door de werklieden eenparig voor overblijfsels van de hoekstijlen eener hut gehouden werden. Dit is te meer waarschijnlijk, omdat men daarbij twee oude vuurhaarden ontdekte, waaruit eene menigte houtskolen opgehaald werden. Op een dier haarden had een gebroken aarden pot gelegen, waarvan de gele, hard gebakken bodem nog teruggevonden werd, en die mij toescheen het frankische karakter te hebben. Beide haardsteden waren bevloerd met brokstukken van tegelsteenen, die men had weggeworpen, maar waarvan er gelukkig nog drie door mij teruggevonden werden. Bij zuivering er van bleek mij, dat zij romeinsch van afkomst waren, terwijl op ééne de bekende romeinsche stempel stond: EX GERINF d. i. *exercitus germaniae inferioris*. Het is bekend, dat tegels, met deze stempels voorzien, op de meeste plaatsen aan den Neder-Rijn, en ook in ons vaderland, waar eertijds romeinsche standplaatsen waren, ontdekt zijn, gelijk zij dan ook in de nabij gelegen grondslagen van het huis te Britten gevonden werden. Maar al bevestigt de hier gevonden stempel, dat de tegelfragmenten der bevloering, waarvan boven gewaagd is, romeinsch van afkomst zijn, dit is nog niet voldoende om te bewijzen, dat de houten putten en overblijfsels van hutten, mede romeinsch werk zijn. Wij vermoeden veeleer, op grond van den fragmentarischen staat dier tegels, alsmede van de doorgaans kunstlooze of ruwe samenstelling dier putten, en van het vinden van vele oud-frankische voorwerpen, zoowel vroeger als ook wederom nu, dat gemelde tegelfragmenten aan eene vroeger vervallen of verwoeste romeinsche constructie uit de nabijheid ontleend en door de plaatsvervangers der Romeinen, de Gothen of Franken, bij den bouw hinner hutten herwaarts overgebracht en alzoo geutilizeerd zijn.

Op den afstand van 8 el ten noorden van dezen put werd wederom een tonput ontdekt, die p. m. 1 el middellijn had en zeer ruw was zamengesteld, niet uit duigen, maar uit in de rondte naast elkaâr gezette planken, die van onderen toegescherpt en ter lengte van p. m. 20 duim in de taaije klei bevestigd waren. De planken waren 10 tot 29 duim breed en 2 tot 3 dik, en de langste had nog slechts 75 duim lengte.

Bij het uitdiepen en uitgraven van dezen put werd niets dan humusachtige aarde gevonden. Des te meer verdient opmerking, hetgeen door de werklieden nog in de nabijheid van dezen en van den even vooraf vermelden vierkanten put, vóór zij ontdekt waren, gevonden werd. Wij laten hier de korte opgave volgen, onder vermelding, dat die voorwerpen zich sedert in het Museum van Oudheden te Leiden bevinden.

Van gebakken aarde: Behalve de genoemde romeinsche tegelfragmenten, twee brokjes van *terra sigillata*, waarvan een met lofwerk versierd; een slingerbal, overeenkomstig met de vele soortgelijke in 1841, in hetzelfde dorp, tusschen de zee-sluisbrug met drijfdeuren en de gemetselde brug, in den Noordwijkerweg, aan de zuidzijde, gevondene en mede in het Museum te Leiden bewaard. Deze ballen zijn door mij gehouden voor germaansche slingerballen; zie daarover onze verhandeling *Over oude werptuigen*, in Nijhoffs *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudh.*, III, 137 en vlgg. Voorts eene doorboorde schijf (vischnet-gewigt) en twee spinsteentjes, waarvan het eene nog sporen van glauzuur vertoont; deze twee laatste zijn frankisch van afkomst.

Van been: Twee schaatsen, als bovengemeld, uit *tibiae* van paarden, voor en achter van een gaatje voorzien; eene rijg- of naainaald; eene nestel- of boorpin; een ruw bewerkte pijlpunt, en een hakblok, vervaardigd uit het voorarmbeen van een' walvisch; eindelijk, een kakebeen en kiezen van een rund en de hersenpan van een volwassen mensch. Deze beenen voorwerpen en beenderen schenen alle uit den frankischen tijd te zijn.

Van hout: een cylindertje, dat voor hecftpín scheen gediend te hebben.

Van metaal: Een ijzeren mesje en een paar brokjes koper, misschien van een' mantelhaak.

Voorts werden er nog enkele brokken gelen kalksteen gevonden, die mij toeschenen, even als de vroeger opgegraven tufsteen en (zie daarover onze *Oudheidk. Verhand.*, III, 49 en verv.), van eene vroeger bestaan hebbende romeinsche constructie afkomstig te zijn, en die door de latere germaansche aanplanters tot bevoering of fundamentering zullen geütilizeerd zijn.

De nieuwe uitkomsten, waartoe deze laatstgemelde katwijk-sche ontdekkingen leiden, komen hoofdzakelijk hierop neder:

1. De gevonden putten hebben behoord bij woningen, of houten hutten, die van haardsteden voorzien waren en die dicht bij elkaâr, soms slechts twee el van elkaâr verwijderd, gestaan hebben.

2. Men heeft zich tot het optrekken dier hutten soms van ouder, onbruikbaar geworden, materiëel, b. v. stukken van schuuten bediend; waaruit men mag besluiten op den niet weelderigen staat der oprigters, die gebrek hadden aan het daartoe noodige nieuwe materiëel.

3. De gevonden hersenpan van een mensch leidt tot het vermoeden, dat niet ver van die woningen de begraafplaats geweest is; tenzij men liever aan een geïsoleerd begravenen denken wilde.

4. De pijlsplits van been bewijst in zoo ver den armelijken staat van haar bezitter, dat hij of gebrek zal gehad hebben aan het meer doelmatige ijzer, of nog niet in staat was om pijlsplitsen van ijzer te vervaardigen; voorts, dat men op klein wild, vogels en dergelijke, jacht heeft gemaakt.

5. Terwijl de slingerbal aantoont dat men ook tot vijandelijken aanval of afwering zich bereid hield, leert het vischnetgewicht, dat het visschen met netten in zoet water (dàár, de Rijn) tot de bezigheden des levens behoorde.

Noordwijk-Binnen. In het jaar 1861 werden achter de landhoeve van den Hr. Hoog, burgemeester van Noordwijkerhout, bij gelegenheid dat deze achter zijne woning een bassin liet graven, drie oude houten putten ontdekt. De vindingsplaats was 50 el achter die woning, en de afstand der putten onderling was: tusschen den eerstgevonden en den tweeden 4 el, en tusschen den tweede en derden 32 el. Zij waren 1.40 el diep, deels met duinzand, deels met humusachtige aarde overdekt, en zaten dus met de bovenranden, die zeer afgebrokkeld en verteerd waren, 1.40 el onder den zandgrond. Deze putten waren vierkant van vorm, ofschoon twee niet meer evenredig of gelijkzijdig; hetwelk deels aan gebrekkige zamenstelling, die bovendien reeds sporen van oude restauratie droeg, deels aan den hoogen ouderdom en den invloed van tijd moet toegeschreven worden. Zij oriënteerden met de hoeken in de windstreken.

Elk der drie putten had ruim 1 el middellijn, maar geene was geheel vierkant *), ten bewijze van de ruwe of weinig bouwkunstige samenstelling. Zij bestonden uit dikke en tamelijk breede planken, van dennenhout naar het scheen, die naast elkaar geplaatst en door zware hoekpalen bevestigd waren; soms was daartoe ook een smaller dwarsplankje aangewend; maar van spijkers, zwaluwstaarten of andere bevestigingsmiddelen was geen spoor te ontdekken.

De hoekpalen en de planken waren niet evenredig breed of dik; de breedste plank had 36 duim breedte en 8 duim dikte, en de langste had nog 98 duim lengte. De hoekpalen waren meest vierkant; een der vierkante had 16 duim middellijn, en een der ronde 15 duim. De lengte der planken en ook der palen, die nu p. m. 1 el bedroeg, kon oorspronkelijk ten minste $\frac{1}{2}$ el meer bedragen hebben. Aan de bovenranden waren sporen te bemerken van eene opzettelijke vernieling; van onderen waren zij met eene scherpe bijl goed toegescherpt, ten einde te beter in het leem en den harden veengrond in te dringen. Bij omzigtig opgraven dezer putten (op den 12 Junij 1861), in tegenwoordigheid van den Hr. Burgemeester voormeld, bleek het, dat de stof, waarmede deze putten gevuld of mogelijk opzettelijk gedempt waren, bestond in eene donkere humusaarde, waarin zich verteerde boombladeren, riet, teentjes enz., als mest zamengevloeid, vertoonden, en die eene onaangename lucht verspreidden. Er werd hoegenaamd niets tusschen gevonden dan een brokje graauw gebakken pan of tegel, een brokje zeer oud, bruin, weinig gebakken aardewerk, een kiezel- en een vuursteentje; voorwerpen die over de oudheid en afkomst hoegenaamd geen licht konden verspreiden. Dat echter ook deze putten tot eene zeer hooge oudheid moeten opklimmen, volgt niet slechts uit hunne overeenkomst, in bouw en in toestand,

*) Dit kan blijken uit de onderstaande afmetingen. N^o. 1 was breed: aan de n. o. zijde 1.10 el, aan de z. w. zijde 1.24 el, en aan de n. w. zijde 1.20 el.

N^o. 2 was breed: aan de n. o. zijde 1.15 el, aan de z. w. zijde 0.87 el, en aan de z. o. en n. w. zijden 1.25 el.

N^o. 3 was breed: aan de n. o. en z. w. zijden 1.10 el, en aan de z. o. en n. w. zijde 1.02 el.

met de vroeger vermelde Katwijksche, maar ook hieruit, dat zij gevonden werden ter diepte van 80 duim onder het stuifzand der duinen, dat hier eeuwen lang niet meer in beweging is geweest, en daarenboven nog overdekt was met eene laag bovengrond, die zich kennelijk eerst van lieverlede gevormd had door hout- of struikgewas, dat dáár eertijds moet gegroeid hebben, maar er thans ontbreekt. Eindelijk, de ontdekkingsplaats ligt zoo geïsoleerd, dat er bij menschengeheugen geene woningen in de nabijheid geweest zijn. Ik geloof derhalve dat men eenige vrijheid heeft, om als waarschijnlijk te uiten, dat ook deze putten, zoo al niet romeinsch, dan toch frankisch van afkomst zijn.

Bij deze gelegenheid merken wij nog op, dat reeds vroeger te Noordwijk-Binnen verscheidene, zoowel romeinsche als frankische overblijfselen gevonden zijn, waardoor dus het gevoelen nopens de hooge oudheid dier putten versterkt kan worden. In 1838 werden onder het duin, in het Langeveld, tusschen Noordwijk en Haasveld, gevonden romeinsche *denarii* van Domitianus en Trajanus, thans in het Museum van Oudheden te Leiden. Later, in 1851, werden op een akker, genaamd *Kosten verloren* en toebehoorende aan den emeritus-predikant E. C. Groeneveld (vroeger aan de abdij Leeuwenhorst), vele romeinsche en frankische scherven opgegraven; zij zaten ter diepte van 5 voet onder den grond, in den zandbodem die zich onder het veen bevond, en boven dat veen bevond zich, volgens verzekering van den genoemden eigenaar, nog eene laag rivierklei van een voet dikte. De mij tot onderzoek gezonden overblijfselen waren: een gedeelte van een wit aarden kruikje met één oor; brokken van kommen en schotels van gebakken aarde, tamelijk ruw bewerkt en geel, rood en graauw van kleur; het voetstuk van een beker van gebakken aarde; een fragment van eene vierkante glazen flesch, zeegroen van kleur, en de bodem eener ronde glazen flesch of kom, met eene astervormige bloem in reliëf versierd. Dit alles romeinsch.

Frankisch waren: ronde ooren van donker graauwe en gele kannen en nappen van gebakken aarde; een voetstuk van een gelen pot van gebakken aarde, en vele andere scherven van aardewerk, geheel overeenkomstig met het frankische, zoo als dat bij Wijk en elders in ons vaderland en daarbuiten veel-

vuldig ontdekt is. Eindelijk een stuk halfvermolnde herts-hoorn.

Te *Nijmegen*, aan de Winseling, werd in het jaar 1865 een dubbele houten tonput ontdekt, die vooral belangrijk is omdat de omstandigheden waaronder zij gevonden werd geen twijfel overlaten aangaande zijne romeinsche afkomst. Hij werd gevonden door de Stedelijke Commissie voor Oudheden, bestaande uit de HH. Dr. J. H. A. Scheers en Krul van Stompwijk, die mij met de meeste welwillendheid een verslag over de opgraving verstrekt hebben, vergezeld van eene teekening der putten van de hand van den Heer Scheers; zie Pl. III, A. B.

Wij weten die ontdekking niet beter toe te lichten dan dat verslag hier verkort te laten volgen.

„Reeds op den 17^{den} November 1864 was door den Hr. Krul van Stompwijk bij een zeer lagen waterstand van 1,05 el ontdekt, dat aan den Waal-oever, grenzende aan de Winseling, ongeveer 10 minuten beneden de stad, ter plaats waar bij lagen waterstand steeds tallooze scherven van romeinsch aardewerk gevonden worden, een voorwerp in het rivierzand zichtbaar werd, hetwelk men nog niet konde bereiken, omdat het onder water stond, doch dat men geneigd was voor eene ton of kuip te houden, op grond van den bovenrand, die ongeveer 0,05 el boven het zand uitstak. Aan verder onderzoek viel niet te denken, zoo lang het water niet verder weg viel; daarvan had echter het tegenovergestelde plaats, want kort daarop begon de rivier te wassen en werd de kuip weder onzichtbaar.

Dit duurde tot den 4^{den} Oct. 1865. Op dien dag gelukte het de Commissie, bij een waterstand van 1,03 el, de kuip weder in het oog te krijgen. Zij hoopte echter op nog meer val van het water, omdat dan de kuip te bereiken en gemakkelijker op te graven zou zijn. Dit had eindelijk plaats op den 6^{den} Oct. daaraanvolgende, bij den ongehoord lagen waterstand der Waal van 0,98 el.

Bij nader onderzoek bleek nu, dat de kuip geheel in het rivierzand zat, boven hetwelk sommige duigen slechts ongeveer 0,05 el uitstaken, en daardoor te naauwernood den vorm der

kuip aangaven. Het opgraven bleek een zeer moeilijk werk te zijn, door de onmiddellijke nabijheid der rivier, ten gevolge waarvan bij iederen steek der spade terstond water opborrelde en het zand weder om de kuip toeliep.

Het bleek dan ook al spoedig dat er geen denken aan was om de kuip in haar geheel uit te graven, daar de hoepels vermolmd waren en er hier en daar slechts fragmenten van te voorschijn kwamen. Er schoot dus niets over dan de duigen voorzigtig één voor één op te graven en behoorlijk te nummeren, ten einde ze later zoo goed mogelijk weder in de oorspronkelijke volgorde te herstellen.

Nadat er vijf duigen opgegraven waren, bleek dat zich in deze kuip nog eene tweede bevond, die slechts eenige duimen minder middellijn had en omstreeks 0,25 duim lager of dieper zat.

Voorzigtig met de opgraving der brooze en doorweekte duigen voortgaande, gelukte het eindelijk alle duigen der buitenste en daarna ook der binnenste kuip aan het licht te brengen; daarbij bleek, dat beide kuipen zonder bodem en dus zoogenoemde *waterputten* waren.

De duigen van de buitenste waren 18 in getal en van verschillende breedte, gemiddeld 0,42 el lang, 0,16 el breed en 0,03 el dik, welke afmetingen echter later door opdrooging en inkrimping eenigzins verminderden *), terwijl de doorsnede bedroeg 0,86 el, boven en beneden nagenoeg gelijk; zie Pl. III, A. — De duigen der tweede of binnenste kuip waren 0,50 tot 0,60 el lang, 0,14 tot 0,17 el breed en 0,02 el dik, terwijl de middellijn dier kuip slechts 0,74 el bedroeg; zie Pl. III, B.

De duigen der binnenste kuip hadden veel meer geleden dan die der buitenste; zoodat zij bij het opgraven veel meer afbrokkelden. Het hout der duigen schijnt tot het greenenhout gebragt te moeten worden. Beide putten waren met kleine vierkante paaltjes in den grond bevestigd, van welke er echter slechts twee gedeeltelijk zijn behouden gebleven.

*) Hierdoor is ook de middellijn kleiner geworden, daar bij het herstellen de duigen weder zooveel mogelijk aan elkander moesten sluiten.

In de putten, die geheel met rivierzand waren aangevuld of toegelopen, werd niets gevonden dan scherven van romeinsch aardewerk, van de zeer bekende gele kruiken 'en schalen, alsmede van *terra sigillata*, zoo als op deze zelfde plaats bij laag water altijd te voorschijn komen; voorts drie, bijna geheel vergane, schouderbladeren van dieren, welligt herten, doch dit durft de Commissie niet met zekerheid te bepalen.

De duigen werden, na opgedroogd te zijn, met behulp van breede hoepels weder in elkander gezet, zoodat beide kuipen nu weder zoo getrouw mogelijk in den ouden vorm hersteld zijn, en het mogelijk geworden is er eene schets van te maken. Het is echter te vreezen dat wanneer de duigen volkomen droog zullen zijn, zij weder in elkander zullen vallen, hetwelk vooral voor de binnenste kuip te vreezen is. De Commissie is echter in overleg om ze door een preparaat voor verderen ondergang te bewaren."

Te *Voorburg*, op de hofstede Arentsburg, de plaats waar men vermoedt de romeinsche standplaats *Forum Hadriani* gelegen te hebben *), werden bij gelegenheid van de wetenschappelijke opgravingen, in de jaren 1827 tot 1829 door wijlen den Hoogleeraar Reuvens op lands kosten bewerkstelligd †), vier houten waterputten ontdekt, die eveneens wegens hunne stellig romeinsche afkomst, opmerking verdienen. Zij zijn in de aangevoerde *Notice* van Reuvens aangestipt en op het *Plan* beteekend door de nummers I, 16, III, 36, 37 en IV, 40 gekenmerkt. Twee daarvan (III, 36, 37) waren tonvormig, rond; de beide andere vierkant. Van deze putten en hetgeen er in gevonden werd, zijn in der tijd ten behoeve van Prof. Reuvens naauwkeurige teekeningen vervaardigd door Dr. C. Leemans, om te dienen voor een door Reuvens ontworpen groot plaatwerk over deze Arentsburgsche opgravingen, en waarvan het ten hoogste te

*) Zie Westreenen van Tiellandt, *Recherches sur l'ancien Forum Hadriani; Amsterdam et la Haye*, 1826. 12°.

†) Zie C. J. C. Reuvens, *Notice et plan des constructions romaines, trouvées dans les fouilles faites en 1827—1829, sur l'emplacement présumé du Forum Hadriani, à la campagne nommée Arentsburg*. Leide, La Haye et Amsterdam, 1829. in-fol.

betreuren is, dat de bewerking door den vroegtijdigen en onverwachten dood van Reuvens werd afgebroken.

De Hr. Leemans, wien de bewaring van de voor dat plaatwerk gemaakte teekeningen en bescheiden door de weduwe Reuvens werden toevertrouwd, heeft de goedheid gehad mij daaruit zijne teekeningen van de vier houten putten en van het daarin gevondene ten vrijen gebruike te geven. De uitvoerigheid evenwel dier teekeningen, waarbij platte gronden, opstanden en velerlei details gevoegd waren, noodzaakte mij, wegens de te groote kosten, er met groote bescheidenheid gebruik van te maken en mij enkel bij de teekeningen van de twee, in mijn oog belangrijkste putten, de vierkante, te bepalen (zie Pl. I. A en B); onder vermelding van de bijzonderheden, waartoe de genoemde detailteekeningen, in verband met de *Notice*, het *Plan* en eenige andere bescheiden de stof aanboden.

De twee tonputten op *Plan* III, 36, 37 aangestipt, maar waarvan wij de afbeeldingen nu niet mededeelen, waren zeer eenvoudig van samenstelling, en van boven zeer geschonden en onvolledig. Zij kwamen in vorm overeen met die van Wijhe, Katwijk en Nijmegen, en liepen slechts naar onderen een weinig nauwer toe. Zij waren van geene hoepels of banden voorzien, die er evenwel oorspronkelijk niet aan ontbroken hebben, daar de duigen, onbevestigd in den grond gezet, te spoedig zouden uitgeweken zijn; ook werd bij de ééne nog een stukje van een hoepel gevonden, die van eiken hout bleek te zijn. Beide werden, volgens de *Notice*, op „eene groote diepte” in den grond gevonden. De ééne was zonder bodem, en had van onderen de middellijn (van binnen gemeten) van 85 duim, van boven van 1.05 el; de breedte der duigen was 8 tot 15 duim, de dikte 2 tot 3 duim en de lengte der duigen, die van greenenhout waren, had nog 70 duim lengte. De andere had een dubbelen bodem, wanneer men namelijk voor een bodem mag houden een mengsel van groven metselkalk, grind en leisteentjes, waarmede hij tot op $\frac{2}{3}$ gevuld was. In deze ton bevonden zich ook nog enkele duigen van eene tweede kleine ton, en een dwarsplank, op kant gezet, spalkte het midden, terwijl tegen de buitenzijde ook enkele planken lagen, denkelijk tot steun. Zij was van greenenhout en had

de middellijn van boven van 92 duim; de breedte der duigen was 10 tot 14 duim, de dikte 2 tot 3 duim. Men vond er in: twee ijzeren romeinsche aksens of houweelen en een breekijzer; de aksens zijn ook vermeld onder V, 1250—1251 der *Grieksche, Romeinsche, enz. monumenten van het Museum van Oudheden* te Leiden. De beide vierkante putten, zie Pl. I, A en B, bleken, bij naauwkeurige meting, niet volkomen vierkant te zijn. Put A (zie *Plan* I, 16) had 1.9 en 2 el breedte voor 't kruis, van binnen gemeten. Zij bestonden uit eene dubbele beschoeiing van greenen planken; aan de buitenzijde stonden de planken overeind naast elkaâr, aan de binnenzijde lagen zij horizontaal op elkander, en ten noorden was aan de binnenzijde eene driedubbele rij planken gezet, mogelijk gevolg eener latere herstelling, of omdat aan die zijde meer drukking van den grond was. Deze schoeiing was van boven bevestigd tegen vier eikenhouten dwarsbalken van omstreeks $\frac{1}{4}$ el middellijn, terwijl zij in elk der vier hoeken, aan de binnenzijde, geschraagd werd door een' eikenhouten stijl van 15 duim middellijn. Deze hoekstijlen, die nog de lengte hadden van 2.4 el, waren van onderen toegescherpt om te beter door het veen door te dringen tot in het zuivere zand, waarin de put bevestigd was. De planken der schoeiing waren 10 tot 30 duim breed en 4 tot 5 duim dik. Uit dezen put werden onderscheidene romeinsche overblijfselen opgehaald, te weten: vele tufsteen, uit de Andernachsche groeven, twee vloertegels en zes fragmenten; een daktegel en twee brokken van warmtebuizen; voorts vier hengseltjes van emmers, drie van brons en een van ijzer; negen, deels fragmentarische, ijzeren putkaken, met fragmenten van eene ijzeren putketen en van emmerbanden; een ijzeren sleutel, eene haarnaald, een fragment van een beenen vingerring, een bronzen knoop of schijf en een fragment looden buis of waterpijp enz., benevens onderscheiden bronzen munten van Trajanus, Hadrianus, Faustina minor, Aelius Verus, Septimius Severus en Marc. Aurelius.

In de nabijheid van den put vond men, volgens de *Notice* van Reuvens, „un avant-bras de marbre de dimension colossale, et un bras d'enfant de terre cuite;” hij voegt er bij „il paraît que la célèbre main colossale de bronze (achetée depuis par le gouvernement) a été découverte en 1771, non loin de ce même

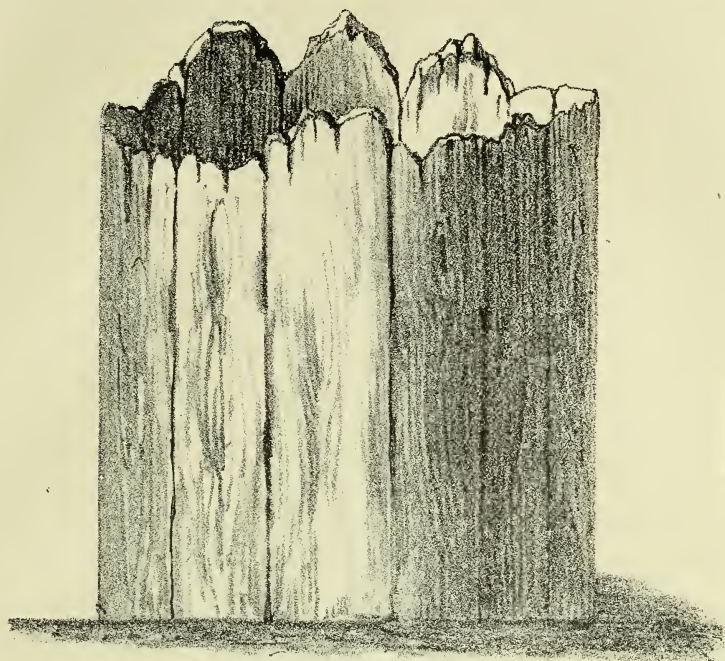
lieu *). Un pareil assemblage de statues autoriserait à croire qu'il y avoit là une place publique."

Put B, gevonden in de romeinsche constructie op het *Plan* van Reuvens IV, 40 en gemerkt 41, was, even als de Nijmeegsche, dubbel, doch had behalve den verschillenden vorm ook dit onderscheidende, dat de ruimte tusschen den binnensten en buitensten put grooter was. Of de zamenstelling *oorspronkelijk* dubbel is geweest, dan of men eerst later, b.v. bij vermolming of verzakking van den buitenput, den binnenput gemaakt heeft, is ons onbekend. Bij het vinden was de buitenste put verzakt of verschoven, gelijk mij uit eene der gemelde teekeningen gebleken is; duidelijkheidshalve echter meenden wij die teekening ter uitgave te moeten kiezen waarbij hij gerestaureerd is voorgesteld. Deze dubbele put bestond uit eiken planken, van p. m. 20 duim breedte en 4 tot 6 duim dikte, die met hare kanten op elkaâr geschoeid, en waarvan die van den buitensten put bevestigd waren tegen vier eiken hoekstijlen, die aan de binnenzijde stonden. Ook deze hoekstijlen waren wederom van onderen toegescherpt, om beter in den grond door te dringen, en zij hadden de middellijn van 20 duim. Tegen eene der buitenzijden van den binnensten put stond ook nog een stijl- of steunpaal, denkelijk dáár ingeslagen om het overzakken naar die zijde te voorkomen.

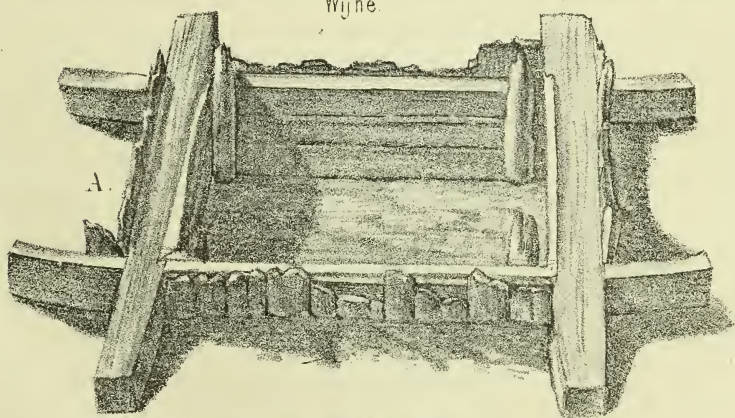
De middellijn van den buitensten put, van binnen gemeten, was 1.7 bij 1.8 el; dien van den binnensten put 85 bij 90 duim.

De romeinsche afkomst, ook van dezen dubbelen put, bleek ten duidelijkste uit de voorwerpen die er in gevonden werden. Zij bestonden in eene beenen haarnaald, een bronzen schijfstift (*stilus*), eene graauw aarden kan met één oor, potscherven, waaronder vijf fragmenten van *terra sigillata*, en een lederen schoen (*soccus*), die voor eenige jaren door ons uitgegeven is in de verhandeling *Over het schoeisel der Ouden*, opgenomen in de *Verh. der Tweede Klasse van het Koninkl. Nederl. Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten*, D. II. (1851).

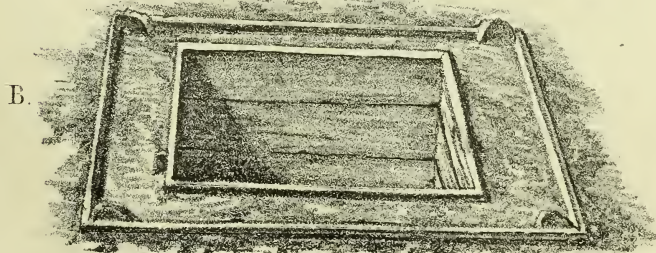
*) Die bronzen hand, afgebeeld in van Wijns *Hist. Avondst.* II, bl. 6, bevindt zich in het Museum van Oudheden te Leiden, onder V, 237 van de *Grieksche enz. monumenten*.



Wijhe.



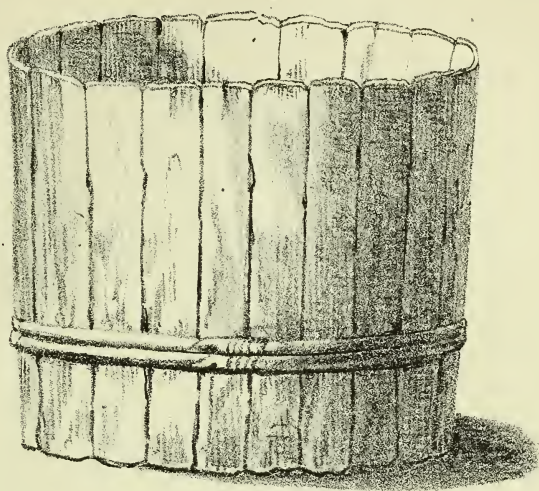
A.



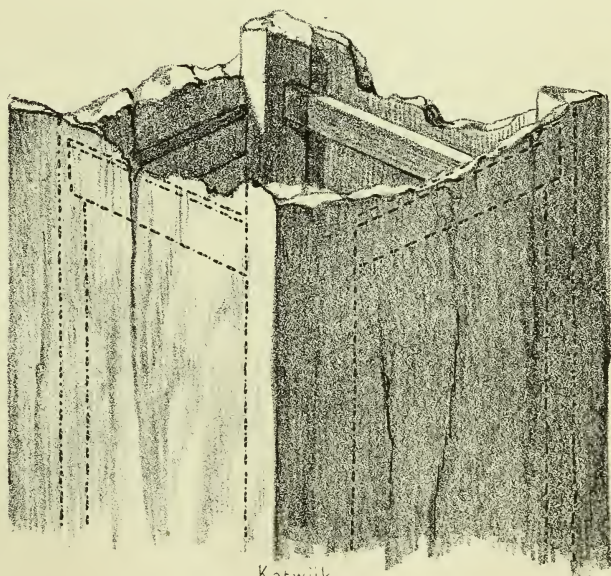
B.

A. ontbouw.

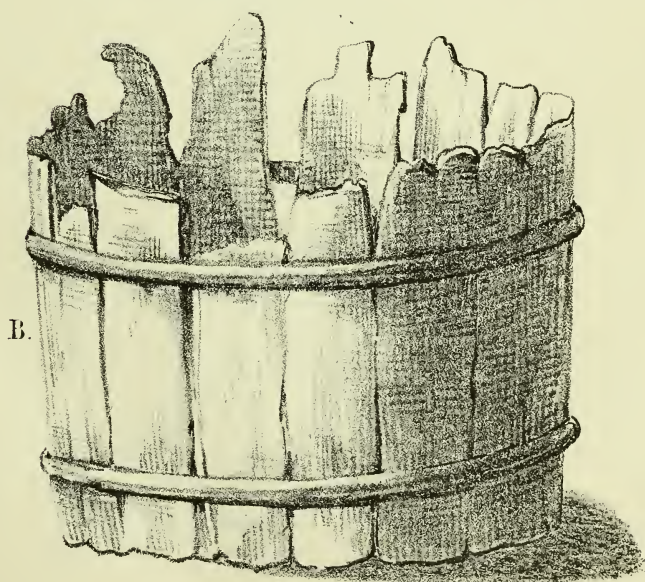
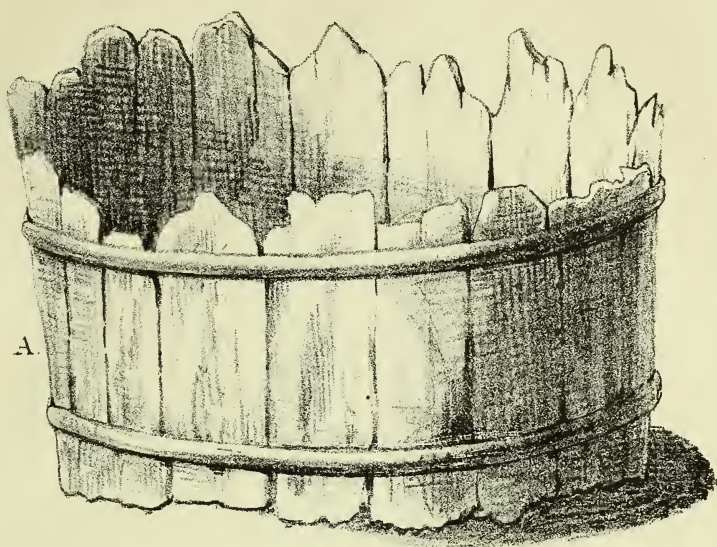
A.



B.



Katwijk.



Nijmegen.

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} FEBRUARI 1866.



Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN,
W. MOLL, J. VAN LENNEP, M. DE VRIES, W. G. BRILL, S. VISSERING,
H. J. KOENEN, J. P. SIX, C. LEEMANS, TH. BORRET, A. KUENEN,
R. J. FRUIN, A. RÉVILLE, W. C. MEES, P. J. VETH, G. DE VRIES AZ.,
L. A. TE WINKEL, N. BEETS, J. C. G. BOOT.



Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt, nadat de Heeren M. de Vries, de Voorzitter en C. Leemans op enkele uitdrukkingen aanmerkingen gemaakt hadden. vastgesteld.

De Secretaris bericht, 1^o dat de Heer Pluijgers de benoeming tot beoordeelaar der Latijnsche Prijsverzen heeft aangenomen; 2^o dat op eene aanvraag bij het Rijks-Archief door den Heer Mr. J. K. J. de Jonge is geantwoord, dat, in het Contractenboek der O. I. Compagnie, deel 3, bl. 175 gevonden wordt eene vertaling van het „Contract en artuculen van verdrag en alliantie tusschen de Doorlugtige Nederlandsche O. I. Compagnie en Egosie Ragie, veltoverste en grootgouverneur der Tansjouwersche landen wegens de croone Viscapoer, aangegaan met den oppercoopman Verwer c. s en andere leden van den raad tot Negapatnam van wege den Ed. Rijklof van Goens, enz. op den 11 December 1676.

Verder zijn ontvangen het programma der geschied- en oudheidkundige vragen, die op het Archaeologisch Kongres te Antwerpen zullen behandeld worden en vier exemplaren eener circulaire van de Nederlandsche commissie voor het Bopp-fonds.

Vervolgens wordt het woord verleend aan den Heer te Winkel, ter beantwoording der bezwaren door den heer van Lennep in de vorige Vergadering tegen de *n* in samengestelde woorden geopperd. De spreker verdedigt den regel door de bewerkers van het Nederlandsch Woordenboek gevolgd tegen de beschuldiging van wijdloopigheid. Hij zoekt aan te toonen, dat de Heer van Lennep zich zelf niet aan zijn regel houdt, dien hij willekeurig noemt; hij beweert, dat het meervoud in vele samenstellingen wel degelijk gevonden wordt, dat men niet om consequent te zijn geijkte woorden zal veranderen, en in dit opzicht het wijze voorbeeld van Vondel wil volgen. De spreker wijst ook in het Hoogduitsch en Fransch meervouden in het eerste lid van samengestelde naamwoorden aan. Ten slotte verdedigt hij den regel om *n* achter de toonlooze *e* in te voegen, als het eerste lid een meervoud vertegenwoordigt, als gemakkelijk in de toepassing, al zijn er enkele woorden, waarin de beslissing eenig nadenken vordert.

De Heer M. de Vries verklaart in te stemmen met hetgeen door den vorigen spreker gezegd is. Hij wenscht daaraan iets toe te voegen om het goed recht van het meervoud in het eerste lid van samengestelde woorden te staven. In de Minneloof vindt men *rozengaard* en *bloemenschat*, bij M. Stoke *vrouwenraad* en *kraaijennest*, bij Maerlant *menschentroost*, in de Lancelot *nonnenkleed*. Het is onnoodig bij Huijgens en lateren voorbeelden aan te wijzen; zelfs de gewraakte *sterrenkunde* en *zedenleer* komen bij Wolf en Deken voor. Ook de Heer van Lennep doet het in *slavenzoon*, *soldatenkind*, *heldenhart* en meer anderen. De spreker vindt in *deugdenvol*, *vlammenzwanger*, *eeuwenheugend*, *rozenwangen*, enz. geen genitiven, maar meervouden.

De Heer Veth merkt op, dat het meervoud in Engelsche samenstellingen niet geheel ontbreekt, en wijst op *clothesbrush* en *cloteshorse*.

De Heer van Lennep beantwoordt de vorige sprekers, en geeft nadere verklaring van een paar punten, waarop zijne meening niet goed begrepen is. Hij behoudt zich voor om nader op het gehoorde terug te komen, maar verklaart reeds nu, dat vele zoogenaamde meervouden genitivi zijn, b. v. in *soldatenkind*, *eierschaal*, *hoenderei*, ten anderen, dat hij geen waarde

hecht aan de aanhalingen uit zijne werken, die dikwijls door willekeur van zettters en gebrekkige correctie misvormd zijn; eindelijk acht hij het door hem aangewezen orthoëpische bezwaar niet gering.

De Heer Beets komt op tegen het gezag aan plaatsen uit dichters verleend. De dichter eischt voor zich de vrijheid om dien vorm te kiezen, die hem telkens meest geschikt voorkomt. Hij bindt zich niet angstig aan spel- en taalregels; hij vraagt meer wat is schoon, dan wat is regelmatig.

De bijdragen der Heeren van Lennep en te Winkel zullen in de *Verslagen* worden opgenomen.

De Heer Leemans biedt voor de Boekerij namens de Regering aan de 23^{ste} aflevering der Aegyptische monumenten van het Museum van Oudheden te Leiden en treedt daarbij in eenige ophelderingen van de daarbij behoorende platen. Van het schrift op een potscherf N. 457 geeft hij de volgende ontcijfering, met gedeeltelijke aanvulling van het ontbrekende :

[Ἰσίδωρ]ος καὶ Ἡρακλείδης μισ[θωταὶ]
[ιέ]ρᾱς πύλ[ης] Σόηνης διὰ Σ[αρα]πίω
νος βοηθ[οῦ]. Διέγραψ[εν] Παχ....
Παχ.... τοῦ καὶ... χει... ἰς μη[τρὸς]
.. Σι.. κῶνος ὑπὲρ(?) λαογραφ[ίας] τοῦ
δ' [ἐ]τους, Ἀντωνείνου Καί[σαρος] τοῦ κυρίου
[δ]ραχ[μὰς] εἴκοσι δύο (?) ἔ κγ'...
..... ποτ [ἐ]τει ε' Ἀντω[νείνου]
Καίσαρος] τοῦ κυρίου, Ἀθύρ...

hetgeen vertaald dezen zin zou opleveren :

Isidorus en Heraclides de pachters van de heilige poort van Syene, (hebben) door (hunnen) helper Sarapion (dit bewijs afgegeven). Heeft afbetaald Pach.... de zoon van Pach.... ook... (geheten), wiens moeder (is) Si.... voor hoofdgeld van het vierde jaar van Antoninus Caesar den heer, 22 drach-

men... In het 5^{de} jaar van Antoninus Caesar den heer, (in de maand) Athyr.

Bij het op vele plaatsen bijna onleesbare schrift erkent de spreker, dat de lezing en verklaring niet volkomen vaststaan.

Dezelfde bericht, dat bij hem voor de Commissie voor de overblijfselen der oud-vaderlandsche kunst opgaven zijn ontvangen van: Z.Exc. den Minister van Oorlog, het Lid der Afdeling Knoop en den Heer A. Schaepkens te Maastricht, en van het Gemeentebestuur te Oudorp.

Daar niemand verder iets voor te stellen heeft, wordt de vergadering gesloten.

OVER
EENE POTSCHERF MET GRIEKSCIEN TEKST,

IN HET
MUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN,

DOOR
Dr. C. LEEMANS.



In de laatst verschenen 23^{ste} aflevering (de 16^{de} van de II^{de} afdeeling) der *Aegyptische Monumenten van het Nederlandsche Museum van Oudheden*, die op last en voor rekening van de Regering door mij worden uitgegeven, komen de afbeeldingen voor van een aantal potscherven, met Aegyptisch-demotische, Koptische en Grieksche teksten. De onbeduidendheid van die voorwerpen op zich zelve, als weggeworpen brokken van gebroken potten, kannen of vazen van ruwe bewerking en grove samenstelling, wordt gewijzigd, klimt zelfs tot eene wetenschappelijke waarde, door de aantekeningen, die zij gedurende zoo vele eeuwen voor ons bewaard hebben, en de bijzonderheden, die zij ons doen kennen; bijzonderheden, in haren tijd van zeer ondergeschikte waarde, maar die ons vaak eenen blik doen werken in de geldelijke belangen, en gewigtige bijdragen leveren tot de kennis van de inkomsten en de wijze van beheer, van den Staat, onder het gebied der Ptolemaeussen en later dat der Romeinsche keizers.

Oppervlakkig zou het kunnen bevreemden, dat in Aegypte, het land van de Papyrusplant *), en van waar, vooral sedert de Grieken er zich vestigden, het papier, of de papyrus, over bijna de geheele beschaafde wereld werd uitgevoerd, men zich van schijnbaar zoo weinig geschikte middelen als potscherven, be-

*) *De Cyperus Niloticus papyraceus*:

diende, om zijne gedachten te bewaren en zijne aanmerkingen op te teekenen. Wel leest men van tijden, waarin de aanvoer uit Aegypte niet geheel en al aan de behoefte kon voldoen, zoo als dit bijv. in Rome onder Tiberius het geval was *); maar evenwel bleef voorzeker in Aegypte zelf de prijs van het artikel binnen ieders bereik. Toch kon het gebruik van potscher-ven voor aantekeningen, als die wij hier bespreken, zich aanbevelen. Het papier had altijd eenige, al ware het dan ook maar eene zeer geringe waarde; tallooze voorbeelden bewijzen, hoe zuinig men in het gebruik er mede te werk ging. Voor het schrijven leverde de toch altijd nog vrij gladde oppervlakte van gebakken aardewerk, althans geen meerder bezwaar dan die van de grovere soort van het papier van dien tijd, en voor aantekeningen, die uit den aard der zaak slechts tijdelijk moesten dienen, maar die zoolang zij nog noodig konden zijn, tegen beschadiging of verlies moesten beveiligd worden, boden zij, vooral bij de minvermogende inwoners, betere waarborgen van behoud, dan dit met kleine snippertjes van het zoo brooze papier van de grovere soorten het geval zou geweest zijn. Bovendien is het toch ook mogelijk, dat zoo geheel aan de zuidelijkste grens van het gebied, het papier niet immer in zulk eenen overvloed voorhanden of beschikbaar bleef, om het gebruik van andere stoffen bij het schrijven geheel op te heffen. Dat overigens aantekeningen van gelijken aard ook op papier werden afgegeven, spreekt van zelf, en wordt buitendien bewezen door meer dan eene proeve daarvan tot op onzen tijd bewaard gebleven.

Behalve op de beide genoemde stoffen, schreef men in Aegypte ook op linnen, maar dan, voor zoo ver mij bekend is, alleen de heilige teksten, uit het zoogenaamde *Doodenboek* ontleend, op de zwachtels, enz., waarin de gebalsemde lijken ingewikkeld, en waardoor dan geheel of gedeeltelijk die teksten, anders gewoonlijk hetzij op Papyrusrollen, hetzij op de oppervlakten der kisten geschreven, vervangen werden. Het Vaderlandsche Museum bevat daarvan onderscheidene voorbeelden. Verder werd ook hout, steen en zelfs leder (van eigenlijk per-

*) PLINIUS, *Hist. Nat.* XIII, 27 op het einde.

kament is hier thans geen spraak) dienstbaar gemaakt tot het bewaren van teksten.

In de laatste aflevering der *Aegyptische Monumenten* komen de afbeeldingen voor van brokken kalksteen, in tweeën gespleten en op eene der binnenzijden met aantekeningen in loopend hiëroglÿphen-schrift voorzien; wanneer nu het andere stuk wederom op het eene gelegd werd en beide aan elkander met eenen band bevestigd waren, kon de tekst als vrij wel beveiligd worden beschouwd. Naar het schrift te oordeelen, meenen wij dat die teksten wel tot de 13^{de} of de 14^{de} eeuw vóór onze jaartelling kunnen gebragt worden, en hebben wij dus voorbeelden van zulk schrijven op brokken steen, van aantekeningen voor huiselijk gebruik of dagelijksch beheer, reeds voor een vrij wat vroeger tijdperk, dan dat waartoe onze potscherven behooren. Wij komen straks nog op dit onderwerp terug. Tot de eerste of den aanvang der tweede eeuw onzer jaartelling zou een vrij groot stuk kalksteen, ongeveer 22 bij 20 Nederl. dm. gebragt kunnen worden, dat op beide zijden den Griekschen tekst volgens de overzetting van de Zeventig, van den lofzang van Mozes, *Erod.* XV voor ons bewaard heeft. Van Aegyptisch-hiëratische, demotische, Koptische en Grieksche teksten op hout, plankjes of tafeltjes, bestemd om aan eene koord te worden opgehangen, bezit het Museum onderscheidene, die ook in de bovengenoemde Aflevering zijn bekend gemaakt; maar vooral mag de verzameling van potscherven met teksten in de drie genoemde talen rijk worden genoemd. Drie bewaren ons Demotische teksten; op ééne vinden wij eenen Griekschen tekst (een bewijs van betaalde belasting) en eenen regel in Demotisch schrift; negen scherven bieden ons elf teksten (op een tweetal bevinden zij zich zoowel op de binnen- als op de buitenzijden) in het Koptisch, van godsdienstigen inhoud, opteekeningen van uitgaven en ander beheer, enz.; terwijl zestien zulke scherven, waarvan echter twee te zamen oorspronkelijk een geheel hebben uitgemaakt, ons het bezit van zeventien verschillende teksten verzekerd hebben.

Wij zeiden straks, dat wij op hiëratisch-Aegyptische teksten van een vrij wat vroeger tijdperk zouden terugkomen, en deden op een brok kalksteen van ongeveer 14 Nederl. dm. hoogte

en breedte, door den bekenden reiziger Caillaud uit Aegypte medegebragt, waar hij zelf het te Thebe had gevonden. Het bevat in zeven regels hiëratisch schrift, dat in zijne trekken het tijdperk van het XIX^{de} stamhuis, dus der 14^{de} eeuw vóór onze jaartelling aanwijst, een bewijs van ontvangst van regten, verschuldigd wegens visscherijen en geëind door eenen schrijver Nefrhotepoe. Deze belangrijke, meer dan 30 eeuwen oude oorkonde is vertaald en toegelicht door den Franschen geleerde Théodule Devéria, in eene *Lettre à M. Caillaud. sur un Ostrakon Égyptien*, afgedrukt in het XXV^{de} deel van de *Mémoires de la Société des Antiquaires de France*.

Maar wij keeren terug tot de scherven met Grieksche teksten. Reeds meer dan veertig jaren geleden hebben die voorwerpen de aandacht der geleerde reizigers tot zich getrokken, die opper-Aegypte bezochten, en vooral aan de zuidelijke grens in den omtrek van Syëne, of op het eiland Elephantine zich eenigen tijd hadden opgehouden. Th. Young had van verschillende zijden afschriften van zulke teksten ontvangen, en maakte die bekend op de platen 53—55 van zijne in 1823—1828 te Londen in het licht gegeven *Hieroglyphics collected by the Egyptian Society*. De Fransche reiziger F. C. Gau vervaardigde van een groot aantal soortgelijke teksten zeer getrouwe afteekeningen, die op de platen 8 en 9 van zijne *Antiquités de la Nubie, ou monuments inédits des bords du Nil, situés entre la première et la seconde cataracte*, te Parijs in 1821—1827 bekend zijn gemaakt. Zij werden door G. B. Niebuhr gelezen en toegelicht. Ook de Baron H. M. von Minutoli wijdde aan deze soort van oorkonden zijne aandacht en deelde daarvan de teksten mede in zijne *Reise zum Tempel des Jupiter Ammon in der libyschen Wüste und in Oberägypten in den Jahren 1820 und 1821*, te Berlijn in 1824 door E. H. Toelken in druk bekend gemaakt; laatstgemelde en Buttmann hebben van enkele de lezing en verklaring gegeven.

De scherfteksten van het Nederlandsch Museum, alle afkomstig uit de door de Regering in 1828 aangekochte verzameling van d'Anastasy, zijn door Reuvens behandeld in de III^{de} zijner *Lettres à M. Letronne, sur les Papyrus bilingues et Grecs*, Leide 1830, bladz. 55—59; twee dier teksten op de binnen- en buitenzijde

van eene zelfde scherf geschreven, werden door hem gelezen, vertaald en toegelicht; zij zijn in de meer genoemde 23^{ste} aflevering der *Aegyptische Monumenten* op Pl. CXXXIX onder N^o. 453 *a* en *b* afgebeeld. Egger leverde eene uitvoerige verhandeling over het onderwerp in zijne *Observations sur quelques fragments de poterie antique provenant d'Égypte et qui portent des inscriptions grecques*, uitgegeven in 1857 in de *Mémoires de l'Acad. des inscriptions et belles lettres*, T. XXI, en naderhand in 1863 nog eens afgedrukt in de *Mémoires d'hist. et d'archéologie*; de afbeelding bij die belangrijke verhandeling gevoegd leverde het facsimile van eene scherf met tekst van godsdienstigen inhoud. Dat voor het overige de bekend geworden teksten in de onderscheiden verzamelingen van Grieksche opschriften zijn opgenomen, spreekt van zelf.

In het vorige jaar maakte Dr. W. Froehner, adjunct-conseruator voor de oudheden bij de Keizerlijke Museën te Parijs, deze soort van monumenten tot een onderwerp van opzettelijk onderzoek, in eene verhandeling, die onder den titel van: *Ostraca inédits du Musée impérial du Louvre*, in de *Revue archéologique*, van dit jaar, N. S. VI, bladzz. 422—437; 2^e P. 30—51 werd afgedrukt. Behalve van de onuitgegevene, erlangen wij hier de lezing en vertaling van een groot aantal scherfteksten, welker facsimilés reeds in Youngs *Hieroglyphics* verschenen, maar meestal nog onverklaard gebleven waren. Van de 46 scherven leveren alle, met uitzondering van de laatste, die eene aanteekening van uitbetaalde gelden aan onderscheidene personen inhoudt, verklaringen of quittanties van geheel of gedeeltelijk betaalde belastingen en regten, hoofdgeld, belasting op bedrijven (patent), uit-, in- en doorvoer van waren en voortbrengselen van het land; havengeld, bijdragen tot onderhoud van de vloot op den Nijl (denkelijk aan de grenzen bij Elephantine) en van het schip van den Praetor. De meeste evenwel hebben betrekking op de beide eerstgenoemde opbrengsten, vele spreken van betalingen op rekening of in mindering op het bedrag van de belasting, verschuldigd over het laatst verloopende dienstjaar. Bij 39 zijn het jaar en de dag der betaling uitgedrukt, waaruit blijkt, dat 2 behoorden tot de regering van Vespasianus, 4 tot Trajanus, 6 tot Hadrianus, 25 tot Antoninus

Pius en 2 tot M. Aurelius en Lucius Verus. Een der scherfteksten van het Museum te Leiden klimt nog een vijftigtal jaren hooger op, tot den keizer Tiberius; de scherf is afgebeeld op Pl. CCXXXIII der *Aegypt. Monumenten*, N^o. 448, en onderscheidt zich van de overige, door de toevoeging van eenen regel Demotisch schrift. Eene andere, Pl. CCXXXIX, n^o. 455, behoort tot het 5^{de} jaar van Vespasianus, en bevat een bewijs van betaald hoofdgeld voor het 4^{de} jaar van dien keizer. De overige scherven, behalve die, welke wij hier meer opzettelijk willen behandelen, en die van het 5^{de} jaar van keizer Antoninus Pius dagteekent, hebben, voor zoo ver zij tot nog toe leesbaar zijn, geene genoegzame aanwijzingen geleverd, om haar tot de regering van eenen bepaalden keizer te huis te brengen.

Bij de mij door de Regering opgedragen taak ter uitgaaf van de Aegyptische Monumenten, heb ik mij van den aanvang tot onveranderlijken regel gesteld, om, voor zooveel de beschikbare middelen het gedoogden, spoedig en geregeld, en vooral met de meest mogelijke naauwkeurigheid, de monumenten bekend te maken en van de teksten, waar het slechts eenigzins geschieden kon, facsimilés te leveren; in mijnen bijgevoegden tekst bepaalde ik mij meestal tot korte opgaven en toelichtingen, die uit de afbeeldingen alleen niet ontleend konden, maar toch gekend dienden te worden. Eene enkele aanhaling of verwijzing, nu en dan eenige meer uitvoerige opmerkingen, hield ik niet terug, wanneer het toeval mij in den gang mijner studiën daartoe de stof aanbood, en de uitgaaf der afleveringen er niet door vertraagd werd. Nimmer echter meende ik met de uitgaaf van eenig voorwerp of eenigen tekst te moeten wachten, tot eigen onderzoek mij in de gelegenheid zoude stellen, om daarin eene min of meer volledige verklaring te geven. Bij ondernemingen als de bedoelde, vooral wanneer zij een Museum gelden, waarheen niet, zoo als bijv. naar die van Turijn, Londen, Parijs, Berlijn, enz. buitenlandsche geleerden zoo gemakkelijk eene opzettelijke reis ondernemen, acht ik het eenen eersten pligt, te zorgen dat door naauwkeurige afbeeldingen ieder, die zich aan de beoefening der Aegyptische oudheidkunde wijdt, in de gelegenheid wordt gesteld, om zonder zich tot de oorspronkelijken zelve te moeten begeven, de gedenkteeken tot een onderwerp zijner onderzoe-

kingen te stellen, en de vruchten zijner nasporingen tot hunn verklaring, algemeen bekend te maken. Wanneer vele geleerden zich tot de taak aangorden, kan de opbrengst hunner gezamenlijke pogingen al spoedig belangrijk worden; in ieder geval beter en spoediger, dan wanneer een enkel oudheidkundige, al wordt hij door den meesten ijver en den besten wil bezielde, de schatten onder zich houdt, totdat hij die met aanwijzing hunner waarde en beteekenis, aan de beoefenaars der wetenschap kan aanbieden.

De bovengenoemde verhandeling van den heer Froehner kwam mij door de *Revue archéologique* ter kennis, juist terwijl ik, bij de voorbereiding ter uitgaaf van de meer vermelde laatste aflevering der *Aegyptische Monumenten*, genaderd was tot het nazien van de proeven der platen, waarop de scherven met hare teksten afgebeeld waren. Gelijk ik in diergelijke gevallen meermalen met andere belangrijke oud-Aegyptische teksten handelde, waarvoor ik de meening ingeroepen had van geleerden, die zich uitsluitend onledig hadden gehouden met de verklaring van soortgelijke oorkonden, meende ik ook hier eene poging te mogen doen, om mij voor den toelichtenden tekst der platen, met betrekking tot de Grieksche scherfteksten in overleg te stellen, met den geleerden schrijver van de *Ostraca inédits du Musée Impériale du Louvre*. Ik zond hem daartoe proefdrukken der facsimilé's, daarbij mijn verlangen uitdrukkende, om de vruchten van zijn onderzoek dier stukken in tijds te mogen kennen, en die onder vermelding van zijnen naam in mijne toelichtende beschrijving op te nemen. De heer Froehner was volkomen bereid om aan dit verlangen te voldoen, maar zag zich, door eene vrij ernstige ongesteldheid aan de oogen, verhinderd om aan de teksten, die door hun veelal slecht, onduidelijk, en door afslijting bovendien vrij wat beschadigd schrift, buitengewone zwarigheden aanboden, al zijne krachten en zijne door langdurige oefening verkregen ervaring, te wijden; hij deelde mij echter als eene eerste vrucht van voorloopig onderzoek, zijne lezing mede van vier regels van eene scherf, n°. 448, van vijf regels van scherf n°. 455, van twee regels en gedeelten van drie andere van scherf n°. 461, en van eenen regel, den 6^{den}, van scherf n°. 457, welke laatste, indien de voorgestelde lezing juist

was, tot den tijd van de zamenregering der keizers Antoninus en Verus zou behooren.

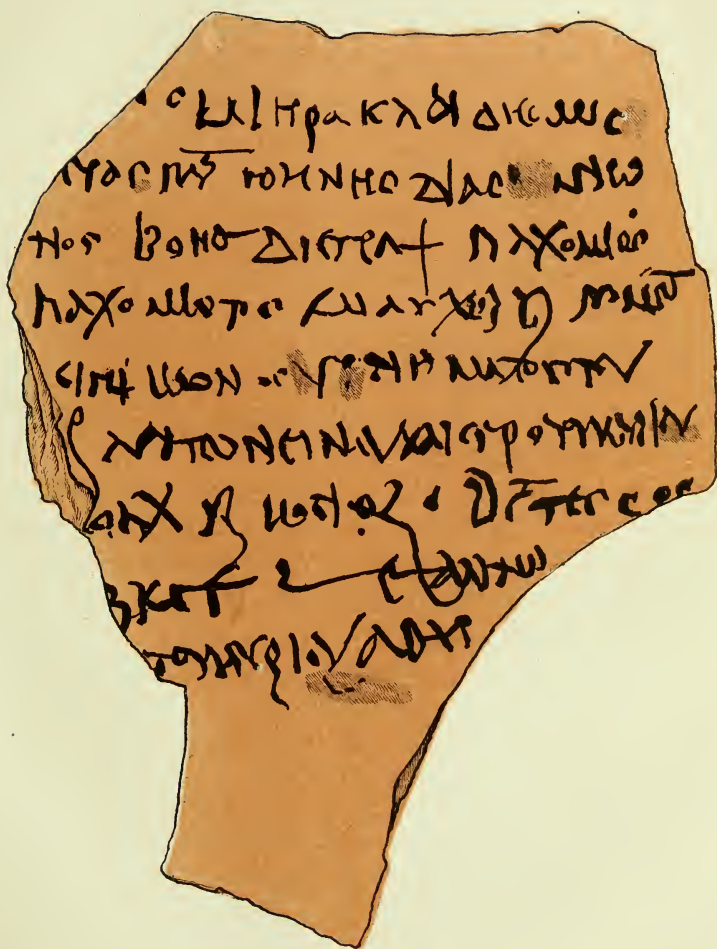
Aan de verpligting tot uitgaaf van deze soort van bescheiden voldaan hebbende, meende ik eenige vrije oogenblikken te mogen uitzuinigen, om mij aan eene meer opzettelijke poging tot lezing en verklaring van die teksten te wagen, en werd in mijne keuze van dien van scherf n°. 457, gedeeltelijk door het toeval, maar vooral geleid door de omstandigheid, dat ik tot nog toe slechts van eenen der 9 regels van dien tekst eene lezing ontvangen had en ik mij, bij nadere vergelijking, bij die lezing niet geheel en al kon nederleggen.

De uitkomst, die ik verkreeg, laat wel nog wat onverklaard, twijfelachtig, of ook nog geheel ongelezen, maar zij bevat toch ook genoeg, om als niet geheel onbelangrijk beschouwd te worden, en eene mededeeling te wettigen *). Onderzoek van anderen, die met meer geluk zich aan het onderwerp kunnen wijden, of ook nieuwe pogingen van mijne zijde, kunnen later verbeteren en aanvullen, wat nu onvolledig moest blijven, of onjuist bevonden wordt.

Ik zal eerst van de palaeographisch getrouwe afbeelding van de scherf, zie de hierbij gevoegde Plaat, den tekst, voor zoover mij dit mogelijk is, letterlijk wedergeven, en dan de wijze waarop ik dien meen te moeten lezen, laten volgen; eenige aanmerkingen mogen het geheel besluiten.

- 1)ος και ηρακλειδης μισ..
 ..ερας πῦ σσηνης δια σ...απιω
 νος βοηθ διεγραψ παχομιος
 παχομιο. του και α.χ.....ις μητ
- 5) σενικωνος υρνη.....του
 ..αντωνεινου καισαρο του κυριου
 ..αχ εικοσιδ. οβλ τεσσ..
 .∟.κγε. L ε αντω.....
του κυριου αθυρ..

*) Sedert mijne mededeeling in de vergadering van de Afdeeling van 12 Februarij, heeft nader onderzoek mij hier en daar aanleiding gegeven tot wijziging mijner toen voorgestelde lezingen.



- 1) [Ἰσιδωρ]ος καὶ Ἡρακλείδης μισ[θ]ωταὶ
 [Ἰ]ερᾶς πύλης Σοήνης, διὰ Σ[αρ]απίω-
 νος βοηθῶ. Διέγραψεν Παχόμιος
 Παχομιο[υ], του καὶ Ἀ.χ...., μητρὸς
- 5) Σενικῶνος, ὑπὲρ..... τοῦ
 [δ' L] Ἀντωνείνου Καίσαρος τοῦ κυρίου,
 [δ]ραχμὰς εἴκοσι... ὀβόλους τέσσαρας.
 < κ' γε L ἐ Ἀντω[νείνου καίσαρος]
 τοῦ κυρίου, Ἀθῦρ..

De vorm van diergelijke kwijtingsbewijzen is genoegzaam bekend, zoodat men van te voren de volgorde, waarin de onderscheiden onderdeelen elkander opvolgen, weet, en alleen de namen der handelende personen, der soort van belasting, de opgaaf der betaalde som, van het jaar waarvoor zij verschuldigd was, en van den dag en het jaar der voldoening, verscheidenheid aanbieden. Het betaalde bedrag wordt meestal eerst in woorden voluit uitgedrukt en dan in cijferletters herhaald. Wij vertalen:

[Isidor]us en Heraklides, pachters van (de belastingen van) de heilige poort van Syëne (hebben) door Serapion (onzen) helper (dit bewijs doen afgeven). Pachomios (de zoon) van Pachomios, ook A.ch....geheeten, en van (zijne) moeder Senikon, heeft wegens.... [van het 4^{de} jaar] van Antoninus den Keizer den heer,... twintig drachmen, vier obolen betaald. Dr. 20.... Van het 5^{de} jaar van Anto(ninus den Keizer) den heer, den.. (der maand) Athyr.

Regel 1. De twee eerste teekens bewijzen dat, sedert er op geschreven werd, de scherf niet onbeschadigd is gebleven; aan den aanvang der beide eerste regels, en, gelijk wij later zien zullen, ook van den 6^{den} en der drie volgende regels zijn stukjes met eenige letters afgebroken en verloren gegaan; gelijk dit ook met de uiteinden der drie laatste regels het geval is. Aan den aanvang van den 1^{sten} regel blijkt ook uit het voegwoord καὶ, dat wij hier met den naam van Heraklides, nog dien van een zijner ambtgenooten moeten verbonden achten. De door Froehner medegedeelde bescheiden kunnen ons op den weg helpen. Op de scherven, door hem onder N^o. 18, 21 en 22 vermeld, wordt in het 4^e, 5^e en 6^e jaar van Antoninus, als ambtgenoot van Heraklides, Isidorus genoemd, maar gaat de naam van eerst-

genoemde vooraf, terwijl op onze scherf aan Isidorus de voorrang is toegekend. Dit verschil van opvolging levert echter onzes inziens geen bezwaar, om het ontbrekende begin van den tekst met den naam van *Ἰσιδωρος* aan te vullen, waarvan alleen de twee laatste letters nog overgebleven zijn. Het laatste woord op den regel, *μισ*, is eene der verkortingen, elders ook *μισθ* en *μισθωτ* geschreven, van *μισθωτής*, *μισθωταί*, *Pachter*, *Pachters*. De invordering en ontvangst der belastingen werden verpacht, en naar het schijnt dikwerf door eene vereeniging van twee of ook meer personen. Want, behalve de ontvangstbewijzen als het hier behandelde en andere, die wij aanhaalden, door twee pachters afgegeven, zijn er ook (zie Froehner, 7 en 8), waarop een der pachters zich noemt, maar tevens het bewijs afgeeft in naam zijner medepachters, *καὶ οἱ λοι[ποὶ] μισθ[ωταί]*; de leden van zulk eene vereeniging noemden elkander *μέτοχοι*.

Behalve de *μισθωταί*, leeren ons de scherfteksten nog onder andere benamingen, eenige andere klassen van ontvangers kennen, misschien ook wel daarbij dezelfde, maar onder gewijzigde titels. Zoo worden dikwijls vermeld de *ἐπιτηρηταὶ ἱερᾶς πύλης Σύνης*, of *de wachters, de bewakers van de heilige poort van Syëne*; waarschijnlijk dezelfde als de *μισθωταί*, doch zóó, dat deze laatste benaming meer op hen toegepast werd als de pachters van de belastingen, die zij onder den titel van *ἐπιτηρηταί* inyorderden. Wij vinden ons in die opvatting versterkt door de gelijksoortigheid van enkele der belastingen, die bij hen werden voldaan; maar zien toch ook eenig bezwaar in de betaling van uitvoer(?)regten (Froehner No. 32) voor boomvruchten aan de *ἐπιτηρηταί* te Syëne betaald, en in de omstandigheid, dat, volgens twee andere scherfteksten (Froehner 8 en 9) in hetzelfde jaar, het 8^e van Keizer Hadrianus, doch met een tusschenverloop van vier maanden, voor dezelfde soort van belasting betalingen geschieden bij beambten, die in het eene geval als Valarion *καὶ οἱ λοιπ[οὶ] μισθ[ωταί]*, in het andere, op het einde van dat jaar als Longinus, Iximus en *οἱ λοιπ[οὶ] ἐπιτηρηταὶ ἱερᾶς πύλ[ης] Σύνης*, bewijs van ontvangst geven. Deze laatste moeilijkheid kan intusschen worden opgelost, wanneer wij aannemen, dat aan onder-

scheiden leden der vereeniging het regt van teekening, zooals wij het noemen, was toegekend.

Wij vinden verder vooral dikwerf vermeld den *πράκτωρ* en de *πράκτορες*, meestal met bijvoeging van *ἀργυρικ[ῆς]* 'Ελεφ[αντίνης], ook *ἀργ[υρικῆς] καὶ σιτικ[ῆς]* 'Ελεφαντίνης *), dus van belastingen in geld en in levensmiddelen. Zij schijnen het hoofdkantoor op het eiland Elephantine gehad te hebben. Bij hen geschiedden onder anderen de betalingen voor het onderhoud van de vloot, van het schip van den Praetor, enz.; maar toch ook wederom van eene belasting die te Syëne aan de *μισθωταί* en de *ἐπιτηρηταί* werd betaald, en met de benaming *δεσμός* (zie bijv. Froehner 10, 17, 21, 24, 27, 40), wordt onderscheiden.

Op twee scherven (Froehner 27 en 29) geeft, in het 9^{de} jaar van Keizer Antoninus, een pachter Zeno, de zoon van Heraklides, bewijs van ontvangst; zou deze welligt zijnen vader, die twee jaren vroeger (Froehner 22) tot de pachtersvereeniging behoorde, opgevolgd zijn?

Reg. 2. [*Ἰ*]εράς πύλης Σοήνης (verbeter *Συήνης*). De herstelling van de eerste ontbrekende letter, en de aanvulling van het verkorte *πῦ* tot *πύλης* behoeft niet gewettigd te worden, zij volgen van zelve uit de gelijkkluidende teksten van andere scherven; even als de verbetering van de *ο* in *υ* in *Σοήνης*. *De heilige poort van Syëne*, de enge doorgang, waardoor de Nijl tusschen een tal van eilanden heen, over de rotsbrokken der digt tot elkander naderende bergketens, zich eenen weg in Aegypte baant, en die, zoowel dáárom, als wegens de beroemde watervallen, en vooral om de nabijheid van het, een weinig hoogerop gelegen, geheimzinnige, onder de Ptolemaeussen en sedert heilig geachte eiland Philae, zelf op den bijnaam van heilig zijn regt had zien erkennen.

διὰ Σαραπίωνος βοηθῶ. De aanvulling van het laatste woord, behoeft, ofschoon het ook in de andere bekende teksten, voor zoover mij bekend is, niet voluit geschreven voorkomt, wel aan geen twijfel onderhevig zijn. De Grieksche pachters bedienden zich van eenen klerk of gemagtigde, en wel meestal van

*) Zie Froehner, 10, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 23, 25, 26 en 28.

eenen Aegyptenaar, om in hunnen naam de bewijzen af te geven. Sarapion (de naam is Aegyptisch met eene Griekschen uitgang) is hier in de bedoelde betrekking bij Isidorus en Heraklides werkzaam. Misschien ontmoeten wij hem vier jaren later, als gemagtigde van den pachter Zeno, den zoon van Heraklides, namens wien hij op den 9^{den} Thoth, de 1^{ste} maand van het jaar, een bewijs afgeeft (Froehner, N^o. 27); maar op het einde van datzelfde jaar op den 21^{sten} der maand Messori, wordt namens denzelfden pachter een soortgelijk bewijs afgeleverd door den gemagtigde Pachompsachis (Froehner 29), die in het 4^e, 5^e en 6^e jaar van denzelfden Keizer, bij Heraklides en Isidorus gelijke betrekking bekleedt (Froehner, 18, 21, 22). Waarschijnlijk waren Sarapion en Pachompsachis (deze laatste naam is evenzeer echt-Aegyptisch, Paëmsah, *de aan den krokodil gewijde*), gelijktijdig zoowel bij Heraklides en Isidorus, als later bij den zoon van den eersten als helpers of gemagtigden aangesteld. Op eenen scherftekst van het 10^e of 11^e jaar van Keizer Trajanus wordt ook een Serapion, zoon (?) van Pana, genoemd, die in gelijke betrekking op het kantoor van ontvangst van bedrijfsbelastingen en van de levering van levensmiddelen voor het wachtschip werkzaam was. Mogen wij in hem denzelfden Sarapion die op onze scherf voorkomt, aannemen, dan had hij, ofschoon misschien met tusschenpoozen voor de waarneming van andere werkzaamheden, eenen langen diensttijd achter den rug, en kon hij onder Zeno reeds zijn 60^e levensjaar bereikt hebben. De invulling van de twee, op het oorspronkelijk bijna geheel verdwenen, letters in den naam zal wel geene tegenspraak ontmoeten; en evenmin de aanvulling van de steeds weggelaten woorden: „hebben dit bewijs afgegeven,” „doen afgeven, verklaren,” of iets dergelijks.

Reg. 3. *Διέγραψεν*, hij heeft voldaan, hij heeft gedelgd, doorgehaald. *Διαγράψεν* is hier het wettige woord voor dergelijke betalingen. Men zie de uitvoerige aantekening van den Turijnschen geleerde, A. Peyron, *Papyri Graeci Reg. Taur. Mus. Aeg.* I, blz. 144 en volgg., en *Papiri Greco-Egizi di-Zoide*, blz. 31.

Παχο... De namen van den betaler en van zijne ouders, die op den volgenden regel 5 vermeld worden, heb ik nog niet

met genoegzame zekerheid kunnen onteijferen. Ik gis *Παχόμιος* *Παχομίον*, Pachoom of Pachomius, den zoon van Pachomius; het vrij duidelijk volgende *τοῦ πατρὸς*, dat is *die ook (heet)* doet eenen tweeden naam vermoeden, waardoor de vader van den zoon onderscheiden werd. Voorbeelden van zulke dubbele namen zijn volstrekt niet zeldzaam in Aegypte; men denke aan de leden van het gezin van Soter Corneliuszoon en van Kleopatra uit den tijd van Hadrianus, wier lijken en kisten in onderscheidene Museums, ook in het Nederlandsche, bewaard worden.

Pachoom, of met den Griekschen uitgang Pachomios, is een echt Aegyptische naam en beteekent *de arend, de aan den arend gewijde*; op de Koptische el in het Nederl. Museum (afgebeeld in de 23^e aflev. der *Aeg. Monumenten*, Pl. CCXLVIII, N^o. 636) komt hij voor met Koptische letters als Πⲁϣωⲙⲓⲟⲩ. De tweede naam van den vader is mij bijna geheel onleesbaar gebleven; de links naar onder doorgehaalde en tot in den volgende regel doorlopende trek is mij geheel vreemd, de twee daarop volgende letters, (misschien is het wel slechts ééne enkele) zullen den uitgang van den tweeden naamval, waarschijnlijk *ος*, moeten bevatten. Daar bij de aanduiding der personen in zulke stukken niet alleen de naam van den vader, maar ook die van de moeder volgens het gebruik in Aegypte werd uitgedrukt. mogen wij de verkorting *μητ* op het einde van den regel, wel tot *μητρός* aanvullen.

De naam der moeder, op regel 5 blijft mij duister, ofschoon het einde *ωνος* vrij duidelijk te lezen is; misschien ontbreekt eene letter aan het begin, en zouden wij aan den niet onbekenden vrouwennaam Senchonsis of Tsenchonsis kunnen denken; dan zou echter *Σενχώνσιος* of *Τσενχώνσιος* (d. i. de dochter van Chons) moeten gelezen worden.

Op deze namen moet de vermelding volgen van de soort der belasting, en kan hier ook niets anders worden verwacht. Intusschen ben ik er nog niet in geslaagd, om, behalve de drie laatste letters, het overige van dezen 5^{den} regel te ontwarren. Het voorzetsel *ὑπέρ*, dat op de gelijksoortige scherfteksten bijna altijd tot *ὑρ* verkort wordt, zal welligt uit de twee eerste letters te voorschijn kunnen treden, wanneer wij den eersten trek van de *υ* herstellen.

Maar dan de naam der belasting? Wanneer wij de scherfteksten raadplegen van andere bewijzen van betalingen, namens de pachters van de heilige poort van Syëne afgegeven, dan vinden wij dat zij de schuld aanduiden als voortspruitende uit: *χειρωνάξιον* (Froehner 18, 29) of patentregt; *λαογραφία*, hoofdgeld (ib. 22, 27, 37, 38, 39, 41, 42); *δεσμός* (ib. 8, 27, 40) en *μερισμός δεσμοῦ* (ib. 21), of *μερίς δεσμοῦ* (ib. 7), ook komt *μερισμός* alleen voor, zonder nadere bepaling van den aard der belasting (bijv. Froehner 19, 20, 25, 28) en *μερισμός πρῆμος* (l. *πρῆμος* ib. 10), waarna dan onmiddellijk het jaar waarover de schuld loopt, vermeld wordt. Het is mij niet wel mogelijk een der drie eerstgemelde woorden in de letters van onzen tekst terug te vinden *); ook niet zoo als zij meestal verkort voorkomen: *χιρρον* (Froehner 18), *χειρω* (ib. 29); *λωγ* (ib. 27), *λαοκ* (22); *λαοκαρ* (37, 38), *λαγρ* (39), *λαωκρ* (41), *λαοραφ* (ib.), en *λαογρ* (42); *δεσμου* (5); *δεσμο* (7, 27) en *δ* (24, 40). De verkortingen van *μερισμός* en *μερίς* zijn: *μερισμ* (10, 20, 28); *μερισμω* (23), *μερισ* (19, 26), *μερι* (17); en zelfs *μο* (21); ééns vinden wij (17) *μερι δ* voor *μερισμοῦ δεσμοῦ*, en op eene andere scherf (7) *τῆς μδος* voor *τῆς μερίδος*. Ik ontken niet, dat ook nog andere soorten van belastingen in aanmerking kunnen komen, dan die wij tot nog toe op de kwijtingsbewijzen der *μισθωταί* of pachters vermeld vinden; maar voorshands dienen wij ons tot deze laatste te bepalen, tot dat wij de zekerheid omtrent die andere zullen verkregen hebben. Welligt mogen wij aannemen, dat onze scherf slechts van eene gedeeltelijke betaling spreekt, zonder den aard van de schuld, die als genoegzaam bekend wordt ondersteld, uit te drukken. Dit geschiedt, zoo als wij boven zagen, met de woorden *μερισμός, μερίς*. Is het te gewaagd, wanneer wij de tweede helft van regel 5 lezen, *ὑπὲρ τῆς μερίδος τοῦ* en vertalen voor *het gedeelte* (van de belasting) *van*, enz.?

*) Het zijn vooral de twee letters die op *ὑπὲρ* volgen, waardoor de lezing bezwaar oplevert; het zou anders welligt toch nog kunnen zijn, dat in het volgende woord, *λαογρ*, of *λωγρ*, als verkorting van *λαογραφίας* verborgen lag, en wij alzoo hier aan eene betaling van hoofdgeld moesten denken; de voorvoeging van het lidwoord *τῆς* wordt echter op de andere soortgelijke teksten vóór de aanduiding van de soort van belasting niet gevonden.

Regel 6. Aan den aanvang moet het getalmerk en het teeken van het woord *jaar*, L (doch dat met veel vrijheid in vorm wel eens, en hier bepaald zeer gewijzigd voorkomt) ingevuld worden. Wij lezen δ' L of τετάρτου ἔτους. Achter den naam Antoninus moeten de woorden καίσαρος τοῦ κυρίου, zoo als de overige scherfteksten ons duidelijk leeren, noodzakelijk volgen; en wij erkennen hen ook hier, al is het dat de 4^e letter van καίσαρος weggesleten, en de laatste geheel en al overgeslagen is; het enkelvoudig τοῦ κυρίου belet ons volstrekt, om Ἀντωνείνου καὶ Οὐήρου, te lezen, waarop καισάρων τῶν κυρίων zou moeten volgen.

Regel 7. Aan het begin ontbreekt de δ en een gedeelte van de ρ van het woord δραχμάς. In het volgende εἰκοσι is de eerste ι met eene krul doorgetrokken tot in en door den volgenden regel, zoo als dit bijv. op de scherf bij Young, *Hierogl.* Pl. 53, N^o. V, reg. 6, (Froehner N^o. 18) met de beide jota's van hetzelfde woord, maar vooral met de laatste, het geval is; de twee trekken die onmiddellijk volgen zijn mij onduidelijk, welligt bevatten zij in vlugtig geschreven trekken, het woord δύο, waardoor wij een bedrag van 22 drachmen erlangen. Vervolgens ὀβόλους, de λ boven de tweede ο geplaatst, zoo als bij Young N^o. X, (Froehner 16); eindelijk, als laatste woord van dien regel, τέσσαρας, waarvan de vijf laatste letters gedeeltelijk afgesleten zijn.

Regel 8. Het eerste teeken is dat van drachmen, ∠, doch waarvan de horizontale streep schuins naar beneden en met eene krul is omgetrokken. De betaalde som wordt in diergelijke verklaringen meestal eerst voluit geschreven, en dan, voor zoover het de drachmen betreft, in cijferteekens (of letters met de waarde van cijfers gebruikt) herhaald; dus hier ∠ κ'. Met de twee onmiddellijk volgende letters γε weet ik geen raad. Wanneer op den voorgaanden regel op het woord εἰκοσι werkelijk δύο volgt, dan zouden wij hier bij de herhaling van het bedrag κβ' moeten vinden; daar dit nu stellig het geval niet is, wordt dat δύο wederom meer bedenkelijk. Het overige van den 8^{en} regel biedt geene bezwaren. L is het gewone teeken voor ἔτους, men meende vroeger het als eene A te moeten beschouwen en er dan de eerste letter van het Homerische Ἀνκάβας, Ἀνα-

βαυτος in te kunnen erkennen; maar men zou eerst moeten aantoonen, dat wij in den Latijnschen vorm L de gelijkluidende Grieksche letter vóór ons zien; genoeg is het dat de beteekenis *ἐτος* vaststaat. Het eind van den regel, de tweede helft van des keizers naam en den titel *καίσαρος* bevattende, is met een brok van de scherf verloren gegaan.

Regel 9 biedt geene zwarigheid; de getalletter van den dag der maand is, even als het eind van den vorigen regel, verdwenen.

Ik vlei mij met het bovenstaande den hier behandelenden tekst, op een paar twijfelachtige woorden na, in de hoofdzaken ontcijferd, en genoegzaam te hebben toegelicht; wat nog twijfelachtig of niet juist genoeg verklaard bleef, moge door de pogingen van latere bewerkers tot helderheid gebragt of verbeterd worden.

Ik moet nog met een enkel woord terugkomen op het, als naam eener belasting, zeer dikwerf voorkomende en ook door mij hierboven vermelde, *δεσμός*, welks beteekenis mij tot nog toe geheel duister is gebleven. Froehner vertaalt het in zijne verhandeling steeds met *díme*, maar op welken grond hij die beteekenis aanneemt is mij niet gebleken, *Δεσμός* beteekent *band*, *boei*, *gevangenis*, overdrachtelijk een *beletsel*, een *bezwaar*, maar met welke belastingsoort die beteekenissen, en zij zijn de eenige, in eenig verband kunnen gebragt worden, zie ik niet in. Tienden heeten *δεκάτη*, *δεκᾶται*, *δέκατον*, met welke woorden men de verkorting *δ* zou kunnen aanvullen, ware het niet, dat de lezing *δεσμός* door de teksten, bij Young onder IV, XIV en XX gegeven (Froehner 27, 5 en 7) geen twijfel toelaat. Het is mogelijk, dat de Heer Froehner het woord *dímes* gebezigd heeft in eene algemeene beteekenis van *belasting*, en daarmede het woord *δεσμός* onvertaald en zonder nadere bepaling heeft gelaten, maar ik geloof niet dat het door hem gebezigde woord zulk eene onbepaalde beteekenis toelaat, en meen te moge aannemen, dat *δεσμός* en *díme* of *dixme*, alleen in de overeenkomst der medeklinkers tot elkander in verband staan.

Met onzen scherfttekst kan een andere vergeleken worden, die, tot het tijdperk der Ptolemaeussen behoorende, insgelijks te

Syëne, doch op papyrus, door eenen beambte der ontvangsten voor de betaling op rekening van eene achterstallige belasting is afgegeven, en in het Nederlandsche Museum bewaard wordt. Reuvens gaf de lezing en verklaring van dit stuk in zijne *Lettres à M. Letronne* III, blz. 52—55, en het werd door mij in het eerste deel der *Papyri Graeci Mus. antiq. publ.* blz. 83—87, met een paar verbeteringen in de lezing, en bijvoeging van een nauwkeurig fac-simile op Pl. VI, No. 3, op nieuw uitgegeven. Wanneer de meening van Reuvens, die door mij ook gevolgd werd, juist is, dan zou dat kwijtingsbewijs in het 26^{ste} jaar van Ptolemaeus (XIII) Neos Dionysos zijn afgegeven, het 56^e jaar vóór onze jaartelling, zoodat er eene tijdsruimte van nagenoeg twee eeuwen tusschen beide teksten, van den Papyrus en van de scherf, zou liggen. In aard van belasting komt de eerstgenoemde dezer bescheiden overeen met dien van de twee hierboven vermelde, en het eerst door Reuvens gelezen en bekend gemaakte teksten, op de scherf I, 453 (Pl. CCXXXIX der *Monumenten*), bij welke evenzeer de betaling geschiedt, wegens belasting van voortbrengselen van land- en wijnbouw, in natura verschuldigd.

Ik sluit hier met herhaling van mijnen wensch elders reeds uitgesproken, dat Dr. Froehner de wetenschap moge verrijken met een werk, waarin al de tot nog toe ontdekte Grieksche scherftekten uit Aegypte opgenomen, bekend gemaakt en verklaard worden, onder bijvoeging van palaeographisch getrouwe afbeeldingen. In een bijzonder schrijven deelde hij mij mede, dat de Heer Prisse d'Avesne, bekend door zijne reizen in Aegypte en de uitgaaf van prachtige plaatwerken, eene belangrijke verzameling van zulke teksten bezit, en hem ter beschikking heeft gesteld.

Leiden, *Mus. van Oudheden*,

Februarij 1866.

VERSLAG DER COMMISSIE

BENOEMD TER

BEOORDEELING VAN LATIJNSCHE GEDICHTEN,

INGEZONDEN TER MEDEDINGING NAAR DEN

EEREPRIJS UIT HET LEGAAT VAN *HOEUFFT*.

M. H.

Uwe Commissie heeft van den Heer Secretaris vier Dichtstukken ter beoordeeling ontvangen. Nadat hare leden eerst ieder afzonderlijk zich een oordeel over hunne waarde gevormd hadden, zijn zij in een vergadering bijeengekomen. Hier bleek dadelijk, dat zij in de schatting der verdiensten van die vier stukken volkomen overeenstemden; uwe Commissie meende eenparig, dat geen dier gedichten behoort bekroond, of met lof vermeld te worden. Ge verwacht M.H. dat ik u de gronden, waarop die meening berustte, mededeel, en zult mij dus vergunnen, dat ik bij ieder der ingezonden stukken een oogenblik stil sta.

N^o. I.

Met het opschrift:

Divi XL Martyres Sebasteni,

en het symbolum:

Unus accipit bravium,

bestaat uit 200 hexameters.

De dichter maakt zich bekend als inwoner van Jesi, in de nabijheid van Ancona. Hij wenscht de verdiensten te doen kennen van de 40 martelaars, die in de 4^e eeuw onder de vervolging van Licinius (hier telkens metri causa *Licinus* geheel

ten) in Armenie als slachtoffers van hun geloof zijn bezweken. Deze christenhelden, Cappadociërs, zoo als later blijkt, behoorden tot de Legio Fulminatrix. Hunne heiligheid was reeds vroeger door een wonder bevestigd, als op hun vroom gebed een zware stortregen plotseling, na langdurige droogte, de verdorde velden van Armenie had verfrist.

Op hunne weigering om aan Jupiter te offeren worden de veertig eerst op bevel van den Praeses van Armenie mishandeld. Deze, met name Agricolaus,

v. 59. Imperat obstringi vinclis et carcere diro
Cappadoces, saxis quin imo frangier ora
Et caedi dentes.

Geen kreet noch klacht ontsnapt hun onder deze, vrij duister voorgestelde, strafoefening. Maar na een bemoedigende toespraak van een hunner heffen de mishandelden een Psalm David's aan.

Maar de eigenlijke marteling, welke met den dood en de zegenpraal der geloofshelden zou eindigen, wordt uitgedacht en bestuurd door Lycius den bevelhebber van het Legioen. Aan den voet der muren van de Armenische stad Sebaste, het eigenlijke tooneel der voorgestelde feiten, ligt een meer, nu door de felle wintervorst zoo diep bevroren, dat het ijs zelfs zwaar geladen wagens draagt. Op dat ijs worden de veertig geheel naakt bij nacht aan de nijpende koude blootgesteld. Vreeselijke marteling! door den dichter in eenige verzen afgemaald, waaronder een enkel kreupel:

v. 86. livor suffunditur ater
Et pellis tumet imas exuritque medullas
Immanis dolor.

En toch geen weenen noch klagen, maar gebed en gezang.

Over dit volhardend geloof in woede onstoken, tracht Satan de gemoederen der lijdenden te bekruipten. Hij had er nog juist den tijd toe, zegt de dichter:

v. 100. Nam modicum iam tempus habet.

Zijn plan wordt verijdeld door tusschenkomst van den beschermengel der 40 geloovigen.

Ondertusschen is het nacht (gebleven of weder geworden? is niet helder).

v. 109. Nox erat et vino madidi fractique labore
Custodes somno indulgent.

Welke voorafgaande inspanning hun den plicht der waakzaamheid doet vergeten, wordt niet gemeld en is niet te gissen.

Één evenwel, Augias, vindt door de beweging zijns gemoeds geen rust. En wakende ziet hij 39 engelen nederdalen, en in hunne handen 39 kroonen, schitterende van edel gesteente, smaragden en saffieren, karbonkels en topazen, waaraan zich, trouwens in een mank vers, paren

v. 126. Berilli virides et purpurea amethystus.

Waarom slechts 39 kroonen? vraagt Augias zich zelf af, terwijl 40 naar de eer van het martelaarschap staan? En ziet! daar ontzinkt de moed aan één der martelaren; hij stort zich in het water en maakt een eind aan zijn ondragelijk lijden. *) Nu eerst slaken de negenendertig toonen van jammer en droefheid.

Niet lang echter zouden de vier tientallen onvolledig blijven Augias getroffen door de volharding en de gebeden der geloovigen, wekt zijne medewachters en verklaart dat hij zich tot Christus bekeerd heeft. Zoo wordt het heilig getal 40 weder aangevuld, heilig om de vasten van 40 dagen welke Christus eenmaal in de woestijn verduurd heeft.

Na de bekeering van Augias nieuwe verbittering bij den

*) De woorden van den dichter zijn:

Haec inter quidam vires animique ferendae
Cui desunt hyemi tepefactis insilit undis
Heu miser! extemplo solvuntur corpora letho!

Ter vergadering werd opgemerkt, dat in het verhaal bij de Bollandisten, dat de dichter in een naschrift verklaart te volgen, een lauw bad is vermeld, waarin die zwakgeloovige werd gebracht. Van dit bad is in het geheele gedicht geen andere aanduiding, dan in de uitdrukking *undae tepefactae* schemert. Die schemering wordt alleen voor hem licht, die het verhaal der Acta Sanctorum voor den geest heeft. Ieder ander moet in de voorstelling vervallen hierboven gegeven.

woesten hoop der vervolgers, en voor de martelaars, na nieuwe pijniging, de dood en de verheerlijking.

Wederom is de aard dier pijniging uit de volgende verzen niet duidelijk op te maken :

v. 140. fera turba irarum incenditur aestu
 Suppliciumque novum molitur ; crura bacillis
 Algida confringit : repetitis ictibus omnis
 Vita fugit. Coeli reserantur regna beatis
 Claraque victrices cingunt diademata frontes.

Zoo varen zij ten hemel en vinden het loon voor hun volhardend geloof.

De lijken worden verbrand. Satan verstrooit de asch over de wateren, opdat geen eer aan de overblijfselen der heiligen zou kunnen worden bewezen. Maar door de zorg van een engel en van den H. Petrus zijn ze bewaard gebleven en strekken thans te Brescia den vromen tot gedenkteeken.

Ziedaar, M. H., een overzicht van den inhoud der 200 verzen. Meent niet dat het een ligte arbeid was om uit 's dichters woorden een tamelijk zamenhangend en niet geheel ongerijmd verhaal op te stellen van de feiten, welke hij heeft bezongen. Zijne voorstelling is zoo duister en verward, dat zelfs herhaalde lezing geen klaar begrip geeft van den loop der zaken en van de tafereelen welke u worden voorgehouden. En geen wonder ! het blijkt dat de dichter zelf geen helder, juist omteekend beeld voor den geest had van de tooneelen, welke hij tracht af te schilderen.

Eén voorbeeld is genoeg om die veroordeeling van zijn werk en, ik vrees, van zijn geheelen aanleg te regtvaardigen.

Zoo als wij zagen worden de martelaars in het barre wintergetijde op het voeten dikke ijs gebracht.

v. 78. Bruma viget, furit et boreas argentibus alis ;
 Constitit unda rigens duroque simillima saxo
 Sustinet et grandes, immania pondera, currus.

Terwijl zij

v. 98. sic *gelidis* torquentur in undis
 verschijnt Satan, en met hem de ontlukende lente ; immers hij verbergt zich in de groenende kruiden aan de boorden van het meer.

v. 102. Ille lacus specie colubri *viridantibus herbis*
Occulitur.

En die wisseling der saizoenen schijnt met het verloop der feiten voort te gaan. Want bij de laatste marteling en den dood der heiligen bevinden wij ons terug in de barre winterkoude.

v. 142. Crura.. *algida* confringuntur.

Maar bij de uitvaart heeft het weder zich ontlaten en drijft hun asch op de ontdooide wateren:

v. 177. .. *sacri cineres volvi coepere secundo*
Flumine... natantes.

Doch waarom langer bij die onzinnige verwarring stilgestaan. Het aangehaalde is toereikend om onze geringschatting der waarde van het geheele stuk te regtvaardigen.

Over taal en versbouw spreken wij niet. Dat de inzender ook hierin te kort komt blijkt uit de aangevoerde verzen genoegzaam. Zijne fouten in het breede uit te meten is voor de veroordeeling van zijn werk overtollig, en zou daarom tegenover hemzelve onheusch zijn.

No. II.

Van geheel anderen aard is het talent van den tweeden inzender. Boven wiens stuk geschreven staat:

Antonius Santi sodalis Franciscalis atratus reconditis ossibus
Dantis Alighieri XV Kalendas Novembres MDCLXXVII.
rem enarrat.

Zijn symbolum heeft hij gekozen uit Tibullus (I. El. IV):

Quem referent musae, vivet etc.

Hier is alles even klaar en duidelijk. De voorstelling is geleidelijk; de zin- en versbouw gemakkelijk, zoo dat men den dichter zelfs op 't gehoor verstaat. Voorwaar! eene zeldzame eigenschap in de hedendaagsche Latijnsche poëzie! Maar zijne helderheid is niet die van een zonnig landschap: het is die van

een geheel effen wit gepleisterden wand. Zij doet te sterker uitkomen, dat de dichter niets te zeggen heeft, wat het gemoed aandoet of op eenige wijze beweegt.

Zie hier den inhoud van zijne verzen. Een Franciscaner monnik verhaalt zelf, hoe hij de stoffelijke overblijfselen van Dante uit het monument, door Bernardus Bembus te Ravenna opgericht, heimelijk ontvoert.

Deze daad van heiligschennis en van oneerbiedigheid voor het gebeente van Dante, gemotiveerd als ze is door vrees voor brand of voor verplaatsing naar elders, komt ons in een geestelijke en een vurig aanbiddend van den gevierden dichter uiterst onwaarschijnlijk voor; zij wekt ook niet de minste belangstelling, te minder omdat zij later wordt voorgesteld als een daad van ijdelheid :

V. 12. Inceptum perago et nomen super ossa poetae
Divini inscribo, pereat ne gratia facti.

en verder :

V. 22. Tunc subito Italiam vulgetur fama per omnem
Tangat et astra meum nomen cum nomine Dantis.

Na dien roof vervalt de dader in eene mijmering en ziet in den geest de eer, welke na eeuwen aan Dante zal bewezen worden; met andere woorden: hij ziet de feesten in de laatst verlopen maanden ter herinnering aan Dante in Florence en elders gevierd. Geheel Italië zal Dante's gebeente in statigen optogt komen vereeren, de natuur tooit zich dan in buitengewone pracht; en Dante zelf — hij zal dan in den hoogen Olympus zijne goddelijke zangen voordragen, en om hen heen zullen de engelen — in stille verrukking luisteren, vermoedt gé — om hem heen zullen de engelen zingen en dansen :

V. 31. Ipse etiam Dantis celso gaudebit Olympo
Spiritus, ipse etiam clara mage luce nitebit
Et sua tunc repetet.
Carmina. ,
Quem circum aligeri regni coelestis alumni
Cantabunt una pedibus plaudentque choreas.

Eerst na deze roerige kennisneming zijner werken erkennen de engelen in Dante, welke hun tot de pas gevierde feesten onbekend schijnt gebleven te zijn, den goddelijken dichter en bekransen zijne slapen met lauweren:

V. 39. *Tum demum illius praecingent tempora lauro*
Atque salutabunt concordēs voce poetam.

Met eene korte peroratie, waarin onze monnik zich zelven toewenscht eenmaal in den rei der engelen om Dante heen te mogen zingen en dansen, eindigt het onbeduidend gedicht.

Eén goede eigenschap bezit het, welke uwe Commissie bij tegenstelling geleerd heeft op hoogen prijs te stellen, korthed. Alles wordt in 50 verzen afgedaan, juist het minimum door hem, welke den wedstrijd uitschreef, voor de mededingende dichters bepaald. Hadden die 50 verzen gehalte, uwe Commissie zou ze gaarne ter bekrooning hebben voorgedragen.

Nº. III.

De inzender van Nº. III, die zich aan ons voorstelt als een vreemdeling te Bonn de Muzen dienende, wijdt een Elegie van 246 verzen aan de nagedachtenis van Peerlkamp.

D. M.

P. Hofmani Peerlkampi.

Zijn symbolum is ontleend aan het slot van Plautus' Mercator:

Haec si vobis lex placet etc.

Hij legt ons zijne 246 verzen voor in een schrift, dat weinig achting voor de akademie of medelijden met de beoordeelaars aantoon.

Reeds het gekozen onderwerp, M. H., deed ons vreezen, dat wij misschien wel verzen zouden vinden, maar geen poëzie. Immers de verdiensten van Peerlkamp, zijne uitgebreide geleerdheid en groote scherpzinnigheid, zijn van dien aard, dat ze wel beproken, maar niet bezongen kunnen worden. Zij geven rijke stof voor een verhandeling, ja, zelfs voor een lijvig boek, maar ze liggen buiten het gebied der dichtkunst. Want de Muze heeft omtrent verdiensten hare eigenaardige opvatting. Zij

deelt die met het gemoed van den mensch niet met zijn wikkend verstand. Sommige ontdekkingen der wetenschap — het zijn vooral die de natuur en hare krachten onthullen — doen de snaren van ons binnenste trillen; andere laten ons gemoed geheel kalm en onbewogen. Tot die laatste behooren de groote ontdekkingen van Peerlkamp op het gebied der kritiek: de zaakkundigen bewonderen ze, maar zonder geestvervoering.

De vrees dan welke het opschrift

D. M. P. Hofmani Peerlkampi

opwekte, dat wij verzen zouden vinden maar geen poëzie, werd bij het lezen van het gedicht volkomen bevestigd. Het is een mat en langwijlig stuk, waarin overdreven gedachten en gezwollen uitdrukkingen de plaats van gevoel en verheffing des gemoeds innemen.

Het verwijt van matheid en langwijligheid, M. H., laat zich niet met gronden bewijzen noch door voorbeelden staven. Overdrijving en gezwollenheid zijn ligter aan te toonen.

B. v. De strijd door sommigen tegen Peerlkamp's kritiek van Horatius gevoerd ontlokt onzen dichter deze ontboezeming:

v. 149. Hei mihi non venit tantis conatibus apta
 Gratia; pro magnis cui fuit ampla bonis?
 Cui primum patuit sapientia, nempe venenum
 Hausit: erat nimium vera docere nefas!
 Atque ea, quis constat Romanae gloria linguae,
 Antoni coniunx ora notavit acu.
 Qui veterem mundum duplicaras orbe reperto,
 Praemia quae praeter vincla, Columbe, tibi?
 Nec non expertus longo Peerlkampus aeo,
 Quid fraus, quid levitas, quid valeatque furor. —
 Ac veluti subito cum tempestate coorta
 It contra rabiem nautica turba maris:
 Tum varii strepitant motus; trahit ille rudentes
 Hic remos trepida *) rapitve manu;
 Infima, summa ruunt: tremuit sic turba virorum
 Doctorum ingentes expeditque minas.

*) De slordige afschrijver heeft hier een woord overgeslagen.

Ik wil eerst even doen opmerken hoe weinig hier de gedachten sluiten. De stelling

Gratia pro magnis cui fuit *ampla* bonis?

d. i. groote verdiensten vinden zelden *grooten* dank, maar toch dank, wordt opgehelderd met voorbeelden, waarin aan de verdiensten niet alleen in het geheel geen dank, maar zelfs mishandeling te beurt viel: Socrates, Cicero, Columbus. Maar ik wenschte u op overdrijving te wijzen, M. H.! Peerlkamp, wien de krijg tegen hem gevoerd, geen leed deed, niet raakte, ja, bijna onbekend bleef, op één lijn te stellen met Socrates, die den giftbeker drinkt, met Cicero nog na een geweldigen dood mishandeld, met den in den kerker versmachtenden Columbus, ik vraag het u, M. H.! is dit geen buitensporigheid? En dan de vergelijking op het slot, ge hebt opgemerkt hoe ongepast en verkeerd zij is: „Even als bij een storm” zegt de dichter, „de schepelingen tegen de woedende zee (*rabies maris*) kampen „en onder een verward geraas de één de touwen, de ander de „riemen met onzekere hand aangrijpt, en de wanorde algemeen „is, zoo sidderen de geleerden en uiten vreesselijke bedreigingen.” Welke overeenkomst is er, vragen wij, tusschen het werkelooze sidderen en dreigen der Heeren Philologen en den krachtigen strijd der matrozen tegen de *rabiem maris*? En verder, M. H.! die *rabies maris*, voelde de dichter niet, dat zij in zijne vergelijking de parallel van Peerlkamp’s kritiek is, zoo dat de vorm door hem gekozen in lijnregten strijd is met zijne gedachten. Niet voor hem, die onder Peerlkamp’s hoogschatters telt, maar voor diens tegenstanders in zijne kritiek gelijk aan een *rabies maris*.

Maar over het geheel is onze dichter niet gelukkig in zijne vergelijkingen. Weet ge onder welk beeld hij, Peerlkamp’s bewonderaar, het wezen van diens kritiek voorstelt? Onder dat van Alexander, welke „Phrygia mirante caterva” den knoop doorhakt (v. 139). Voorwaar! een zonderlinge lofspraak op een criticus!

Die onmatigheid in opvatting en uitdrukking, welke wij in den onhandigen vriend meenden te moeten afkeuren, leidt hem nu en dan binnen de grenzen van het belachelijke. Peerlkamp’s

dood in grijsen leeftijd, maar in het midden van nog rustige werkzaamheid, wekt bij hem de zeer juiste gedachte op: een man van verdiensten, op welken leeftijd ook gestorven, moet men beweenen als te vroeg gestorven. Maar nu de uitdrukking:

vs. 119. Sed quisquis meritis superat communia fata

Flendus is, ut primo pignora rapta die.

d. i.: „moet men beweenen als een kindje van één dag.”

Overigens bewijst de inzender groote bekendheid met Latijnsche dichters en dichtkunst. Zijne verzen zijn onberispelijk. Een acrostichis aan het slot van zijn gedicht op het vers

Peerlkampi nomen per saecula cana manebit

bewijst zijne groote vaardigheid. Zijn taal is rijk; de geheele schat der Lat. dichterspraak, louter en onlouter, schijnt hem ten dienste te staan. Toch lukt het hem niet altijd binnen de grenzen door den maat gesteld de passende uitdrukking te vinden. B. v. wanneer van Peerlkamp gezegd wordt (v. 178) dat hij was:

Divorum metuens metuensque sui,

zoo is dit laatste onverstaanbaar.

In v. 192

mansit et in calidis frigidus ipse minis,

vatten wij de lof op Peerlkamp's bezadigdheid en kalmte als hij werd aangevallen, schoon *frigidus* nooit de beteekenis heeft er hier aan gegeven.

In v. 38 wordt een goede gedachte door onhandigheid van uitdrukking bedorven. De dichter wil duidelijk de bewogen klacht uiten: „Waarom moest de lente, welke aan geheel de natuur het leven wedergeeft, juist voor u, Peerlkamp, doodelijk zijn?” Maar in zijn woorden ligt geen klagt over Peerlkamp's dood, maar over den tijd van zijn dood:

Hei mihi! quod suevit terras aperire sepultas,

Cur tibi ver brumis exitiale magis?

d. i.: waarom was de lente u doodelijker dan de winter? Of anders: waarom zijt ge in de lente gestorven en niet in den winter?

Wij willen nog kort stilstaan bij een plaats uit de schildering van Peerlkamp's jeugd en het verlaten van zijn vaderstad :

V. 57. „Hinc ubi praeceptis imbutus corda Ruardi
Liquit Groningae tecta paterna suae,
Non tamen Aonidum cum sedibus exuit ignem.

Non exuere Aonidum ignem voor „de dichtkunst blijven beoefenen” laten wij voor rekening van onzen dichter, of van wie hem in die uitdrukking mag zijn voorgegaan. Onze eigenlijke aanmerking raakt het teere punt, in hoe verre in de nieuwe Latijnsche poëzie de oude mythologische nomenclatuur kan worden aangewend. Niemand zal hier den dichter bepaalde regels willen voorschrijven. Maar verbiedt het gezond verstand en de goede smaak dergelijke tweeslachtige voorstelling niet, waarbij de moderne plaatsnaam Groningen onmiddellijk met een plaatsbepalend epitheton uit de oude fabelleer verbonden wordt? Het verlaten van Groningen wordt hier vereenzelvigd met het verlaten van den zetel der *Aoniden*. Bij die voorstelling wordt de genoemde aanzienlijke stad in ons vaderland de werkelijke bakermat der Muzen en verplaatst men den Helicon uit Boeotie in de Ommelanden.

Maar wij willen geen verdere bijzonderheden van stijl en uitdrukking aan het licht halen. Gaarne erkennen wij, dat het geheele stuk pleit voor meer dan gewone oefening van den vervaardiger en dat het grondige geleerdheid doet vermoeden. Doch Hoeufft heeft zijn eermetaal niet aan geleerden uitgelooft, maar aan dichters. En een dichter is de inzender van N^o. III zeker niet.

N^o. IV is een gedicht van 200 Hexameters: *de Britannis*, onder het symbolum (Virg. Ecl. I 67):

„...et toto divisos orbe Britannos.”

De inzender verklaart vroeger de Bataven te hebben bezongen. Het Hoeufftiaansche certamen heeft daarvan herinnering.

De dichter rekent zich bevoegd de zeden en gewoonten der Engelschen af te teekenen, daar hij reeds als jongeling in hun

midden heeft geleefd. De zaken en het volk zijn sedert dien tijd niet veel veranderd, in 't Latijn :

(v. 10.) *Anglia qualis erat quondam manet Anglia firma*
Statque immota intus specie mutata parumper.

Liefde voor de vrijheid is er algemeen en daar naast lust om deel te nemen aan het bestuur van den staat. Dit is voor allen de hoofdzaak, of in 't Latijn :

(v. 27.) *Quaestio magna agitur cunctis.*

Het Parlement heeft twee partijen „*pars conservativa*” en „*pars destructiva*” v. 33. In de twee Huizen worden de belangrijkste zaken behandeld. Wie zou dus niet begeeren daar onder de Baronnen of de Commoners te zitten? of in 't Latijn :

(v. 48.) *Quis non patricius vel publicus esse cupiret.*

Maar Engeland heeft een keerzijde en de inwoners zijn ver van volmaakt. In het breede en niet zonder welbehagen schildert nu de dichter de avondtooneelen op de Londensche straten, waar

(v. 68.) *Effrenis morum Venerisque licentia saevit.*

Zijne verbeelding volgt de vrouwen tot dat zij dronken voor den magistraat worden gesleept (in 't Latijn: „*trahi ante magistratum*” v. 71), en de mannen tot hun bezoek bij den quackdoctor met zijn ongepaste kaartjes en vieze aanbiedingen :

(v. 75.) *Charta Veneris doctor quam porrigit aegro.*

Om die losbandigheid te ontgaan trouwen de Engelschen vroeg, te vroeg; daardoor ongelukkige huwelijken; de man zit in den club grog te drinken, de vrouw blijft alleen t'huis. De dichter geeft de voorkeur aan gezelschappen :

(v. 106.) *ubi sexus uterque*

Consocialis amat dulci garrire susurro.

(Iets verder noemt hij den heer des huizes *herus*) enz. enz. Op diezelfde ligtvaardige wijze gaat het gesnap voort, 200

verzen lang. Ge zult de voortzetting van de inhoudsopgave niet verlangen, M. H.! Hetgeen ge gehoord hebt is genoeg om u het onware en onwaardige van dergelijk een voorstelling van een volksbestaan als dat der Engelschen te doen afkeuren.

Hiermede, M. H.! is uwe Commissie gehoord. Zij stelt u voor aan geen der ingezonden stukken den eereprijs of de lofelijke vermelding toe te kennen.

G. H. M. DELPRAT.
J. VAN LENNEP.
W. G. PLUYGERS.

OVER HET
AL OF NIET WETTIGE
VAN
HET INSCHUIVEN EENER *N*
IN
SOMMIGE SAMENGESTELDE WOORDEN,
DOOR
Mr. J. VAN LENNEP.

Verschoont mij, geächte medeleden, indien ik wederom met een spellingquestie voor u optreê. — Misschien hadt gij u geveleid, nu eenmaal het eindverslag over het *Woordenboek* is uitgesproken en in 't licht gegeven, dat ik, die meer dan iemand den arbeid der bouwmeesters van dat reuzenwerk waardeer, die mij steeds hun bondgenoot en, *pro portiuncula mea*, hun medehelper heb getoond, hun niet meer met mijn vitte-rijen zou lastig vallen. Maar neen! lastig vallen kan het woord niet zijn, waar zij, in datzelfde eindverslag *) mij en een iegelijk hebben op het hart gedrukt, niet blindelings en volgbaar in hun uitspraken te berusten, waar zij mij en een iegelijk hebben aangespoord tot eigen nadenken en zelfstandig onderzoek. Welnu! 't is omdat ik aan die wenschen gehoor heb gegeven, 't is omdat ik heb nagedacht en onderzocht, dat ik mij durf verstouten, nogmaals met bescheiden kritiek voor den dag te komen. Maar, vraagt gij wellicht, waarom dat juist hier gedaan? voegde zoodanige kritiek niet beter in 't een of 't ander tijdschrift, aan taalstudie gewijd? — Mijn antwoord ligt voor de hand. Plaats ik mijn bedenkingen in een tijdschrift, of geef

*) Zie *Handelingen van het VIII^e Taal- en Letterkundig Congres*, blz. 84 en 85.

ik ze afzonderlijk uit, ik breng mijn vrienden in een onaangenaam dilemma: of zij begrijpen, een antwoord op mijn kritiek te moeten geven, en dat rooft hun een deel van den kostbaren tijd, dien zij zoo goed besteedden; of hun ontbreekt tot antwoorden lust en gelegenheid, en dan kunnen zij vreezen, mijn eigenliefde te kwetsen, voor zoo verre ik hun zwijgen mocht opnemen als een bewijs, dat zij het door mij aangevoerde de moeite der wederlegging niet waardig keurden. — Breng ik daar-en-tegen wat ik te zeggen heb hier en in hunne tegenwoordigheid ter tafel, dan bestaat er voor hen gelegenheid om, zonder dat zij er afzonderlijke moeite of tijd aan behoeven ten koste te leggen, mij te antwoorden, en, zoo ik gedwaald heb, te recht te wijzen; — en, wat niet minder zegt, wij kunnen aan onzen vriendschappelijken redetwist zien deelnemen door zoo velen onder u als zich daartoe opgewekt gevoelen, en ook met hunne opmerkingen ons voordeel doen. — Dan ter zake.

De Redactie van het Woordenboek heeft doorgaans het stelsel aangenomen, om, in 't midden der woorden, zoodanige letters als tot de uitspraak van een woord minder afdeden, of die uit anderen hoofde overtollig geächt kunnen worden, weg te werpen. Zoo zijn in hun woordenlijst de *g* uit *kagchel*, *ligchaam*, *lagchen*, de *d* uit *thands* en *volgends* (waarom ook niet uit *aanstonds*, wat analogisch billijk had geschenen), de *c* uit *scepter*, weggeschraapt. Ik heb mij over dat aanwenden van 't *snocimes* verheugd: ik geloof, dat, ook in de spelling, het *quod abundat nocet* mag worden toegepast: ik had zelfs wel willen zien, dat men verder had durven gaan, en dat men, op het voorbeeld van Vondel en anderen, daar, waar, in een samengesteld woord, het tweede lid der samenstelling met dezelfde letter aanvangt als waar het eerste lid *mê* sluit, eene van die twee letters had durven wegwerpen en de andere, om zoo te zeggen *à deux mains*, als slot- en aanvang-letter tevens gebruiken; en b. v. *rouwinkel*, *kuisheid*, *halstarrig* schrijven. — Dit echter is een punt, waar ik minder aan hecht. Maar wat bepaald voor mij een grief is, en wat aanleiding geven moet en geven zal tot wanbegrip en wanspraak, is, dat men in tal van woorden een *N* heeft ingeschoven waar die geen recht van burgerschap hoegenaamd bezit.

Op bladz. 148—161 van *de Grondbeginselen der Nederlandsche spelling* behandelt de heer Te Winkel die samenstellingen, waar omtrent gedurende de laatste vijftig jaren bij het ongeletterd publiek groote twijfel bestond of men achter dat eerste lid een enkele E of één EN zou plaatsen: samenstellingen als b. v. *brievetas, peereboom, dennebosch, boekekast*, enz. Dat er dertien bladzijden aan het onderwerp besteed zijn bewijst genoeg, dat de beslissing van het vraagpunt, waar de E en waar de EN gebezigd moest worden, verre van gemakkelijk was. Die dertien bladzijden getuigen dan ook van een naauwgezette studie; maar zij vereischen ook bij den lezer niet weinig studie, en ik geloof, dat, met al de onderscheidingen en uitzonderingen, die hij er ontmoet, het hem wel onmogelijk zal zijn, zich de juiste spelling van negen tien-den der bedoelde samenstellingen zoodanig in 't hoofd te prenten, dat hij zich er van zal kunnen bedienen, zonder tot de nu onlangs verschenen *Woordenlijst* zijn toevlucht te nemen.

Ik geloof intusschen, dat die twijfel en onzekerheid, waarin de massa der lezers ook na de lezing der gestelde regelen zal blijven verkeerren, hadden kunnen worden weggenomen, en dat het onderwerp in twee in plaats van in dertien bladzijden had kunnen worden afgehandeld, indien de Heer Te Winkel niet van de stelling ware uitgegaan, dat in woorden, als de door hem aangehaalde *bessensap, biezenkistje, boekenrek* en dergelijke, men bij het eerste lid aan een meervoud heeft te denken. Op dat meervoud of enkelvoud, in het eerste lid ondersteld, is zijn geheel betoog gegrond en zijn het evenzeer al de vernuftige, maar, met verlof gezegd, hier en daar wat spitsvondige onderscheidingen, die wij er in aantreffen, als b. v. tusschen *paardEdek* en *paardENstal*, *pijpEdop* en *pijpENrek*, enz. — Indien nu, gelijk ik mij vlei te kunnen aantoonen, bij dat eerste lid der samenstelling noch aan een meervoud noch aan een enkelvoud te denken valt, dan vervallen al de redeneeringen, op de onderstelling van den Hr. Te Winkel gegrond, en de spelquestie wordt dood eenvoudig.

Ik moet beginnen met de verdenking van mij af te weeren, als zou ik in geen enkel der woorden, die in 't betoog voorkomen, een meervoud erkennen. Gewis erken ik dat meermalen, maar alleen in die woorden, die, wanneer zij gescheiden worden

en hetzelfde denkbeeld, dat in het samengestelde woord lag, zullen uitdrukken, noodwendig het voorzetsel *van* tusschen zich vereischen. Zoo is een *hertENkamp* een *kamp* (of strijd) van *herten*; een *vinkENvlucht* een *vlucht*, een „vliegen” van *vinken*: een *vriendENkring*, een *kring* van *vrienden*; maar in al de woorden, waar die omzetting met het voorzetsel *van* geen plaats kan hebben — zoo als b. v. in *paardEstal*, d. i. niet „een stal *van*”, maar een stal *voor* paarden”, een *hoedEmaker*, d. i. niet een „maker van hoeden”, maar „iemand, wiens beroep het is, hoeden te maken”, een *pijpErek*, d. i. niet „een rek *van*”, maar een rek *voor* pijpen,” — is er bij het eerste lid der samenstelling geen kwestie van een enkel- of meervoud, en is dat eerste lid eenvoudig niets anders dan een *qualificatie* van het tweede: een *adjectie*, dienende tot aanduiding van den aard, het gebruik, de eigenschap, de hoedanigheid, het doel, de bestemming, van het hoofdwoord.

Wat den Hr. T. W. aan een meervoud heeft doen denken is blijkbaar de meervoudige vorm, die, volgens hem, in sommige dier samenstellingen zou voorkomen. Hij haalt als zoodanig aan *kinderschooltje*, *kalverliefde*, *eierkorf*, *raderwerk*, *lucifersdoosje*, *meisjesgek*, *sigarenkoker*, *huisjesmelker*, *krankzinnigengesticht*. Van al die woorden zijn het alleen de beide laatsten, waarin ik een meervoudigen vorm erken; maar *huisjesmelker* = *melker van huisjes* valt in de kategorie, zoo straks door mij besproken, en dat men in *krankzinnigengesticht* die N heeft gebracht is wellicht alleen daardoor ontstaan, dat men die aantrof in *gekkENhuis*; wat intusschen niets bewijst: men schreef *weeshuis*, *hoerhuis*, *oesterhuis*, en de *EN* in *gekkenhuis* is alleen ingelascht ter wille der eufonie. En 't is datzelfde gevoel voor eufonie, bij onze voorouderen altijd zoo sterk, dat hun het qualificeerende lid der samenstelling met een staart verlengen deed. In *kalvERliefde* is dat *VER* zoo min een meervoudige vorm als de S in *kalfSkop*. Een paar voorbeelden zullen dit duidelijk maken. Men spreekt hier ter stede van een *KeizeRSgracht* en van een *WolveR-* of *WolvEstraat*. Dat schijnt wederom voor de stelling van den Hr. T. W. te pleiten. En toch bewijzen die woorden juist daartegen. Immers de *Keizersgracht* is geen gracht van of voor *keizers*, en men is bij de uitlegging der

stad niet zoo dwaas geweest, zich te verbeelden, dat daar ooit zelfs een enkele *keizer* zou komen wonen: maar 't was de gracht, *ter eere van den keizer*, wiens kroon op de aanbeldende Westerkerk prijkte, zoo genoemd, en de *S* is hier alleen welluidendheidshalve ingelascht. Even zoo is de zoo even genoemde straat geen *straat van of voor wolven*; neen: zij is genoemd naar een enkelen *wolf*, die in een huis aldaar in den gevel stond en er nog staat: en men vindt zelfs in de oudste bescheiden den naam gespeld *WolfSstraat*; doch dat klonk te hard en werd tot *WolvE* en *WolvERstraat* verzacht: 't is eerst het latere misbegrip om dat *wolver* voor een mv. aan te zien, dat tot de tegenwoordige wanspelling van *WolvENstraat* aanleiding heeft gegeven. Maar uit deze voorbeelden blijkt, geloof ik, dat bij *kindERSchooltje*, *radERwerk*, *eiERkorf*, alleen aan een streven naar welluidendheid valt te denken. Wij blijven toch van *kindERliefde* spreken, al is er maar sprake van een enkel kind, en een *kindERkamer* blijft een *kinderkamer* of er een dan wel zes kinderen in huizen, en als wij zeggen *eiERSchaal* is er stellig toch niet meer dan een ei; blijk genoeg, dat bij *eiERkorf* en *eiERstruif* even min het enkel- of meervoud in tel komt.

Lucifersdoosje — ik voor mij heb nooit anders gezegd en hoor dagelijks nog *luciferdoosje* even als *bonbondoosje* — is een te nieuwerwetsch woord om, waar het taalregelen geldt, op te letten. Wil men *luciferSdoosje* schrijven, ik heb er niets tegen; maar ik zie in dat woord, en in 't mede aangehaalde *meisjesgek* even min een meerv. als in *schaapskooi* — waarover nader: en zie niet in, waarom men *cigarENkoker* zou moeten schrijven, en waarom *cigaarkoker* of, welluidender, *cigaREkoker* niet even zeer zou gezegd worden als *pijlkoker*.

Gaan wij nu eens de woorden na, waarin door den Heer T. W. de N. als kenteeken van het meerv. wordt ingeschoven. Dat ik bij die nalezing wel eens van den hak op den tak zal moeten springen, is daaraan toe te schrijven, dat zij bij den Hr. T. W. doorgaans alfabetisch gerangschikt zijn, waardoor woorden elkander opvolgen, wier samenstelling uit oorzaken van geheel verschillenden aard is ontstaan.

Bessensap, druivennat. Staat dat gelijk met het *nat* van *bessen*

of van *druiven*? Ik geloof het niet. Wij zouden dan ook *appelENgêlé*, *citroenENvla*, *limoenENSap*, *amandelENTulband*, enz. moeten schrijven. Wanneer mijn arts mij gelast, water met *citroensap* te drinken, dan is, ter vermenging met een glas water, het nat van één citroen, ja van een halve, meer dan voldoende. In de hoeveelheid der uitgedrukte citroenen zit het hem dus niet: het *sap* van een enkele *bes* is en blijft *bessesap*. Van een meerv. is alzoo geen sprake, en gewis zou men, even als *appeldrank*, ook *bessap* geschreven hebben, indien de welluidendheid de verlenging van 't eerste woord niet gevorderd had.

Biezenkistje: de Hr T. W. schrijft zelf, blijkens zijn Woor-denlijst, *mandEwagen*; omdat het geen *wagen* van *manden* is, maar het eerste woord der samenstelling den aard van den wa-gen uitdrukt, t. w., dat hij uit *mandwerk* gevlochten is; en even zoo is het kistje van *bieswerk* vervaardigd. Willen wij hier aan een meerv. denken, dan moeten wij ook voortaan, *a fortiori*, de *Biesbosch* in het *BiezENbosch* herscheppen.

Boekenkast, *boekenrek*, *boekENstalletje*. Ook hier toonen weêr de door den Heer T. W. zelf elders aangehaalde woorden *pijlkoker* en *patroontasch*, waarbij ik nog *bijlbondel*, *letterkast*, *wapenkamer*, *geweerfabriek* en tal van anderen zou kunnen voegen, dat men bij de samenstelling alleen aan de bestemming dacht der genoemde voorwerpen. Volgens de spelling, door den Heer T. W. voorgestaan, had de „*Boekzaal* der geleerde wereld”, waar toch meer dan een boek in besproken werd, de *BoekEN-zaal* moeten heeten. Wat *boekENstalletje* betreft, ik betuig hier ter stede nooit anders te hebben hooren spreken dan van *boek-stallen*, zelfs zonder de overgangs-E. Moeten wij nu misschien ook voortaan *boekENDrukker*, - *binder*, - *verkooper* zeggen?

Brievenbesteller, *brievenpost*. Daniël Mostert noemde zeker boek, dat hij uitgaf: „de *zendbrief*” niet „de *zendbrievEN-schrijver*”: en even zoo zeggen wij nog een *geheim*- niet een *geheimENSchrijver* (al toont de Lat. uitdrukking *a secretis*, dat hem meer dan een enkel geheim vertrouwd zal worden), de *prul*- niet de *prullEN-schrijver*. Ook hier moge het zeer waar zijn, dat aan den bestelder, en vooral aan de post, de rondbren-ging van menigen brief is opgedragen; doch wat doet dit tot de vorming van 't woord? En toch wil ik hier onderscheiden.

Wie uit bloote liefhebberij er zich op toeleigde alle mogelijke brieven, die hem door Jan en Piet en Klaas ter hand werden gesteld, te bezorgen, zou met recht een *brievENbestelder*, d. i. een *bestelder van brieven* heeten; maar, waar het woord een bepaalde bediening uitdrukt, laat het zich niet omzetten tot *bestelder van brieven*: het is dan de *bestelder van DE brieven*, de man, die benoemd is om bepaaldelijk die brieven te bezorgen, die hem te dien einde door het Postwezen worden touvertrouwd. Gevoelt men voorts het onderscheid niet tusschen een *brievEtas*, d. i. een *tas*, waarvan de bestemming door 't woord *brief* nader wordt aangeduid, een *porte-feuille* ('t Fr. heeft hier ook geen *feuilles*) en een *brievENtas*, d. i. een *stapel brieven*.

Brillenslijper, hoedenmaker, kleérenmaker, kousenwever, mandenmaker, messenmaker, pottenbakker, pruikenmaker, stoelendraaier enz. — Dus ook in 't vervolg *schoenENmaker, wagenSmaker, horologieSmaker, molenSmaker, zadelENmaker, orgelSmaker, borstelSmaker, spiegelSmaker, gewereENmaker, pianooSmaker, schrijnENwerker, hoevENsmid, rijtuigENSchilder, huizENSchilder, zwaardENveger, schoorsteenENveger, steenENbakker, wafelENbakker, baardENScheerder, kaartENlegster, boekENhouder, rentENmeester, beeldENhouwer, leiENdekker, tonnenENbreker*? — Van die woorden zijn er vele, die tot eigen namen geworden zijn; men denke hier aan *Zwaardemaker, Messemakers, Kaarsemaker, Paardekooper* enz. In niet een van hen vindt gij die tusschengeschoven N: zelfs is *Mandemaker* tot *Manmaker* samengetrokken.

Maar tot mijn verbazing verlangt de Heer T. W. zelfs dat men *koekenbakker* schrijve! Er zijn hier ongeveer 150 *koekebakkers* in de stad, en ik wil met mijn geächten vriend een weddenschap aangaan, dat niet een hunner, als hij om *koeken* vraagt, hem die zal kunnen leveren. Allen zullen zij hem naar de vastenavond-kramen of naar den kruiwagen aan de sluis verwijzen. Met *koeken* verstaat men naar het algemeene spraakgebruik nooit iets anders dan *plaatkoeken, pannekoeken, oliekoeken, gooische koeken, boekende koeken*, en geen van die alle bakt de *koekebakker*. Die bakt *koek*, even als de *broodbakker* *brood*: en, tenzij men *broodENbakker* en *meelENverkooper* aanneme, mag

dus *koekenbakker* ons niet opgedrongen worden in plaats van het oude *koekEbakker*, met de ingeschoven toonlooze *e*.

Dennenwoud, eikenbosch, iepenlaan. Derhalve ook *boomENgaard, bloemENTuin, kruidENhof, dierENgaarde?* — Mij dunkt, de vier laatstgenoemde woorden wijzen genoeg aan, dat bij dergelijke samenstellingen het eerste lid niet meer is dan een bloote qualificatie.

Dievenbende, paardenvolk. Zeker kan een bende niet dan uit onderscheiden personen bestaan, en toch heeft men altijd *ruiterbende* en *burgervendel*, nooit *ruiterENbende* of *burgerSvendel* gezegd en geschreven. Maar *PaardENvolk!* dus ook *voetENvolk?* — 't Is immers geen *volk* van *paarden*, zoo min als van *voeten*; 't is een *volk*, dat *te voet* of *te paard* gaat, en aan een meervoud valt weder met betrekking tot het eerste lid van het woord niet te denken.

Eendenkooi, paardenstal, hartenkamp, vinkenvlucht, pijpenrek. Dus ook in 't vervolg *koeiENstal, vogelENkooi, schapENkooi, oesterENput, haringENbuis, pluimENgraaf, pluimENGedierte, vogelENverschrikker, pijpENuithaalter*. — Mijn grootvader schreef in zijn *Fasti fringillares* wel *vinkeNhuis*, om dat de *h* altijd in dergelijke samenstellingen een *N* vóór zich vordert; maaar *vinkEbaan*, d. i. een *baan*, bestemd om *vinken* op te lokken, en *vinkEvlucht*, d. i. een *vlucht*, of *kooi*, om *vinken* in te bergen; en zoo ook heeft men tot aan het verrijzen van het spoorwegstation, dat het eerst met die ingeschoven *N* voor den dag kwam, het daarbij gelegen landgoed nooit anders genoemd dan *de VogelEzang* en de mede in de buurt gelegen hofstede nooit anders dan *de HartEkamp*, om dat het geen *kamp* tusschen *harten* was, maar een *kamp* om *harten* in te bewaren. Zoo ook, in den Haag, de *koekamp*, niet de *koeiENkamp*, zoo ook in alle oude keuren, de *ossEmarkt* niet de *ossENmarkt*.

Engelenkoor, hanengevecht, heldenschaar, jodenbuurt, en dergelijke woorden moeten zeker de *N* hebben; want hier kan de omzetting *koor van engelen, gevecht van hanen* enz. plaats hebben.

Kiezentrekker, paardenkooper, ziekentrooster: — alzoo in 't vervolg *cogENarts, tandENmeester, wondENheelder, ezelSdrijver, schapENherder, RossENkamer, lijkENbidder, krankENbezoeker?*

Gortenteller: maar dat zou iemand wezen, die *gorten* telt:

en ik ken geen *mr. v. gorten*. Wel korrels *gort*, en die korrels zijn meervoudig, maar niet die *korrels* komen in 't woord voor: 't is de *gort*, die niet meerv. is.

Maar wat nog nieuwer is dan dit alles, is de *N*, die door de Redactie van 't Woordenboek in de woorden *zedeleer*, *zedekunde*, *zedemeester*, *sterrekunde* geschoven is. 't Verwondert mij intusschen, dat zij niet opgemerkt heeft, hoe met die *N* de woorden zijn veranderd van beteekenis. De *zedEleer* is de „moraal”: de *zedENleer* zou beteekenen „het onderwijs of de leer der zeden”. De *zedEmeester* is *le précepteur, celui qui donne des préceptes de morale*: de *zedeNmeester* zou wezen *celui qui enseigne les mœurs et coutumes*, even als *zedENhervormer celui qui change non la morale mais les mœurs*. De *sterrEkunde* is de *astronomie*, d. i., de kennis van het firmament en al wat daartoe betrekking heeft: de *sterrENkunde* zou ons niet verder brengen, dan het aanwijzen en noemen der sterren.

Ik moet mij beperken; doch anders zou ik niet schroomen om al de samenstellingen van dezen aard, die in de *Woordenlijst*, onlangs door de Heeren de Vries en Te Winkel uitgegeven, voorkomen, met hen na te gaan, en hun aan te toonen, hoe, naar ons voortdurend spraak- en schrijfgebruik, de besproken *N* nergens voorkomt, dan waar zij ten gevalle der weluidendheid is ingeschoven, als in *eendeNei*, *vrouweNoog*, *paardeNarts*, of waar zij een 2^{den} naamval uitdrukt, als in *heldeNmoed*, „de moed eens helds,” *reuzeNkracht*, „de kracht eens reuzen” enz.

En dat men het steeds zoo heeft begrepen wil ik thans nog nader bewijzen met eenige aanhalingen uit onze beste schrijvers.

Ik lees bij Hooft, *Brieven*, 1.70 (uitg. v. Vloten) *Schepenbank* — maar 1.97 *Schepenen-vonnisse*, omdat het laatste kan omgezet worden met „vonnis van Schepenen,” terwijl *bank van Schepenen* geen zin heeft.

SieckEtrooster 1.113.

BurgeRmeester 1.132.

ZinnEpop, *EikEplank* II, 106.

VoghelEsang II, 192.

Artzenyhof II, 298.

HeerEgracht II, 323;

maar, eufonisch, *heerENhuis* II, 413.

en 1.365: „Ik heb 't in de *Woordboeken* niet kunnen vinden. Doch ik heb mijn voornaamst *Woordboek* oft *Woordenaer*, hoe men op 't Duits heeten wil, niet hier.” —

Bij HUYGENS

Deel IV. 54 (uitg. v. *Bilderdijk*) *rattEkruyd*.

KoussEmaker 62.

KaartEblad 176.

HoerEjager 256.

BRANDT noemt in *Vondels leven*, diens vader een *hoedtstoffeerder* — geen *hoedENstoffeerder*.

Bij VONDEL lees ik:

Fabelvinders, voorr. *Herschepp*.

Starrekunst ald.

Handvestboek (aenl. Ned. Duitsch).

Wondmeester (voorr. *Sofompaneas*).

Zedekenner en

Zedevormer (opdr. *David Herstelt*).

Eindelijk, bij onze bijbelvertalers, vinden wij bij *Matth.* 17: 7 en *Rom.* 9: 21 van den *potbacker* — niet van den *pottenbakker*. gesproken.

En nu, ten slotte, hoe is het met betrekking tot die zelfde soort van samenstellingen, in de ons verwante talen gelegen? — Volkomen gelijk het tot nu toe in de onze was. In 't H. D. toch lees ik *Austerschüssel*, *Buchhändler*, *Bildhauer*, *Eseltreiber*, *Kuhstall*, *Schornsteinfeger*, *Schuhmacher*, *Schwerdtfeger*, enz. enz. — in 't Engelsch, *Applewoman*, *Balladsinger*, *Beargarden*, *Beehive*, *Birdcatcher*, *Bookseller*, *Hatmaker*, *Watchmaker*, *Oysterwoman*, *Letterbox*, enz., enz.

Aldus in twee verwante talen; maar zien wij nu, hoe het in 't Fransch is, waar wel geen samenstelling, maar aaneenhechting plaats heeft en 't qualificeerende woord niet voor, maar achter staat. Daar vind ik: *casse-tête*, *coupe-jarret*, *garde-fou*, *gâte-sauce*, *gratte-papier*, *pique-tête*, *porte-manteau*, *porte-feuille*, *saute-ruisseau*, enz., enz. Men ziet het, ofschoon in al die woorden aan personen of zaken gedacht wordt, wier beroep of bestemming het is, tal van voorwerpen te vervaardigen, te verkoopen, te bergen, enz., het eerste lid nimmer een meervoudigen vorm aan-

neemt, doch, evenzeer als in 't Neêrduitsch, bloot qualificatief is, en ik zie in de overeenstemming, die wij op dit punt aantreffen in drie talen, waarvan de spelling anders onderling niet weinig verschilt, het krachtigste bewijs, dat voor het stelsel, door mij verdedigd, kan worden aangevoerd.

En nog zou ik die kwalijk te pas gebrachte en noodeloos inktverspillende *N* met minder ijver bestrijden, indien ik maar, bij het voorschrift om haar te spellen, het verbod vond om haar immer uit te spreken. Maar helaas! dit is niet geschied, en wij hebben noch aan de academies een leerstoel voor de orthoëpiek, noch in onze hoofd- of hofplaats een *conservatoire* voor de uiterlijke welspekendheid: wij missen alzoo de waarborgen, dat men, 't zij van den kansel, 't zij van de balie, 't zij van het tooneel, de taal zal hooren spreken, zoo als zij gesproken moet worden. En wanneer ik dan de ervaring heb, dat men op scholen, door mannen aan wie het toezicht over het onderwijs is vertrouwd, de leer hoort verkondigen, dat de slot-*n* der infinitiven in de uitspraak duidelijk moet gehoord worden, en dat men die b. v. in *spreken* even hard moet doen klinken als in *ik reken*, dan heb ik voor die tusschengeschoven *Ns* een dubbelen schrik.

BEANTWOORDING DER BIJDRAGE

VAN

Mr. J. VAN LENNEP,

OVER HET

INSCHUIVEN DER n IN SAMENGESTELDE WOORDEN,

DOOR

L. A. TE WINKEL.

Mijne Heeren!

Ge herinnert U ongetwijfeld, dat ons geacht medelid, de Heer van Lennep, in de vorige zitting mij het handschrift zijner voorlezing heeft medegedeeld, ten einde mij in staat te stellen om zijne bezwaren tegen onze leer aangaande het inschuiven eener n in sommige samenstellingen op mijn gemak in alle bijzonderheden te kunnen nagaan. Ik betuig daarvoor den geëerden spreker opnieuw mijnen dank. Die edelmoedigheid is een overtuigend bewijs, dat het hem om de zaak zelve, om het belang onzer moedertaal te doen was, niet om een triomf, die den schijn kon hebben bij verrassing behaald te zijn, en die dus voor de wetenschap alle waarde zou missen. Van het geschonken vertrouwen heb ik een dankbaar gebruik gemaakt, en het is mij aangenaam heden in de gelegenheid te zijn om het bewijs te leveren, dat ik alle bedenkingen van den Heer van Lennep ernstig overwogen en van alle zijden bekeken heb. Ik heb echter mijne tegenbedenkingen, voor welke ik om de welwillende aandacht der vergadering vraag.

Van belang is het al aanstonds op te merken, dat de woorden, tegen wier spelling Spreker bezwaren inbracht, tot eene en dezelfde soort van samenstellingen behooren, dat alle met een zelfst. naamwoord beginnen, zoodat wij met andere soorten, wier

eerste lid een bijvoeglijk woord of een werkwoord is, b. v. *alledaagsch*, *brekebeen*, *stokebrand* en dergelijke niet te maken hebben. Het waren louter woorden als *kaarsemaker*, *paardemarkt* enz., waarin het eerste lid eene nadere bepaling van het tweede uitmaakt. Spreker keurde het af, dat wij daarin eene *n* schuiven als teeken van het meervoud. Onze regels dienaangaande zouden tot wanbegrip en wanspraak leiden; zij waren bovendien ingewikkeld, te omslachtig en besloegen 13 bladzijden, terwijl de regel, dien ZEd. gevolgd wilde hebben, er slechts twee zou vullen.

Zeker, dertien is een onheilspellend getal; en dan 13 bladzijden grammatische regels! het is meer dan onrustbarend. Op zich zelve echter kan die veelheid geene reden tot veroordeeling zijn. Een schoolboek, dat de geographie van Frankrijk behandelt, is niet daarom slechter dan een dergelijk boek over Nederland, omdat de jeugdige Franschman meer moeite zal hebben met zich de 86 departementen van zijn vaderland in het geheugen te prenten dan een Hollandsche jongen onze 11 provinciën. Buitendien is het bezwaar eenigermate weggenomen in § 213, waar diezelfde regels nog geene twee wijd uiteen gedrukte pagina's, en in onze *Woordenlijst*, waar zij weinig meer dan ééne bladzijde beslaan. Ook ben ik overtuigd, dat de geëerde spreker onze breedvoerigheid niet als een bezwaar zou hebben doen gelden, indien hij niet voor een oogenblik het doel en de strekking van ons werkje over de spelling uit het oog had verloren. Het is niet bestemd om voor anderen een leerboek te zijn, maar om voor ons zelve een legger uit te maken, dien wij bij voorkomende gelegenheden, wanneer zich twijfelingen opdoen, kunnen naslaan, ten einde bij het bewerken van ons woordenboek niet ieder oogenblik door spellingquaesties opgehouden en afgeleid te worden met het gevaar van telkens inconsequentien te begaan. Alle onzekerheden moesten vooraf voor ons beslist zijn. Wij moesten uit de bestaande spellingen hebben gekozen; een aantal punten, die òf nog nooit òf niet voldoende behandeld waren, moesten nauwkeurig onderzocht en vastgesteld zijn; en niet slechts de resultaten van ons onderzoek, maar ook de gansche gedachtenloop, die ons tot die resultaten gebracht had, moest zorgvuldig worden opgeteekend. Niet alleen moesten wij ons zelve dat alles te allen tijde weder nauwkeurig

kunnen herinneren, maar de openbaarmaking van de gronden, waarop wij ons stelsel hadden gebouwd, de aaneenschakeling onzer redeneeringen moest de verantwoording wezen, die wij meenden aan onze landgenooten verschuldigd te zijn. Ziedaar wat wij èn met de samenstelling èn met de uitgave van ons boek beoogden; ziedaar tevens de oorzaak van de ongelijkheid, die er in gevonden wordt. Wat nagenoeg van zelf sprak, of wat reeds door anderen behandeld was en gemakkelijk is toe te passen, kon met weinig woorden afgedaan worden; maar grootere uitvoerigheid vereischte datgene, wat ingewikkeld was en niet zoo voor de hand lag; en daartoe behoorde vooral de leer der samenstelling, één veld, dat wat de spelling betreft, nog zoo goed als braak lag. Men vindt op die dertien bladzijden dan ook niet de uitkomsten alleen, maar een kort verslag van ons onderzoek en van onze redeneering.

Doch ik kom tot de hoofdzaak. De geachte spreker wil onze regels — acht in getal — door éénen regel vervangen hebben, die aldus luidt: het eerste lid eener samenstelling is „al-
„leen meervoudig in die woorden, die, wanneer zij gescheiden
„worden en hetzelfde denkbeeld dat in het samengestelde
„woord lag, zullen uitdrukken, noodwendig het voorzetsel *van*
„tusschen beide vereischen.” Als voorbeelden dienen *harten-* of *hertenkamp*, een *kamp* of strijd van herten; *vriendenkring*, een *kring* van *vrienden*; *vinkenvlucht*, een *vlucht* of vliegen van *vinken*.

Ongetwijfeld, die regel luidt eenvoudig, schijnt ook niet moeielijk in de toepassing, en zou, zoo eenvoudig en gemak de hoofdeigenschappen mochten zijn, waarvoor alle andere vereischten moesten zwichten, voorzeker alle aanbeveling verdienen. Maar hoe nu, indien die regel door zijn geëerden maker of uitvinder zelven, wel stilzwijgend, maar daarom niet minder welsprekend, wordt afgekeurd; indien deze facto toont, dat het voorschrift hem zelven niet voldoet, en een aantal woorden opnoemt, welke onloochenbaar in de genoemde rubriek vallen, en waarop hij toch den regel niet wil toegepast hebben? Of zijn *bessennat* en *druivensap* geen *nat* en *sap* van *bessen* en *druiven*; en evenwel wordt aan die woorden door Spreker de „van het meervoud niet gegund. — Vraagt men niet wel

eens, in zuiver Hollandsch: wie is de maker *van* dit gedicht, de schrijver *van* dat boek, de opsteller *van* dat verzoekschrift? Zoo ja, dan zijn *hoeden-* en *pruikenmakers* ook makers *van* hoeden en pruiken; dan is een *stoelendraaier* ook een draaier *van* stoelen, evenzeer als een *huisjesmelker* een melker *van* huisjes is; en toch *huisjesmelker* wordt goed-, maar *hoedenmaker*, *pruikenmaker* en *stoelendraaier*, met de *n* er in, worden afgekeurd. *Vinkenvlucht*, *engelenkoor*, *heldenschaar* vinden, als vlucht *van* vinken, koor *van* engelen, schaar *van* helden, zonder bedenken genade; doch niet *dievenbende*, *dennenwoud*, *-eikenbosch* en *iepenlaan*, en toch spreekt men dikwijls van eene gansche bende *van* de behendigste dieven, van een geheel woud *van* dennen, van eene lange laan *van* de prachtigste eiken.

Gesteld dus, dat wij den regel hadden aangenomen, dan zou de consequente toepassing den geachten Spreker toch niet volstaan en tot geheel andere uitkomsten geleid hebben, dan hij verwachtte; en, wat ook niet voorbij te zien is, anderen zouden ons met het volste recht van willekeur hebben kunnen beschuldigen. Men zou niet nagelaten hebben ons te vragen: waarom erkent gijlieden het meervoud alleen in zulke woorden, wier leden onderling in de betrekking van den genitief staan; en waarom niet in andere, waarbij men evenzeer aan het meervoud denken moet? Op welke gronden steunt die onderscheiding? Toch wel niet op de meening, dat het eerste lid slechts in die gevallen, welke de omschrijving met *van* niet gedoogen, een *qualificatie* van het tweede zou zijn, maar niet wanneer *van* wel kan gebezigd worden. In *vinkenvlucht* en *vriendenkring* dienen *vinken* en *vrienden* evengoed om *vlucht* en *kring* te qualificeeren en tot eene bijzondere soort te herleiden, als *kerk* en *school* in *kerkdeur* en *schoolboek* aan de woorden *deur* en *boek* eene bijzondere beteekenis geven. Of zijn een *vinkenvlucht* en een *vriendenkring* geene heel andere dingen dan de *uilenvlucht* en een *toeverkring*? Is een *engelenkoor* niet een ander koor dan een *mannen-* of *vrouwenkoor*? In al die samenstellingen, die gijlieden hier bedoelt, dient het eerste lid — in welke betrekking het ook staat, en door welk voorzetsel deze kan uitgedrukt worden — eenig en alleen om het tweede lid te bepalen en het woord, in zijn geheel genomen, tot de benaming eener

ondersoort te maken; *kerkboeken*, *keukenboeken*, *leerboeken*, *leesboeken*, *opschrijfboeken*, *prentenboeken*, *schoolboeken*, *zakboeken* zijn alle bijzondere soorten van *boeken*. Wat recht hebt gijlieden dan om een onderscheid te stellen, dat niet bestaat? — Op al die vragen en tegenwerpingen zouden wij geen antwoord weten te geven.

De voorbeelden door Spreker tot staving van zijn beweren uit de Statenoverzetting van den bijbel, en de geschriften van Hooft, Vondel, Huygens en Brandt aangevoerd, laten zich dan ook slechts schijnbaar door den regel verklaren. Een *schepensbanck*, met den enkelvoudsvorm, is wel degelijk eene *bank* van *schepenen*, een gerechtshof uit *schepenen* samengesteld, evenzeer als een *vinkenvlucht* eene vlucht of troep is van *vinken*, d. i. uit *vinken* bestaande. Een *siecketrooster* is een trooster *der* of *van de* zieken; *voghelesang* is zang *van* vogels; een *keerssemaker*, een maker *van* kaarsen. De *starrekunst* is de kunst of kunde — *kunst* en *kunde* werden vroeger door elkan- der gebruikt — de *sturrekunst*, zeg ik, is de kunde of kennis *van* de sterren, gelijk de *aardrijkskunde*, waarin de *s* het teeken van den 2^{den} nv. is, de kunde of kennis is *van* het aardrijk. *Handvestboek* is wel is waar niet een boek *van* handvesten; maar er staat *gebedenboek* tegenover, dat ook geen boek *van* gebeden is, maar waarin *gebed* ontwijfelbaar in het mv. voorkomt. *Zedekenners* en *zedevormers* zijn kenners en vormers *der* of *van de* zeden. In de Statenoverzetting leest men van *potbackers* en *pottebackers*, zonder *n*; maar daarentegen ook van *ooghensalve* en *ossenstocken*, ofschoon de zelf niet *van de* oogen is, en de stokken niet *van de* ossen zijn.

Maar daarmede zijn de bezwaren tegen onzen regel niet weggeruimd; bezien wij ze van naderbij. Zij hebben voornamelijk drie oorzaken.

De eerste bestaat hierin, dat de geëerde spreker onze regels strijdig acht met ons taaleigen, omdat hij in een aantal woorden, wier eerste lid in het meervoud staat, dien meervoudsvorm niet erkent. Reeds in de vorige vergadering is door mijn geachten mederedacteur een aantal woorden opgenoemd, waarin die vorm niet kan ontkend worden, dewijl de daarin voorkomende vocaal van die van het enkelvoud verschilt. B. v. *slotenmaker*

is samengesteld met het meervoud *sloten*, niet met het enkelvoud *slot*. Daaronder bevond zich ook *godenleer*, dat niet de leer van *God*, noch van de *goden*, maar *betreffende* de goden beteekent. Ik voeg er bij *glazenmaker*, *radenmaker*, niet *glas-* en *radmaker*, en *gatenplateel*, een plateel niet *van*, maar *met* gaten.

Eene tweede soort met onmiskenbare meervoudsvormen is die, waarin de *s* het teeken van het meervoud is. Spreker erkende het meervoud in *huisjesmelker*, als *melker van huisjes*; ik voeg er bij *meisjesgek* en *potjeslatijn*, die geen gek *van* meisjes, geen Latijn *van* potjes beteekenen; vervolgens *beeldjes-* en *mandjeskoop*, *liedjeszanger*, *praatjesmaker*.

Ten derde hebben de woorden, tusschen wier leden de lettergreep *er* is ingevoegd, den meervoudsvorm. De uitgang *-er* is, gelijk men weet, nog heden ten dage in het Hoogduitsch en teeken van het meervoud; hij is dit ook in onze taal. Het Middelndl. zei *kind-kinder*, *ey-eyer*, *calf-calver* enz., en alleen in den datief *kinderen*, *eyeren*, *calveren*, omdat deze nv. in alle geslachten in het mv. op *en* eindigde. Later heeft deze lettergreep *en* zich ook aan de drie overige naamvallen opgedrongen, tengevolge waarvan wij nu steeds *kinderen*, *kalveren*, *eieren* zeggen, behalve in samenstellingen, waarin nooit een 3^{de} naamval voorkwam. Dat *-er* werkelijk het meervoud aanduidt, blijkt reeds uit de meervoudige verkleinwoorden. Men zegt mv. *kinderkens*, maar enkelv. *kindeken*; zoo ook *kindertjes*, *kleertjes*, *eiertjes*, *radertjes*, *bladertjes*, maar nooit in het enkelvoud *kinderken*, *kindertje*, *kalvertje*, *eiertje*. — Ook bij eene vergelijking van de meeste samenstellingen ziet men duidelijk, dat *er* dient om het meervoud aan te kondigen. Men denke aan *beenderhuis* en *beendersoep* naast *beenvlies* en *beeneter*; aan *bladerloos* en *bladerkroon* naast *bladluis* en *bladsteel*; aan *lammermarkt* en *lammertjespap* naast *lamsbout* en *lamsvleesch*. Men zegt *kindskind* en *kindsdeel*, maar ook *kinderschool* en *kinderliefde*, d. i. liefde zooals ouders in 't algemeen jegens hunne kinderen koesteren, niet in het bijzonder de liefde van vader Braafhart voor zijn eenigst zoontje Hendrik. Naast *kalfskop* en *kalfsbout* hebben wij *kalvermarkt* en *kalverliefde*, d. i. niet de liefde van een kalf, maar liefde zooals die van *kalveren*, *kalfachtige liefde*. *Rad* is enkelvoudig in *radbraken*; het mv. *raderen* zit in

raderwerk, terwijl het in de beteekenis van wiel (in het mv. *raden* of *raaien*) *radenmaker* oplevert. Een werktuig om *kleeren* te kloppen heet *kleerklopper*; dient het om *vloerkleeden* uit te slaan, dan zegt men *kleedenklopper*.

Ik erken, er bestaan uitzonderingen. Men heeft woorden, waarin de lettergreep *er* niet past, als *eierdop* en *eierschaal*; maar zij zijn alle in lateren tijd gevormd, toen men de beteekenis van *er* begon te miskennen. Kiliaan heeft nog *eydop* en *eyschael*. *Runderhaas* en *runderharst* zijn af te keuren; maar die woorden waren aan Plantijn en Kiliaan nog onbekend; wel *rindvleesch*, *rinderherder*, *rindermercht*, *rinderstal*, en zoo ook *rindermerch*, dat vertaald wordt door „*mouelle de boeufs*”, dus met uitdrukkelijke vermelding dat men ook daarbij aan het meervoud dacht. — De geëerde spreker houdt de invoering van *er* voor een streven naar welluidendheid. Ik kan dat niet toegeven: *eierdop* en *eierschaal* kunnen onmogelijk op zich zelve welluidender zijn dan *eidop* - en *eischaal*. De invoeging van een medeklinker bevordert alleen dan de welluidendheid, als een zwakke medeklinker moet gesteund worden, gelijk b. v. de zoo zachte *j* in de verkleinwoorden als *koetje*, *bloempje*; maar de *d* van *dop* en de zeer scherpe *sch* hebben geen steun noodig. De ratelende klank der *r* kan de schorre *sch* onmogelijk welluidender maken. En toch zal men — en te recht — zeggen, dat *eierdop* en *eierschaal* beter luiden dan *eidop* en *eischaal*. Bij eenig nadenken zal men bevinden, dat de oorzaak eenig en alleen daarin gelegen is, dat *eidop* en *eischaal* nu vreemd klinken, afwijkingen zijn van de gewone uitspraak. Schijn bedriegt overal, ook in de Taalkunde. *Vreemdklinkend* en *wanluidend* zijn in de Orthoëpiek dikwijls woorden van gelijke beteekenis. Waarom is de Geldersche uitspraak van *jaor*, *maond*, *slaop* afschuwelijk in het oor van den Hollander, terwijl hij dienzelfden klank in de Fransche woorden *corps*, *encore*, *dort*, *mort*, *sort* volstrekt niet wanluidend vindt? Waarom ergert de Gelderschman, die anders van *oa*-klanken volstrekt niet afkeerig is, zich op zijne beurt over het Groningsche *maoken*, *daogen*, *vaoder*, *waeter*? Kan het wel om iets anders zijn, dan omdat de Hollander in alle woorden, en de Gelderschman in *maken*, *dagen*, *vader*, *water* de *a* zuiver uitspreekt? Wil men een sterker bewijs; de regel voor

het inlasschen eenër *n* ter vermindring van den hiatus levert er een op; een regel, die ook door den geëerden spreker erkend wordt, en op grond waarvan hij *gekkenhuis*, *vinkenhuis*, *vrouwenoo*, *paardenarts* goedkeurt. Hier, zal men zeggen, staat men op zuiver aesthetisch gebied! Misgeraden, ook hier doet de gewoonte zich gelden. *Zee*, *twee*, *drie*, luiden in het meervoud *zeeën*, *tweeën*, *drieën*, maar *zeen*, *tween*, *drien* zijn ongehoorde vormen; daarom zegt en schrijft men in weerwil van den hiatus *zeeëend*, *tweeooig*, *driearmig*, niet gelijk de welluidendheid op zich zelve eischen zou, *zeeneend*, *tweenooig*, *drienarmig*. *Mode*, *bede*, *mede*, *vrede* nemen nooit eene *n* aan; daarom zegt men ondanks de onwelluidende gaping: *modeartikelen*, *bedehuis*, *medearbeider*, *vredeshandel*, terwijl *modenartikelen*, *bedenhuis*, *medenarbeider*, *vredenhandel* onaangenaam klinkt; kennelijk alleen omdat men er niet aan gewoon is.

De gewoonte om *eierboer*, *eierkorf*, *eierkooper*, *eierstruif* te zeggen en te hooren zeggen, deed *eierdop* en *eierschaal* ontstaan; te gemakkelijker, omdat men even dikwijls van meer dan éenen dop of schaal sprak, en dan van zelf ook lichtelijk aan eene veelheid van eieren dacht. Maar *eier rond*, voor *eirond*, waarbij men noodwendig slechts één ei voor oogen heeft, is mij onbekend.

Doch behalve de opgenoemde woorden bestaat er nog eene gausche klasse, wier eerste lid in het meervoud staat; het zijn juist die woorden, waarop het hier aankomt, namelijk vele met de toonlooze *e* in het midden. Er zijn woorden, die op zich zelve staande, d. i. buiten de samenstelling, op de toonlooze *e* eindigen of er voorheen op eindigden, b. v. *vrede*, *eere*, *wiege*, *wille*. Komen dezulke in samenstellingen voor, als in *vredede*, *eerepost*, *wiegedeun*, *willekeur*, dan kan men met het enkelvoud te doen hebben. Doch er zijn er ook, die nooit, ten minste niet zoover de geschiedenis onzer taal reikt, in het enkelvoud op de toonlooze *e* eindigden. Deze behoorden tot de sterke declinatie; d. w. z. zij namen in het meervoud in den nom., genit. en accus. de bloote toonlooze *e* aan, en alleen in den 3^{den} nv. *en*. Men zei in nom. en gen. *die* en *der hoede*, *stoele*, *honde*, *wolve*, *geite*, *ganse*, *peerde*, *schape*; in dat. alleen *den hoeden*, *stoelen*, *honden*, enz. Daar nu de datief nooit, maar meestal de

genitief in samenstellingen voorkwam, zoo is het natuurlijk, dat men oudtijds zeer veel samenstellingen aantreft, waarin de toonlooze *e* het teeken van den genitivus plur. is. De door Spreker opgenoemde familienamen *Zwaerdemaker*, *Paardekooper*, *Messemakers*, waarin men juist den genitivus pluralis aantreft, behooren tot de bedoelde soort van woorden. De daarin voorkomende *e* laat zich dan ook op geene andere wijze verklaren. Dat zij blootelijk *euphoniae causa* aanwezig zou zijn, is onaanneemelijk en volstrekt onbewijsbaar. Ook in de taal geldt: *nihil fit sine causa*. Indien de *e* in *Zwaerdemaker* voor de welluidendheid moet dienen, waarom ontbreekt zij in *paardmenschen*? en vooral in *paardrijder* (met *rdr*)? en zouden de vier medeklinkers achtereen in *zwaardbloem* en *zwaarddrager* dan niet behooren door *e* gescheiden te worden? Om de welluidendheid alleen wordt nooit eene *e* ingelascht; men denke aan *baardscheerder* en *wantsnijder* met 4, aan *baardschraper* en *handschrobber* met 5 onmiddellijk achtereenvolgende medeklinkers, die niet tot de zoetvloeiendste behooren. Hier mag men Steinthals stelling: *quod non est in sono, non est in sensu*, gerust omkeeren, en zeggen: *nihil in sensu, nihil in sono*.

De onderscheiding der sterke verbuiging (d. i. mv. op *e*) en der zwakke (mv. op *en*) hield, toen het in de op zich zelve staande woorden reeds lang had opgehouden, nog stand in de samengestelde, waarin de datief op *en* nooit voorkwam en dus ook geene aanleiding gaf om in den genitief *en* te schrijven. Daarom schreven de Statenoverzetteren nog *peerdepoorte* en *peerdestal*, ofschoon zij aan het op zich zelve staande *peerden* de *n* gaven. Daarentegen schreven zij *oogendienst*, *oogenblik*, *oogen-salve*, omdat *oog* of *ooge* zwak verbogen werd en in het meerv. steeds *oogen* geluid had. Dat zij daarbij aan het meervoud dachten, blijkt uit hun *oogappel*, hetwelk het enkelvoud eischt.

Uit alles volgt, dat wij, indien wij nu *hoedenmaker*, *stoelendraaier*, *hondenkoopman*, *wolventeelt*, *geitenblad*, *ganzenmarkt*, *schapenkooi*, *paardenstal* schrijven, precies dezelfde denkbeelden uitdrukken, die men voorheen uitdrukken wilde, toen men met vol bewustzijn *hoedemaker*, *peerdestal*, enz. schreef. Of wij wel doen met de onkenbaar geworden verouderde vormen voor de hedendaags meer verstaanbare te verruilen, en zoo-

doende, aan de genoemde en alle dergelijke woorden den vroeger zoo duidelijken zin terug te geven, is eene andere vraag, waarvan straks; het zij voor het oogenblik genoeg, aangetoond te hebben, dat onze voorouders wel degelijk het meervoud wilden uitdrukken.

De tweede bron der bezwaren van den geëerden spreker was een misverstand. ZEd. is van meening, dat wij voornemens zijn te schrijven, of althans volgens ons systeem behoorden te schrijven : *appelengelei, citroenenvla, limoenensap, amandelentulband, Biezenbosch, boekendrukker, geheimen- en prullenschrijver, schoorsteenenveger, baardenscheerder, wagens-, molens-, horologiesmaker, enz, enz.* Ik herhaal het, hier bestaat een misverstand; wij hebben daar nooit aan gedacht. Die spelling vloeit ook volstrekt niet uit onze regels voort; en wij zouden wellicht de eersten zijn, die er tegen protesteerden. Men heeft de grammatici dikwijls beschuldigd, dat zij de taal naar hunne inzichten, naar willekeurig door hen gestelde regels verwrongen; onze eerste zorg is tot hier toe altijd geweest, en zal altijd zijn, dat verwijt niet te verdienen. Wat deugdelijk is, d.w.z. wat volgens ons inzien met de wetten der taal strookt, laten wij onveranderd bestaan; voor eene verkeerde opvatting van onze bedoelingen zijn wij niet aansprakelijk. In ons oog is het onverantwoordelijk het goede aan te tasten. Bedrieg ik mij niet, dan huldigt de geachte spreker dat. beginsel ook; dan is zijne geheele voorlezing ééne pleitrede geweest voor het behoud van het vroegere, voor zooverre dat in zijn oog goed en houdbaar is. Dat grondbeginsel is ook het onze. Wij strekken het zelfs nog verder uit dan Spreker; wij passen het ook toe op de basterdwoorden, die wij, zooveel onze taal het gedooft, onveranderd laten, omdat de vreemde spelling deugdelijk is, d. w. z. in overeenstemming met de wetten der vreemde taal, waaraan wij niet mogen, maar ook niet kunnen tornen zonder ons in zeker opzicht belachelijk aan te stellen. De opgenoemde woorden nu: *appelgelei, Biesbosch, boekdrukker, schoenmaker, enz.,* met den enkelvoudsvorm, zijn volkomen goed, zijn in overeenstemming met eene thans nog heerschende, ook door ons erkende taalwet; het is daarom niet bij ons opgekomen er iets aan te veranderen.

Wij hebben in onze *Grondbeginselen*, § 161—181, tamelijk uitvoerig aangetoond, dat de taal — behalve misschien in de alleroudste tijden — bij het samenstellen gelijktijdig naar verschillende beginselen te werk ging, zonder dat men altijd de redenen van het verschil kan aanwijzen. Nu eens liet zij het eerste lid geheel onveranderd; dan eens koos zij den vorm van den sterken of zwakken genitief van het enkelvoud; een andermaal dien van het sterke of zwakke meervoud. De oudste wijze van samenstellen, die met den geheel onveranderden stamvorm, is ook nu nog in gebruik, is ook nu nog wettig, getuige de nog jeugdige woorden *kettingbrug*, *spoorweg*, *stoomboot-maatschappij* enz. Er bestaat dus geene de minste reden om *citroenvla*, *hoefsmid*, *ruiterbende* enz. in *citroenenvla*, *hoevensmid*, *ruitersbende* te veranderen.

Wij hebben dan ook volkomen vrede met de uit Vondel, Hooft, Huygens enz. aangehaalde voorbeelden *artsenijhof*, *eikeplank*, *faselvinden*, *schepenbanck*, *wondmeester* (gelijkstaande met *wondheeler*); en wij zouden vrede hebben met *burgermeester*, *hoedtstoffeerder*, *potbacker* en *woordboek*, indien men die woorden nog zoo uitsprak. Nu men er echter eene toonlooze *e* in laat hooren, die, behalve in het verminkte *burgemeester*, niets anders kan zijn, dan het teeken van het meervoud, zijn die vormen, evenmin als *paardekooper* en *schapestal*, niet langer in overeenstemming met de hedendaagsche wetten der taal. Deze erkent geene meervouden op *e* meer; zelfs niet meer op *er*. Dit blijkt duidelijk uit de samenstellingen, die men in de jongste tijden gevormd heeft; reeds in de vorige eeuw maakte men er, waarin *en* het meervoud aanduidde. Men denke aan *dooden-* en *schimmenrijk*, *duivelenlist*, *engelenreinheid*, *krankzinnigengesticht*, *Statenbijbel*, *volkenkunde*, *volkenrecht*, *stedenbedwinger*, *stedenveroveraar*, *stierengevecht*; en dat de deftigheid van het woord hier niets afdoet, blijkt uit de alledaagsche, hoogst prozaïsche woorden *kolentrein*, *sigarenfabriek*, *stoelenmagazijn*, *warenkennis*, *beenderenmeel*, *goederenkantoor*, *goederentrein*. Naast deze vormen maken *kolemijn*, *stoeledraaijer* enz., wel beschouwd, eene even ouderwetsche figuur als b. v. de spelling „*s Conincx*” naast *de Koning* maken zou.

Elke taal heeft hare geschiedenis, die zich in tijdperken laat

verdeelen. Die tijdperken worden niet gekenmerkt door het verdwijnen van verouderde en het opkomen van nieuwe woorden, maar door veranderde wetten en veranderde richting der taal. Ook in de onze zijn tijdperken te onderscheiden. In de oudste voerde de uiterlijke, de zinnelijke zijde, klank en vorm, de boventoon, niet zelden tot merkelijke schade voor de duidelijkheid. In de latere doet het intellectueele element zich meer en meer gelden. De taal heeft het knellend juk van het mechanisme afgeworpen en laat zich door het verstand besturen. De thans niet meer verstaanbare imperatieven *doch, gef, slach, stand, sich, van doen, geven, slaan, stdan* en *zien*, heeft zij te recht in *doe, geef, sla, sta, zie* veranderd. Van *kam, lam, nat*, maakt zij niet meer *kemmen, verlemmen, netten*, maar *kammen, verlammen, natten* (boekdrukkersw.); *netten* zou men niet meer verstaan, en bij *verpletteren* denken weinigen aan het stamwoord *plat*. Doch vooral in het stuk der samenstelling is de toeneming van het intellectueele beginsel duidelijk waarneembaar. In de alleroudste tijden had het eerste lid den onveranderden stamvorm, zonder eenig casusteeken; het was noch enkel- noch meervoudig, stond noch in den nom., noch in den gen., noch in eenigen naamval. Het getal, en de betrekking tot het tweede lid werden geheel buiten rekening gelaten. Van die periode dagteekenen *bruidgom, dageraad* en *nachtegaal*, en misschien nog andere, die evenwel moeielijk met zekerheid zouden aan te wijzen zijn. Deze regel houdt later, ja tot heden ten dage stand, alleen met die verandering, dat de stamvorm niet meer van den nomin. en accus. singul. te onderscheiden is. Doch nevens die eenvoudige wijze van samenstellen kwam eene andere in zwang, waarbij wel degelijk op het getal en den naamval van het eerste lid acht gegeven werd; naast *oogappel* en *rindvleesch* zag men *oogensalf* en *rindermerckt*, naast *godvreezend* en *vaderlandlievend* *godsvrucht* en *vaderlandsliefde* ontstaan. Wie zou willen ontkennen, dat het verstand hier werkzaam geweest is en de vormen opzettelijk gekozen heeft? Het woordje *woord* zelf is een sprekend bewijs van het streven naar grootere bepaaldheid en duidelijkheid. Kiliaan en Plantijn schreven nog *woordboek, woordstrijd, woordkrijch, woordrijck, woordprachtich* (magniloquus). Nu zegt men, met den meervoudsvorm, het zij dan zon-

der of met *n* : *woordenboek*, *woordenlijst*, *woordenrijk*, *woordentwist*, *woordenwisseling*, *woordenzifter*, aan het meervoud denkende; maar daarentegen *woordverbrekers* en *woordvoerders*, als men spreekt van menschen, die *hun woord*, niet *hunne woorden* verbreken, of die *het woord* voeren; terwijl iedereen het onderscheid zal voelen tusschen *woordverdraaijer* en *woordenverdraaijer*. Ook ziet men, dat het volk ruim zoo verstandig met de taal weet om te gaan dan de grammatici, die de uitdrukking *woordvoeging* in zwang hebben gebracht, een vorm, die zeker niet van het volk is uitgegaan. Wij zouden meenen even onhandig te handelen, indien wij de wenken, die de taal ons geeft, niet opmerkten en volgden.

Niemand kan door sprekende daden meer achting betoonen voor den *vorst onzer dichteren* dan de Heer van Lennep, die door den verbazenden arbeid, welken hij aan de smaakvolle uitgave van Vondels werken te koste legt, zoo overtuigend bewijst, dat hij een niet minder groot kenner van de taal en de geschiedenis der 17^{de} eeuw is, dan hij zich steeds meester van de taal der 19^{de} betoond heeft. Hij kan het niet in ons afkeuren, dat wij op onze wijze Vondels nagedachtenis willen eeren, door namelijk zijn voorbeeld ten aanzien der taal te volgen. Hij gevoelde, dat de taal in zijnen tijd eene groote verandering onderging, en begreep te recht, dat hij den stroom moest volgen, doch zonder daarbij in uitersten te vervallen. Zijne taal is niet meer de laffe, smakelooze der Rederijkers, zij is zuiver en gespierd, maar toch ook niet de gewrongene van Spieghele, noch de gekunstelde van Hooft. Hij wist wat hij deed; hij handelde met vol bewustzijn, en gaf van zijne handelwijze rekenschap in zijne *Aenleidinge ter Nederlandsche Dichtkunst*. Wij volgen zijn voorbeeld door de verouderde meervoudsvormen op *e* voor die op *en* te verruilen; maar wat niet verouderd is, de woorden als *schoenmaker*, *zwaardveger* laten wij onaangeroerd; en wij zijn overtuigd, dat Vondel in onzen tijd evenzoo zou hebben gehandeld.

Ik kom tot de derde oorzaak van het verschil in onze zienswijze. Zij bestaat in eene onderscheiding, die van de scherpzinnigheid van den geëerden spreker getuigt, maar die ik — hij houde het mij ten goede — niet als geldig erkennen kan.

ZEd. is van oordeel, dat woorden als *hertenkamp*, *zedenleer*, *sterrenkunde*, *brieven-tasch* door het invoegen eener *n* van beteekenis zouden veranderen. *Zedenleer* zou niet meer de *moraal* beteekenen in haar ganschen omvang, maar het *onderwijs* in de zeden; de *sterrenkunde* zou niet verder brengen dan tot het aanwijzen en noemen der sterren; terwijl *sterrekunde* de *astro-nomie* is, de kennis van het geheele firmament, met alles daartoe betrekkelijk. *Hertenkamp* en *brieven-tasch* zouden niet een park voor herten en eene portefeuille kunnen zijn; maar zouden niets anders kunnen beteekenen dan een kamp of gevecht van herten en een tas of hoop [van] brieven. Is het mij gelukt Sprekers gedachtenloop na te speuren, dan zijn juist de twee laatste voorbeelden voor hem de aanleiding geweest tot het stellen van zijn regel, betreffende het omzetten van de deelen eener samenstelling met invoeging van *van*. Zoo *hertenkamp* inderdaad een gevecht van herten beteekende, dan zouden wij hier een voorbeeld hebben van eene samenstelling, die niets meer was dan de uitdrukking van een zuiveren genitivus; doch zulke samenstellingen bezitten wij niet. Zij zijn dan ook strijdig met ons taaleigen. Wij Nederlanders stellen alleen dan samen, wanneer wij iets meer willen uitdrukken dan door de bloote opeenvolging van woorden geschieden kan, in welken naamval zij ook mogen voorkomen. *Koningsmoord* is iets anders dan *de moord des of eens konings*; het is een blijvend begrip dat in den schat onzer voorstellingen voor goed is opgenomen en daar bewaard wordt, het is eene andere soort van moord dan *vader- of kindermoord*; *de moord eens konings* drukt geen begrip uit, maar eene oogenblikkelijke verbinding van twee begrippen, die terstond weder los gemaakt wordt en niets blijvends achterlaat. Wie op eene wandeling twee stieren heeft zien vechten, kan alleen schertsend zeggen, dat hij een *stierengevecht* heeft bijgewoond. Wil hij niet misleiden, dan zegt hij *een gevecht van stieren*, omdat het spraakgebruik door *stierengevecht* iets anders verstaat. Zoo ook is een *hanengevecht* niet maar eenvoudig een gevecht van twee hanen; het ziet tevens op het eigenaardige, dat bij het vechten dier dieren is op te merken. *Vischwijfengevecht* is om dezelfde reden een goed woord; men zal het ook bezigen al zijn de kampioenen

niet juist vischvrouwen. *Hertenkamp* zou ook een goed woord kunnen zijn, wanneer het gebezigd werd als de titel van eene fabel of eene ballade, waarin een gevecht van herten werd beschreven. Het ware dan de naam van een blijvend begrip geworden, doch had daarmede ook opgehouden een zuiveren genitivus uit te drukken. Bilderdijk noemde een gedicht van hem: *Muis- en kikvorschrijg*; hij had er het recht toe, want hij bedoelde er niet den krijg zelven mede, maar eene beschrijving er van. En toch, wanneer men bedenkt, dat geen zijner oorspronkelijke gedichten een dergelijken titel draagt, dat hij schrijft: *Eens palings klacht, Zucht eens vaders, De eed der meisjens*, niet *Een palingsklacht, Een vaderszucht, De meisjenseed*, dan wordt het waarschijnlijk, dat hij *De krijg der muizen en kikvorschen* zou geschreven hebben, zoo zijn Grieksch model, *βατραχο-μυομαχία*, hem niet verleid had tot eene samenstelling, die blijkbaar vreemd is. Ook heeft de Heer van Lennep zelf, naar het schijnt, niet veel met zulke woorden op; hij schreef: *Het beleg van Korinthe, De vloed des tijds, De dochteren van Pretus*; niet *Het Korinthesbeleg, De tijdsvloed, De Pretus-dochteren*.

Brieventas, voor *tas* of *hoop van brieven*, zou reeds daarom geen goed woord zijn, omdat de gebruikelijke uitdrukking is *tas* of *hoop brieven*; gelijk men zegt een *tas* of *hoop papieren, boeken*, enz.; — een *prullenboel*, met of zonder *n* er in, is iets anders dan een *boel prullen*.

Wat *zedenleer, zedenmeester* en *sterrenkunde* betreft, ik moet eerlijk bekenen, dat ik niet kan inzien, hoe de aanduiding van het meervoud eenige verandering in de beteekenis zou kunnen veroorzaken, daar die woorden, hoe men ze ook opvat, toch altijd een meervoudig begrip onderstellen. Die woorden staan dan ook volstrekt niet gelijk met *woordverdraaijer* en *woordenverdraaijer*. Reeds in de vorige eeuw schreven Bilderdijk en anderen: *zedenleer, starrenkennis, starrenvoorzegkunde, woordenboek*.

Ik kom tot de aangehaalde Hoogduitsche woorden, waarin het eerste lid den enkelvoudsvorm heeft. De meeste Nederlandsche woorden stemmen daarmede, ook volgens ons systeem, volkomen overeen. *Austerschüssel, Buchhändler, Bildhauer, Eseltrei-*

ber, *Kuhstal*, *Schornsteinfeger*, *Schuhmacher* en *Schwertfeger* vertalen wij, en wel volgens ons stelsel, door *oesterschotel*, *boekhandelaar*, *beeldhouwer*, *ezeldrijver*, *koestal*, *schoorsteenveger*, *schoenmaker*, *zwaardveger*. Wij gaan zelfs nog verder met het gebruik van het enkelvoud. J. Grimms *Austernesser* zouden wij vertalen door *oestereter*, niet door *oesters-* of *oestereneter*. — *Blumentopf*, *Armenpflege*, *Runkelrübenzucker* heeten bij ons *armverzorging*, *bloempot*, *beetwortelsuiker*.

Ook moet men niet vergeten, dat het Hoogduitsch een groot aantal samenstellingen met het meervoud heeft; b.v. *Bärenjagd*, *Buchenhain*, *Dosenfabrik*, *Eichenwald*, *Geisterseher*, *Göttertrank*, *Hexentanz*, *Männerwürde*, *Steinkohlenbergwerk*, *Sittenlehre*, *Weiberlist*, *Wörterbuch*, *Zigarrenfabrik*, enz., die volkomen overeenstemmen met onze schrijfwijze: *berenjacht*, *beukenbosch*, *dozenfabriek*, *eikenwoud*, *geestenziener*, *godendrank*, *heksendans*, *manenwaarde*, *steenkolenmijn*, *zedenleer*, *vrouwenlist*, *woordenboek*, *sigarenfabriek*.

Het Engelsch levert, voor zooverre ik mij herinner, geene voorbeelden van samenstellingen met den meervoudsvorm op. Zulks kan echter niet bevreemden, als men bedenkt, dat die taal zooveel mogelijk alle buigingsuitgangen heeft afgeworpen. Ook zal men haar bezwaarlijk als een model voor samenstellingen kunnen aanmerken, dewijl zij in het stuk van compositie zeer zonderling te werk gaat, klakkeloos een aantal substantieven als adjectieven beschouwt en die als zoodanig los voor een volgend woord plaatst, waar wij noodwendig samenstellingen zouden erkennen.

Daarentegen is het Fransch een machtige bondgenoot. Nageenog al de door den geëerden spreker opgenoemde woorden brengen ook het begrip van een enkelvoud mede, en zouden, indien zij letterlijk vertaald konden worden, ook bij ons het enkelvoud eischen; als *hoofdbrekerij*, *sausbederver* enz.; en er staan een aantal tegenover die den meervoudsvorm hebben, als *brèche-dents*, *casse-noisettes*, *chasse-chiens*, *chasse-mouches*, *couvre-pieds*, *chauffe-pieds*, *cure-dents*, *cure-oreilles*, *entre-bats*, *essuie-mains*, *serre-papiers*, *tire-bottes*, enz. Zelfs zijn er Franschen die *un cent-suisses* en *un cent-pieds* schrijven. Un *porte-manteau*, een *kapstok*, niet *kappenstok*, wordt door sommigen met

de *x* van het meervoud gespeld. *Portefeuille* zonder *s* bewijst, volgens de *grammairiens*, niets: het wordt niet meer als samengesteld woord erkend; men schrijft het aaneen, zonder de *trait d'union*. Daarentegen vind ik *porte-clefs* voor *claviger*, *porte-mouchettes*, *porte-lettres* met den meervoudsvorm.

Een punt, dat wel niet onmiddellijk tot de leer der samenstellingen behoort, maar er toch nauw mede samenhangt, is de uitspraak der *n* achter de toonlooze *e*. De Heer van Lennep zou vrede kunnen hebben met onze *n*, indien wij slechts verboden hadden ze immer uit te spreken. Ik herinner mij niet, of ik bij het stellen der hier bedoelde regels al dan niet aan de uitspraak gedacht heb; doch al ware zulks het geval geweest; het zou niet bij mij opgekomen zijn dienaangaande een voorschrift te geven. De orthoëpiek ligt niet op onzen weg als schrijvers van een woordenboek, waarvan wij als 't ware aan de gansche natie rekenschap verschuldigd zijn. Naar ons inzien mogen wij ons op dat gebied niet verder begeven, dan de taalwetenschap reikt. Waar deze ophoudt, moeten wij blijven staan; daar begint het rechtsgebied van andere bevoegden dan grammatici. Zoo mogen wij b.v. gerustelijk de afschuwelijke uitspraak van *n-g* in *tangen*, *hangen*, *ringen*, *zingen*, *ringvinger* afkeuren, omdat het op zuiver taalkundige gronden kan bewezen worden, dat zij niet deugt; maar hetgeen subjectief wel- of wanluidend is, of men b.v. *waereld* of *wereld*, *kaerel* of *kerel*, *staart* of *steert* heeft uit te spreken, is niet van onze competentie; het hangt van den smaak af, of liever — het is hier wederom hetzelfde — van de gewoonte.

Eene inrichting als door den Heer van Lennep een *conservatoire* voor uiterlijke welsprekendheid genoemd is, zou hier moeten beslissen. Dit zou vooral het geval zijn ten aanzien der *n*, die in ons land op drie wijzen uitgesproken wordt. In de geheele westelijke strook van ons land, waar vroeger Friezen gewoond hebben, wordt de *n* achter de toonlooze *e* geheel of nagenoeg geheel onderdrukt; in het oostelijke, namelijk het Saksische gedeelte — de uitspraak der Limburgers ken ik niet — wordt de *n* sterk, met veel klem uitgebracht; in de zuiver Frankische streken, die gedeeltelijk tusschenbeide liggen, houdt men de middelmaat; men spreekt daar de *n* wel dege-

lijk uit, maar toch flauwer. Ieder der drie partijen acht zijne uitspraak de normale, en ergert zich over de twee andere, ten minste zoolang men niet door onderling verkeer aan het hooren eener tegengestelde eenigszins gewend is. De uitspraak is een teer punt, een punt van smaak; waarom zouden wij noodeloos — hoe men het ook neemt — altijd twee derden der natie kwetsen. Ik heb eenmaal de onvoorzichtigheid gehad te beweren, en — wat nog dommer was — op grond van een algemeen erkenden aesthetischen grondregel onwedersprekelijk te bewijzen, dat zekere spelling niet fraai is; al mijne betuigingen, dat ik voor het overige den smaak der aanhangers van die spelling huldigde, hebben mij niet gebaat; men heeft het mij niet vergeven en zal het mij nimmer vergeven. Dáár stond ik op vasten bodem; hier zou de wetenschap mij geheel in den steek laten, want zij moet de onderdrukking der *n* volstrekt afkeuren, al ware het alleen omdat zij een ramp voor onze taal geweest is. Wij voor ons zijn niet aan het behoud der *n* gehecht, waar zij geheel nutteloos is; getuige onze spelling der verkleinwoorden, waar zij geen nut doet en ook niet op de afleiding steunt. Hier echter is de zaak anders gelegen en is er de duidelijkheid mede gemoeid. Had de onderdrukking der *n* niet juist plaats in het heerschende dialect, dat de schrijftaal is geworden, de geslachten der zelfst. naamw. zouden niet zoo deerlijk in de war zijn, en onze taak zou vrij wat gemakkelijker zijn geweest. De regels, die wij gedwongen waren te stellen, en die men als ingewikkeld afkeurt, waren dan geheel onnoodig. Ieder zou weten, of hij *pere-* of *perenboom*, *ooge-* of *oogendienst* te schrijven had, gelijk ieder Duitscher zulks weet, omdat hij de *n* steeds duidelijk uitspreekt, zoodat er voor hem geen twijfel bestaat. Nu echter heerscht er bij ons verschil in uitspraak, en juist dien ten gevolge ook verschil in spelling, hétgeen ons noodzaakte voor ons zelven regels te stellen, en daarbij het logische element tot richtsnoer te nemen, omdat de uitspraak en het gebruik ons verlegen lieten.

De door ons aangenomen regel is één en op zich zelven doodeenvoudig; hij luidt: Schrijf achter de toonlooze *e* in het midden der samengestelde woorden eene *n* als teeken van het meervoud, indien het eerste lid of deel der samenstelling een

meervoud vertegenwoordigt. Niemand zal kunnen beweren, dat die regel irrationeel is. De taal toch is de uitdrukking der gedachten en voorstellingen. Hoe juister en duidelijker zij deze uitdrukt, des te beter beantwoordt zij aan hare bestemming. Duidelijke onderscheiding in de taal werkt niet alleen gunstig op den hoorder of lezer, maar ook op den spreker of schrijver zelve. Deze is dan genoodzaakt scherper te denken, zich helderder voor te stellen, wat hij zeggen of schrijven wil; de taal dwingt er hem toe. Voor het verstand kan onze regel derhalve niet schadelijk zijn; juist het tegendeel. Ook kan hij de taal niet wezenlijk veranderen, laat staan bederven. Wij willen de *n* alleen achter de toonlooze *e*; dus blijven *citroensap*, *weeshuis*, *schoenmaker*, *hoefsmid*, *orgeldraaijer*, *wagenmaker*, *bezembinder*, waarin die *e* niet voorkomt, volstrekt onaangetast.

Een bezwaar echter, dat wij zelve niet kunnen noch willen ontveinzen, is eenige moeielijkheid in de toepassing. Denken is daarbij onvermijdelijk; en, *denken* — heeft een der beste en scherpzinnigste denkers gezegd — *denken ist schwer*. Evenwel geloof ik, dat een goed en verstandig lager onderwijs hier veel kan afdoen. In verre weg de meeste gevallen is het niet zoo moeielijk te weten, of men met een enkel- of met een meervoud te doen heeft. Iedereen, indien hij er slechts eenmaal opmerkzaam op is gemaakt — zal gevoelen, dat *brilleman*, voor man, die een bril draagt, het enkelv., maar *brillenman*, voor *brillenkooper*, het meervoud eischt; dat een *ossekop* de kop is van ééner os, maar dat niemand den naam van *ossenkooper* zal krijgen, indien hij geen handel in *ossen* drijft; dat eene *duiveveer* de veer is ééner *duif* (of *duive*, vandaar de *e*), doch dat de plant, die *duivenkervel*, heet niet op *ééne duif*, maar op het genus *duiven* ziet.

Er zijn evenwel gevallen, waar de beslissing niet zoo voor de hand ligt; er zijn woorden wier begrippen de beide getallen toelaten; daarbij moet opzettelijk geleerd worden, hoe de taal ze wil opgevat hebben. De woorden b. v. wier eerste lid een persoonsnaam is, die een geheel stand vertegenwoordigt, eischen den meervoudsvorm. De vergelijking van *mannenmoed* met *manslag*, leert duidelijk dat *mannenmoed* niet als de moed van ééner man moet opgevat worden, maar als een moed-gelijk

mannen bezitten; daarom is ook *boerenwoning* aan te merken als eene woning voor iemand uit den *boerenstand*, niet als de woning van een bepaalden boer. Hetzelfde geldt ook van de namen van dieren als *wolvenaard*, *kalverliefde*, nevens *wolfsklauw* en *kalfsborst*. Zoo moet ook *kinderlijk* verstaan worden. Dat woord, ofschoon door Vondel gebezigd, kan wel niet anders zijn dan een aansprekers- en kistenmakersterm; het ziet op de soort van het lijk. De Heer van Lennep, reken ik, zou het liefelijke en roerende gedichtje, dat zoo heet, den titel: *Bij het lijke van een kind*, hebben gegeven.

Een andere bijzondere regel, die volstrekt geene moeielijkheid in de toepassing heeft, betreft de namen van boomen, wier eerste lid de benaming is van de vrucht die zij opleveren. Een opzettelijk onderzoek heeft ons geleerd, dat men oudtijds, bijna zonder uitzondering, aan de onverbogen stamvormen, die toen meest op de toonlooze *e* eindigden (*bese*, *pere*, *note*, *vijghe*), en die noch het enkel- noch het meervoud uitdrukten, de voorkeur gaf. Men deed zulks met recht, omdat slechts het geheel onbepaalde begrip der vrucht moet vertegenwoordigd worden, daar besse- en pereboomen altijd *besse-* en *pereboomen* zijn en blijven, al zit er ook geene enkele bes of peer aan. In dit geval past het eigenlijke enkelvoud even weinig als het meervoud. Daarom schrijven wij zonder uitzondering *besseboom*, *pereboom*, enz. gelijk *appelboom*, *kastanjeboom*, enz. In zeer enkele gevallen slechts komt alles op het gezond verstand aan; b. v. de vraag of men *paardemarkt* en *paardestal* of *paardenmarkt* en *paardenstal* zal schrijven, wanneer er toevallig maar één paard aan de markt is en de stal voor slechts één paard is ingericht. Ik geloof dat men aan den meervoudsvorm de voorkeur zal geven, eveneens als men van de *kinderkamer* spreekt, al heeft men ook maar één kind.

Dat onze regels geheel en al van spitsvondigheid vrij te pleiten zijn, wil ik niet beweren. Wij moesten er ons op toe leggen om zooveel mogelijk met de in Holland heerschende uitspraak in overeenstemming te blijven, dat wil zeggen, het invoegen der *n* zooveel te beperken als, zonder stelselloos te worden, slechts doenlijk was. Reeds in de Inleiding in onze *Grondbeg.* (§ 67), voorzagen wij, dat min of meer spitsvondige

onderscheidingen bij het uitwerken van een allesomvattend stelsel soms onvermijdelijk zouden zijn. Ieder die niet maar de eene of andere bijzondere soort van woorden, te zijner keuze, behandelt, maar die in de noodzakelijkheid verkeert om de spelling van al de woorden eener taal te bepalen, ook van de zulke, die hij liefst niet zou aanroeren, die zal bevinden dat de keus tusschen twee nagenoeg even goede schrijfwijzen slechts door eene kleinigheid, door een onbeduidend iets kan beslist worden.

Onze regels kunnen zeer beknopt worden samengevat. In het voorwerk voor onze *Woordenlijst* beslaan ze weinig meer dan ééne bladzijde; in een schoolboek zouden zij wellicht nog meer bekort kunnen worden. Prent men zich die in het geheugen, dan blijven er maar weinig gevallen over, waarbij men in twijfel zal staan. Doelmatig taalonderwijs, ik herhaal het, kan veel gemakkelijk maken. Bedenkt men dat het gevoel of de kennis van den 4^{den} naamval, die ten gevolge van het onderdrukken der *n* geheel uit het bewustzijn der natie geweken is, alleen door onderwijs weder opgewekt wordt, dan kan het niet twijfelachtig wezen, of de vaardigheid om enkel- en meervoud te onderscheiden, die nog wel degelijk bestaat, moet door onderwijs kunnen worden verlevendigd.

Ziedaar, Mijne Heeren, wat ik gemeend heb, u allen en in het bijzonder den Heer van Lennep in overweging te moeten geven. Ik vlei mij niet met de gedachte, dat het mij zou gelukt zijn alle bedenkingen en bezwaren weg te nemen; ook is het geenszins mijne bedoeling geweest te betoogen, dat ons systeem het eenige mogelijke, of zelfs maar het beste zou zijn. Ik heb alleen willen aantonen, op welke gronden onze regels berusten, wat ons genoopt heeft ze te stellen en voor ons zelve aan te nemen. Mocht iemand uwer, mocht in het bijzonder de Heer van Lennep zich door het gehoorde opgewekt gevoelen om het zoo belangrijke gedeelte onzer spraakkunst zelf, voor het eerst of bij vernieuwing, ter hand te nemen, ten einde een beter en gemakkelijker systeem uit te denken dan het onze, ik zou rekenen niet vergeefs gesproken te hebben.

A A N T E E K E N I N G.

Ik wensch van harte, dat de Heer Te Winkel met zijne *beantwoording* alle lezers overtuigd hebbe, dat in deze spelling-questie het gelijk aan zijne zijde is: niets zou mij aangenamer geweest zijn, dan dat hij ook mij had kunnen overtuigen — al ware 't maar overreden — zoodat ik mij zonder te ver gedreven zelfsverloochening naar zijn spelling kon voegen. Ongelukkig is zulks het geval niet. De geheele vraag komt hierop neêr: Valt er in de besproken woorden aan een meervoud te denken? — De Heer T. W. ontdekt dat meerv. bijna overal; ik bijna nergens en kan het ook niet ontdekken, zoolang mij niet bewezen wordt, niet, dat een ander het er in ziet, maar dat het er werkelijk in ligt. Een breedvoerig wederantwoord ware ongepast; — men zal mij echter ten goede houden, indien ik mij enkele aanmerkingen veroorloof op sommige der aangehaalde voorbeelden en daaruit afgeleide gronden: de reden, waarom ik mijn gevoelen voor als nog niet prijs kan geven, zal daaruit verklaard worden.

Blz. 250, reg. 3 v. o. Op de hier gedane vraag antwoord ik eenvoudig *neen*, en verwijs naar blz. 241, v. o. en blz. 242.

Blz. 251, reg. 1 volgg. Ik ontken de gevolgtrekking: het gedicht, het boek, enz. *zijn gemaakt*, en *bestaan*; doch in *hoedemaker* ligt volstrekt de gedachte niet opgesloten aan een *reeds gemaakten* en *bestaanden* hoed, veel minder aan reeds gemaakte en bestaande *hoeden*.

Ald. reg. 5. *Huisjesmelker* staat niet gelijk met *hoedemaker*: bij 't laatste denkt men aan een *beroep*; bij 't eerste aan een *feit*. Vergelijk wat blz. 243 gezegd is over *brievenbestelder* *). En nog is 't zeer mogelijk dat *huisjes* — als *schaaps* in *schaapskooi* eenvoudig de vorm zij van den genitief.

Ald. reg. 12 en 13. De tusschengesmokkelde woorden *de behendigste*, de *prachtigste* doen de questie van natuur veranderen. De vraag is, of men zeggen kan: een bende *van* dieven, een laan *van* eiken. — Immers neen.

*) De *Woordenlijst* noemt hem *besteller*; ik heb nooit, waar ook hier te lande, hem anders dan *bestelder* hooren noemen.

Blz. 252, reg. 10, 13. Is een *Schepenbank* een bank van Schepenen? heeft de Heer T. W. dat zonder lachen kunnen neërschrijven? 't Is niet eens, gelijk hij beweert, een bank, uit *Schepenen samengesteld*; immers veelal zat er, om partijen te hooren, maar een Schepen, even als op *king's Bench* maar een rechter zit.

Ald. reg. 16 en 17 v. o. Toegegeven: een *zedenvormer* is een vormer der *zeden* (*des moeurs*); maar ik heb gesproken van *zedekunde* (*connaissance de la morale*). 't Enkelv. *zede* was bovendien vroeger zeer in gebruik.

Ald. reg. 1 v. o. Bewijst het verschil van den vokaal het meervoud? dat kan de Heer T. W. niet ernstig meenen. Is dan *grave* in *ten grave dalen* een meervoud, omdat de *a* anders luidt dan in *graf*?

Blz. 253, reg. 4. *Glazenmaker*: er is een vlinder die zoo heet: welk denkbeeld aan *gemaakte glazen* voert die mede? — *Rademaker*: aan de Stadsscholen te Amsterdam was een hoofd-onderwijzer van dien naam; men heeft hem nooit verweten, dat hij niet spellen kon, omdat hij geen N in zijn naam had.

Ald. reg. 10 v. b. en reg. 15 en 11 v. o. De Heer T. W. bewijze mij eerst, dat de *s* in *meisjesgek* en *potjeslatijn*, gelijk de *r* in *kinder*, *beender*, enz. een meerv. en geen genitief aanduidt.

Blz. 254 *kleedenklopper*; hier geloof ik, neemt de Heer T. W. een kleine *licentie* en smeedt een woord om er een argument uit te halen.

Ald. reg. 4. In al wat hier volgt wordt uitgegaan van het beginsel dat *er* een bewijs van 't meerv. is. Maar zoo lang dat beginsel zelf niet bewezen is, hebben al de argumenten, die men er uit halen wil, geen kracht.

Blz. 266, reg. 11. De Heer T. W. wil de *n* alleen achter de toonlooze *e*; maar zal dan nu waarlijk iemand, die *koek bakt*, en geen *koeken*, een *koekNbakker*, een, die *korrels gort* telt een *gorteNtelder*, volk, dat *te paard zit*, *paardeNvolk*, (een volk van paarden) moeten worden? Dat ware toch wat heel erg.

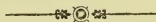
J. VAN LENNEP.

GEWONE VERGADERING

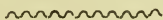
DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} MAART 1866.



Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN,
W. MOLL, M. DE VRIES, H. J. KOENEN, J. H. SCHOLTEN, J. DIRKS,
J. VAN LENNEP, G. M. H. DELPRAT, L. PH. C. VAN DEN BERGH,
W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ., D. HARTING, J. P. SIX, P. J. VETH,
J. H. HOLWERDA, W. G. PLUIJGERS, S. HOEKSTRA BZ., S. A. NABER,
L. A. TE WINKEL, W. C. MEES, TH. BORRET, J. C. G. BOOT.



Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt na lezing
goedgekeurd.

De Heer Leemans heeft bericht gezonden, dat hij door bezig-
heden verhinderd wordt deze Vergadering bij te wonen, en de
Heer Sloet heeft nader beschikt over de botanische teekeningen,
die hij aan het oordeel der Afdeeling had onderworpen. De
Secretaris bericht, dat hij die teekeningen aan den Heer Janssen
te Leiden gezonden heeft.

De Heer Pluijgers, leest het rapport van de beoordeelaars
der Latijnsche prijsversen. De Commissie acht op uitvoerig
door haar aangevoerde gronden, dat geen der vier ingezonden
gedichten eermetaal of loffelijke vermelding verdient. De afdee-
ling neemt eenparig deze conclusie aan.

Daarna wordt het woord verleend aan den Heer Scholten. Deze deelt de resultaten mede van zijn onderzoek naar den oorsprong der zoogenaamde *Acta Pilati*. Aanleiding daartoe was gegeven door C. Tischendorf, die uit dit apocrief geschrift een bewijs ontleend heeft voor het ontstaan van het vierde evangelie in de eerste en van den canon van het Nieuwe Testament in het begin der tweede eeuw. Tischendorf beweert, dat Justinus Martyr zijne eerste apologie in 138 n. C. geschreven en toen reeds deze acta gekend heeft; dat deze acta dus vroeger moeten geschreven en dat het evangelie van Johannes, waaraan stukken ontleend zijn, lang vóór die acta, reeds aan het einde der eerste eeuw moet ontstaan zijn.

De Spreker toont het onvoldoende van deze bewering aan, zelfs voor het geval dat Justinus in 139 (niet 138) zou geschreven en onze acta gebruikt hebben. Maar hij ontkent ten sterksten de identiteit van de door Justinus Apol. I, 36 en 48 en Tertullianus Apol. 21 genoemde *acta Pilati* met onze *ὑπομνήματα — ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου*. Onder genen heeft men te denken aan een officieël rapport, dat volgens genoemde kerkleeraars, door den landvoogd van Judaea aan den keizer is ingezonden, hetgeen zij nooit gezien hebben, maar dat volgens de traditie en naar de vaste overtuiging van Justinus moest bestaan en in het rijksarchief zou te vinden zijn. Vandaar aarzelt hij niet de Antonynen met een *δύνασθε μαθεῖν ἐκ τῶν ἐπὶ — Ποντίου Πιλάτου γενομένων ἄκτων* daarop te verwijzen.

De thans nog bestaande hypomnemata kunnen ook daarom niet voor dat rapport gehouden worden, omdat zij niet kunnen geschreven zijn in de eerste helft der tweede eeuw. Ten bewijze hiervan vestigt de Spreker de aandacht op de volgende punten: 1° op het apocrief gebeuzel en de vreemde namen, die wij hier aantreffen; 2° op de hier besproken bewering van Jesus onwettige geboorte, die het eerst door Origenes tegen Celsus vermeld wordt; 3° op den naam Veronica, aan de bloedvloeiende vrouw gegeven, die met den Aeon der latere Gnostiken Prounikos in verband moet staan; 4° op de wijze, waarop Pilatus door de Joden met den titel *uwe hoogheid, τὸ σὸν μέγεθος*, wordt toegesproken, eene titulatuur, die niet eens in de tijden

van Constantijn in gebruik kwam; 5^e op enkele woorden, die insgelijks in de tweede eeuw niet bestonden.

De Spreker toont eindelijk aan, dat eerst schrijvers van het einde der vierde eeuw en later, zoo als Epiphanius en Chrysostomus (?) de thans bestaande Hypomnemata gebruikt hebben, en trekt uit een en ander het besluit, dat deze hypomnemata, gesta of acta Pilati eerst onder Theodosius den Grooten zijn opgesteld, waarschijnlijk met het doel om soortgelijke acta, die onder Keizer Maximinus in een anti-christelijken geest geschreven waren, te verdringen of te vervangen, en dat zij voor de kritiek ter beoordeeling van den oorsprong der schriften van het N. T. niet de minste waarde hebben.

De Heer Borret vraagt, hoe Justinus bij herhaling tot de Antonynen kon zeggen *δύνασθε μαθεῖν*, als hij het bestaan van het stuk, waarop hij zich beroept, alleen giste of bij overlevering aannam. De Heer Scholten meent, dat eene vaste overtuiging van het bestaan van zulk een rapport, Justinus tot die uitdrukking heeft bewogen.

De Heer Harting oordeelt, dat de eenige vraag is, of de acta die wij bezitten de acta Pilati zijn, van welke Justinus spreekt. Hij wijst eenige redenen aan, waarom dit niet aannemelijk is. Overigens schreef Justinus zijne apologie in het jaar 160 n. C.

De Heer Naber onderwerpt aan het oordeel van den Spreker eene gissing betreffende den titel van het besproken geschrift. Hij wil daarin *σταυρώθεντος* lezen in plaats van *πραχθέντα*, dat niet goed past bij *ὑπομνήματα*. De Heer Scholten zou liever *γραφθέντα* daarvoor in de plaats stellen.

De Heer Brill verwerpt de stelling van den Spreker, dat Pilatus de zaak van Jesus niet belangrijk genoeg zou geacht hebben om daarover aan den Keizer een bericht in te zenden. De responsa Sibyllina, de vierde ecloga van Vergilius, en Tacitus bewijzen, dat men uit het Oosten een belangrijk persoon verwachtte. Pilatus wist dit zeker en moest het naar Rome melden.

De Heer Moll ondersteunt dit gevoelen en wijst op de brieven van Plinius aan Traianus, in welke telkens zaken van zeer gering lokaal belang aan de kennisneming en beslissing van den Keizer onderworpen worden.

De Heer Scholten biedt zijne bijdrage niet aan voor de *Verslagen*, daar hij die op eene andere wijze wenscht uit te geven.

De Heer van den Bergh biedt een exemplaar van het laatste verslag over het Rijks-Archief voor de boekerij der Akademie aan.

Bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderland-sche kunst is ingekomen een bericht van den Heer Roeterink te Harlingen.

De Vergadering wordt om twee uren gesloten om in eene buitengewone over te gaan.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} APRIL 1866.



Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN,
C. LEEMANS, A. RUTGERS, J. A. C. VAN HEUSDE, W. G. BRILL,
H. J. KOENEN, S. HOEKSTRA BZ., H. C. MILLIES, J. E. GOUDSMIT,
C. M. FRANCKEN, S. A. NABER, J. P. SIX, TH. BORRET, J. HOFFMANN,
G. MEES AZ., J. C. G. BOOT.



De Heeren G. H. M. Dëlprat en J. van Lennep hebben kennis gegeven, dat zij verhinderd worden de Vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heer Six doet mededeelingen over de gouden munten der Grieksche steden in Klein-Azië en toont ter opheldering eene reeks munten uit zijne verzameling. Het laatste werk daarover is van Sestini, *Descrizione degli stateri antichi. Firenze 1817*. Hij beschreef daarin ongeveer twee honderd stuks en trachtte met behulp der zilveren munten met opschriften, de gouden munten, die meestal zonder opschrift zijn, aan bepaalde steden toe te kennen. Bij enkelen is het hem gelukt, maar bij de meesten niet. Door de sedert bekend geworden munten zoude het mogelijk zijn eene classificatie der gouden munten te ondernemen met hoop op beteren uitslag. Dit heeft Spreker ge-

noopt een overzicht te geven van hetgeen thans vast staat, opdat blijke moge wat er nog overblijft te onderzoeken.

De meesten van die munten zijn in de vijfde, anderen in de vierde eeuw vóór onze jaartelling geslagen tot op den tijd van Alexander den Grooten. De Spreker verdeelt haar in zeven klassen.

1. De ΧΡΥΣΟΙ ΣΤΑΤΗΡΕΣ ΛΑΜΨΑΚΗΝΟΙ, die het gewicht van den Darikus hebben, 8⁴⁹ tot 8³⁵ wichtjes. De typen zijn een godenkop en op de keerzijde de helft van Pegasus, het wapen van Lampsacus. De laatsten schijnen geslagen omstreeks 387 v. C., daar zij den kop van Artaxerxes II hebben, anderen in 394—391 na den slag bij Cnidus. Men vindt ze vroeger vermeld in 434, toen Lampsacus onder de aan Athene schatplichtige steden behoorde.

2. De ΚΥΖΙΚΗΝΟΙ ΧΡΥΣΙΟΙ ΣΤΑΤΗΡΕΣ, waarvan als onderdeelen Hekten, Hemiekten en vierde Hekten bekend zijn. Gewicht 16³⁵—15⁷² w.; 2⁷⁶—2⁵⁰ w.; 1³³ w.; 0⁶⁵ w. De typen zijn een tonijnvisch en daarboven een godenbeeld of het attriboot van eene godheid en op de keerzijde een ingeslagen vierkant in vieren gedeeld.

Zij worden vermeld in 434, 423, 418, 415, 412 toen Cyzicus tot den Atheenschen bond behoorde en men vindt er de Boeotische type op van 394—391. Of er geslagen zijn tusschen 387 en 364 toen Cyzicus onder Persië was, blijkt niet met zekerheid, maar wel uit Demosthenes adv. Phorm. 23, dat er in 350 nog Cyziceensche staters in omloop waren.

3. De ΦΩΚΑΙΚΟΙ ΣΤΑΤΗΡΕΣ, vermeld in 398, doch nog niet terug gevonden, en de ΕΚΤΑΙ ΦΩΚΑΙΔΕΣ, kenbaar aan den phocus, die onder den godenkop zichtbaar is, verder gelijk in type en gewicht aan de Cyziceensche Hekten.

4. Dergelijke Hekten, die een dolfijn in plaats van een phocus vertoonen, en denkelijk onder den algemeenen naam Phoceische Hekten begrepen werden, ofschoon ze waarschijnlijk te Byzantium, te Abydos of te Sinope en omliggende plaatsen vervaardigd werden, welke steden een dolfijn op hare munten hebben.

5. Andere Hekten, maar met een paauw, het teeken van Samos of ook zonder paauw, op welker keerzijde de type niet

opstaand maar ingeslagen is. Ze zijn door Samos in vereeniging met Clazomenae, Erythrae, enz. geslagen.

6. Staters van Samos, van Clazomenae, van Chios, van Abydus en Hekten van Naxus, Priene, Cebren, Erythrae? Sardes? Methymna? en andere steden, zonder bijzonder bijteeken, alle met het quadratum incusum op de keerzijde en dus van vroegeren tijd. De Staters van Clazomenae wegen slechts 14 w. Die van Chios evenveel als de Cyzicenen.

7. Eindelijk Hekten, waarop het quadratum incusum door een type is vervangen, en die blijkbaar van later tijd zijn dan al de vorigen. Sommigen kunnen met vrij groote zekerheid toegekend worden aan Mytilene, Methymna en Eresus op Lesbos, aan Naxus, Pergamum, Parium, Halicarnassus en Chrysaoris, andere met eenige waarschijnlijkheid aan Naxus, Smyrna, Chios, Birytus, Sardes, Pitane, Abydus, enz. en andere steden.

Wij weten, dat de Aziatische Grieken zich dikwijls vereenigden tot gemeenschappelijke handelingen. Zoo werd volgens Herodotus II, 178, het Hellenium te Naucratis in Egypte gesticht door de Joniërs uit Chios, Teos, Phoea en Clazomenae, de Doriërs uit Rhodus, Cnidus, Halicarnassus en Phaselis en de Aeoliërs uit Mytilene. Geen wonder dan ook dat de oudste zilveren munten van Lindus en Camirus op Rhodus, van Cnidus, Halicarnassus en Phaselis, allen hetzelfde eigenaardig dubbele quadratum incusum op de keerzijde hebben, en dat ook de oudere munten van Lampsacus, Chios, Clazomenae, Ephesus, Erythrae, Naxus, Teus, enz. zich door een eigen quadratum incusum van anderen onderscheiden.

Ook van 394—391 vereenigden zich Samos, Ephesus, Rhodus, Cnidus, Lampsacus en Cyzicus om hetzelfde Boeotische type op hunne munten te plaatsen.

Men kan dus aannemen, dat toen de Aziatische Grieken in den Atheenschen bond werden opgenomen, zij zich vereenigden om gelijkvormige gouden munten te slaan, en er opzettelijk niet de namen der verschillende steden, maar alleen de wapens op plaatsten, omdat ze bestemd waren om in den geheelen bond in omloop te worden gebragt, zoo als wij weten dat ze te Athene gangbaar waren.

Wij hebben dan onder Lampsaceensche, Cyziceensche en Pho-

ceische Staters en Hekten, goudgeld te verstaan van het gewicht en met de hoofdtypen dier steden, maar moeten dan uit de bijtypen zien voor welke andere steden zij zijn geslagen, en dit kan alleen geschieden door vergelijking der zilveren munten, die denzelfden typus en de namen der steden dragen.

Deze wijze van zien wordt bevestigd door de vermelding in 412, 411, 398 en 385 van *στατήρες Αἰγιναίοι*, ofschoon sedert 465, toen de Atheners het eiland innamen, Aegina wel geen zilveren staters meer heeft geslagen. Het zijn zeker Boeotische en andere staters geweest van Aeginetisch gewicht, misschien ook nog enkele oude Aeginetische, die nog in omloop waren.

Bij den vrede van Antalcidas in 387 kwamen de Aziatische Grieken wel onder de Persen en men vindt dan ook nu munten die schijnen te bewijzen, dat zij verplicht waren Persisch geld te slaan, maar spoedig vereenigden zich vele steden weder tot een bond met Athene, zoo als Cyzicus in 364, Mytilene in 369, Samos in 374? enz. en het is in dien tijd dat de laatste Staters en Hekten waarschijnlijk behooren, vooral omdat het voorbeeld der Satrapen van Carië, die eigen geld begonnen te slaan, aanduidt, dat het muntrecht van den Koning van Persië hoe langer hoe minder door hem zelven werd uitgeoefend.

Eindelijk, terwijl in den regel op de Grieksche munten slechts aan de eene zijde een godenkop wordt gezien en op de andere zijde het symbool der godheid, vindt men op vele Hekten aan beide zijden een godenkop. Ook dit duidt aan, dat de munt voor twee steden in vereeniging is vervaardigd.

De Heer Goudsmit vraagt den Spreker, of de Persische koningen aan de Grieksche steden, die zij in hun rijk inlijfden, het muntrecht ontnomen hebben. De Romeinen waren niet gewoon dit te doen. Hoe had Persië dadelijk genoeg materiaal om de onderworpen steden van munt te voorzien?

De Heer Six antwoordt, dat de Persen geen munt sloegen voor die steden, maar de typen veranderden, zoo als de Romeinen elders munt lieten slaan met den kop des Keizers en met veranderde geldswaarde.

Op eene vraag van den Heer Janssen of in het quadratum

incusum van eene munt van Camirus door den Heer Six getoond, ook letters staan, en of die leesbaar zijn, antwoordt de Spreker ontkennend. Wel bestaan er dergelijke stukken van Camirus en ook van Lindus waarop de namen dier steden gevonden worden, maar uit de vergelijking daarmede blijkt juist, dat op deze munt geene letters, maar slechts figuren tot versiering te zien zijn. De twee koppen op munten der koningen van Cyprus, waarover de Heer Millies opheldering vraagt, stellen volgens hem waarschijnlijk Salamis en Venus voor.

De Heer Six biedt voor het verslag de inhoudsopgave van het gesprokene, en voor de bibliotheek het vervolg van Stuart Pooles *Coins of the Ptolemies* aan.

Bij afwezigheid van den Heer van den Bergh, door wien rapport zou uitgebracht worden over het Charterboek, deelt de Secretaris uit een brief van dat medelid in dato 29 Maart l.l. mede, dat de voorraad van onbekende oorkonden nog met eenige stukken vermeerderd is. De druk van het eerste stuk, vertraagd door de nasporingen van den Voorzitter Dr. Bakhuizen van den Brink in buitenlandsche archiven, later door zijn onverwacht overlijden, is nu zoover gevorderd, dat in den loop van dezen zomer de eerste aflevering het licht zal kunnen zien. De Heer Delprat houdt zich ijverig bezig met het bewerken der registers, die achter ieder deel zullen gevoegd worden.

De Heer Leemans bericht, dat bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst berichten en toezendingen zijn ontvangen van de Dames Leemans te Warmond en van den Heer A. C. Bonn te West-Schouwen.

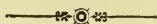
De Vergadering wordt door den Voorzitter gesloten om tot eene buitengewone over te gaan.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} MEI 1866.



Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN,
W. G. BRILL, W. MOLL, C. LEEMANS, G. H. M. DELPRAT, A. KUENEN,
J. A. C. VAN HEUSDE, H. J. KOENEN, L. A. TE WINKEL, G. MEES AZ.,
J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, J. C. G. BOOT.



Van de Heeren J. van Lennep en J. Dirks is bericht ingekomen, dat zij verhinderd zijn de Vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Daarop wordt het woord verleend aan den Heer Naber. Tot inleiding op eene bijdrage over de kritiek van de overgebleven boeken van Dio Cassius deelt deze een overzicht mede van Dio's leven en van den toestand, in welke zijn groot geschiedkundig werk tot ons is gekomen. Als geschiedschrijver verdient hij niet hoog geplaatst te worden. Even lichtgeloovig als bijgeloovig en in de hoogste mate partijdig en geneigd om schandalen te verhalen zou Dio naauwelijks verdienen, dat men na de jongste uitgave van L. Dindorf zich nog veel om zijne woorden bekommerde, als die studie niet tevens eene bijdrage leverde voor de geschiedenis der Grieksche taal. In een tijd levend toen de taal schromelijk verbasterd was, heeft Dio zich van barbarismen weten zuiver te houden en de zuivere Attische vormen zorgvuldig opgenomen. Dio had Attisch geleerd van grammatici, vooral van Phrynichus, wiens lijsten van Attische woorden zorgvuldig door hem zijn geraadpleegd. Dindorf heeft uit de twee minst vervalschte afschriften de echte vormen op

vele plaatsen hersteld; dat in dit opzicht nog hier en daar verbetering noodig is, wordt door den Spreker in voorbeelden aangewezen. Waar Dio dwaalt, is hij door Phrynichus of andere grammatici tot die dwaling gebracht. Hij had geen Grieksch geleerd uit de schriften van Plato, Xenophon, Demosthenes en Thucydides, maar zich uit verschillende verzamelingen van gezochte uitdrukkingen een woordenschat verworven, en zodoende een soort van mozaïk geleverd, waarin nu deze, dan gene auteur de grondlaag vormt. Bijna alle idiotismen van Thucydides worden bij hem terug gevonden; vandaar kan hij meermalen uit Thucydides, somtijds Thucydides uit Dio verbeterd worden. De Spreker wijst dit met verscheidene voorbeelden aan en toont, dat ook Dindorf er nog niet in geslaagd is om een volkomen zuiveren tekst te leveren.

De Heer Brill meent bij den Spreker eene neiging tot het gevoelen van Ad. Stahr bespeurd te hebben, en vraagt of de Heer Naber gronden heeft om vele keizers voor minder slecht en minder dwaas te houden, dan zij door Tacitus en Dio worden voorgesteld.

De Heer Naber antwoordt, dat de voorstelling van die schrijvers veel te sterk gekleurd en stellig overdreven is. Dio ziet alleen heil in den Senaat, waarin hij zelf zitting had gehad, en veroordeelt iederen keizer, die niet gunstig voor den senaat was gestemd geweest. Op eene vraag van den Heer Mees, of Dio onbeschaamd genoeg zou geweest zijn om het verhaal van Commodus in het amphitheater te verzinnen, antwoordt de Spreker, dat hij het feit niet heeft ontkend, maar de lachlust van Dio voor eene rodomontade houdt.

De bijdrage wordt aangeboden voor de *Verslagen* en zal aan de Commissie van Redactie gezonden worden.

De Heer Leemans leest eene bijdrage ingezonden door het buitenlandsch Lid F. Chabas, waarin gehandeld wordt over eenige Aegyptische werktuigen in het Museum van Oudheden te Leiden voorhanden. De Spreker heldert het gesprokene op met voorstellingen op het bord en met platen uit de werken van Champollion, Lepsius en de op last van de Regering door hem uitgegeven *Aegyptische Monumenten van het Nederl. Mus. v. Oudh.*

Eene vraag van den Heer Koenen over de Koptische literatuur wordt door den Heer Leemans beantwoord. Het stuk wordt aangeboden voor de *Verslagen*.

Vervolgens komt de Heer te Winkel aan het woord. Hij betoogt, dat de psalmen van Wachtendonck, die in 1816 door von der Hagen te Breslau zijn uitgegeven, en de glossen van Lipsius, die op die zelfde vertaling betrekking hebben, en die minder slordig dan in een der uitgegeven brieven van Lipsius in eene kopij op de Leidsche bibliotheek zijn terug gevonden, de oudste overblijfselen der Nederlandsche taal bevatten. Hij toont aan dat de woorden noch Oud-Saksische, noch Nederlandsche zijn, en dat de Hoogduitsche vormen, die er in gevonden worden, aan een afschrijver zijn te wijten.

De Heer Moll vraagt, of die psalmvertaling ouder of jonger is dan de Friesche vertaling, die door Ludger omstreeks het jaar 810 is vervaardigd. De Spreker meent dat er voldoende gronden bestaan om haar tusschen 750 en 850 te plaatsen.

De Heeren Boot en Delprat dringen bij den Spreker aan, dat hij om deze belangrijke vraag met de meeste volledigheid te beantwoorden, nasporingen zal doen zoowel te Wachtendonck naar het handschrift der psalmen, als in de Leidsche bibliotheek naar het oorspronkelijke handschrift der glossen. De Spreker verklaart zich bereid om aan die uitnoodiging te voldoen. Hij wenscht zijne bijdrage te herzien, voordat zij in de *Verslagen* wordt opgenomen.

De Heer Janssen biedt het derde supplement op de *Nederlandsch-Romeinsche Daktyliotheek* voor de boekerij aan.

Bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst zijn mededeelingen en teekeningen ontvangen van den Heer M. Berntsen te Beek, gem. Berch, en van den Heer J. H. L. van der Schaaff te Lochem, nu te Leiden.

Niemand verder iets hebbende mede te deelen, wordt de Vergadering gesloten.

N O T E

SUR

QUELQUES OUTILS ÉGYPTIENS

DU MUSÉE DE LEIDE.

PAR

F. CHABAS.

Membre de l'Acad.

Salomon, le roi philosophe, s'écriait il y a une trentaine de siècles: Rien de nouveau sous le soleil. Le progrès des sciences naturelles a quelque peu démenti ces paroles, que la sagesse des nations a cependant retenues. Mais l'innovation, résultat du progrès, porte surtout sur les procédés d'exécution. Toujours soumis aux mêmes faiblesses, exposé aux mêmes dangers, sujet aux mêmes terreurs, dominé par les mêmes passions, excité par les mêmes espérances, l'homme se meut de siècle en siècle dans la même ornière; il applique constamment ses forces et son intelligence au renversement des mêmes obstacles, à la satisfaction des mêmes besoins.

Dé l'application de cette loi d'analogie instinctive naissent des faits d'analogie extrêmement remarquables, lorsqu'ils sont séparés par de longs intervalles. Les investigateurs des monuments et des écritures égyptiennes ont de fréquentes occasions de constater ces singuliers rapprochements, non seulement dans le fonds des idées, mais encore dans le tour des expressions, dans les images du style, dans les idiotismes, etc.; et il leur arrive quelquefois de se surprendre à hésiter devant des phrases dont la tournure leur paraît trop essentiellement moderne.

Le style imagé n'a presque pas changé ses allures: pour les

Egyptiens de l'âge des pyramides, comme pour les humoristes de notre époque, la femme vicieuse est un *sac de malices* ; pour l'époque pharaonique, comme dans la littérature moderne, un chef intrépide est un *mur de fer* devant l'ennemi ; la main du conquérant *pèse lourdement* sur le pays conquis ; un homme faible et lâche est un *brin d'herbe qu'emporte le moindre souffle* ; d'un personnage grossier et malpropre on dit que c'est un *canard qui grouille*, etc., etc.

Rien n'est plus intéressant que de noter ces ressemblances, dont on pourrait citer des milliers d'exemples ; elles n'ont pas un intérêt purement linguistique, car elles nous révèlent clairement les impressions et les tendances des hommes des divers âges du monde ; elles nous montrent en quelque sorte le mécanisme de la pensée, qu'elles rendent très-saisissable.

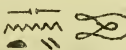


Analysés à ce point de vue, les prières aux dieux, les hymnes, le texte des lois, les décrets des souverains, les légendes dédicatoires, les inscriptions publiques, et même les simples correspondances privées, sont remplis de curieux renseignements. On est étonné de rencontrer à chaque pas des indices frappants de la ressemblance qui existe entre les hommes d'époques si éloignées, lorsqu'ils ont appartenu à des milieux sociaux polis et éclairés.

Je ne veux pas aborder ce sujet dans son ensemble, car ce serait entreprendre un gros livre, avec des matériaux encore insuffisants. Mon attention s'y est portée à propos de la constatation que je viens de faire d'un fait d'analogie dans les usages, assez remarquable pour mériter une mention particulière. Les fondateurs des villes et des monuments ont toujours tenu à attacher leur nom aux grandes constructions dont ils ont été les promoteurs. Il en est ainsi de nos jours ; des inscriptions commémoratives placées ostensiblement rappellent le nom des fondateurs ; et de plus, des médailles frappées exprès, des monnaies et d'autres objets sont placés soit dans les fondations, soit dans quelque cachette, où un lointain avenir pourra les retrouver après la destruction du monument lui-même.

Cette coutume était également observée par les Egyptiens, ce peuple de grands constructeurs. Les pharaons de toutes les époques aiment à se faire un mérite tout personnel de l'exécu-

tion des grandes travaux qu'ils ont ordonnés; partout ils écrivent: *j'ai fondé, j'ai élevé, j'ai construit*. Jamais le nom de l'architecte ne se lit sur les monuments; et dans les dédicaces dont les murailles sont décorées à profusion, le roi demande aux dieux d'éterniser son nom sur la demeure qu'il vient de leur consacrer.

Mais l'analogie ne s'arrête pas là. De même qu'aujourd'hui le roi ou le grand personnage sous l'autorité duquel un monument est érigé vient en poser solennellement la première pierre, de même aussi les pharaons se livraient à un simulacre de travail lors du creusement des fondations.




Le mot égyptien qui exprime l'idée *fonder, jeter les fondements* est ; le copte l'a conservé tel quel dans *cent†, con†, fundare*. Mais il existait encore dans la langue antique un autre mot, dont la langue dérivée n'a pas conservé la trace; c'est le verbe , dont la lecture n'est pas bien assurée à cause du rôle incertain du syllabique δ . Ce syllabique vaut quelquefois ω ; conséquemment le groupe entier pourrait se lire $\omega\omega\omega$. ω initial et ω final sont seuls certains. Mais si la lecture est douteuse, le sens ne l'est pas;  exprime l'action *d'enfoncer des pieux en terre, de piloter*. C'est le travail qui doit précéder la pose des premières assises des fondations sur les sols mobiles ou tourbeux, tels que les alluvions.

Il est à présumer que la construction des villes et des édifices dans l'étroite vallée du Nil a très-souvent exigé ce travail préparatoire de pilotage, dont l'expression graphique est restée dans la langue comme équivalent de l'idée *fonder*. Il ne serait peut-être pas trop hardi de faire remonter cette expression à l'époque de ces constructions lacustres ou fluviales sur pilotis, dont les débris nombreux, rencontrés dans un grand nombre de localités et surtout dans les lacs de la Suisse, ont si fortement excité de nos jours, l'attention du monde savant.

Quoiqu'il en soit, et pour en revenir à ce qui a trait directement au sujet que je traite, il est bien certain que les pharaons, pour revendiquer fortement leur action personnelle dans

la création de certains édifices, faisaient constater par des inscriptions, qu'ils avoient pris part aux travaux du pilotage. Dans cette action ils se font assister par la déesse Sakh, la compagne du dieu des Lettres Thoth, la déesse de l'architecture et de la langue sacrée, la patronne des bibliothèques.

Sur le mur extérieur du grand temple de Karnak à Thèbes, on voit Ramnès II enfonçant un pieu, relié à un second pieu sur lequel frappe la déesse Sakh; une légende explique la scène en ces termes : *Enfoncement de pieux par le roi lui-même, avec la déesse Sakh, qui donne la vie, la stabilité et le bonheur* *).

Dans d'autres légendes le mot  est combiné avec  , et l'action qu'il représente est mentionnée la première, comme l'on doit s'y attendre : *Je pilote pour ton temple une fondation sur la terre à une grande profondeur* †).

Ou pourrait croire que ces sortes de scènes sont purement symboliques en ce qui concerne les pharaons, comme elles le sont pour les divinités qu'on y voit figurer. Mais il est à remarquer que le texte se sert à dessein de l'expression *le roi lui-même*, qui ne peut guère se référer qu'à une action matériellement exécutée par le monarque en personne, comme c'est le cas pour d'autres cérémonies expliquées dans les mêmes termes; par exemple lorsqu'il est dit que le roi accompagne *lui-même* autour des murs du temple le cortège des statues divines.

S'il pouvait exister quelques doutes sur ce point, la question serait résolue selon moi par les curieux outils de charpentier que possède le Musée de Leide, et qui portent la légende du pharaon Thothmès III; ils sont au nombre de cinq, savoir :

- 1°. Une hache de bronze à manche de bois rond et légèrement arqué (Aeg. Mon. van het Nederl. Mus. II^e Afd. Pl. XC, 1, 155).
- 2°. Deux ciseaux à bois emmanchés) Ibid. 157 et 159).
- 3°. Un grand couteau de bronze à manche de bois (Ibid. 161).
- 4°. Une espèce de doloire ou de rabot, dont le travailleur

*) Lepsius, *Denkm.* III, 148, a.

†) Champollion, *Monum.* pl. 149.

se servait en ramenant fortement vers lui la lame fixée à plat et horizontalement sous une poignée ou manche de bois. C'est l'outil avec lequel les menuisiers polissaient leurs pièces; on le voit entre les mains des fabricants d'arcs etc. (Ibid. II^e Afd. Pl. LXXX, 1, 3a, 3b.)




Ces outils, d'assez petites dimensions, représentent parfaitement les truelles et les marteaux mignons qu'on met entre les mains des grands personnages lors de la pose des premières pierres. Ils n'étaient pas destinés à un travail bien sérieux: Thothmès III les a touchés cérémonieusement lorsqu'il a eu à frapper quelques coups sur les premiers pieux d'un édifice élevé par ses ordres, au lieu dit Ammon-Sor. C'est ce qu'explique positivement la légende identique de chacun de ces cinq instruments:



Le dieu bon, Men-kheper-ra (Thothmès III) l'aimé d'Ammon, lorsqu'il a enfoncé des pieux à Ammon-Sor.

Après la cérémonie, ces outils ont dû être religieusement conservés dans le trésor du temple, ou peut-être enfouis dans quelque cachette ou ils auront été retrouvés tous ensemble. Si la localité et les circonstances de la trouvaille étaient connues, nous apprendrions par là la situation et la nature de l'édifice que les textes égyptiens nomment Ammon-Sor. Ce serait un renseignement utile. Dans tous les cas ces cinq outils que toucha de ces mains, il y a près de 35 siècles, le grand conquérant de l'Asie, sont de bien précieuses et de bien curieuses reliques, même au milieu des autres richesses du Musée de Leide.

Chalon s/S., 24 Avril 1866.

*)  , variante de  écrit aussi .

OVER DE
GRONDSLAGEN DER CRITIEK
VAN
DIO CASSIUS.

BIJDRAGE VAN **S. A. NABER.**

Voordat ik tot de behandeling van het u aangekondigde onderwerp overga, vergunt gij mij een paar woorden ter recapitulatie van bekende zaken.

Dio Cassius Coccejanus, de schrijver over wien ik wensch eenige opmerkingen in het midden te brengen, schijnt omstreeks het jaar 155 te Nicaea geboren te zijn, derhalve onder de regeering van Antoninus Pius. Zijn grootvader van moederszijde was vermoedelijk de welbekende rhetor Dio Chrysostomus; zijn vader heette Cassius Apronianus en heeft als legatus Caesaris het bestuur gevoerd over Dalmatië en later over Cilicië, waarts hem ook zijn zoon op nog jeugdigen leeftijd gevolgd is. Nadat Dio op vijf-en-twintigjarigen ouderdom, in den aanvang van de regeering van Commodus, in den Senaat is opgenomen, hooren wij verder niets van hem, totdat hij acht-en-dertig jaar oud, door Pertinax tot praetor wordt benoemd. Kort daarop wordt de aandacht van Septimius Severus op hem gevestigd door een opstel, waarin hij verslag geeft van de droomen en voorteekenen, die aan dezen het uitzigt op de overwinning geven in den strijd tegen zijne beide mededingers. Na ontvangst van eene vleijende dankbetuiging krijgt Dio in den slaap eene ingeving, dat hij de geschiedenis moet beschrijven van hetgeen hij beleefd heeft. Zoo komt het Leven van Commodus tot stand, hetwelk den keizer dermate behaagt, dat Dio, wederom door

een droomgezicht vermaand, zich opgewekt gevoelt de geheele Romeinsche geschiedenis te behandelen, terwijl een derde verschijning in den slaap noodig schijnt, om hem moed in te spreken tot het bewerken der regeering van Septimius Severus en Caracalla, welk verhaal hij ten slotte nog heeft aangevuld tot aan de eerste jaren van Alexander Severus. Intusschen liet de belooning, waarop de schrijver vermoedelijk gerekend heeft, zich wachten. Voor den oorlog tegen Clodius Albinus hevig tegen Commodus ingenomen en zijne nagedachtenis overal vervolgende, had Septimius Severus het smaadschrift van Dio geprezen, doch toen de keizer, na zijne bevestiging in het gezag, zich deed kennen als den verdediger van den laatsten der Antonijnen, was voor Dio het goede getij verlopen. Twee-entwintig jaar lang arbeidt hij in stilte: tien jaren gebruikt hij om zijne stof te verzamelen, twaalf om haar te ordenen. Eindelijk wordt hij in 218, op drie-en-zestigjarigen leeftijd in zijne rust gestoord. Macrinus, Caracallaas moordenaar en opvolger, zendt hem naar Pergamum en Smyrna, om een einde te maken aan de aldaar heerschende verwarring. Eerst onder Alexander Severus, in 223, wordt hij consul, gaat in 224 als proconsul naar Africa, in 226 als legatus Caesaris naar Dalmatië en in 227 in dezelfde betrekking naar Pannonië, waar hij door zijne gestrenge tucht de soldaten zeer tegen zich inneemt. In 229 is hij weder in Italië terug en bekleedt met den keizer het consulaat ten tweedenmale, doch brengt den meesten tijd in Campanië door, van waar hij weldra naar zijne geboortestad Nicaea vertrekt, om de laatste hand aan zijn werk te leggen en zijne overige dagen in rust te slijten. Ook dit was hem in den droom voorspeld, want toen hij een jaar of wat vroeger door Macrinus naar Azië was gezonden, had hij, gedurende eene ziekte te Nicaea, een gezicht gezien, waarbij hem bevolen was zijn werk te besluiten met de woorden:

*"Εκτορα δ' ἐκ βελέων ὑπαγε Ζεὺς ἐκ τε κονίης
ἐκ τ' ἀνδροκτασίης ἐκ θ' αἵματος ἐκ τε κυδοιμοῦ.*

De tachtig boeken, waarin de uitvoerige geschiedenis van Dio Cassius door een lateren grammaticus verdeeld is, bestonden in de elfde eeuw nog nagenoeg in hun geheel, doch sedert dien tijd is meer dan de helft verloren gegaan. In den oor-

spronkelijken vorm bezitten wij slechts omstreeks vijf-en-twintig boeken, nam. van boek XXXVI—LX, dat wil zeggen van den tweeden oorlog tegen Mithridates tot op de regeering van Nero; doch ook van deze boeken zijn de zes laatste hier en daar onvolledig. Twee handschriften, die aan de verbeterzucht van een onbekwaam grammaticus gelukkig ontsnapt zijn, dienen als grondslag voor de critiek: een te Florence, loopende van boek XXXVI tot omstreeks boek L; een in de Marciaansche bibliotheek te Venetië, dat boek XLIV tot LX bevat.

In de elfde eeuw is Dio Cassius eenen monnik, Xiphilinus genaamd, in handen gekomen, die, met verwaarloozing der eerste 35 boeken, wier inhoud hem minder belang inboezemde, de 45 volgende heeft geëxcerpeerd, grootendeels met behoud van de eigen woorden en uitdrukkingen van Dio Cassius zelve. Voor dat gedeelte, dat in zijn geheel bewaard is, dus tot boek LIX, is dit excerpt natuurlijk van minder waarde, maar den inhoud van boek LXI—LXXX kennen wij nagenoeg uitsluitend in deze verkorte recensie.

Eene aanmerkelijke reeks fragmenten zijn wij verschuldigd aan de belangstelling in de oude letterkunde, welke in de tiende eeuw voor een oogenblik opflikkerde. Constantinus Porphyrogenitus beval, dat de werken van Polybius, Diodorus Siculus, Dionysius Halicarnassensis, Appianus, Dio Cassius en anderen naar de gelijksoortigheid der onderwerpen zouden worden gesplitst en gerangschikt. Zoo ontstonden 53 titels, waarvan behalve een groot fragment van een vierden en enkele brokstukken van een vijfden titel, thans nog drie overig zijn. De eerste, *περί ἀρετῆς καὶ κακίας*, bevat de naar den eersten uitgever aldus genaamde Fragmenta Valesiana of Peiresciana. De tweede, *περί πρεσβυῶν*, is door Fulvius Ursinus aan het licht gebracht. De derde eindelijk, *περί γυναικῶν*, is door Mai ontdekt in een Vaticaanisch palimpsest en op de hem eigene wijze uitgegeven. Het is zeer te betreuren dat de te sterke reagentia het perkament zoozeer hebben aangetast, dat deze Codex — de scrittori der Vaticana noemen hem *il carbonaccio* — op de meeste plaatsen bijna volkomen onleesbaar is geworden. Nog zou men, geholpen door eene nauwkeurige kennis van de gewoonte des schrijvers, zeer vele fouten van Mai kunnen herstellen, maar ook na

de collatie van Prof. van Herwerden blijven er tal van plaatsen over, waar de oorspronkelijke lezing voor altijd verloren is. Sommige gedeelten van den Codex — zelf heb ik het onderhouden met de excerpten uit Polybius — zijn letterlijk zwart geworden en alleen onder gunstige omstandigheden ziet men hier en daar — geen woorden, maar schimmen van letters, die in het leven kunnen worden teruggeroepen, wanneer de phrase overigens onbedorven is, maar die zich gewillig leenen tot het vormen van allerlei phantastische woordengroepen op de passages, die door den afschrijver bedorven zijn. Bovendien heeft de Codex, die vroeger deze titels bevatte — 't was inderdaad oorspronkelijk slechts één, geschreven naar het schijnt ten gebruike des keizers zelve — veel te lijden gehad van den lastigen ijver van al te haastige verbeteraars. Het herstellen van de oorspronkelijke uitdrukking is in deze excerpten niet zelden eene hopelooze zaak. .

Met een enkel woord vermeld ik nog dat, behalve sommige losse fragmenten bij enkele grammatici, een aanmerkelijk gedeelte van het LXXVIII^{ste} en LXXIX^{ste} boek bekend is door een Vaticaanschen codex, die den tekst van Dio Cassius wel niet in zijn oorspronkelijken vorm bevat, maar toch veel meer bewaard heeft dan het excerpt van Xiphilinus. Het is zeer te betreuren dat van dezen buitengemeen ouden codex, die met fraaije unciaalletters in drie kolommen geschreven is, de buitenste kolom door eene schendende hand voor ruim de helft is weggesneden. De conjecturen ter aanvulling van het ontbrekende zijn gedeels zeer onzeker en laten ons juist daar in den steek, waar eene van elders onbekende bijzonderheid verscholen is.

De waarde, welke men aan de overblijfsels van het geschiedwerk van Dio behoort toe te kennen, is zeer verschillend naar mate van de gedeelten, die men zich ter beschouwing kiest. De eerste 35 boeken, die wij thans nagenoeg uitsluitend kennen uit de excerpten van Constantinus Porphyrogenitus, werden reeds oudtijds minder hoog geschat. Ons leeren zij niet veel, wat niet van elders bekend is; doch soms leveren zij eene kleine bijdrage, gelijk uit dit ééne voorbeeld zal kunnen blijken. Van Papirius Cursor schrijft Livius IX, 16: *Victorem cursu omnium aetatis suae fuisse ferunt, seu virium vi seu*

exercitatione multa, cibi vinique eundem capacissimum nec cum ullo asperiores (quia ipse invicti ad laborem corporis esset) fuisse militiam pediti pariter equitique. In de *Mnemosyne* VIII, 105, stelt de Engelsche philoloog Badham voor, om Papirius van cibi vinique capacissimum tot parciissimum te maken. Stellig had hij zich aan de schijnbare onmatigheid van den grooten Romein niet geergerd, als hij aan de verdediging gedacht had, die Papirius zelf van zijn gedrag geeft, bij Dio Cassius Vol. I, p. 50 Dindf.: ονειδίσαντός τινος αὐτῷ ὅτι οἶνω πολλῷ ἔχρητο, ἔφη ὅτι τὸ μὲν μὴ εἶναι με μεθύσιχόν παντί που δῆλον ἔκ τε τοῦ πρωϊαίτατά με ὀρθρεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ ὀψιαίτατα καταδαρθάνειν ἐστίν· διὰ δὲ τὸ τὰ κοινὰ ἀεὶ μεθ' ἡμέραν καὶ νύκτωρ ὁμοίως ἐν φροντίδι ποιεῖσθαι καὶ ὑπὸ τοῦ μὴ δύνασθαι ῥαδίως ὕπνου λαχεῖν, τὸν οἶνον κατακοιμήσοντά με παραλαμβάνω.

Van oneindig grooter belang is de geschiedenis van boek XXXVI—LX. Dio Cassius, die, gelijk het schijnt, voor de oudere tijden Q. Fabius Pictor volgt, steunt hier op sommige andere voorname berigtgevers, wier werken verloren zijn. Van degene, die door Wilmans in zijne commentatie over dit onderwerp worden aangewezen, noem ik slechts Livius, Sallustius en de commentarii van Augustus. Er kunnen grove dwalingen worden aangewezen, maar niettemin is voor die tijden Dio Cassius een der hoofdbronnen. Men moet zich intusschen door hem niet laten leiden: zijn doorzicht in de politiek gaat niet diep. Zijne grondstelling is, dat de republiek in Caesars tijd eene onmogelijkheid was geworden en dat de slechtste keizerregeering altijd nog te verkiezen is boven de heerschappij der menigte, die niet minder verdorven is, LIV, 1: ἡ μοναρχία δυσχερὲς μὲν ἀκοῦσαι, χρησιμώτατον δ' ἐμπολιτεύεσθαι ἐστίν· ῥᾶν τε γὰρ ἓνα τινὰ χρηστὸν ἢ πολλοὺς εὐρεῖν — εἰ δ' οὖν καὶ φαῦλός τις αὐταρχήσειε, ἀλλὰ τοῦ γε πλείους τῶν ὁμοίων αἰρετώτερός ἐστιν. Derhalve zijn alle die zich willen verzetten tegen den natuurlijken loop der dingen, welke naar het keizerrijk heenwijst, opgewonden dwazen en niet veel beter dan zelfbewuste schurken. Toch zou, in weêrwil van deze hinderlijke en oppervlakkige partijdigheid, het oordeel der nakomelingschap over dit gedeelte van zijn werk vermoedelijk gunstiger zijn geweest, had de schrijver zich niet laten medeslepen, mogelijk op het voorbeeld van Asinius Pollio, om tegen Cicero op boersche en afgunstige wijze

te razen en te schelden. De redevoering, die hij Q. Fufius Calenus in den mond legt, is een toonbeeld van wansmaak. Ciceroos aanval op Antonius in de tweede Philippica is gematigd, als men zijne woorden met deze taal uit de achterbuurt vergelijkt. Daarbij is Dio Cassius even ligtgeloovig als afgunstig. Het lafste praatje vindt bij hem gereedelijk gehoor en zelfs de mannen, voor welke hij eenige sympathie moest koesteren, worden in zijne voorstelling zoo klein, dat men soms meent eene geschiedenis van pygmaeën voor zich te hebben.

Het is mijn oogmerk volstrekt niet eene lofrede op Dio Cassius te houden en ik vind dus vrijheid hierbij nog dit te voegen, hetwelk meer bepaald op het excerpt van Xiphilinus betrekking heeft. Gekomen aan de beschrijving der eerste jaren van Augustus alleenheerschappij, zegt Dio het volgende, LIII, 19: „ Aldus werd het staatsbestuur toen beter en veiliger ingerigt; immers het was volkomen ondoenlijk de republiek langer in stand te houden. Evenwel kan nu het vervolg niet op gelijke wijze verhaald worden als het voorafgaande. Vroeger werd alles, ook wat in den vreemde gebeurd was, voor den senaat en het volk gebragt; daardoor kwam het ter kennis van iedereen en waren er steeds velen die het te boek stelden. Zoo al het een en ander uit vrees of uit gunst, uit vriendschap of uit vijandschap verdraaid werd, kon men de waarheid toch opmaken uit de berigten van anderen of wel uit de Acta publica zelve. Doch van dezen tijd af begon het meeste in het geheim behandeld te worden en zoo er al het een of ander werd openbaar gemaakt, vindt het toch geen geloof, omdat het bewijs ontbreekt. Steeds vermoedt men dat alles gezegd en gedaan wordt overeenkomstig den wensch van de keizers of van hen, die hun het naast staan. Op deze wijze wordt veel oververteld, wat nooit gebeurd is en veel niet geloofd, wat toch wel degelijk heeft plaats gehad. Het meerendeel wordt anders overgeleverd dan het geschied is. Ook de grootte van het rijk en de menigte der zaken maakt eene nauwkeurige kennis moeielijk. Zoo te Rome als in de provinciën gebeurt dagelijks zooveel, waarvan niemand het regte weet behalve hen die het zelve verrigt hebben; de meesten vernemen er niets van. Daarom zal ik in het vervolg alles mededeelen, zoo als ik het beschreven

heb gevonden, hetzij dan overeenkomstig de waarheid of niet. Zooveel mogelijk zal ik evenwel mijne eigene meening zeggen, wanneer ik geloof iets beters te kunnen geven dan het gewone verhaal, uit het vele dat ik gelezen of wel gehoord en gezien heb." Op eene andere plaats, LIV, 15, drukt Dio zich zelfs nog iets sterker uit.

Bij de keizergeschiedenis in het algemeen, bijv. niet alleen bij Suetonius, maar zelfs — waarom zou ik het verzwijgen? — bij Tacitus, doch vooral bij Dio Cassius moeten deze woorden wel overwogen worden. Soms schijnt het mij onder het lezen dat ik mij in een tweede half historisch half anecdotisch tijdvak bevind. Alleen het karakter dier ziekelijke verhalen van hofschandalen en serail-intrigues verschilt aanmerkelijk van de aloude gezonde volkstraditie. Rondom in het moeras zinkt bij iederen stap de weeke grond onder de voeten weg. Het meeste is kennelijk verzonnen of ten minste sterk overdreven; wat overblijft is niet altijd voldoende tot het vormen eener eenigermate volledige en bestaانبare voorstelling. Die lange lijst van krankzinnigen en schurken, wreedaards en wellustelingen, waartoe de Romeinsche keizers onder Dioos vingers verknipt worden, heeft iets verbijsterends. Men begrijpt het staatsorganisme niet, dat gedurende zulke veeljarige perioden van wanbestuur het leven heeft kunnen rekken. Gruwelen op gruwelen gestapeld, ziedaar het kort begrip dezer phantastische geschiedenis, waarin zonder de regeering der Antonijnen elk rustpunt en lichtpunt ontbreken zou. Soms is men geneigd Xiphilinus dankbaar te zijn, dat hij de eentoonige breedsprakigheid van zijn auteur heeft ingekort.

Bij de voorliefde van Dio Cassius voor schandalen komt nog iets anders. Hij is in merg en been senator: heeft hij eenige sympathiën, dan is het voor deze vergadering, waarvan hij, gelijk gezegd is, op vijf-en-twintigjarigen leeftijd lid is geworden. Toch valt uit zijne eigene berigten met zekerheid op te maken, dat Cineas thans niet meer zou geloofd hebben in eene vergadering van koningen te zijn. Veeleer zou hij gesproken hebben van eene laffe menigte vleijers en zwetsers. Die senaat, een vermolmd erfstuk uit den ouden tijd, is een gewillig werktuig geworden in de handen des keizers, van wien alle gunsten moe-

ten afdalen. Kleingeestig maar trotsch, slaafsch en toch hooghartig, bekommeren deze egoïsten zich om niets dan om hun eigen best. Zij dragen hunne schande en hunne onmagt ten toon en sidderen op den wenk der Praetorianen. Deze senaat nu, waaruit burgerdeugd voorlang was geweken — reeds in den tijd van Augustus is het verval zeer merkbaar — is het voorwerp, waarvoor Dio Cassius eerbied en ontzag vraagt. Zijn oordeel hangt slechts van de beantwoording dezer vraag af: heeft de keizer wel behoorlijk zijne onderdanigheid betoond aan den senaat? Daar nu bijna geen enkel keizer deze achtbare vergadering in het bestuur der zaken placht te kennen, de een uit vrees voor oppositie, de ander uit nog beter gegronde minachting, blijft er ten slotte bijna niemand, die bij Dio sympathie vindt. De kleingeestige wraak van een lafaard komt u overal te gemoet.

Het pleit niet voor de zorg, waarmede Dio is te werk gegaan, dat zijne geschiedenis wonderbaarlijker wordt, naarmate hij den tijd nadert, dien hij zelf beleefd heeft. Zijne ligtgeloovigheid is ons reeds gebleken uit het eerste onderwerp dat hij zich ter behandeling gekozen had en uit het berigt, hoe hij tot driemalen door een droom is aangezet moeten worden om zijn werk te ondernemen. Wij verwonderen ons dus niet dat de mededeeling der prodigia bij hem eene zeer ruime plaats inneemt; wij glimlachen en gaan voorbij. Doch men zou niet gelooven, hoe diep de Romeinen kort na den tijd der Antonijnen reeds gevallen waren, zonder kennis te hebben genomen van de fabeltjes, die zij zich op den mouw lieten spelden. In het voorbijgaan veroorloof ik mij een paar voorbeelden. Van de komst van Commodus tot de regeering zegt Dio, LXXII. 4: λέγω δὲ ταῦτά τε καὶ τὰ λοιπά, οὐκ ἐξ ἀλλοτρίας ἔτι παραδόσεως ἀλλ' ἐξ οἰκείας ἤδη παρατηρήσεως. Nu komt hij eerst regt op zijn dreef. Bijv. dit verhaal, LXXIII 21: „Commodus in het amphitheater den kop van een struisvogel, dien hij gedood had, afgehouden hebbende, kwam naar de plaats, waar wij senatoren zaten, in de linkerhand den kop, in de regter het bebloede zwaard opheffende en zeide niets, maar schudde zijn hoofd, terwijl hij de tanden liet zien, daarmede willende te kennen geven, dat hij ons evenzoo zou behandelen. Daarop zouden ve-

len, omdat zij lachten, onmiddellijk door hem zijn afgemaakt, want wij hadden inderdaad meer neiging om te lachen dan om ons te bedroeven, zoo ik geen laurierbladen uit den kraus dien ik droeg, zoowel zelf had gekauwd als er van gegeven had aan die naast mij zaten: zoo ontkwamen wij het gevaar." Wij weten genoegzaam dat Dio geen held was en schenken dus aan zijn lachlust geen geloof, vooral niet als wij met deze anecdote vergelijken zijn gedrag bij eene andere gelegenheid, LXXVI 8. Septimius Severus zendt aan den senaat berigt van de veroordeeling van zekeren Apronianus, wiens misdaad daarin bestond dat zijn grootmoeder gedroomd had, dat hij keizer zou worden, ten gevolge waarvan hij zich met tooverij had afgegeven. „Toen het berigt van het onderzoek dezer zaak in den senaat werd voorgelezen, vernam men onder anderen dat iemand van hen die met het onderzoek waren belast geweest, had gevraagd, wie den droom verhaald en wie het gehoord had en dat daarop een ander onder meer had gezegd, dat hij had gezien, dat een zeker senator met kalen schedel bij Apronianus was binnengegaan. Toen wij dit hoorden, werden wij alle schrikkelijk bevreesd, want de aangever had geen naam genoemd en ook Severus had er niets bijgevoegd; de vrees beving zelfs hen die nooit bij Apronianus waren aan huis geweest, niet alleen hen die geheel kaal waren, maar zelfs hen die een kale plek op het voorhoofd hadden. Niemand was gerust behalve die het hoofd vol haar hadden en wij keken rond en fluisterden: die is het, neen die is het. Ik zal niet verzwijgen wat mij toen gebeurd is, al is het wat dwaas: ik was zoo bang, dat ik met mijne hand naar mijne haren greep en zoo deden velen met mij." Aldus schreef men de geschiedenis in de dagen van Alexander Severus.

Van Plautianus, den gunsteling van Septimius Severus, vernemen wij: ἀνθρώπους ἑκάτον εὐγενεῖς Ῥωμαίους ἐξέτεμεν οἱ καὶ τοῦτ' οὐδεὶς ἡμῶν πρὸ τοῦ τελευτῆσαι αὐτὸν ᾔσθετο. Van Didius Julianus, die het rijk van de Praetorianen gekocht had, zegt Aelius Spartianus: „Etiam hi primum qui Julianum odisse coeperant, disseminarunt prima statim die Pertinacis coena despecta, luxuriosum parasse convivium ostreis et altilibus et piscibus adornatum: quod falsum fuisse constat." Dit verwijt is tegen Dio

gerigt, die zich moeite geeft Didius Julianus, dien hij haatte, zoo verachtelijk mogelijk te maken. Aelius Spartianus, wien Didius Julianus nec injuria nec beneficio cognitus erat, wederlegt de lage bijzonderheden die Dio opdischt en verdient m. i. in dit geval alle geloof.

Ik veroorloof mij nog één voorbeeld van Dioos ongeloofelijke ligtvaardigheid. Op den dag dat Caracalla vermoord is, was hij de deur uitgegaan — ik verhaal letterlijk en het voorval staat te lezen LXXVIII. 7 — „zonder zich te bekommeren om den leeuw dien hij Acinaces noemde en tot zijn tafel- en bedgenoot had gemaakt; deze hield hem terug, toen hij de deur wilde uitgaan en scheurde zijn kleed open. Caracalla hield namelijk een groot aantal leeuwen en altijd had hij er eenige rondom zich, maar dezen kuste hij dikwijls in het openbaar.” Ik vraag verschooning, dat ik uwe aandacht een oogenblik met deze dwaze praatjes ophoud; ik zou ook dit verhaaltje niet hebben medegedeeld, wanneer ik niet tevens den oorsprong van zulk een ongerijmd gerucht meende te kunnen aanwijzen. Op de vorige bladzijde vermeldt Dio zelf, dat Caracalla eene lijfwacht van Scythen en Germanen had, die hij zijne leeuwen noemde. Die uitdrukking, letterlijk opgevat, is langzamerhand misvormd tot het ijdel gerucht, dat Dio, even ligtgeloovig als bijgeloovig, zonder gemoedsbezwaar heeft opgeschreven.

Door de zorg van L. Dindorf, wien de philologie reeds zoo-veel verplicht is, verscheen ten vorigen jare eene nieuwe uitgave van Dio Cassius, die eene geheele revolutie in den overgeleverden tekst beoogt. Ontelbaar is het aantal der plaatsen, welke Dindorf voor het eerst leesbaar heeft gemaakt. Ik wensch niet de waarde te beoordeelen van al de verschillende uitgaven, die Dindorf zijn voorafgaan, maar durf toch wel beweren, dat hij de eerste is geweest die een vasten grond voor verdere methodische critiek gelegd heeft.

Men vraagt hier met eenig regt, of wij dan voor het oogenblik niet te vreden kunnen zijn en ons niet nuttiger kunnen bezig houden dan met de verdere verbetering van een auteur, die zulke zorg zoo weinig verdient. Het laat zich hooren, dat geene moeite wordt gespaard, om ook de kleinste vlekjes te doen verdwijnen uit de gevierde auteurs, maar men zou kun-

nen volhouden, dat voor de schrijvers van minder allooi genoegzaam gezorgd is, als zij in het algemeen verstaanbaar zijn gemaakt. Deze bedenking een oogenblik toegegeven en met de volledige erkenning, dat sedert Dindorf Dio Cassius voor den geschiedschrijver voldoende bruikbaar is gemaakt, moet ik mij de opmerking veroorlooven, dat de vraagpunten, die ik wensch te berde te brengen, niet Dio Cassius alieen raken, maar veeleer de strekking hebben eene bijdrage te leveren tot de kennis van de geschiedenis der Grieksche taal. Wij kunnen met eenige juistheid nagaan, welke zwarigheden Dio Cassius heeft moeten bekampen bij het gebruik van een allerwege verbasterd idioom en welken weg hij heeft ingeslagen, om de betrekkelijke zuiverheid van taal te bereiken, die hem kenmerkt. Zijne methode is eenigermate die van al zijne tijdgenooten, die zich op keurige dietie toelagden. In dezen zin vraag ik eenige oogenblikken uwe aandacht. Meer dan een overzicht van mijne resultaten kan ik niet geven; voor de volledige uitwerking zou ik de ruimte van een boekdeel behoeven.

Het Grieksch, gelijk het in den tijd van Dio Cassius algemeen gesproken werd, was als schrijftaal volstrekt onbruikbaar. Nadat het de taal was geworden van de geheele oostelijke helft van het Romeinsche gebied, werd het gebezigd door volkeren, die het als eene aangeleerde en vreemde taal misverstonden en misvormden. De juiste en logische beteekenis der woorden ging verloren; de dialecten werden dooreen gemengd; vreemde constructies werden aan de taal opgedrongen; nieuwe woordvormen werden deels zonder noodzaak, deels tegen de analogie, steeds zonder smaak overgenomen; declinaties en conjugaties verbasterden gaandeweg tot onherkenbaarwordens toe. Niemand schreef die taal, ook de slordigste niet. In een woord, het Grieksch was op den breeden weg om eene lingua franca te worden. Wij hebben, naar het mij voorkomt, een voldingend bewijs dezer stelling. Een der werken van Phrynichus, een grammaticus, die in de jeugd van Dio Cassius bloeide, bezitten wij in uittreksel: ik bedoel de Eclogae uit zijn boek *περὶ Ἀττικῶν ὀνομάτων*. De schrijver stelt zich daarin voor, aan te wijzen welke de zuivere Attische uitdrukkingen zijn voor de bedorven spreekwijzen, die in zijn tijd gangbaar waren. Eerst wanneer

men onder zijne leiding zich rekenschap heeft gegeven van de barbaarschheid, die allerwege was ingedrongen, wordt het begrijpelijk hoe zelfs in onze oudste Codices de taal der beste auteurs dermate bedorven kan zijn. Wil men zich eene voorstelling maken van de moeite, die het aan de latere Grieken moest kosten, zich zuiver en zonder aanstoot uit te drukken, dan bestaat er geen beter middel dan de kennismaking met dit kleine boekje. De tijden dat een vreemdeling werd uitgelachen, die *χαίρομαι* zeide, waren lang voorbij. Ieder was tevreden zoo hij slechts verstaan werd; die beter wilde spreken dan de groote hoop, werd meestentijds niet begrepen, soms bewonderd, doch in den regel met meer regt bespot.

Van al deze grove fouten bij Dio Cassius geen spoor. Hierin ligt juist de groote voortreffelijkheid van Dindorfs uitgave, dat hij door het verstandig gebruik der beide oude handschriften, die den tekst betrekkelijk zuiver bewaard hebben en in ieder geval door geen halfgeleerden librarius verbasterd zijn, zonneklaar heeft aangetoond, dat de zuivere Attische vormen steeds door Dio Cassius gebruikt zijn. Een zeer sterk bewijs ligt in de onverstaanbare lezingen, die, rigtig geëmend, telkens den Attischen vorm laten doorschemeren. Een enkel voorbeeld uit vele is hier niet overtollig. *Ibanus, ibatis, ibant*, luidde in het Attisch, gelijk bekend is, *ἴμεν, ἴτε, ἴσαν*. De librarii, die deze vormen niet verstonden, schrijven daarvoor geregeld *ῥέμεν, ῥέτε, ῥέσαν* in drie lettergrepen. Op deze wijze is de onverschelde vorm uit alle Attische auteurs en natuurlijk ook uit Dio Cassius spoorloos verdwenen. Doch door eene gelukkige vergissing hebben de afschrijvers somwijlen met wegwerping der *ῶτα* geschreven *ἴμεν, ἴτε, ἴσαν*, meenende dat hun auteur had willen zeggen *eramus, eratis, erant*. Men gevoelt, dat deze vergissing alleen denkbaar is bij de schrijvers, die den Attischen vorm gebruikten en daarin derhalve een vast criterium gevonden wordt ter beantwoording der vraag, of een later levend auteur zich zorgvuldig of slordig heeft uitgedrukt. Ten bewijze dat Dio te dezen naauwkeurig te werk ging, haalt Dindorf ééne plaats aan, LIII. 25, waar in plaats van *erant* kennelijk *ibant* vereischt wordt. Er zijn er evenwel nog twee andere, die door hem over het hoofd zijn gezien. De eerste vindt

men, XLIII, 6, in de beschrijving van Caesars Africaanschen oorlog: 'Ο δὲ δὴ Καῖσαρ δυνάμεις ἄλλας οἰκοῦν προσμετεπέμπετο καὶ οὐκ ἐμὲν καὶ χαλεπῶς ἐλθοῦσας αὐτάς, οὔτε γὰρ ἀθρόαι ἦσαν ἀλλὰ κατὰ βραχὺ συνελέγοντο, enz. 'Gij gevoelt dadelijk dat, zoo ergens, hier ἦσαν het vereischte woord is. De andere plaats is in het verslag van hetgeen gebeurd is na den slag bij Cremona, waarin Otho verslagen is; LXIV. 12: πάντων ἐτοίμως ἐχόντων ἀναμαχέσασθαι, αὐτοὶ τε γὰρ συχνοὶ ἦσαν καὶ ἕτεροι ἐκ Παννονίας παρῆσαν, enz. Die soldaten uit Pannonië waren natuurlijk nog niet tegenwoordig, derhalve niet παρῆσαν maar παρῆσαν: men verwachtte iederen dag hunne aankomst. Zie ten overvloede Tacit., *Histor.* II. 46, Suet, *Oth.* 9, Plutarch., *Oth.* 15.

Hier doet zich de vraag voor: hoe komt Dio aan zijne betrekkelijke zuiverheid van taal? Ter beantwoording wijst hij zelf ons den weg, LV. 12. Sprekende van den Romeinschen aureus zegt hij: Χρυσοῦν γὰρ δὴ καὶ ἐγὼ τὸ νόμισμα τὸ τὰς πέντε καὶ εἴκοσι δραχμὰς δυνάμενον κατὰ τὸ ἐπιχώριον ὀνομάζω καὶ τῶν Ἑλλήνων δέ τινες, ὧν τὰ βιβλία ἐπὶ τῷ ἁπτικίζειν ἀναγινώσκομεν, οὕτως αὐτὸ ἐκάλεσαν. Het spreekt van zelf dat Dio met deze Ἕλληνες geene auteurs bedoelt, maar die Grammatici, die juist in den tijd der Antonijnen zich hebben bezig gehouden met het verzamelen der noodige hulpmiddelen voor hem, die de beste modellen naar vermogen wilde navolgen. Het is duidelijk genoeg, dat Dio Cassius in zijne jeugd bij eenen rhetor heeft ter schole gegaan; maar overigens is hij niet het meeste verschuldigd aan eigen lectuur maar aan de grammatici, die uit de beste auteurs, waaronder hier niet in de laatste plaats moeten verstaan worden de werken der oude Alexandrijnsche geleerden en hunne navolgers, de noodige woorden en formulae loquendi hadden geëxcerpeerd.

Voor de kennis der Grieksche literatuur in dit tijdperk is het belangrijk dit onderwerp iets nader te beschouwen. Welken grammaticus volgt Dio, hetzij uitsluitend, hetzij bij voorkeur? En hieraan sluit zich van zelf de andere vraag: op welke wijze heeft hij de oude auteurs nagevolgd?

Een direct betoog van het antwoord, dat ik meen te moeten geven, laat zich niet verwachten. Eene andere methode is hier alleen mogelijk. Dio Cassius volgt bij voorkeur zijn landgenoot uit Bithynië, welligt zijn leermeester, den reeds door mij ge-

noemden Phrynichus. Mijn betoog kan alleen daarin bestaan, dat in deze onderstelling alle verschijnselen, die wij kunnen waarnemen, eene gereede verklaring vinden. Ik begin derhalve met aan te nemen wat te bewijzen is en laat ten slotte ieder vrij, om te beoordeelen welken graad van waarschijnlijkheid hij aan mijne hypothese wil toekennen. Het doet mij leed dat de korte tijd, waarover ik durf beschikken, mij tot zeer groote spaarzaamheid dwingt in de keuze mijner voorbeelden.

De grove fouten, die Phrynichus in de Eclogae berispt, zijn, gelijk ik reeds opmerkte, bij Dio Cassius uiterst zeldzaam, zoo zeldzaam, dat, naar het schijnt, wij haar veilig op rekening der afschrijvers mogen stellen. Dit schijnt te eer geoorloofd, wanneer men de opmerking gemaakt heeft, dat Xiphilinus, wien wij in zijne excerpten natuurlijk zijne eigen taal moeten laten spreken, tegen diezelfde voorschriften zeer dikwijls zondigt. Reeksen van voorbeelden aan te geven acht ik niet noodig: liever wijs ik er op, dat Phrynichus en Dio sommige fouten gemeen hebben, iets wat heel wat meer bewijskracht heeft. Eenmaal gebruikt Phrynichus een zoogenoemd paulo-post-futurum en wel op de wijze der latere Grieken als een gewoon futurum, p. 285 Lobeck. Zelf zou hij zich niet ligt vergist hebben, had hij ooit zijne lezers op de ware beteekenis van dezen vorm opmerkzaam gemaakt. Inderdaad begaat Dio dezelfde fout meermalen. Met verwondering bemerkt men in de nette taal van Dio eene zekere slordigheid in het gebruik der futura media. Hij zegt zonder bedenken ἀκούσειν, ἀμαρτήσιν, διώξιν en dgl. voor ἀκούσεσθαι, ἀμαρτήσεσθαι, διώξεσθαι. Het geldt hier eene bijzonderheid van het Attische dialect, die door Phrynichus nimmer wordt aangeeroerd; integendeel vindt men bij hemzelven γελάσιν en ἀμαρτήσιν. Phrynichus maakt ergens de tamelijk willekeurige distinctie, dat ἀνέκαθεν alleen van plaats wordt gebruikt, terwijl ἄνωθεν ook van tijd mag gezegd worden, zoodat men zou moeten zeggen ἀνέκαθεν κατέπεσον, maar ἄνωθέν σοι φίλος εἰμί, niet ἀνέκαθεν φίλος. Het is zeer opmerkelijk, dat het gebruik bij Dio Cassius met deze vrij willekeurige onderscheiding overeen stemt.

Behalve deze Eclogae bezitten wij van Phrynichus de uittreksels uit een veel grooter werk, de σοφιστικὴ παρασκευή, welke door Bekker zijn uitgegeven in het eerste deel der *Anecdota*

Græca. In dit eertijds zeer uitvoerige werk waarschuwt Phrynichus ook wel tegen fouten, maar zijn hoofddoel is toch zijnen tijdgenooten bij het schrijven eene ruime keuze van geijkte woorden en spreekwijzen aan de hand te doen. Opmerkelijk is het, hoe een zeer groot aantal van de eenigermate vreemde woorden en uitdrukkingen, die Dio gebruikt, bij Phrynichus insgelijks vermeld worden, bijv. ἀποδιοπομπεῖσθαι, ἀνασταντίας, ἀναριχᾶσθαι, ἄωρος, ἀπομερμηρίσαι, γυμνοπαῖδια, γνωσιμαχῆσαι, δωροληψία, διασιλλοῦν en eene menigte andere. Nog veel grooter wordt dit aantal — de lijst klimt tot bij de vierhonderd woorden — wanneer wij insgelijks in aanmerking nemen het zoogenoemde zesde lexicon van Bekker, hetwelk voor een aanmerkelijk deel uit excerpten van Phrynichus bestaat, terwijl niet weinig van het overige het werk van Aelius Dionysius is, dien, gelijk ik meen vroeger bewezen te hebben, Phrynichus dikwijls uitschrijft. Van dit vrij uitvoerige lexicon is alleen de letter A overgebleven: ik geloof niet dat er onder de min of meer zeldzame woorden bij Dio Cassius, welke met die letter beginnen, een enkel is, hetwelk in de lijst ontbreekt. Onder zeer vele andere komen hier bijv. in aanmerking de woorden: ἀβουλεῖν, ἀδοξεῖν, ἀείως, ἀθυρόγλωσσος, ἀκολασαίνειν, ἀλλοτριονομεῖν, ἀρρενωπός, ἀρτιμελής, ἀρτίφρων, ἀτυσία, αὐτογνωμονῆσαι, ἀφασία enz. Een paar woorden verdienen eene bijzondere vermelding. Ik wensch te wijzen op de plaats, XXXIX. 22, waar verhaald wordt, dat Cato uit Cyprus terugkeerende, geheel vrijwillig, zonder daartoe aangezocht te zijn, volledige rekenschap van zijne administratie aflegde. Dio drukt dit aldus uit: οὐδὲν ἤτιάθη ἀλλ' ἀνεπικλήτως πάντ' ἀπέδειξεν. Het woord ἀνεπικλήτως is hier niet het passende. „Hem werd niets verweten, maar zonder verwijt deed hij een volledig verslag:” dit is eene tautologie. Dio wil natuurlijk zeggen, dat hij dit vrij, uit eigen beweging, deed. Hoe komt hij aan deze vreemde beteekenis van ἀνεπικλήτως? Hij had bij Phrynichus gelezen — wij vinden het in een kort uittreksel bij Bekker, p. 400. 23 — dat Thucydides het woord aldus gebruikt had. Inderdaad staat het bij dezen I. 92 in al onze handschriften, doch deze overoude fout der afschrijvers is onlangs door Prof. Cobet op overtuigende wijze verbeterd; ἀνεπιλήπτως is het woord, dat daar op zijne plaats is: οἱ πρέσβεις ἀπ᾽ ἔλθον ἐπ' οἴκου, niet ἀνεπικλήτως, dat

geen zin geeft, maar ἀνεπιλήπτως. Nu is het duidelijk hoe Dio Cassius aan dit vreemd gekozen woord gekomen is. Een tweede voorbeeld levert ons het werkwoord ἀναχρῆσθαι. Occidere is gewoonlijk διαχρῆσθαι of καταχρῆσθαι, zeer enkel vindt men ἀποχρῆσθαι, een flauw en onzeker gerucht spreekt van een vorm ἀναχρῆσθαι. Ik roer nu de lastige quaestie niet aan, welken vorm Thucydides verkozen heeft, maar vraag eenvoudig: van waar bij Dio het herhaald gebruik van dit overigens zoo zeldzame ἀναχρῆσθαι? Aan het feit zelf valt niet te twijfelen. Een grammaticus, door Dindorf te veel verwaarloosd, welke blijkbaar den geheelen Dio Cassius gekend heeft — zoo bezat hij bijv. het zestigste boek in zijn geheel — spreekt aldus: men vindt de plaats in het nog weinig bearbeide derde lexicon in Bekkers *Anecdota*, p. 124. 29: Ἀπεχρήσαντο ἢ ἀνεχρήσαντο, διαφορεῖται γάρ — αἰτιατικῇ. Δίωνος τεσσαρακοσῶ ὁ γδὲ βιβλίῳ ὃ μὲν οὖν Βροῦτος ὃ τε Κάσσιος οὕτως ἀπώλονται τοῖς ξίφεσι, οἷς τὸν Καίσαρα ἀνεχρήσαντο, τὸ δ' ἀκριβὲς ἀπεχρήσαντο θέλει, καθὼς αὐτὸς ὁ Δίων μετὰ τινα ἔφη· αὐτὸν τ' ἐκεῖνον παρ' ὀλίγον ἤλθον ἀποχρήσασθαι. Het verwondert mij zeer, dat Dindorf op de bedoelde plaats toch ἀπεχρήσαντο heeft uitgegeven: men had dit niet kunnen verwachten, na hetgeen hij zelf, trouwens op eene ver van duidelijke wijze, in den Thesaurus van Stephanus opmerkt. Voor ons evenwel is alleen van belang de vraag: van waar bij Dio die vreemde vorm, die overigens zoo goed als volkomen verdwenen is? Wij slaan wederom het zesde lexicon van Bekker op en vinden p. 399. 17: ἀνεχρήσαντο· διέφθειραν· οὕτω Θουκυδίδης, ofschoon op de bedoelde plaats, I. 126, de handschriften niet dit woord hebben, maar διεχρήσαντο of ἀπεχρήσαντο. Blijkbaar volgt Dio deze aanwijzing. — Zoo straks zal ik aantoonen, dat Dio de taal van Thucydides overal navolgt en overneemt. Hoe verklaart men het nu, dat Dio ἀδυναμία zegt voor onvermogen, hoewel Thucydides den vorm ἀδυνασία heeft? Hij heeft het woord verkozen, dat Phrynichus in de eerste plaats noemt: bij Bekker, p. 345. 26 — en deze plaats is stellig van Phrynichus, gelijk door Ritschl is aange-toond: ἀδυναμία ἐρεῖς ὡς Δημοσθένης, καὶ ἀδυνασία ὡς Ἀντιφῶν καὶ Θουκυδίδης, καὶ ἀδυνατία ὡς Δεινόλοχος.

Ziehier eene andere opmerking. Dio volgt de beste modellen op den voet. Men vindt enkele woorden en uitdrukkingen, die

aan Aeschines ontleend zijn, veel dat uit Xenophon en Demosthenes genomen is, niet weinig plaatsen die aan Herodotus doen denken, geheele reeksen van woorden die overigens bij niemand voorkomen dan bij Plato, hier en daar een woord uit een tragisch dichter, vele uit de comoedieschrijvers, niet alleen uit Aristophanes maar ook uit Eupolis en Cratinus en dgl., maar niemand volgt hij vlijtiger dan Thucydides. Ik geloof niet dat er in den geheelen Thucydides een enkel caput is, dat welbezien geene bijdrage levert. Ik vraag: hoe komt Dio aan al die geleerdheid? Aan den eenen kant heeft het den schijn dat dit zwakke hoofd de gansche Attische literatuur in zich heeft opgenomen; aan den anderen kant schrijft diezelfde man, die overal zijn Thucydides weet te pas te brengen, een stijl, zoo vervelend eentoonig als slechts mogelijk is. Alle zijne perioden zijn volgens één model opgezet: in elkander geschoven tusschenzinnen en parentheses, naar wier werkwoorden men vruchteloos moet raden, totdat men ze aan het slot der phrase in het gelid naast elkander vindt staan. In deze *κεκαλλιστημένοι λόγοι*, gelijk Dio zijne kunsttaal met welgevallen noemt, geen zweem van leven. Van Thucydides zeide men dat de leeuw eens had gelachen, bij de beschrijving der zamenzwering van Cylon; hier hebt gij niet den koning der dieren, maar een zijner onderdanen, die zich in de vorstelijke huid drapeert. Met aandrang vragen wij naar de verklaring van dit verschijnsel.

Om Phrynichus beter te leeren kennen dan in onze uittreksels mogelijk is, nemen wij het Myriobiblon van Photius ter hand. Hij zal ons verhalen wat Phrynichus werk eertijds was. Ἐστὶ δὲ τὸ βιβλίον λέξεων τε συναγωγὴ καὶ λόγων κομματικῶν, ἐνίων δὲ καὶ εἰς κῶλα παρατεινομένων τῶν χαριέντως τε καὶ καινοπρεπῶς εἰρημένων τε καὶ συντεταγμένων. Χρήσιμον τὸ βιβλίον, zegt Photius verder, τοῖς τε συγγράφειν καὶ ῥητορεύειν ἐξέλουσιν. Voor anderen heeft hij verzameld καλοῦ καὶ ὠραίου λόγου ὕλην. Nu wordt het duidelijk: Dio Cassius heeft al die auteurs niet zelf gelezen, maar zijn voordeel gedaan met hetgeen hij bij Phrynichus geëxcerpeerd vond. Inderdaad zijn de auteurs, die de grammaticus bij voorkeur volgt, juist dezelfde die men ook bij Dio Cassius in de eerste plaats herkent: Plato, Demosthenes, Thucydides, Xenophon en anderen. Nog een ander verschijnsel vindt nu zijne

gereede verklaring: hoewel Dio Cassius elders bij voorkeur Thucydides navolgt, merkt men met verwondering op, dat hij in de smakelooze redevoeringen, die hij Cicero en Fufius Calenus en anderen in den mond legt, op eens zijn Thucydides nagenoeg schijnt te vergeten en nu weêr vol is van phrasen aan Demosthenes ontleend. Wat hij van Thucydides navolgt, er is in zijne conciones niets, wat aan dezen herinnert. Dit is onverklaarbaar, zoo lang men gelooft, dat Dio zijn groot model in succum et sanguinem had opgenomen. Daar komt Photius ons weder te hulp. Phrynichus had zijne rijke collectie van gezochte uitdrukkingen in verschillende categoriën gescheiden: τὰς μὲν γὰρ αὐτῶν ῥήτορσιν φησιν ἀποδεδόσθαι, τὰς δὲ τοῖς συγγραφεῦσι, τὰς δὲ συνουσίαις ἐφαρμόζειν, ἐνίας δὲ καὶ εἰς τὰς σκωπτικὰς ὑπάγεσθαι λαλιάς ἢ καὶ εἰς ἐρωτικὰς ἐκφέρεσθαι τρόπους. Zoo was het voor Dio gemakkelijk telkenmale naar den aard van zijn onderwerp de geschikte uitdrukkingen te kiezen. Nu begrijpen wij, hoe hij twintig en meer jaren heeft kunnen vijlen aan een werk, waarin toch geen zweem van critiek is of van zelfstandig onderzoek:

Sunt lepide λέξεις compostae, ut tesserulae omnes

Endo pavimento atque emblemate vermiculato.

Voor ik overga tot het aantoonen van het gebruik, hetwelk van deze opmerking kan gemaakt worden, wensch ik door een paar voorbeelden mijne stelling nader te betoogen.

Het is zeer bekend, dat de offers die door de legers op expeditie bij het uittrekken, het binnentrekken, het doortrekken aan de goden gebragt worden, de namen dragen van ἐξιτήρια, εἰσιτήρια, διαβατήρια, ἀποβατήρια, enz. Wat heeft Dio verleid voor dit laatste woord den vreemden vorm ἀπόβαθρα te kiezen in de beschrijving der expeditie van Crassus tegen de Parthen, XL. 18? τὰ τε διαβατήρια τὰ τε ἀπόβαθρά σφισι δυσχερέζοντα ἐγένετο. Wij vinden het antwoord weder bij zijn grammaticus, zie lex. rhet. Bk. p. 426. 18: ἀπόβαθρα ἀποβατήρια οὕτω Σοφοκλῆς.

In boek LV. 14 komt een zeer wijs gesprek voor tusschen Augustus en Livia, waarin de eerste zich beklagt dat zijne vijanden hem geen oogenblik rust gunnen. Καὶ τίς ἂν, zegt hij, ὃ γύναι, κἂν ἐλάχιστον ἀπομερμηρίσειε τοσούτους τε αἰεὶ ἐχθροὺς ἔχων καὶ συνεχῶς οὕτως ἄλλοτε ὑπ' ἄλλων ἐπιβουλευόμενος; van waar dit woord ἀπομερμηρίσαι? Kan men bij Dio zoo groote bekendheid onder-

stellen met Aristophanes, uit wiens *Wespen* vs. 5 het blijkbaar is overgenomen? ἐπιθυμῶ μικρὸν ἀπομερμηρίσαι. Het zal niet noodig zijn. Dio Cassius had bij Phrynichus gelezen, *Anecd. Bk. p. 28. 4*: ἀπομερμηρίσαι· ἀπονυσάζαι· μέρμηρα γὰρ ἢ εἰς ὕπνον καταφορά. Waarbij men nog kan opmerken, dat hij een blinden leidsman volgt, die het woord zelf dat hij aanbeveelt, niet volkomen verstand.

Boek XLIV. 8 ontvangt Caesar de Senatoren zonder voor hen op te staan. Als dit aller toorn in hooge mate opwekt, bedenken zijne vrienden eene zeer huislijke reden om hem te verontschuldigen. Zij zeiden dat hij τῆς κοιλίας ἀκρατὴς ὑπὸ διαρροίας ἐγεγόνει καὶ διὰ τοῦτο ἵνα μὴ ἐξειδίῃ κατέμεινεν. Evenwel vindt dit geen geloof διὰ τὸ μετ' οὐ πολὺ ἐξεγερθέντα αὐτὸν αὐτοποδίζ' οἴκαδε κομισθῆναι. Daar Caesar niet in slaap was gevallen, zal het beter zijn ἐξεγερθέντα niet te behouden, maar te gelooven dat hij zich ἐξ ἀγορᾶς naar huis begaf. Doch nu lette men op de bijvoeging dat Caesar was blijven zitten ἵνα μὴ ἐξειδίῃ. Dio had deze drie woorden stellig moeten weglaten, maar meende zich nu eens recht elegant uit te drukken. Waarschijnlijk had hij het woord gevonden bij zijn grammaticus, wiens aantekening thans verloren is. Deze evenwel had ongetwijfeld Aristophanes voor oogen: *Av. 791*:

εἴ τε Πατροκλείδης τις ὕμῶν τυγχάνει χεζητιῶν,
οὐκ ἂν ἐξειδίσειεν εἰς θοιμάτιον ἀλλ' ἀνέπτετο.

Dio Cassius heeft zich dus blijkbaar vergist: ἐξειδίειν is eene zeer platte uitdrukking. Hij heeft juist zoo gehandeld, als die Javanen, welke Hollandsche matrozenwoorden in hunne hoftaal hebben opgenomen.

In boek LV. 11 vraagt Tiberius aan zijn waarzegger Thrasyllus διὰ τί συννένορε, waarom hij zoo ernstig ziet. Men vindt inderdaad bij Hesychius dat συννένορε dit beteekent, doch het is kennelijk onmogelijk. Συννένορεν· ἐσκυθρώπακεν. Συννενοφυῖαν· ἐσκυθρωπῆν. Hoe komt een woord dat *bewolkt* moest beteekenen — wij zeggen: *betrokken* — aan de acceptie van *norsch*, *stuursch*, *ernstig*. De tweede glosse van Hesychius ξυννενοφυῖαν brengt ons op den weg. Wij vinden dit woord, en wel juist in dezen vorm, slechts eenmaal bij een oud auteur. Photius heeft in zijne lexicon de plaats van Aristophanes bewaard:

ἡ δ' ἐς τὴν γῆν κύψασα κάτω καὶ ξυννεοφυῖα βαδίζει.

Ook hier kan ik bezwaarlijk met Bergk gelooven, dat liet zal beteekenen *moesta demissoque vultu*, zij het dan ook de gewone verklaring, die de grammatici elkander naschrijven. Wel vinden wij het woord *συννέφειν* overdragtelijk gebruikt, doch steeds zoo dat de oorspronkelijke beteekenis doorschemert. Wanneer Euripides in de *Electra* zegt:

εἰ μὲν τὰ Τρώων εὐτυχοῖ, κεχαρμένην,
εἰ δ' ἥσσουν εἴη, συννέφουσαν ὄμματα

of dezelfde dichter in een ander fragment schrijft:

οὕτω δ' ἐ θνητῶν σπέρμα τῶν μὲν εὐτυχεῖ
λαμπρᾷ γαλήνῃ, τῶν δ' ἐ συννέφει πάλιν.,

dan is blijkbaar het bewustzijn nog levendig, welk beeld aan deze spreekwijze ten grondslag ligt. Er volgt uit die plaatsen in het minst niet dat *συννέφειν* eenvoudig voor *σκυθρωπάζειν* mag gebruikt worden; veeleer het tegendeel. Maar de aangehaalde versregel is genomen uit eene comédie, welke de *Nῆσοι*, de Eilanden, heette, die het koor vormden. Ik verbeeld mij dat deze achtereenvolgens binnenkomen, even als het koor in de Vogels. Een der eilanden wordt voorgesteld door een acteur, die gebogen gaat onder een zwaren last; een hooge in wolken gehulde berg, dien hij op den rug draagt, moet dienen om het bedoelde eiland aan te duiden.

Ἡ δ' ἐς τὴν γῆν κύψασα κάτω καὶ ξυννεοφυῖα βαδίζει,

roept iemand uit. *Ξυννεοφυῖα* beduidt *σκυθρωπή*, zeggen daarop de grammatici en de later levende auteurs zijn hun dankbaar voor eene zoo keurige uitdrukking.

Éen voorbeeld om aan te toonen, hoe Dio Plato navolgt, zal voldoende zijn. Hij verhaalt LXV. 4, wat de aanzienlijken te lijden hadden van de onmatigheid van Vitellius: ἄλλοι μὲν ἀκρατίσασθαι παρῆχον, οἱ δ' ἀρισησάι, οἱ δ' ἐ δειπνον, ἕτεροι μεταδόρπιά τινα πλησμονῆς παραμύθια. Van waar deze sierlijke wending? Wij vinden haar terug bij Plato in den Critias p 115 B: δυσθησαύριτος ἀκροδρύων καρπός, ὅσα τε παραμύθια πλησμονῆς μεταδόρπια ἀγαπητὰ κάμνοντι τίθεμεν. Zoo ziet men: quum duo dicunt idem, non est idem. Wat bij Plato natuurlijk en dus bevallig is, is bij Dio vol affectatie. Zullen wij nu aannemen dat Dio den Critias gelezen heeft? Ik hecht meer aan eene andere explicatie. Door

Athenaeus p. 640 E wordt diezelfde plaats van Plato uitgeschreven in eene reeks citaten, die *περὶ τῶν ἐπιδορπισμάτων* handelen. Het is genoegzaam bekend, dat Athenaeus dergelijke plaatsen niet zelf verzameld heeft, maar ze gevonden heeft bij een der schrijvers, die hij gewoonlijk volgt, vermoedelijk bij Pamphilus, die zelf weêr alles aan de oudere Alexandrijnen verschuldigd is, want al deze lexicographen vormen te zamen eene *φωρῶν ἀγορά*. Het excerpt van Pamphilus door Diogenianus vervaardigd, was wederom een der bronnen van Aelius Dionysius, die zelf op zijne beurt uitgeschreven is door Phrynichus. Wel is de plaats van dezen laatsten verloren, maar wij vinden eene bevestiging van mijn vermoeden in het lexicon van Photius, die, naar allen schijn uit Aelius Dionysius, het woord *μεταδόρπια*, blijkbaar uit de gezegde plaats van Plato getrokken, met *ἐπίδειπνα* verklaart.

Ik heb gezegd, dat Dio op ontelbaar veel plaatsen Thucydides navolgt; reeds Photius merkt dit op. Meermalen is men daardoor in de gelegenheid om Dio Cassius uit Thucydides te verbeteren en, hetgeen van wel zooveel belang is, Thucydides uit Cassius. Wederom een paar voorbeelden.

Thucydides verhaalt I. 118, dat de Lacedaemoniërs aarzelden den oorlog te beginnen, *πρὶν δὲ ἡ δύναμις τῶν Ἀθηναίων σαφῶς ἦρετο καὶ τῆς ξυμμαχίας αὐτῶν ἤπτοντο*. De Atheners vielen niet het bondgenootschap aan, maar het land der bondgenooten, derhalve *τῆς ξυμμαχίδος αὐτῶν ἤπτοντο*. Men vergelijke Dio Cassius Vol. I. p. 83, Dindorf: *ὡς δ' οὐχ ὑπήκουσαν ἀλλὰ καὶ τῆς ξυμμαχίδος σφῶν ἤπτετο*.

In datzelfde caput belooft Apollo aan de Lacedaemoniërs, dat hij hen zal bijstaan *καὶ παρακαλούμενος καὶ ἄκλητος*. Dio Cassius, of zoo men liever wil Phrynichus, las iets anders. Hij zegt LVII. 7: *ἐπεφοίτα δὲ καὶ ἐπὶ τὰ τῶν ἀρχόντων δικασήρια καὶ παρακαλούμενος ὑπ' αὐτῶν καὶ ἀπαράκλητος*. Dat evenzoo Thucydides geschreven heeft *ἀπαράκλητος*, niet *ἄκλητος*, maak ik op uit Plutarchus, die dezelfde plaats uitschrijft *de Pyth. Orac.* p. 403 B en insgelijks *ἀπαράκλητος* heeft.

Bij Thucydides I. 137 vindt men het bekende verhaal van Themistocles vlucht naar Admetus den Koning der Molossiërs. Themistocles zet zich op raad der koningin met het konings

kind aan den heiligen huislijken haard. Admetus te huis gekomen ἀνίστησιν αὐτὸν μετὰ τοῦ ἑαυτοῦ υἱός, ὥσπερ καὶ ἔχων αὐτὸν ἐκαθέζετο. Deze woorden geven geen aanstoot, maar Thucydides voegt er bij: καὶ μέγιστον ἦν ἰκέτευμα τοῦτο. Deze oogenschijnlijk noodellooze bijvoeging heeft veler verwondering opgewekt; met anderen heb ik lang gemeend, dat zij moest geschrapt worden. Dio Cassius zal iets anders leeren. Zijne woorden LXVIII. 21: ὁ γὰρ παῖς λαμπρόν οἱ ἰκέτευμα ἦν, toonen aan dat hij bij Thucydides ἰκέτευμα niet opvatte als *supplicatio*, maar als *supplex*. Zoo wordt bij Euripides niet zelden παιδευμα voor παῖς gebruikt, waarover eene aantekening bestaat van Valckenaer in zijne *Diatribē* p. 241. Het komt mij voor, dat wij verstandig zullen doen, met Dio Cassius het woord ἰκέτευμα aldus op te vatten, dat het zoontje van Admetus zelf den vader gesmeekt heeft den vreemdeling te sparen en deze vooral door zijn kind zich heeft laten verbidden. Wel zijn de eigen woorden van Thucydides hiermede niet hersteld en moeten wij vermoeden, dat 'er oorspronkelijk stond: καὶ μέγιστον ἦν ἰκέτευμα οὗτος in plaats van τοῦτο; doch dit wensch ik voor het oogenblik in het midden te laten.

Wij lezen II. 59, dat Pericles wilde de Atheners πρὸς τὸ ἡπιώτερον καὶ ἀδιέξερτον καταστῆσαι. Aanbeveling verdient de lezing van Dio Cassius, als hij zegt LV. 7: ἐς τὸ ἡπιώτερον μετίσθην. De verwarring der praeposities κατὰ en μετὰ is bekend.

In boek III. 33 vervolgt Paches eene vloot der Peloponnesiërs; ὥς δ' οὐκέτι ἐν καταλήψει ἐφαίνετο, ἐπανεχώρει. Men behoeft slechts met den vinger naar οὐκέτι te wijzen: alsof er een oogenblik ware geweest, waarop de Spartaansche bevelhebber wel ware in te halen geweest. Gerust kunnen wij schrijven: ὥς δ' οὐκ ἐν καταλήψει ἐφαίνετο. Dio Cassius blijft borg met deze woorden, LI. 1: ἐπεὶ δ' οὐκ ἐν καταλήψει ἐφαίνοντο, ἀνεχώρησαν.

Nog gemakkelijker is de verbetering IV. 55: de Spartanen zijn ongerust na de bezetting van Pylos en Cythera, πανταχόθεν σφᾶς περιεσῶτος πολέμου ταχέος καὶ ἀπροφυλάκτου. Ieder gevoelt dat ταχέος niet deugt, maar, voor zoover ik weet, is de emendatie nog aan niemand gelukt. Ik vergelijk Dio Cassius XXXVI. 6: συνεχῇ καὶ ἀπροφύλακτον πόλεμον. Dit is blijkbaar het woord dat ook Thucydides gebruikt heeft: πανταχόθεν σφᾶς περιεσῶτος πολέμου

συνεχοῦς καὶ ἀπροφυλάκτου. Ook palaeographisch is de emendatie zonder overwegende zwaarigheid.

Merkwaardig is eene plaats bij Dio Cassius XXXIX. 25, waar van Pompejus gezegd wordt: τοσαύτη γὰρ φιλοτιμία ἐχρῆτο, ὥστε ἐκεῖνον, Caesar namelijk, μεγάλως ταινιουμένῳ καὶ τὰ ἑαυτοῦ συσκιάζοντι ἄχθεσθαι. Wat zal dat beteekenen μεγάλως ταινιουμένῳ? Ταινιούσθαι is bekend: met eene ταινία, een haarband, begiftigd worden. Maar bij dit werkwoord past het bijwoord μεγάλως niet; er kan daarbij geen spraak zijn van meer of van minder. De schrijver schijnt eenvoudig te hebben willen zeggen τιμᾶσθαι, doch van waar nu die vreemde uitdrukking? Ik geloof te kunnen aanwijzen, hoe de vergissing ontstaan is. Van Brasidas verhaalt Thucydides IV. 12: ἰδίᾳ δὲ ἐταίνειον τε καὶ προσήρχοντο ὥσπερ ἀθλητῇ, alwaar, gelijk bekend is, voor προσήρχοντο de ware lezing is προσῆσαν. Het woord ἐταίνειον beteekent hier hetzelfde als overal elders, maar Dio Cassius kon het aldus opvatten, alsof er eenvoudig stond, dat Brasidas van vele bijzondere burgers in het algemeen sommige buitengewone eerbewijzingen ontving. Ik heb reden om te vermoeden, dat Dio Cassius het Onomasticum van Pollux niet gebruikt heeft, maar zijne vergissing wordt zeer verklaarbaar, maar daarom nog niet verschoonbaar, als wij aannemen dat hij bij Phrynichus iets dergelijks gelezen heeft, als nu bij Pollux staat III. 152, die evenwel dwaalt, als hij Xenophon noemt in plaats van Thucydides: τὰ δὲ τῶν ἐνεργούντων ῥήματα ἀνειπεῖν, ἀνακηρῦξαι, ἀναγορεῦσαι, ἀναδῆσαι, ἑφανῶσαι, ταινιῶσαι. Ξενοφῶν γὰρ εἶρηκεν ἐταίνειον τε καὶ προσῆσαν ὥσπερ ἀθλητῇ.

Ten slotte wensch ik uwe aandacht nog een oogenblik te vragen ter mededeeling van enkele verbeteringen in den tekst van Dio Cassius, die als proeven kunnen dienen van hetgeen te dezen, zelfs na Dindorf, nog valt te verrigten.

Allereerst valt mijn oog op de plaats, XXXVI. 32, waar de Romeinen in den nacht door Mithridates overvallen worden: καὶ ἐν ταύτῳ τοῖς τε ἵπποις καὶ ταῖς καμήλοις καὶ παντοδαποῖς οὔσι καὶ οἱ ἄνδρες καὶ αἱ γυναῖκες ἀνασφρόμενοι, enz. Ik stuit op de woorden: παντοδαποῖς οὔσι. Of die paarden uit Numidië zijn geweest en de kameelen uit Bactrië, dan wel van minder edel ras waren, zal tot de meerdere verwarring niets hebben afgedaan. Daarentegen missen wij de vermelding der bagage, welke niet

ontbreekt bij Thucydides VII. 84, in de beschrijving van een soortgelijk tooneel. ΠΑΝΤΟΔΑΠΟΙΚΟΥΡΟΙ met unciaalletters geschreven, laat de ware lezing zeer duidelijk doorschemeren: ἐν ταύτῳ τοῖς τε ἵπποις καὶ ταῖς καμήλοις καὶ παντοδαποῖς σκεύεσι. Dergelijke, naar ik meen, evidente verbeteringen kunnen tevens leeren op welk soort van fouten wij verdacht moeten zijn.

Niet moeilijker is de emendatie van eene plaats op het einde van boek XXXVII, alwaar wij vernemen, hoe een θέατρον ἐκ ξύλων ᾠκοδομημένον instortte. Dus een dergelijk tooneel, als bij Tacitus beschreven wordt in de *Annal.* IV. 62. Welligt zou de medegedeelde lezing geen bezwaar ondervinden, wanneer zij op het gezag der handschriften steunde. Deze intusschen hebben het onzinnige ἐκ ξύρων voor ἐκ ξύλων. De conjectuur is van Lipsius, die den zin wel hersteld heeft, maar het regte woord niet heeft gevonden. Het theater was uit balken in elkander geslagen: ἐξ ἐκρίων ᾠκοδομημένον. Dit is de zeer bekende uitdrukking, die meer dan eens bij Dio Cassius voorkomt: het verbum ἐκρίων staat bijv. XLIII. 22: θέατρον τι κυνηγετικὸν ἐκρίωσας.

In boek XLI. 9 beschrijft Dio den toestand van Rome in den nacht, voordat Pompejus met de zijnen op de aankomst van Caesar de vlugt nam. Er staat ook dit: τὴν νύκτα πᾶσαν ἀναγκαζόμενοι καὶ περιφοιτῶντες ἐθορύβουν. Wat zal hier ἀναγκαζόμενοι wezen? Wij zullen het regte woord van Thucydides leeren I. 18, die het van de Atheners gebruikt, toen zij op de nadering der Perzen de stad verlieten. Men schrijve ἀνασκευαζόμενοι, *oppakkende*. Dio Cassius had de phrase bij zijn Phrynichus gevonden, gelijk wij mogen opmaken uit *Lex. rhet.* Bk. p. 392, 29.

In boek XLIII. 20 zijn eenige letters uitgevallen. Men weet wat de soldaten aan Caesar bij zijn triumphus verweten: τοὺς τε γὰρ ἐς τὸ συνέδριόν σφον ὑπ' αὐτοῦ καταλεχθέτας ἐτώθασαν καὶ τά τε ἄλλα, ὅσα ποτ' ἐντίζετο καὶ ἐν τοῖς μάλιχα τὸν τῆς Κλεοπάτρας αὐτοῦ ἔρωτα. Het woord ἐντίζετο is natuurlijk niet dan een klank: vijf letters zullen in het oude afschrift onleesbaar zijn geweest en door den librarius weggelaten. Caesars ooren moesten alles verduren, wat hij ooit jocosce fecerat, ὅσα ποτ' ἐχαρειντίζετο.

In den Spaanschen oorlog belegert Caesar de stad Attegua: Sextus Pompejus weet dat de bezetting behoefte heeft aan een

kundigen bevelhebber. Hij wil hun derhalve Munatius Flaccus zenden: ἡδυνήθη γὰρ ἐκεῖνος ὥδε ἔσω παρελθεῖν, en daarop volgt de beschrijving van de list die hij gebruikte om de belegeraars te misleiden en de stad binnen te sluipen, die van alle zijden was ingesloten. De ware uitdrukking kan dus niet zijn ἡδυνήθη, maar διανοήθη ὥδε ἔσω παρελθεῖν.

Dio Cassius deelt de bekende redevoering mede, die Cicero gehouden heeft in aede Tellûris: dat wil zeggen, de redevoering, die Dio Cassius gepast vond, want ik betwijfel sterk of Cicero met deze goedkoope welsprekendheid zou zijn tevreden geweest. Ziet, zegt hij, de eene partij houdt het Capitool bezet, alsof zij voor de Galliërs bevreesd ware; de andere maakt zich gereed hen te belegeren, alsof zij uit Carthagers bestond en niet uit Romeinen, zoo goed als gene. Maar de Carthagers hebben nimmer het Capitool gezien; die Dio Cassius eenigzins kent, zal mij toegeven dat hij moet zinspelen op eene gebeurtenis, die werkelijk heeft plaats gehad. Nu hadden de Romeinen slechts eenmaal het Capitool belegerd, namelijk toen het door Appius Herdonius met zijne slaven en ballingen bezet was. Het is de eenige gebeurtenis, waarop Dio doelen kan en waarop hij dus doelen moet. Zien wij nu den Griekschen tekst: οἱ δ' ἐκ τῆς ἀγορᾶς πολιορκεῖν αὐτοὺς παρασκευάζονται καθάπερ Καρχηδόνιοι τινες ἄλλ' οὐ Ῥωμαῖοι καὶ αὐτοὶ ὄντες. Wel beschouwd zal het zoo moeilij-
 kelijk niet zijn, de vermelding van Herdonius in te schuiven. Dio Cassius schreef: καθάπερ μεθ' Ἐρδωνίου τινὰς ἄλλ' οὐ Ῥωμαίους καὶ αὐτοὺς ὄντας. Toen eenmaal μεθ' Ἐρδωνίου als καθ' Ἐρδωνίου en vervolgens als Καρχηδόνιοι gelezen was, is het overige zooveel veranderd, als noodig was om aan deze lezing ten minste eenigen zin te geven.

In de oratie van Fufius Calenus wensch ik op twee fouten te wijzen. De eerste plaats luidt, XLVI. 15: οὕτω μὲν οὖν οὐδ' ὅτιοῦν αὐτῷ διαφέρει, πᾶν ὅτι ποτ' ἂν ἐπὶ τὴν γλῶτταν αὐτοῦ ἐπέλθῃ, ὥσπερ τι πνεῦμα ἐκχέαι. Er moet staan: ὥσπερ τι πλῦμα ἐκχέαι. Ciceroos woordenvloed met vuil water te vergelijken, is eene grofheid, gelijk Calenus er zoovele zegt. Daarentegen zou het moeilij-
 kelijk zijn te gissen, wat πνεῦμα ἐκχέαι beteekent. De verandering is gering, maar wordt zelfs nog geringer, wanneer Dio den vorm πλύσμα gebruikt heeft, welken ik reden heb te gelooven dat

Phrynichus, zij het dan ook ten onregte, zal hebben aangeprezen.

De volgende plaats, XLVI. 19, luidt aldus: Caesar bedacht niet ὅτι οὐκ Ἄφρων οὐδὲ Γαλατῶν οὐδὲ Αἰγυπτίων ἀλλ' αὐτῶν Ῥωμαίων τυραννεῖν ἐπεχείρει. Mijn bezwaar ligt in de woorden αὐτῶν Ῥωμαίων. Caesar beproefde te heerschen, niet over Africanen, Galliërs of Aegyptenaren, maar over de Romeinen zelf: men verwacht niet dit, maar: echte, onverbasterde Romeinen. Zoo noemen de Grieken zich met zelf behagen αὐτοέλληνες en zien met verachting neer op de μιξέλληνες. Plato zegt in den *Menexenus* volgens eene waarschijnlijke verbetering van Prof. Cobet: αὐτοέλληνες οὐ μιξοβάρβαροι οἰκοῦμεν. Mij dunkt dat Dio evenzoo geschreven heeft: οὐκ Ἄφρων οὐδὲ Γαλατῶν οὐδὲ Αἰγυπτίων ἀλλ' αὐτορωμαίων τυραννεῖν ἐπεχείρει. Volbloed Romeinen is mogelijk de uitdrukking, die wij in het dagelijksche leven zouden verkiezen. Heeft evenwel Dio deze uitdrukking gebruikt, dan heeft hij haar nagevolgd: op eigen gezag waagt hij zich niet aan dergelijke vormen. Kunnen wij soms de plaats aanwijzen? Het eerst zoeken wij natuurlijk bij Thucydides. Wij vinden dergelijke composita bij dezen nergens, maar slaan wij eens op VII. 57: Ἀθηναῖοι μὲν αὐτοὶ Ἴωνες ἐπὶ Δωριᾶς Συρακοσίους ἐκόντες ἦλθον. Wij hebben hier juist hetzelfde bezwaar als bij Dio Cassius. Maar hoe gepast is het, die Atheners, die zoo trotsch waren αὐτόχθονες te zijn, αὐτοῖωνες te noemen. Het komt mij voor, dat deze beide emendaties elkander steunen.

Van de tweede proscriptie zegt Dio Cassius, XLVII. 3: αἱ σφαγαὶ ἐκείναι αἷς ποτε ὁ Σύλλας ἐκ τῶν προγραφῶν ἐκέχρητο, ἐποιήθησαν. Het is genoegzaam bekend, dat het passivum ποιήθησθαι niet op deze wijze gebruikt wordt. De zin eischt gebiedend *renovari* of *reduci*: het Grieksche woord daarvoor is ἐπανήχθησαν, hetwelk men ook vindt Cap. 16.

Het behoeft niet gezegd te worden, dat de Atheners van den vorm ἔρχομαι, met uitsluiting van het compositum ὑπέρχεται in den zin van vleijen, alleen het praesens indicativi gebruiken, terwijl al de overige modi van ἵεναι worden afgeleid. Waarschijnlijk had Phrynichus hierop reeds gewezen; zeker is het dat Dio Cassius — ik zeg niet Xiphilinus — den regel kent en naauwkeurig opvolgt. Eene plaats, waar hij zich schijnt te vergissen,

kan gemakkelijk geëimendeerd worden. *ἵνα τοῖς θεοῖς προσερχώμεθα*, zegt hij LVI. 9. Hij zal wel geschreven hebben *ἵνα τοὺς θεοὺς προσερχώμεθα*.

Men weet dat op de lijst der keizers, wier handelingen door de senatoren in het begin des jaars bezworen werden, Tiberius en Caligula niet voorkwamen. Juist uit Dio Cassius en verder uit Tacitus is deze bijzonderheid genoegzaam bekend; de plaatsen zijn verzameld door Lipsius in zijn *Excursus* op het zestiende boek der *Annalen* van Tacitus. Nu verhaalt Dio Cassius, wat onder de regering van Caligula geschied is, LIX. 9: *οἱ ὅρκοι περὶ μὲν τῶν ὑπὸ τοῦ Τιβερίου πραχθέντων οὐκ ἐπήχθησαν καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ νῦν γίνονται· οὐ γὰρ ἔστιν ὅστις αὐτὸν ἐν τοῖς αὐταρχήσασιν ἐς τὴν τῆς οἰκίας νόμισιν καταλέγει*. Het is duidelijk dat Dio niet geschreven heeft de zinledige woorden *ἐς τὴν τῆς οἰκίας νόμισιν*, maar *εἰς τὴν ὀρκωμοσίαν*. Dit is niet de eenige plaats ten bewijze dat het oorspronkelijke handschrift hier en daar moeilijk leesbaar is geweest en door de librarii vrij willekeurig met gedeeltelijk ongerijmde Grieksche woorden is ingevuld. Een paar bladzijden verder vindt men een ander voorbeeld, c. 14. Op eene lacune volgt het berigt, dat Caligula *ταῦτά τε ἅμα ὡς καὶ πάντῃ πενόμενος ἐφόνευσε*. Er heeft gestaan, dat Caligula allerlei gouden en zilveren vaatwerk liet versmelten, derhalve, om aan geld te komen, niet *ἐφόνευσε ταῦτα*, hetwelk geen zin oplevert, maar *ἐχώνευσε*.

Nog ééne emendatie en ik eindig. Domitianus doodt Rusticus Arulenus, LXVII. 13: *ὅτι ἐφιλοσόφει καὶ ὅτι τὸν Θρασεῖαν ἱερὸν ὠνόμαζε*. Hij zal Thrasea wel niet *ἱερὸν* maar *ἱσόθεον* genoemd hebben, want, gelijk Dio elders zegt, LII. 35: *ἀρετὴ ἱσοθέους πολλοὺς ποιεῖ*. Met unciaalletters geschreven en de gewone verkorting van *θεός* in acht genomen, gelijken beide woorden sprekend op elkander (ΙΕΡΟΝ-ΙΟΘΟΝ).

Zwolle, 21 April 1866.

OVER
DE PSALMEN VAN *WACHTENDONCK*
EN
DE GLOSSEN VAN *LIPSIUS*.

DOOR
L. A. T E W I N K E L.

De groote Duitsche taalvorscher Jacob Grimm, aan wien ook wij Nederlanders zoo veel verplicht zijn, verdeelt de geschiedenis der meeste Germaansche tongvallen in twee of drie tijdvakken, en neemt iederen vorm, waaronder zij zich in de verschillende perioden voordoen, als eene afzonderlijke taal in behandeling. Zoo behandelt hij den ouderen vorm van het Nederduitsch, het hedendaagsche Platduitsch, onder den naam van *Oudsaksisch*; *Oudnoordsch* heet bij hem de oudste vorm, waaronder het Deensch en Zweedsch zich vroeger vertoonden; het Hoogduitsch onderscheidt hij in *Oud*-, *Middel*- en *Nieuwhoogduitsch*.

Van onze taal behandelde Grimm twee vormen, die hij het *Middel*- en *Nieuwnederlandsch* noemde. Deze benamingen onderstellen een *Oudnederlandsch*, waarvan hij dan ook werkelijk het vroegere bestaan erkende, en de eenige reden, waarom hij dit niet aan een opzettelijk onderzoek onderwierp, was het gemis van oude oorkonden. Grimm meende, dat er geene overblijfselen van het Nederlandsch bestonden die hooger klommen, dan het jaar 1170, het tijdstip, waarop hij ongeveer het begin van het Middelnederlandsch stelde. Ik kan dat volslagen gemis van gegevens niet erkennen, en vermeen te mogen beweren, dat er bouwstof genoeg aanwezig is om, toegerust met de kennis van het Goth., Ohd., Osaks. en andere verwante talen, het

mechanisme onzer taal vóór 1100 te bepalen. Reeds de eigenamen, die in oude Latijnsche stukken voorkomen, en waarvan ons geacht medelid Mr. v. d. Bergh in het *Taalk. Magazijn* eene aanzienlijke lijst heeft medegedeeld, leveren niet onbelangrijke bijdragen, inzonderheid voor de klaukleer; doch het document, waarop ik hier voornamelijk het oog heb, is eene vertaling van de Psalmen en eenige andere lofzangen, die vroeger in het bezit was van Arnold Wachtendonck. Wel is waar Wachtendoncks handschrift zelf schijnt verdwenen te zijn, doch de 19^{de} Psalm en de Glossen, door Lipsius daaruit afgeschreven, maar vooral de 20 Psalmen (van 53, vs. 7 tot en met 73, vs. 9) die von der Hagen uitgegeven heeft, stellen ons in staat om betrekkelijk veel van den vroegeren toestand onzer taal te weten te komen. Opzettelijk noem ik niet den 1^{sten}, 2^{den} en 3^{den} Psalm, waarvan Dr. Halbertsma in zijne *Hulde aan G. Japiks* twee lezingen heeft medegedeeld. Ofschoon zij ongetwijfeld ook in hetzelfde HS. stonden, hebben zij weinig waarde, doordien de vroegere afschrijver kennelijk niets van de oude taal begreep en zelfs het schrift niet lezen kon. Beter is het gesteld met de Glossen van Lipsius, de 20 Psalmen van v. d. Hagen, en den 19^{den}, die eerst door van der Mijle, later door Dr. Halbertsma, is in het licht gegeven. Het een en ander is ook wel niet zonder fouten, maar kan met een weinig critiek zeer goed gezuiverd en in den oorspronkelijken staat hersteld worden. De voorname vraag is, of het daarin vertegenwoordigde dialect het Onnederlandsche is. Ik acht het van groot belang, dat zulks wordt uitgemaakt. Immers hetgeen geldt van de toestanden van staten en volken, namelijk, dat het heden niet gekend en juist beoordeeld kan worden zonder de kennis van het gisteren en eergisteren, is geldig ten aanzien van alles wat aan verandering onderworpen is, en dus ook van talen. Zijn die Psalmen werkelijk in een Nederlandsch dialect vertaald, dan mag de kennis, die er uit getrokken kan worden, ons niet onverschillig blijven. Het is om die reden, dat ik de welwillende aandacht der vergadering inroep, wanneer ik in de eerste plaats tracht aan te toonen, dat het dialect der genoemde Psalmen echt Nederlandsch is, en vervolgens het bezwaar, dat men geopperd heeft, en andere, die men nog

zou kunnen opperen, poog uit den weg te ruimen. Vooraf echter zal het onvermijdelijk zijn U het een en ander betreffende de Psalmen en Glossen te herinneren, en U mede te deelen, welk licht daarover onlangs is opgegaan.

De bedoelde 20 psalmen zijn het eerst in 1816 te Breslau in druk verschenen, onder den titel: *Niederdeutsche Psalmen aus der Karolinger Zeit*. Von der Hagen vermeldt in zijne voorrede, dat zij afgedrukt zijn naar een HS. afkomstig van den geneesheer en dichter van Swieten *) te Weenen, hetwelk, met andere in éénen band gebonden, toen in het bezit was van Herrn Legationsrath von Diéz. Hij komt tot het besluit, dat dit MS. eene kopie moet zijn van het HS., dat Lipsius bij Wachtendonck had gevonden en waaruit hij zijne bekende glossen getrokken heeft, dewijl de meeste dezer bijna woordelijk daarin teruggevonden worden. Het gemis van den Latijnschen grondtekst, die stellig in Wachtendoncks HS. aangetroffen werd, en het niet volkomen overeenstemmen der Glossen met zijn MS. waren de gronden, waarom hij dit voor eene kopie, niet voor een fragment van Wachtendoncks HS. hield, hetwelk hij verloren achtte.

De Breslausche Psalmen zijn bij ons, met eene overbrenging in het Nieuwnederlandsch en met ophelderende aantekeningen overgedrukt in het 1^{ste}, 3^{de} en 4^{de} deel van Dr. de Jagers *Taalk. Mag.* De tien eerste zijn bewerkt door den Hoogl. A. Ypey, de overige door den Hoogl. J. Clarisse, welke laatste er eene hoogst belangrijke „inleidende verhandeling” aan toevoegde. Verschillend zijn de oorzaken, die hebben samengewerkt om te maken, dat deze arbeid de belangstelling, die hij verdiende, niet gevonden heeft noch vinden kon.

Vooreerst is het eigenlijke bestudeeren van een document in eene zoo oude taal, waarbij het onophoudelijk opzoeken en vergelijken van gelijkkluidende woorden en uitdrukkingen noodzakelijk is, hoogst lastig en vervelend, wanneer de tekst verspreid ligt in brokken, die op zeven verschillende plaatsen in

*) Haupt vermeldt in zijn *Zeitschrift für deutsches Alterthum, neue Folge*, B. I, H. 2, blz. 347, dat v. d. Hagen zich in den naam vergist heeft, en dat men niet van Swieten, maar van Santen moet lezen.

drie verschillende deelen van een tijdschrift gevonden worden; vooral wanneer, gelijk hier, een volledige index ontbreekt.

De overbrenging in de hedendaagsche taal, met weglating van den Latijnschen grondtekst, ofschoon wenschelijk voor die lezers van het *Taalk. Mag.*, die geen Latijn verstaan, was verre van een gelukkig denkbeeld. Zonder vergelijking met het Latijn is het Oudnederl. der Psalmen grootendeels onverstaanbaar. Men zal dit inzien, als men bedenkt dat de vertaling interliniair was, en de Nederl. woorden kennelijk meestal juist boven de respectieve Latijnsche geschreven stonden, zoodat de constructie, op weinige uitzonderingen na, geheel de Latijnsche is. Maar niet slechts de constructie, ook de kracht van vele woorden wordt eerst duidelijk door het Latijn. Zoo luidt b. v. Ps. 59, 7 (*salvum fac dextera tua*) in de overzetting: *beholden duo mit fortheron thinro*; hetgeen Ypey te recht vertolkt door „doe behouden met (of door) uwe rechterhand.” Zal nu iemand den zin van „doe behouden” recht vatten, zoo hij dien van *salvum fac* niet verstaat? En ook *fortheron (dexterā)* voor *fortheron hendi (dexterā manu)*, moet hem, in weerwil der verklaring: „rechter staat voor rechterhand”, min of meer duister blijven, althans door hem verkeerd beoordeeld worden, indien hij niet met het gebruik van *dextera* en *sinistra* gemeenzaam is. In Ps. 60, 4, komt voor: *factus es spes mea*; de overzetting heeft: *gedan bist tohopa min*, hetgeen Ypey vertolkt door: „gij zijt geworden mijne hoop.” Hier is de kennis der conjugatie van *fieri* onmisbaar, anders zal de minkundige *gedan* lichtelijk voor een ouderen vorm voor *geworden* houden, en in geen geval zal hij kunnen begrijpen, waarom er niet, gelijk elders, *geuwrthan* (lees: *gewurthan*) staat.

Doch ook voor latinisten, die den Oudnederl. tekst bestudeeren willen, is de bijvoeging van den Latijnschen zoo goed als onmisbaar, dewijl het niet genoeg is de Vulgata naast zich te leggen. De tekst, die aan de vertaling ten grondslag gestrekt heeft, is misschien nergens meer te vinden. Meestal moet hij overeengestemd hebben met dien, welke op het concilie te Trente voor echt verklaard is; maar ook niet zelden vindt men meer overeenkomst met dien, welken Nôt-kêr gebezigd heeft, en Schilters *Thesaurus*, waarin die gevonden wordt, is lang niet in

ieders handen. Wil men de taal met vrucht bestudeeren, dan moet de grondtekst zooveel doenlijk vooraf bepaald zijn. De uitgave in het *Taalk. Mag.* is dus slechts voor weinigen bruikbaar, en moet noodwendig iedereen, geleerd en ongeleerd, van eene gezette studie afschrikken.

Ik kom tot de Glossen van Lipsius. Zij worden gevonden in een brief aan Henricus Scottius te Antwerpen, t.w. in den 44^{sten} der *Centuria III epistolarum ad Belgas*. Lipsius stelde de vertaling, waaruit hij ze getrokken had, gelijktijdig met de bekende eeden van Lodewijk den Duitscher en Karel den Kalen, Hij deelde zijne excerpten mede om zijnen vriend te doen zien. hoezeer de taal sedert was veranderd; en wel met het doel om de dwaasheid der befaamde etymologieën van Becanus in het licht te stellen, die, met de oudere taalvormen onbekend, alle woorden uit gelijktijdige vormen wilde verklaren. Overeenkomstig dit zijn doel had Lipsius een aantal woorden opgeteekend, die òf geheel verouderd waren, òf in verbuiging sterk van het toenmalig spraakgebruik afweken.

Reeds Clarisse heeft opgemerkt, dat die Glossen hoogst slordig zijn uitgegeven, hetgeen wel aan het herhaalde overschrijven moet geweten worden. Zeker heeft dit driemaal, waarschijnlijk vijf- of zesmaal plaats gehad, vóór zij gedrukt werden. De eerste maal zijn zij, volgens Lipsius verklaring, door hem zelven naar den codex gekopieerd. Vervolgens zijn zij door een onbekende in alphabetische orde gebracht, waarbij deze ze waarschijnlijk meer dan eenmaal heeft moeten overschrijven. In den brief aan Scottius komen zij echter niet in dezelfde orde voor, maar geschild in nomina en verba; welke schifting wel afzonderlijk, vóór het schrijven van den brief, geschied zal zijn, zoodat zij door Lipsius zelven denkelijk nog tweemaal zijn gekopieerd. Bedenkt men daarbij, dat Lipsius, zijn collaborator en de zetter te doen hadden met hun geheel vreemde vormen, en dat het toen gebruikelijke schrift, bij de minste onoplettendheid van de zijde des schrijvers, tot groote onzekerheid en daardoor tot allerlei misvattingen aanleiding gaf, dan kan het wel niet verwonderen, dat de gedrukte glossen vol fouten zijn en dikwijls niet overeenstemmen met het HS., dat von der Hagen gebruikt heeft. Liet men de diacritische teekens weg, dan was

de *u* niet van de *n*, de consonant *dubbele u* (*uu*, nu onze *w*) niet van *nu*, *mi* en *un* te onderscheiden; en volgde daarop nog eene *i*, of de vocaal *u*, dan had men vijf of zes gelijke beentjes naast elkander, en was de onzekerheid nog grooter. In bekende talen was dit bezwaar niet zoo groot, maar in eene onbekende, gelijk het Oudnederl., was falen onvermijdelijk. Een voorbeeld van eene daardoor ontstane vergissing, onder tallooze andere, is de glosse *uinsos* (lees: *vinsos*, *visitas*) voor *uuisos* (*wisos*) van *uuison*, ohd. *uuisan*, dat *bezoeken* beteekent. De glossen, zoo als zij afgedrukt zijn, hebben dan ook voor een eigenlijk taalonderzoek geene waarde en kunnen tot veel verkeerde gevolgtrekkingen aanleiding geven. Daarom noem ik het voor onze taal eene gelukkige gebeurtenis, dat ons geacht medelid Prof. Pluygers bij een onderzoek der papieren van Lipsius, in de bibliotheek der Leidsche Academie, een handschrift der glossen ontdekte, namelijk de in alphabetische volgorde gebrachte kopie van den collaborator. Uit dit MS., dat ik korthedshalve de *alphabetische lijst* noemen zal, blijkt, dat de collaborator het schrift van Lipsius niet altijd goed kon lezen; om zijn twijfel te kennen te geven, schreef hij dan: *vide an*, waaruit ik meen te moeten opmaken, dat hij niet in de gelegenheid was den codex zelf in te zien.

De wedergevonden alphabetische lijst geeft een aantal betere lezingen, en maakt van Lipsius arbeid, die tot nu toe onbruikbaar was, een gewichtige bijdrage tot de kennis onzer oude taal *). Als voorbeelden van juistere lezingen in het HS. voer ik aan: *abulgi* (*ira*) voor *abalgi*, gelijk er in de epistola gedrukt staat; *acusin* (*securibus*) voor *arusin*, *alendi* (*insulae*) voor *aleudi*, *anbardon* (*asciae*) voor *aubardon*, *barinda* (*germinans*) voor *barida*, *eriepinda* (*reptilia*) voor *crepinda*, *egiso* (*pavor*) voor *egisso*, *uirthan sal* (*fiet*) voor *uurthan sal*.

Het wedergevonden HS. is ook in menig ander opzicht eene

*) Onder het drukken dezer mededeeling verschijnt het reeds boven vermelde 2de *Heft* van het „*Zeitschrift für D. Alterthum*.” Haupt heeft daarin de alphabetische lijst naar het Leidsche HS. met een aantal emendaties uitgegeven. Bij meer kennis van het Nederl. zou hij er nog andere gevonden hebben, b. v. voor *tothiti* of *totithi*, waarvan beneden, zou hij geschreven hebben *toti thi*.

groote aanwinst. Het bevat vele woorden, die niet afgedrukt zijn, ofschoon het aantal niet zoo groot is, als het zich aanvankelijk liet aanzien. Er blijkt uit, dat Wachtendoncks. MS. zuiverder was dan het door v. d. Hagen uitgegevene, en stelt een toekomstigen uitgever der Psalmen in staat, om menig bedorven woord te emendeeren. Op sommige verbeteringen als *saca* voor *sara*, *gelui* voor *geluni*, *anfreson* voor *anfrison* e. a. zou men van zelf gekomen zijn; maar het is niet waarschijnlijk, dat men van *gesligenero* (*inclinato*, Ps. 61, 4) ooit iets had kunnen maken, zoo de glossen niet de lezing *gesigenero* gaven. Doch, wat van het grootste belang is, het MS. geeft bijna overal op, uit welken psalm of lofzang de glosse is ontleend, hetgeen ons nagenoeg altijd in staat stelt om het verband na te gaan, waarin eenig woord voorkwam. Een paar voorbeelden mogen het belang daarvan doen inzien. Van de gedrochtelijke vormen *tothiti* en *totithi* (*apud*) zou niets te maken zijn, indien de cijfers niet naar Ps. 80 verwezen. In mijne edities der Vulgata komt wel is waar in Ps. 80 de praepositie *apud* in 't geheel niet voor, maar wel *in*, dat daar ter plaatse zeer goed door *apud* vervangen kan worden. Vers 8 en 9 luiden: *Audi, populus meus* (sic), *et contestabor te: Israel, si audieris me, non erit in te deus recens*. Hier meen ik te mogen lezen: *non erit apud te deus recens*. Mag men aannemen, dat de oorspronkelijke tekst die lezing gehad heeft, dan werd *apud* gevolgd door het pronomen personale *te*, hetwelk in de Psalmen door *thi* wordt overgezet; en dan is de uitdrukking *totithi* volkomen gezond en verklaarbaar. Men heeft ze dan slechts in tweeën te scheiden: *toti thi*, d. i. *apud te*. De fout bestaat dan hierin, dat Lipsius *totithi* voor één woord heeft aangezien, en *thi* (acc. van *thu*) onder *apud* begrepen heeft. *Toti* is dan het eigenaardige Nederl. *tot*, mnl. nog *tote*. Tevens blijkt dan dat *totithi*, niet *tothiti*, de ware lezing is. Dergelijke verkeerde aaneenschrijvingen komen in de glossen veel voor; b. v. *geueinodami* (*educavit*) voor *geueinoda mi* (*educavit me*); *bilgistuthi* (*irascere*), een monster, zoo men het niet in drieën scheidt: *bilgis tu thi*, mnl. *belgs du di*, nml. *belgt gij u*. Een ander voorbeeld levert het 6^{de} vers van Ps. 73, dat ook in de Breslausche uitgaaf gevonden wordt. Daar komt tweemaal het woord *acus* voor, ons he-

dendaagsche *aaks* of *aks* (zwarte bijl), hd. *art*; eens in dat. pluralis ter vertaling van *securibus*, den tweeden keer ter vertaling van *securi*. De lijst geeft alleen den meervoudsvorm *accusin* op, doch verklaart dien niet door *securibus*, maar door *securi*, waaraan het enkelv. *acusi* beantwoordt. Daarachter staat geschreven *curis*, denkelyk met het oogmerk om aan te duiden, dat men niet aan *securus* (veilig), maar aan *securis* (bijl) te denken heeft. Intusschen, niets duidt aan, dat *curis* eene abbreviatie is, en Lipsius, hoewel hij dat woord den eersten keer zelf moet geschreven hebben, was de bedoeling vergeten. Ofschoon de *c* van *acusi* volstrekt niet onduidelijk is, liet hij toch drukken: „*Arusin*, *curis*, ut Galli *cures*.” Ware de lijst niet teruggevonden, men zou aan het vroeger bestaan van een Nederlandsch woord *arus* (zorg) hebben kunnen gelooven, al zag men ook het verband met het Fransche *ruse* niet in; nu is de dwaling voorkomen, en de cijfers 70 maken alles klaar en duidelyk.

Uit de cijfers volgt nog meer. Er blykt vooreerst uit, dat de eerste, tweede en derde Psalm, door Dr. Halbertsma uitgegeven, werkellyk ook in Wachtendoncks handschrift stonden, hetgeen tot nog toe slechts eene niet al te waarschijnlyke gissing was, daar in die Psalmen veel meer Hoogd. vormen voorkomen, dan in de latere, dan zelfs in Psalm 19. Voorts blykt er uit, dat de vertaling niet slechts al de Psalmen bevatte, maar ook de lofzangen van *Mozes*, *Habakuk*, *Jezaia*, *Simeon*, *Zacharias*, *Ambrosius*, *Hanna*, *Maria* en der drie jongelingen in den vurigen oven. Er ontbreken wel is waar 19 nummers, waaronder 150; doch dit bewijst m. i. niet meer, dan dat Lipsius uit sommige psalmen niets heeft aangehaald, maar nog volstrekt niet, dat de codex niet compleet was. Uit den 1^{sten} en den 149^{sten} is wel aangehaald, en de hymnen zullen ook hier, evenals in andere middeleeuwsche psalters, achteraan gestaan en het slot uitgemaakt hebben. Het begin en het einde waren dus aanwezig; en de lacunes bevinden zich op acht verschillende plaatsen, zoodat het niet waarschynlyk is, dat er in het midden bladen ontbraken.

Ik zou uwe aandacht met die bijzonderheden niet hebben vermoeid, indien zij niet konden strekken om het verband der verschillende brokstukken in te zien en het aanwezig zijn van

een aantal Hoogd. woorden te verklaren te midden van eenen tekst, die m. i. echt Nederlandsch is. Dit laatste is wel gegist en beweerd, maar nog nooit bewezen. Lipsius bepaalde niets aangaande het dialect; hij noemde de vertaling onbepaald *versio Germanica*. Schilter, in zijn *Catalogus auctorum Germanicorum*, laat zich iets bepaalder uit: „*Idioma non tam Francicum est, quam Saxonicum*,” door *idioma Francicum* blijkbaar het Hd. der Franken in Duitschland, door *Saxonicum* dat der Oudsaksische *Harmonia Euangeliorum* verstaande; het Nederlandsche dialect schijnt hem onbekend gebleven te zijn. Schilter beweerde dus slechts, dat de taal der glossen meer naar het Saksisch trok dan naar het Hoogd., niet dat zij juist Saksisch was. Ypey echter nam zijne woorden zóó op, en verklaarde er zich uitdrukkelijk tegen, met de bijvoeging: „indien „wij niet dwalen, zoo is het nederduitsch in dit fragment (der „psalmen, noch nedersaksisch, noch nederrijnsch, maar zuiver „nederlandsch duitsch.”

Clarisse omhelsde het gevoel van Ypey, doch voerde niets ter bevestiging aan. Intusschen kunnen wij ons niet van een opzettelijk betoog ontslagen rekenen: vooreerst, omdat Grimm, die nogtans nergens blijken geeft, dat hij de Breslausche Psalmen bestudeerd had, het bestaan van Oudnederlandsche stukken ontkent: maar vooral, omdat Schmeller in zijne uitgaaf van het Oudsaksische heldendicht *Heliand* op de taal onzer psalmen als 't ware beslag heeft gelegd door de meeste woorden in zijn *Glossarium Saxonicum* op te nemen. Ik wenschte het betoog, dat de taal Nederlandsch is, te leveren; en reken mijne taak volbracht, wanneer ik bewezen zal hebben, dat de taal der Psalmen noch Saksisch, noch Nederrijnsch is; dat zij verscheidene uitsluitend Nederlandsche woorden bevat, en de sporen draagt van die eigenaardigheden, die het latere Nederl. kenmerken; en eindelijk, als ik de ongegrondheid zal hebben aangetoond van eenige bedenkingen, die men zou kunnen opperen, of reeds geopperd heeft.

Daar mijn betoog echter niet geldig is van de tongvallen in Groningen, Drente, Overijssel en Gelderland aan gene zijde van den IJssel, evenmin als van het Friesch, zal het vooraf noodig zijn te bepalen, wat ik *het Nederlandsch* noem.

Door het algemeene Nederlandsch versta ik de gezamenlijke tongvallen in de Nederlanden, die, in weerwil van grootere of geringere verschillen in de uitspraak, ééne en dezelfde grammatica hebben, d. i. op dezelfde wijze verbuigen en vervoegen, en die in onze schrijftaal vertegenwoordigd zijn. Daartoe reken ik de verschillende tongvallen in Holland, Utrecht, Noord-Brabant, Zeeland, Antwerpen, Oost-Vlaanderen en Gelderland tot aan den IJsel; ook het Noordhollandsch, dat, hoewel vol Friesche woorden en uitdrukkingen, toch dezelfde grammatica volgt. Aangaande West-Vlaanderen, dat door Saksen bevolkt is en zich nog heden ten dage door eene eigenaardige uitspraak onderscheidt, durf ik niets bepalen. Het bedoelde taalgebied is derhalve ten Noorden en Westen door de zee begrensd, en strekt zich zuidwaarts uit tot aan die gewesten in België en Frankrijk, waar de Romaansche tongvallen beginnen.

De oostelijke grenzen zijn moeilijk, misschien in 't geheel niet te bepalen. Alleen de Geldersche IJsel maakt eene eenigszins scherpe afscheiding; zuidelijker, waar tusschen Maas en Rijn, geene rivieren noordwaarts loopen, vloeien de Nederlandsche en Nederrijnsche tongvallen naar het schijnt onmerkbaar ineen; mij althans zijn geene gegevens bekend, die in staat stellen eene scheidlinie te trekken. De dialecten, die onmiddellijk aan het algemeen Nederl. taalgebied grenzen, zijn derhalve de Saksische aan gene zijde van den Gelderschen IJsel, het Kleefsche en de zuidelijker Nederrijnsche aan den linker Rijnsoever, waarin zich sporen van Hoogduitsch vertoonen.

Reeds bij den eersten blik ziet men, dat de taal der Psalmen Germaansch en wel Nederduitsch is; het zou dus bespottelijk zijn, indien ik wilde aantonen, dat men aan geen Grieksch, Romaansch, Slavoonsch of Keltisch te denken heeft. Evenzeer acht ik het overtollig het groote verschil met het Scandinavisch, Angelsaksisch en Oudfriesch in het licht te stellen. Alleen zal ik moeten bewijzen, dat wij onmogelijk met Oudsaksisch, noch ook met Nederrijnsch te doen hebben.

Het Oudsaksisch onderscheidt zich, behalve in de uitspraak van verscheidene klinkers, zeer duidelijk in twee belangrijke punten, te weten in de verbuiging der sterke mannelijke substantieven en in het meervoud der verba.

Het is namelijk bekend, dat de Saksische masculina der zoogenaamde *a-* en *ja-declinatie*, bij Grimm de 1^{ste} en 2^{de} *sterke declinatie* genoemd, in den nom. en acc. van het meerv. op *-os* en *-jos* eindigen, zoodat b. v. *dag* en *herdi* (herder) aldus verbogen worden:

Sing.	<i>dag</i>	Sing.	<i>herdi</i>
	<i>dagas (es)</i>		<i>herdjas</i>
	<i>daga (e)</i>		<i>herdjā</i>
	<i>dag</i>		<i>herdi.</i>
Plur.	<i>dagos</i>	Plur.	<i>herdjōs</i>
	<i>dago</i>		<i>herdjo</i>
	<i>dagun</i>		<i>herdjūn</i>
	<i>dagos</i>		<i>herdjōs</i>

Op dezelfde wijze als *dag* gaan ook *berg*, *thorn* (doorn), *hund* (hond), *cuninc* (koning) en vele andere.

De Psalmen volgen die declinatie niet: er komt geen enkele meervoudsvorm op *os* of *s* in voor; en evenwel in de Glossen. De woorden, die tot de *a-declinatie* behooren, eindigen daarentegen in den nom. en accus. plur. op *a*; namelijk de nominat. plur. *berga*, *thorna*, *hunda*, *cuninga*, en de acc. plur. *daga*, *biscoba* en *locka*; — van de niet rijke *ja-declinatie* heb ik geen voorbeeld aangetroffen.

In het Saksisch zijn de drie personen van het meerv. der verba steeds gelijkkluidend; in het praes. eindigen alle drie op *-ad*, in het praeteritum op *-un*. *Fallan* (vallen) b. v. wordt dus vervoegd:

Praes.	<i>fallu</i>	Praeter.	<i>fél</i>
	<i>fallis</i>		<i>féli</i>
	<i>fallid</i>		<i>fél</i>
	<i>fallad</i>		<i>féllun</i>
	<i>fallad</i>		<i>féllun</i>
	<i>fallad</i>		<i>féllun</i>

Geheel anders is de vervoeging van het praes. in de Psalmen; daar gaat de derde persoon sing. op *t* uit, en zijn de plurales niet gelijk: de eerste eindigt op *n*, de tweede op *t*, de derde op *nt*. In het praeter. de 1^{ste} en 3^{de} op *un*. Van de 2^{da} praet. heb ik

geen voorbeeld opgemerkt, doch er is geene reden om te denken, dat hij niet op *t* zou uitgegaan hebben. Zoo vind ik prima plur. *uui salun gesian* (vidinus), *duon subun* (faciemus), *sulun blithan* (laetabimur), *uui lithon* (transivimus); secunda pl. *anafallit* (irruitis), *reslat* (interficitis); *waint* (suspiciamini); tertia plur. *bident* (expectant, *zij verbeiden*), *macunt* (faciunt), *minnunt* (diligunt), *uuerthint* (fiant) enz.

Het aangevoerde toont genoeg, dat het mechanisne van de taal der Psalmen een ander is, dan dat van het Oudsaksisch. Ten overvloede doe ik nog opmerken, dat de Psalmen nog vol zijn van de tweeklanken *ei* (*e i*) en *uo*, die in het Saksische dialect, in *é* en *ó* zijn overgegaan; en dat het eigenaardige Saksische woord *hebhan* of *hevan*, voor *hemel*, er niet in voorkomt, maar wel herhaalde malen *himil*.

De taal onzer Psalmen is evenmin Nederrijnsch als Saksisch; hoeveel schijn daarvoor ook bestaat. De Nederrijnsche dialecten zijn in den grond Nederduitsch, maar met Hoogd. vormen vermengd. Nu komen er in de Psalmen en Glossen, te midden der overgroote meerderheid van Nederduitsehe vormen, inderdaad Hoogd. woorden voor, hetgeen natuurlijk aan een gemengd dialect als het Nederrijnsch moet doen denken. Men oordeele echter niet te voorbarig en wete, dat naast al de Hd. woorden, op één na, t. w. *loz* (lot), ook de Nederduitsehe vormen aanwezig zijn. Nevens de Hoogd. *butriche* (uter), *ci* en *ce* (ad), *cende* (dentes), *beceihnedo* (signatus), *farnozzun* (consumtus), *lief* (transivit), *luzzilheide* (pusillanimitas), *uuir* (nos), vindt men de Nederd. *butric* en *butrike*, *ti* en *te*, *tende*, *teikon*, *nieton* en *nuton*, *loup*, *luttic*, *uui*, enz. Het doel van den vertaler of glossator kan wel geen ander zijn geweest dan den leek bekend te maken met den inhoud der psalmen en lofzangen, die deze bij de godsdienstoefeningen hoorde aanheffen. Is het denkbaar, dat iemand die zulk een ernstig werk onderneemt, ter vertolking van dezelfde woorden geheel willekeurig nu en dan eene vreemde taal bezigt, met het gevolg, dat hij zijn doel mist? Zal hij zich niet uitsluitend van die taal bedienen, die gesproken en verstaan wordt door hen, voor wie hij vertaalt? Het gezond verstand verbiedt ons zulke onwaarschijnlijkheden aan te nemen en de ongelijkheden aan den oorspronkelijk-

ken vertaler toe te schrijven? Men kan ze slechts op de rekening stellen van een kopiist, die een ander dialect sprak; in dit geval een Hoogduitscher die iets van het Nederduitsch verstond? Er komen dan ook in de Psalmen en Glossen bijzonderheden voor, die ons volstrekt noodzaken om de germanismen voor fouten van een afschrijver te houden.

In den tijd, toen onze Psalmen vertaald zijn, werd de *ch*-klank in het Saksisch en Hoogd. door het enkele letterteeken *h* voorgesteld, en had de *c*, gevolgd door de *h*, de waarde van *k + h*. Zoo ook hier, blijkens *noh*, *thoh*, *naht*, *riht* enz., en *besuicheide* (lees: *beswic-heide*) van *besuikan*, *guolicheide* (lees: *guolic-heide*) van *guolic*. De *ch*, ter uitdrukking van den klank *che*, is hier dus eene abnormaliteit. Nu vindt men juist het Hoogd. *butriche* voor *butrike* en *uuerch* voor *uere*, van *uuirkan*, met die abnormale *ch* gespeld. Die vormen kunnen dus niet van den oorspronkelijken vertaler zijn; deze zou, gelijk hij ontelbare malen doet, eene enkele *h* gebezigd hebben. — Nog iets, dat opmerking verdient. In de 24 verzen van de drie eerste Psalmen komen 30 germanismen en 6 abnormale *ch*'s voor; de glossen, uit den 4^{den} en 5^{den} getrokken, zijn voor meer dan de helft germanismen; maar in de 16 verzen van Ps 19 zijn slechts 2 germanismen en 2 abnormale *ch*'s. In de latere Psalmen zijn die fouten nog zeldzamer; b. v. in de 36 verzen van den 68^{sten} komt geen enkel germanisme en slechts ééne abnormale *ch* voor. Is het niet, als of men den kopiist, die aanvankelijk zeer slordig te werk ging, op de vingers getikt en tot grootere oplettendheid aangespoord heeft? — Ons verstand laat dus evenmin toe aan het Nederrijnsch, dat wel Hd. vormen heeft, maar deze dan ook consequent en niet bij afwisseling bezigt, als aan het Saksisch te denken; d. w. z. de taal der Psalmen is evenmin die onzer naaste bureu, als die der verderaf wonende taalverwanten; zij kan derhalve wel geene andere dan onze eigene oude taal wezen.

Nu het Saksisch en Nederrijnsch ter zijde gezet zijn, ga ik over tot het meer positieve gedeelte van mijn betoog, namelijk, dat de taal der Psalmen reeds de beginselen der kenmerkende eigenaardigheden van het hedendaagsche Nederlandsch vertoont.

De verbuiging der nomina en de vervoeging der verba van het

Nieuwnederlandsch stemmen het meest met die van het Hoogduitsch overeen; zoo ook die der Psalmen met die van het Oudhoogduitsch. Daarentegen verschillen de pronomina, gelijk nog heden ten dage, zeer in het oog loopend van de Hoogd., en zijn zeer kennelijk echt Nederlandsch. Men treft aan: de personalia *ik* of *ic*, *mi*, *thi* (mnl. *du*), *thi* (mnl. *di*) *hi*, *gi*, *iu* en *sia*; niet *ih*, *mir* of *mih*, *du*, *dir* of *dih*, *ir* (thans *ihr*), *iuh* (thans *euch*); — het possessivum *iuue* (vestrae), niet *iure*; — het interrogativum *uue* (quis), niet *huuer* (thans *wer*); — de demonstrativa en relativa *dat* en *uat*, niet *daz* en *huaz*; *thie*, *thie* (is, qui), niet *der*, *der*. Opmerkelijk zijn de pronom. *iu* (te) en *iuue* (vestrae), die ook nog onder de vormen *iu* en *iuwe* bij sommige Middelnederl. schrijvers voorkomen. Zij geven den sleutel tot de verklaring, hoe wij aan de dubbele vormen *je* en *jou* naast *u*, en *jouw* naast *uw*, gekomen zijn; zij liggen alle in *iu* en *iuue* opgesloten. *U* en *uw* ontstonden door dezelfde versmelting der *i* in de volgende *u*, waardoor uit *fiur*, *diur*, *hiuran*, *stiuran* ons hedendaagsche *vuur*, *duur*, *huren* en *sturen* ontstaan zijn. In *jou* en *jouw* treft men de *wriddhi* (de tweede klankversterking) der *u* aan, die ook in *nou* en *rouw* naast *nu* en *ruw* gehoord wordt.

Tot de woorden, die ik in geene andere Germaansche taal heb aangetroffen, en daarom meen voor uitsluitend Nederlandsch te mogen houden, breng ik: *facon* (dormitare) en *fakinga* (dormitatio), mnl. *vaken* en nnl. *vaak* in *vaak hebben*; *gîpondi* (patens, *gijpend*) van *gijpen*, in *op het gijpen liggen*; *nosada* (impedivit), van *nosan*, mnl. *nosen* (hinderen), nog over in *onnoozel*; *sér* (dolor), ons *zeer in zeer doen*, *hoofdzeer*, enz.; *aland* (insula), thans *eiland*; *huo* (quomodo) ons *hoe*; en vooral het reeds boven besprokene *toti*, mnl. *tote*, nu ons *tot*, waarvoor het Oudhoogd. *zuo za* heeft.

Wel niet uitsluitend Nederlandsch, maar toch ook niet Hoogduitsch zijn *duro* (per), ons voorz. *door*; *hevit* (habet), ons *heeft*; *iemer* (in aeternum), mnl. *ie meer*, nnl. *immer*; *nu* (nunc) ons *nu*; *locka* (capilli), ons (*haar*)*lokken*; *seuu*, *seuwis* (mare, maris), hetwelk de vormen *Zeeuwsch* en *verzeeuwd*, naast *zee*, verklaart.

De zoogenaamde mutae van het Nieuwnederlandsch staan,

over 't geheel genomen, op den eersten trap der klankverschuiving. De hedendaagsche afwijkingen bestaan voornamelijk hierin, dat de aspiraet *th* geheel verdwenen en in *d* overgegaan is, welke *d* in den derden persoon van het enkel- en den tweeden van het meervoud, waar zij steeds als sluitletter voorkomt, tot *t* is verscherpt; dat de *f* aan het begin van eene lettergreep tot *v*, en de *ch* en *b* tusschen twee klinkers tot *g* en *v* verzacht zijn. De Psalmen staan eigenlijk nog geheel op den eersten trap; maar de sporen der genoemde wijzigingen beginnen zich te vertoonen en voorspellen de toekomst. De *th* heerscht nog; maar *dod* en *doud*, *fadur*, *hoid* e. a. voor *doth*, *fathar*, *hobith*, hebben reeds de *d* aangenomen. De *f* heeft nog de overhand; maar de *v* vertoont zich in *vardiligodos*, *vergeldan*, *verthe*, *varnunst* e. a. De *ch* (*h*) is reeds tot *g* verzacht in *gisagi* en *giuugit*; de *b* tot *v* in *heuit* en *hoid*. De verzachting der *p* tot *b*, die wij in ons *bestel*, soort van brood of beschuit (lat. *pastellum*) en in *bisschop* waarnemen, vindt men ook hier in *dubi* (profundum) nevens *diupi*, en in *biscoba* (sacerdotes) nevens *biscop*.

Onder de eigenaardigheden van ons idioom behoort de uitstooting der *ch* (*h*) voor eene sluitende *s*; b. v. in *das*, *was* (cera), *wassen* (crescere), in *zes*, *os*, *vos*, voor *dachs*, *wachs*, *wachsan*, *sechs* enz. De Psalmen hebben die *h* nog in *uuahs*, *uuahsmo*, *ohs*; maar *uusso* (lees: *vusso*, vulpium) kondigt de uitstooting aan. — Vervolgens is de overgang van eene *e* vóór eene *n* in *ei*, b. v. in *einde*, *heinde*, *peinzen*, *veinzen*, voor *ende*, *hende*, *pensen*, *vensen*, een eigenaardig Nederlandsch verschijnsel. De Psalmen blijven ook hier niet achterlijk, maar geven *einde*, *heinde*, *eintisc*, nevens *ende*, *hende* en *entisc*; *geuueinoda* (educavit) voor *geuennoda* (?) behoort er waarschijnlijk ook toe. — Ook de afwisseling van *ei* en *e* in dezelfde woorden, b. v. in *klein* en *kleen*, *bereiden* en *gereed*, *verbreiden* en *breed*, wordt in geene andere taal waargenomen. Men vindt ze insgelijks in de Psalmen, in *einodis* (solitudinis) en *énodi*, in *freison* (interitu) en *frésa* (interitum), in *teikon* (signum) en *furitékin* (prodigium).

Er rest mij van de schijnbaar onnederlandsche vormen te spreken. Ik breng er in de eerste plaats toe de pronomina *ini* (eum), thans *hem*; *it* (id), thans *het*; en *iro* (eorum, earum).

Zij schijnen aan het Hd. *ihn*, *ez* (thans *es*) en *ihr* te herinneren, doch kunnen slechts bedenking geven aan hen, die met Middelnederlandsch onbekend zijn en het Nieuwnederl. niet goed beluisterd hebben. Wie geen vreemdeling is in onze Mnl. schrijvers, die weet, dat zij *en* of *ene* en *et* zonder *h*, in de plaats van *hem* en *het* enclitisch bezigden: *hi sloeghen*, *hieten*, *griepene*, *saeghet*, *namet*, voor *hij sloeg hem*, *gebood hem*, *greep hem*, *zag het*, *nam het*. *Iro* leeft nog onder den vorm *er*, b. v. in uitdrukkingen als: *Hier zijn stalen pennen*; *zoek er* (d. i. *van die pennen*) *de beste uit*.

Ook de vormen *hende*, *tende* enz., met den zoogenaamden *Umlaut*, kunnen aanstoot geven en voor Hoogd. aangezien worden. Men bedenke echter, dat die klankwijzigingen zuiver mechanisch zijn, dat zij oorspronkelijk geene beteekenis hadden, maar, toen de taal nog den hedendaagschen vasten vorm niet had, onder zekere omstandigheden van zelve ontstonden. De *a* veranderde regelmatig in *e*, wanneer zij door eene *i*, later ook, wanneer zij door *e* gevolgd werd; zij bleef echter, waar eene *a*, *o* of *u* volgde. Zoo werd *fani* (lutum) ons *veen*, *hani* (gallina) ons *hen*; maar *fana* (pannus) en *hano* (gallus) werden *vaan* en *haan*. Vele *e*'s in onze taal hebben daaraan hun ontstaan te danken; behalve *veen* en *hen*, o. a. *behendig*, *bestendig*, *ellendig*, *inwendig*, *amechtig* enz. van *hand*, *stand*, *land*, *wand*, *macht*. Die wet heerschte ook in de taal der Psalmen: naast *hende*, uit *handi*, vindt men *handun* met *a*, omdat daar eene *u* volgt. Het Hoogduitsch heeft dat vermogen om den klank naar gelang der omstandigheden te wijzigen, ofschoon verzwakt, tot heden toe behouden. Het Nederlandsch heeft het verloren, maar dat het eenmaal dezelfde gevoeligheid bezeten heeft, blijkt onloochenbaar uit de verbuiging van *stad*: *de stad*, *der stede*, *der stede*, *de stad*; mv. *de*, *der*, *den*, *de steden*, die eerst begrijpelijk wordt, als men weet, dat de vormen der declinatie, waartoe *stad* behoorde, in alle naamvallen, behalve in nom. en acc. sing. op *i* eindigden. In het Ohd. vindt men *stad* aldus verbogen:

Sing. *stad*
stadi en *stedi*

Plur. *stedi*
stedio

stadi en *stedi**stedin**stad**stedi*

Thans zegt men doorgaans *der stad*, en klinkt *der stede* ouderwetsch. Neeamt men hierbij in aanmerking, dat men, teruggaande, in het Middelnederlandsch meer dergelijke afwisselingen van *a* en *e* aantreft, o. a. in het achterv. *-schap*, dat naast *-scap* ook *-scepe* (voor *scapi*) luidde, dan kunnen de vormen *hende*, *tende* enz., voor *handi*, *tandi* enz. niet bevreemden; zij waren in het toenmalige mechanisme der taal gegrond.

Tot hiertoe heb ik gesproken van bedenkingen, die zouden kunnen geopperd worden; eene andere die mij werkelijk gemaakt is, heb ik opzettelijk tot het laatste bewaard. In onze Psalmen komt het woordje *sig* (*sibi*, *se*) voor; dit zou bepaald Hd. wezen en tegen den Nederl. oorsprong der vertaling pleiten. Ik meen de zaak anders te moeten beschouwen. Waar is het, dat het reflexivum *zich*, althans voor zooverre ik weet, bij onze Mndl. schrijvers niet wordt aangetroffen, en evenzeer dat de regelmatige Nederl. vorm *zik* zou wezen. *Sick* treedt tegen het einde der 16^{de} eeuw bij Marnix e. a. plotseling te voorschijn; doch aan eene ontleening uit het Hd. valt niet te denken. Dat een woord bij schrijvers van een geheel tijdvak niet voorkomt, is geen afdoend bewijs, dat het in de taal niet bestaat. Hooren we niet dagelijks in het gemeenzame gesprek zeer gepaste woorden én uitdrukkingen, die in de schrijftaal niet gebezigd worden, maar die er als 't ware slechts op wachten, dat een toongevend schrijver ze voor het eerst of bij vernieuwing in zwang brengt? Hebben wij zoo iets niet beleefd ten aanzien van het pronomen *ze* (4^{de} nv., *eos*, *eas*; *ea*), dat sedert eene eeuw uit de schrijftaal verbannen scheen, maar door de talentvolle schrijvers in *den Gids* weder in gebruik is gebracht? Wij hebben verscheidene substantiva, adjectiva en verba van de Hoogduitschers overgenomen; doch is het wel denkbaar, dat *zich* het reflexieve gebruik van *hem* en *haar* had kunnen verdringen, indien het niet in de spreektaal had bestaan? *Dezelve*, dat wij aan de vertaling van Hd. liturgische geschriften te danken hadden, heeft zich in de spreektaal niet kunnen vestigen, en is thans zoo goed als geheel verbannen. — Aan Hd. woorden ge-

ven wij bij het overnemen een Nederlandschen vorm: *derselbe* werd *dezelve*, *ausbündig* werd *uitbundig*, *vorrätlich* werd het fraaie *voorradijg*. De twee laatstgenoemde woorden, die wij niet aan geleerde vertalers, maar aan blijkbaar ongeletterde winkeliers te danken hebben, bewijzen dat het taalgevoel van zelf de analogie zoekt én vindt. Wie op een reisje door Duitschland Hollanders heeft aangetroffen, die in de landtaal niet zeer vast waren, heeft het onbewuste streven naar analogie zelf kunnen waarnemen, als hij onze onervaren landgenooten van een *dichen tsach* en een *dikten zach*, voor een *dikken tak* en een *dichten zuk* heeft hooren spreken. Het zich overal openbarende gevoel voor analogie zou, indien men het Hd. *sich* overgenomen had; er ongetwijfeld *zik* van gemaakt hebben. De overgang van *zik* in *zich* moet dus in den boezem onzer eigene taal hebben plaats gehad; de Psalmen leeren, dat zulks werkelijk het geval geweest is. Het Ohd. schreef *sih*; ware dit overgenomen, de glossator zou ook *sih* hebben geschreven, evenzeer als hij *thoh*, *noh*, *nouanthoh* enz schreef. Nu geven de Psalmen niet *sih* te lezen, maar éénmaal *sic selvan* (Ps. 65, 7) en overal elders *sig*. Dit bewijst, dat *zik* reeds van ouds in het Nederlandsch bestond, en toont tevens, hoe het allengs in *zich* is overgegaan. De *g* in de Psalmen is nog niet onze hedendaagsche *g*, de zachtere zuster der *ch* (*che*), maar de Fransche en Friesche in *grand*, *guerre*; de spelling *auuigki*, *rugki* en *teignon* voor *teiknon* bewijzen het. *Sig* luidde toen nog niet als *sich*, maar zóó wij het Fransche *zig*(*zag*) uitspreken. De *c* of *k* van *sic* begon dus reeds ten tijde onzer overzetting eene verzwakking te ondergaan; zij werd *g* (*gu*), en toen later alle *g*'s (*gue*'s) de hedendaagsche uitspraak verkregen, moest *sig* wel volgen. Dat men het toen met *ch* schreef, was analoog met *dach*, *wech*, *mach* enz. Ik vermeen derhalve te mogen beweren, dat het woordje *sig* in de Psalmen veeleer vóór dan tegen den Nederl. oorsprong der vertaling pleit, en dat deze vertaling juist strekken kan om een tot heden toe onverklaard verschijnsel op te lossen.

En nu de slotsom mijner beschouwing. Er is buiten het Nederlandsch geene nieuwere taal aan te wijzen, waarvan de taal der Psalmen en Glossen niet in de eene of andere hoofdzaak sterk afwijkt; deze stemt daarentegen òf volkomen met onze

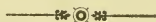
hedendaagsche overeen, òf zij vertoont reeds de sporen der eigenaardigheden, die haar later kenmerken; het onnederlandsche, dat er in voorkomt, is niet afkomstig van den glossator, maar van een lateren afschrijver, die geen Nederlander was; en datgene, wat men als bewijzen van eene vreemde taal zou kunnen aanmerken of werkelijk aangemerkt heeft, is gebleken juist echt Nederlandsch te zijn. Wij mogen ons die Psalmen en Glossen derhalve met het volste recht toeëigenen; en dit kan ons niet onverschillig wezen, want wie ze bestudeert, die zal er eene rijke bron voor de geschiedenis onzer taal van de 9^{de} eeuw af, en daarmede tevens voor de kennis der hedendaagsche in vinden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} JUNI 1866.



Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL, T. ROORDA,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, H. J. KOENEN, J. H. SCHOLTEN, J. P. SIX,
J. A. C. VAN HEUSDE, L. J. F. JANSSEN, W. G. BRILL, D. HARTING,
J. VAN LENNEP, J. H. HOLWERDA, L. A. TE WINKEL, O. VAN REES,
J. C. G. BOOT.



De Heeren Leemans, Borret en het nieuw benoemde Lid
Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge hebben bericht ingezonden, dat zij
door bijzondere redenen verhinderd zijn deze Vergadering bij
te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering van de Afdeeling
wordt gelezen en vastgesteld.

De Secretaris leest eene Missive van den Minister van Bin-
nenlandsche Zaken, gedateerd op 11 Mei ll., maar eerst na
afloop der vorige Vergadering aan hem bezorgd, inhoudende
kennisgeving, dat Z. M. op den 7^{den} Mei de benoemingen der
Afdeeling heeft bekrachtigd. Aan de Heeren H. Kern te Lei-
den, O. van Rees te Utrecht, Jhr. J. K. J. de Jonge te 's Gra-
venhage is van hunne benoeming tot gewone Leden kennis ge-
geven. De Heer van Rees ter Vergadering verschenen, wordt

door den Voorzitter verwelkomd. Ook aan den nieuw benoemden Correspondent den Heer A. W. Kinder de Camarecq, Directeur der kultures op Java, en aan het buitenlandsch Lid den Heer H. Hoffmann von Fallersleben op het slot Corvey bij Höxter is van die benoeming kennisgeving gezonden.

De Heeren C. W. Opzoomer en W. Moll zijn weder tot Voorzitter en Onder-Voorzitter benoemd.

Wordt gelezen een brief van den Heer Hoffmann von Fallersleben, dankzeggend voor de eervolle onderscheiding, waarmede de Afdeeling zijne wetenschappelijke verdiensten heeft vereëfd.

Voorts zijn nog ingekomen en worden voor kennisgeving aangenomen een brief van de Commissie tot regeling van het 9de Nederlandsch letterkundig congres uit Gent, en twee programma's der prijsvragen door de philosophisch-historische klasse der koninklijke Pruisische Akademie van Wetenschappen voor 1868 uitgeschreven.

Vervolgens wordt het woord verleend aan den Heer Brill. Hij levert eene bijdrage tot beantwoording der vraag, of het met de wijsheid en het juiste inzicht onzer voorvaderen wel overeen te brengen is, dat zij in 1715 het Barrière-traktaat hebben gesloten. Was het raadzaam eene krijgsmacht zoover buiten de grenzen te zenden, blootgesteld aan verwikkelingen met den landsheer en de ingezetenen van de Zuid-Nederlandsche gewesten en in gevaar om afgesneden te worden? Was het niet beter de natuurlijke grenzen, de groote rivieren, des noodts de linie van de Greb te versterken? Het jaar 1672 had immers geleerd, dat een veroveraar de zuidelijke gewesten kon ontzien, en toch onze grenzen overtrekken.

De Spreker meent, dat onze voorouders voldoende gronden hadden om op het bekomen van die zuidelijke barrière gesteld te zijn. Vooreerst waren zij feitelijk in het bezit gekomen van verscheidene grenssteden in de zuidelijke Nederlanden, toen de laatste Oostenrijksche vorst op den troon van Spanje hunne

hulp tegen Lodewijk XIV had ingeroepen. De uitslag van den Spaanschen successieoorlog bevestigde hen in het bezit der zuidelijke gewesten. Dit niet als een waarborg te gebruiken tegen het gevaar van op nieuw bedreigd te worden van den kant van Frankrijk, kon niemand wenschelijk voorkomen.

Doch, zal men vragen, waarom hebben onze voorouders niet veel eer getracht de soevereiniteit over de zuidelijke Nederlanden te bekomen, en hun macht aldus te versterken? De vraag eener vereeniging tusschen de noordelijke en zuidelijke gewesten was niet zoo gemakkelijk op te lossen. Hoe en met welk een titel zouden de laatsten in het staatsverbond zijn opgenomen? Zou hun op gelijken voet vertegenwoordiging en stem in de Staten-Generaal zijn verleend? Maar in dit geval zou de geest, die in de vereenigde gewesten heerschte, door de feodale en klerikale elementen van het Zuiden geheel verdrukt zijn. Of zou men het Zuiden als generaliteits-landen hebben bestuurd? Maar de macht en het aanzien van Vlaanderen en Brabant verboden daaraan zelfs te denken. Al hadden dus de andere mogendheden eene vereeniging kunnen goedkeuren, zij zou voor ons niet nuttig zijn geweest.

Ten anderen: er waren vorsten, die het bezit der zuidelijke gewesten voor zich begeerden, en hiertegen moesten de Staten waken. Vestigde zich te Brussel een eerezuchtig, ondernemend landvoogd, hetzij een edelman of een vorst, zoo zoude zijn streven en zijn invloed voor de noordelijke gewesten bedenkelijk hebben kunnen worden. Hij zou daar eene partij gevonden hebben, geneigd om een eminent hoofd in te roepen, en moeijelijk zou hij aan de verzoeking weerstaan hebben om de beide van één gereten stukken van een geheel weder te vereenigen onder zijn bestuur. Het is bewijsbaar, dat Marlborough zich geveleid heeft met de landvoogdij der Spaansche Nederlanden en te gelijk niet vreemd is geweest aan de hoop, dat hem het stadhouderschap der vereenigde provinciën eens zou worden aangeboden. Later lachte den Maarschalk van Saxen het denkbeeld toe, dat hij van de door hem veroverde Zuidelijke Nederlanden een vorstendom zou maken. Daarom spaarde hij in 1747 het Oostenrijksche leger; want van Oostenrijk had hij de verwezenlijking van zijn denkbeeld te ontvangen. Wie zich daar

kon vestigen, voor hem bestond de kans om te bewerken, wat noch aan Spanje, noch aan Frankrijk gelukt was, om namelijk de gezamenlijke Nederlanden in de wettige vormen van staat en godsdienst te vereenigen. Aan geen Prins van Oranje hebben de Staten immer de aanwinst der zuidelijke Nederlanden gegund; hoe zouden zij dan hebben kunnen dulden, dat een eerzuchtig landvoogd van minder rang dan de Prinsen van Oranje van daar uit hunne vrijheid kon belagen? Dit werd volgens den Spreker best verhoed door het Barrière-tractaat. Hierdoor toch behielden de Staten invloed en konden door hunne krijgsmacht de geheele zelfstandigheid der zuidelijke Nederlanden keeren; zij werden voor de jaloersche regering der vereenigde provinciën als het ware geconfiskeerd.

De Heer van Lennep kan zich met de zienswijze van den Heer Brill wel vereenigen, maar meent dat de begeerte om een voormuur tegen Frankrijk te hebben vooral de Staten leidde. De Staten hadden geld over om de bezetting der grensvestingen te onderhouden, ten einde de Noordelijke provinciën tegen een aanval van Lodewijk XIV te waarborgen. — De Heer Brill antwoordt, dat de voorstelling van den Heer v. Lennep meer past op den tijd, toen aan de Barrière minder de hand werd gehouden en toen keizer Josef II onze stelling in zijne Nederlanden ondermijnde. In den beginne was daar een aanzienlijke legermacht, bestaande uit Nederlandsche en Duitsche soldaten. Daarom werd de godsdienstoefening der protestantsche troepen bij het tractaat geregeld en zag de Roomsche geestelijkheid met leede oogen de tegenwoordigheid dier manschappen in die gewesten.

Op een vraag van den Heer van den Bergh, of het sluiten van de Schelde ook niet een der motieven van het Barrière-tractaat is geweest, antwoordt de Spreker, dat die opmerking zeer juist is. De handelsjaloezij was zeker een gewichtige drijfveer om geenerlei autonomie aan de zuidelijke gewesten te gunnen.

De bijdrage van den Heer Brill wordt niet voor de bijdragen aangeboden.

De Heer te Winkel leest eene bijdrage ten betooge, dat de spelling van *nogtans* met *g* steunt op de beginselen, die bij de regels der spelling moeten gevolgd worden, namelijk die van de uitspraak en die van de gelijkvormigheid. Nu het nuttig geacht is de onderscheiding tusschen *nog* en *noch* te behouden, vordert de gelijkvormigheid *nogtans* van *nog*, *etiam*, afgeleid en met *dan* samengesteld, ook met *g* te spellen, even als de *g* in *klaagtoon* en *oogtand* wordt behouden. *Nogtans* is eene bevestiging; *nochtans* zou niet anders dan eene ontkenning kunnen wezen. De Spreker beweert, dat wie desniettemin om de volgende *t* in dit woord de *ch* noodig acht, dan ook *hoochte*, *laachte*, *droochte* enz. moet schrijven.

De Heer Koenen verklaart zich met het resultaat van den Spreker te vereenigen, maar komt op tegen de reden opgegeven voor de verschillende spelling van *nog* en *noch*. Volgens hem komt *nog*, quoque, van *nu* en *ook*; *noch*, nec, is verkort van *nochte*, bestaande uit het ontkennende *ne* en *ofte*. De Heer te Winkel verwerpt de eerste afleiding, daar de *o* dan lang zou moeten zijn, en kort is.

De Heer Roorda zegt, dat in de Friesche uitspraak wel degelijk verschil tusschen de *g* en *ch* op het slot der woorden wordt gehoord en meent, dat dit ook in het Hollandsche *nog* *er eens* het geval is. In de plaatsing van de *g* vóór *t* vindt hij geen bezwaar.

De Heer Brill meent, dat in de woorden *hoogte*, *laagte*, *diepte* de *d* is uitgevallen, die zich in *koude* heeft staande gehouden. Het suffix *te* achter bijvoegelijke naamwoorden is naar zijne meening eene latere formatie van zelfstandige naamwoorden.

De Heer Harting vraagt, of men volgens den regel der gelijkvormigheid dan ook niet onderscheid moet maken in de spelling van *ligt*, levis, en *licht*, lux, en van *digt*, densus, en *dicht*, poësis.

De Heer te Winkel verklaart niet te gelooven, dat in deze woorden gelijk gevaar van misverstand bestaat als in *nog* en *noch*, en daarom heeft men den regel van de scherpe *ch* vóór *t* vastgehouden.

De Heer Janssen biedt een exemplaar aan van zijn jongste geschrift: *Les inscriptions Grecques et Etrusques des pierres gravées du cabinet de S. M. le roi des Pays-bas, la Haye 1866.* Het wordt in dank voor de boekerij aangenomen.

De Heer Leemans heeft bericht ingezonden, dat bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst berichten zijn ingezonden door het Lid der Afdeeling Mr. J. Dirks te Leeuwarden en door den Heer Arnaud Schaepkens te Brussel.

Niets meer in behandeling zijnde, wordt de Vergadering gesloten en verdaagd tot September.

OVER
DE OUDHEID EN BETEKENIS
VAN HET
WAPEN VAN HAARLEM.

DOOR
H. J. KOENEN.

Sints eenigen tijd heeft de Wapenkunde ook hier te lande meer algemeene aandacht begonnen te wekken, dan tot dus verre het geval was geweest; een verschijnsel, waartoe ons geacht Medelid L. Ph. C. van den Bergh, zoo niet de eerste aanleiding gegeven, dan toch het eerst eene zeer belangrijke bijdrage heeft geleverd *). Sedert dien tijd hebben de belangstelling, die men voor de Sphragistiek heeft opgevat, en de verzamelingen van zegels, hier en daar aangelegd, die studie aanmerkelijk bevorderd, en heeft de voorlezing van onzen bekwamen stadgenoot Ter Gouw, „Over den oorsprong der Wapens van geslachten en steden” †) veler aandacht getrokken. Nog dezer dagen heeft de Heer Alberdingk Thijm eene doorwrochte Verhandeling gewijd aan een hernieuwd onderzoek naar den oorsprong van het Wapen van Amsterdam §). Ik gevoelde mij door dit een en ander genoopt, om op mijne beurt een onderzoek in te stellen naar den oorsprong en de beteekenis van het Wapen van Haarlem, waarover en Ter Gouw, en ons geacht Medelid Dirks, die dit onderwerp eenige jaren vroeger behandelde, **) zich

*) In Nijhoffs *Bijdragen*, Dl. IV. Later door het afzonderlijke werk: *Grondtrekken der Nederlandsche Wapenkunde*. Amst. 1847.

†) In bovengenoemde *Bijdragen*, Dl. II der Nieuwe Reeks, bl. 1 vv.

§) Septembernummer van *de Gids*, bl. 389—422.

**) In *De Vrije Fries*, Dl. II bl. 286—288.

gehouden hebben aan het gevoelen, nu eene eeuw geleden uitgesproken door Van Oosten de Bruyn in zijne *Beschrijving en Geschiedenissen van Haarlem*; een gevoelen, dat mij voorkomt, na al hetgeen sedert is aan het licht gekomen, de proef niet meer te kunnen doorstaan.

Volgens de Haarlemsche overlevering heeft deze hoofdstad van het aloude Kennemerland haar wapen te danken aan de uitstekende dapperheid harer burgers bij de verovering van Damiate gedurende den zesden kruistocht; ten gevolge waarvan de Duitsche Keizer onzen Graaf Willem I tot ridder zou hebben geslagen, en de Haarlemmers, die hem op den tocht naar Egypte gevolgd waren, als hulde aan hunne krijgsdeugd, op hun wapenschild een zilveren zwaard geschonken; terwijl de Patriarch van Jeruzalem, uit erkentenis van 'tgeen op dien tocht, ook ten behoeve der vrijheid van het Heilige Land, was verricht, er het Patriarchenkruis aan toevoegde. Wien is het niet bekend, dat onze begaafde Tollens die gebeurtenis in zijne *Nieuwe Gedichten* onder den titel van „De Verovering van Damiate” op keurige wijze heeft bezongen?

De oudste Schrijver, die deze overlevering heeft te boek gesteld, is de bekende prior van het voormalige Karmelietenklooster te Haarlem, in de tweede helft der XV^{de} eeuw, Johan Gerbrandsz. van Leiden, gewoonlijk Johannes a Leidis genoemd, wiens Kroniek langen tijd den grondslag onzer oudere Hollandsche Geschiedenis heeft uitgemaakt, en nadat hij door velen als een uitventer van oude sprookjes was verworpen, door de kritiek van Kluit op goede gronden, als „een Schrijver, nog nooit naar verdienste gewaardeerd,” is gehandhaafd geworden *). En ofschoon het waar is, dat Jan van Leiden ruim twee eeuwen na de gebeurtenis heeft geleefd, hij is toch de oudste Schrijver, wiens getuigenis kan worden bijgebracht; een getuigenis dat wel mag gelden, zoolang het niet door nog oudere stukken of oorkonden weêrsproken wordt.

Met het verhaal van Jan Gerbrandsz. stemt overeen de getuigenis van een onuitgegeven Haarlemsch Kroniekje, waarvan

*) „Scriptor suo merito nunquam aestimatus.” *Hist. Crit.* Tom. I. Pars 2. p. 93.

ons Van Oosten de Bruyn een uitvoerig uittreksel geeft *); de zoogenaamde *Divisie-Kroniek*, die Jan van Leiden meestal op den voet volgt, en voorts de Goudsche arts Reinier Snoy in zijne Annalen, te Frankfort in 1620 door den Rotterdammer Jacob Cool in het licht gegeven. Van deze oude overlevering getuigt ook het jaarlijksch feest, nog ten tijde van Hadrianus Junius telkens op Nieuwjaarsdag gevierd, waarop de kinderen ter herdenking der overwinning, door de Haarlemsche koggen op den Nijl behaald, een optocht door de stad hielden met vaartuigen, waarvan de voorstevens van zagen voorzien waren; en de Haarlemsche rector Schrevelius vermeldt ook nog het spreekwoord, aan dezelfde gebeurtenis ontleend: „tis een manneken om op een prauw te zetten” †); terwijl eindelijk de klokken, te Damiate veroverd, eene plaats kregen in het bovenste van den toren der St. Bavo’skerk, waar zij dagelijks, ter nagedachtenis van den bevochten zegepraal, werden geluid. De schilderijen en kunstig geweven tapijtwerken, waarmede de Regeering van Haarlem de overlevering heeft willen vereeuwigen, zijn alle eenige jaren jonger dan de eerste uitgave der *Kroniek*, en waarschijnlijk naar aanleiding daarvan vervaardigd in de eerste helft der Zeventiende eeuw §).

De Hoogleeraar Hamaker heeft vóór een veertigtal jaren, bij gelegenheid der uitgave van den Arabischen geschiedschrijver Makrizi, in de Gedenkschriften van de Derde Klasse des Instituuts op zeer voldoende wijze betoogd, dat het verhaal van het doorzagen der ijzeren keten, waardoor de Nijl was afgesloten, op geen genoegzamen historischen grond steunde; maar hij voegt er als in éenen adem bij: „Hetgeen Johannes a Leidis vervolgens vermeldt, dat de Keizer Graaf Willem wegens zijne krijgsdeugd tot Ridder geslagen, en aan de Hollandsche Vorsten

*) *Beschrijving en Gesch. van Haarlem*, Dl. I. bl. 42.

†) *Harlemias*. Haarl. 1641, bl. 39—42.

§) Jo. a Leidis werd eerst uitgegeven door Fr. Sweerts, in diens *Rerum Belgicarum Annales Chronici, de bellis, urbibus, situ et moribus gentis antiqui recentioresque Scriptores*. Francof. 1620, fol. Met zijn verhaal komt overeen de *breviculus* onder de beeltenis van Graaf Willem I, insgelijks afkomstig uit het Haarlemsche Karmelieten-klooster en thans nog op het stadhuis te Haarlem voorhanden; (waarschijnlijk uit de XV^{de} eeuw).

toegestaan heeft om onder de keizerlijke banier ten strijde te trekken, en dat van Keizer Frederik en den Jeruzalemschen Patriarch eershalve een nieuw wapenschild aan de Haarlemmers is geschonken: dit bevat op zich zelf genomen niets verwerpelijks, wanneer niet wellicht uit geloofwaardige oorkonden, door een Stadswapen gewaarmerkt, mocht kunnen worden bewezen, dat die zinnebeelden òf ouder zijn dan de krijgstoct tegen Damiate, òf eerst in lateren tijd in gebruik zijn gekomen. Mits men slechts het door Johannes van Leiden aan Frederik Barbarossa toegekende bedrijf op Frederik II overbrengt, die, ofschoon hij zelf aan den kruistocht geen deel nam, evenwel aan de kruisvaarders bijstand verleende, en niets méér verlangde, dan de Leenvorsten van het Duitsche Rijk, die destijds tot afval overhielden, door zulk een betoon van goedgunstigheid en vereering aan hunne aanvaarde verplichting te verbinden. Daartoe vereerde hij dan in de eerste plaats den Graaf zelve; vervolgens, daar hij niet allen hoofd voor hoofd met eerbewijzen kon begiftigen, en hij in de talrijke schare van Hollanders en Friezen moeielijk onderscheiden kon, welke stedelingen boven anderen lof verdiend hadden, oordeelde hij vooral de stad te moeten onderscheiden, welke de Graaf zelf ten zetel van zijn gezag had verkozen" *). — De Hoogleeraar alzoo de overlevering niet onwaarschijnlijk oordeelende, heeft voor later onderzoek overgelaten, na te vorschen, uit welke betrouwbare historische gegevens de sage omtrent het aandeel der Haarlemmers in de verovering van Damiate ontstaan is, en welke gevolgen men daaruit omtrent den oorsprong van het Haarlemsche wapen op wettige wijze mag afleiden. Laat ons zien, wat daarvan is.

In de eerste plaats doet zich hierbij de vraag voor: of men wel reeds in 1219 aan een Haarlemsch wapenschild kan denken, daar Haarlem eerst, (zoo men wil,) in 1245 stadsrechten heeft erlangd; en in een tot dus verre onuitgegeven stuk van een eeuw vóór den tocht naar Damiate (voorkomende in het

*) *Comment. lat. Classis Tertiae*, Tom. II. p. 88, 89. Bij deze verhandeling zijn twee platte gronden van de stad en den omtrek van Damiate gevoegd, welke de gelegenheid van het oorlogstooneel zeer aanschouwelijk voorstellen.

Nieuwe Charterboek door onze Afdeeling der Akademie uitgegeven *), in zekere Acte, behelzende eene verdeeling van goederen tusschen Abt Adalard van Egmond en zekeren Eilger (eene oorkonde van ongeveer 1120), van Haarlem niet als *oppidum* wordt gewag gemaakt, maar slechts als een *locus Harlem nominatus*: dus eerder een vlek, eene *villa*, dan eene eigentlijke stad. De vraag ligt voor de hand: wanneer Haarlem eene eeuw vroeger nog slechts een vlek was, hoe kan zij in 1219, honderd jaar later, reeds met een stadswapen zijn begiftigd geworden?

Ik antwoord: die eeuw was juist de eeuw van de krachtige opkomst der Steden. In Duitschland was de stichting van eigentlijke *oppida* door het aanleggen van wallen en het graven van grachten reeds onder de regeering van Hendrik den Vogelaar in de tiende eeuw aangevangen †). En waar behoefde men in de gansche streek tusschen de Wezer en Schelde, zóo zeer eene beveiliging door poorten, wallen en grachten, als in Kennemerland, dat onophoudelijk voor de invallen der Westfriezen blootstond: zoo als dan ook, volgens getuigenis van Melis Stoke, de Haarlemmers in 1155 een aanval van de Drechter Friezen af sloegen, en bij die gelegenheid negenhonderd hunner deden sneuvelen §). Hieraan zal het ook wel toe te schrijven zijn, dat de Graven van den tweeden, den Hamelandschen of Gent-schen Stam, van Dirk VI af, hunnen hoofdzetel in Haarlem schijnen gevestigd te hebben, omdat die veste en Alkmaar de brandpunten waren der telkens hernieuwde worsteling tegen zijne strijd lustige naburen. Het komt mij dan ook voor, eene dwaling te zijn, dat Haarlem vóór het verleenen van het Charter van 1245, door Graaf Willem II gegeven, toen het onder dien Vorst kwam, geen *oppidum* zoude geweest zijn **). Volgens de overlevering stond Haarlem vroeger onder de Vrijheeren

*) Dl. I. N°. 106. De plaats is mij nog vóór de uitgave van dit Deel door de goedheid van ons geacht Medelid Delprat bekend geworden.

†) Van dezen Keizer schrijft de Annalista Saxo (ad Ann. 927): *Concilia, conventus et convivia in urbibus voluit celebrari, quibus extruendis die et nocte operam dabat, ut in pace discerent, quid in necessitate agendum esset.*

§) *Rijmkronijk*. Uitg. van Huydecoper, Dl. I. bl. 391.

**) Men leest al aanstonds in het begin: *Ob dilectionem libertatis oppidi de Harlem, petitioni incolarum ejusdem oppidi condescendens, caet.* — *Handvesten*, bl. 1.

van Oud-Haarlem, en voerde hun wapenschild, bestaande in twaalf meerlen zonder bek of klauwen, drie aan drie door een zilveren kruis afgedeeld. Onder al de Handvesten van Haarlem is dit eerste het éenige, dat door den Graaf wordt gegeven onder medewerking van getuigen, en daaronder treedt in de eerste plaats op, als natuurlijke beheerscher dier stede, Simon van Haarlem; voorts Lubbrecht, Abt van Egmond, Nicolaas van Persijn, Diederik Burggraaf van Leiden, en Heer Diederik van Teylingen. In de XVII^{de} eeuw was een nazaat van dezen Ridder Van Teylingen nog in het bezit van alle de Handvesten van Haarlem, volgens hetgeen Schrevelius meldt *). Wij mogen er, mijns inziens, uit opmaken, dat in 1245 de stad van het destijds zeer vervallen geslacht harer oorspronkelijke heeren ontslagen, onder de schuts der Grafelijkheid overging, zoo als dan ook haar zegel sedert het randschrift voerde *Oppidum liberum de Haerlem* †). Vandaar dat, toen omstreeks den tijd van den Munsterschen vrede, de familie van Renesse van Elderen, die de heerlijkheid Oud-Haarlem van de Van Teylingens had verworven, zich „Vrijheeren van Haarlem” noemden, de Staten van Holland en Westfriesland bij Resolutie van 11 Mei 1649 hun verboden dien titel te voeren.

In de tweede plaats verdient de bedenking te worden overwogen, waarom andere Historieschrijvers, zoo als een Melis Stoke, en vooral de ooggetuige der verovering van Damiate, Magister Olivier, Scholasticus van Keulen, die de kruisvaart naar Egypte gepredikt en naderhand beschreven heeft, van de roemruchtige bedrijven der Haarlemmers geene uitdrukkelijke melding maken? Ik antwoord, dat behalve de geringe waarde, die men aan een *argumentum a silentio* te hechten heeft, het stilzwijgen van een Egmonder monnik, die op Haarlem geene rechtstreeksche betrekking had, niet behoeft te bevreemden. — En wat den Magister Oliverius aangaat, zoo valt van zelf in het oog, dat veel van hetgeen hij van de Friezen verhaalt, ook van de Kenne-

*) *Harlemias*, p. 216. Dat de meeste steden omstreeks het midden der XIII^{de} eeuw reeds van wapens voorzien waren, leert ons Meerman, *Geschiedenis van Graaf Willem van Holland*. Dl. III, bl. 338.

†) Even zoo voerde Purmerend het wapen van Eggert, Woudrichem dat van Altona, Maassluis dat van Egmond Kenenburg, welke eigentlijk geslachtswapenen harer heeren waren. Ter Gouw, t. a. pl. bl. 21.

mers kan en moet verstaan worden, als die, nevens de Keulenaars, een groot aandeel in de verovering van Damiate gehad hebben. In den persoon van Egidius van Zierikzee, wiens heldenfeiten voor Damiate door ons geacht Medelid Delprat wóór eenige jaren op eene belangwekkende wijze zijn beschreven, hebben wij het voorbeeld van een Zeeuw, die bij den Keulschen Magister onder de algemeene benaming van *Friezen* schuilt *); en zouden wij daaronder niet nog eerder Kennemers te verstaan hebben, die, aan de Westfriezen grenzende, en soms met hen gemeene zaak makende, wel meer onder die benaming vermeld worden? Zeker waren zij door de gedurige worsteling met hunne naburen tot het kriegsleven gehard, en worden wellicht als 's Graven keurbende in de Kronijk van a Leidis door de uitdrukking van *armigeri electissimi* bedoeld.

De legende van de zaagschepen schijnt ontstaan te zijn uit de zamenvoeging van twee feiten: dat der verovering van den toren op het eiland in den Nijl door het gebruik maken van twee koggeschepen, waarop, naar de aanwijzingen van den Scholasticus van Keulen, een houten toren was gebouwd, bestemd om den Nijltoren der Sarracenen te vermeesteren; — en op de verbreking van de schipbrug door een tiental wakkere krijgslieden, waaronder wederom, naar het verhaal van Magister Oliverius, de Friezen den voornaamsten rol gespeeld hebben †). De verovering van den toren en het doorbreken van de afsluiting der rivier, zijn de twee hoofdfeiten der belegering geweest, die men in de overlevering heeft dooréén vermengd; en dat dit verhaal de gedaante kreeg van een doorzagen der ijzeren keten, die den Nijl afsloot, is waarschijnlijk voortgekomen uit de herinnering van den aanval der Venetianen op de ijzeren keten, die de haven van Constantinopel afsloot, bij de verovering van die stad door de Kruisvaarders in het jaar 1203 §). Geneigd

*) Men verg. den Zesden Excursus van Kluits *Historia Critica: De Hollandiae et Frisiae sub Roberto Fresone distinctione*. Tom. I. p. 91—99.

†) Eccard, *Corpus hist. medii aevi*. Tom. III. p. 1407, 1408.

§) "The enormous and massy links of iron were cut asunder by the shears, or broken by the weight of the galleys, and the Venetian fleet, safe and triumphant, rode at anchor in the port of Constantinople." Gibbon, *Decline and Fall*. ch. 60.

om andere Oostersche steden met Constantinopel te verwisselen, heeft ook de „Klerk der lage landen” in zijne Kroniek den Patriarch van Constantinopel in plaats van dien te Jeruzalem genoemd.

Hoe het zij, de overlevering omtrent den oorsprong van het Haarlemsche wapen is onafhankelijk van de legende omtrent de zaagschepen, daar er op het wapen der Stad noch zagen noch koggen voorkomen. Men heeft zich dan ook niet te bekommeren om den vorm der drie zaagscheepjes, tegenwoordig in de Groote Kerk te Haarlem opgehangen, daar deze geenszins de oude koggen van den tijd van Graaf Willem voorstellen, maar naar de schilderijen van den Haarlemschen Schilder Corn. Van Wieringen door zekeren David Koenen vervaardigd zijn, en namens het groot Schippersgilde te Haarlem aan de kerkmeesters van genoemde kerk in 1686 vereerd *).

Wat, in de tweede plaats, de overlevering omtrent de buitgemaakte kerkklokken die in de St. Bavo's kerk zouden opgehangen zijn, betreft, daaraan schijnt niet dezelfde waarde te kunnen worden toegekend als aan de verleening aan de Stad Haarlem van het wapen, waarvan zij zich sedert bediend heeft. Immers in eene nog onuitgegeven Kroniek van het eiland Marken, geschreven door zekeren Muus Elbertsz., bijgenaamd Casteleyn †), en begonnen in 1508, wordt verhaald, dat de zoogenaamde Damiaatjes waren vervaardigd door eenen Klokkengieter geheeten Johannes Dirkes te Aalst, bloedverwant van Nicolaas van Nieuwland, die door Paus Pius IV den 26^{sten} Mei 1561 tot Bisschop van Haarlem benoemd was, toen de Parochiekerk van die stad tot bisschoppelijken Dom zou worden verheven; waar toe de nieuwe Bisschop de vrijwillige giften van alle geloovigen inriep. Johannes Dircks wilde door die klokken de nagedachtenis viëren van zijnen voorzaat Wybo Wartena, die in 1219 voor Damiate het leven liet, en verklaarde daarbij „zich

*) Zie J. Wolff, *Beschrijving van de Groote of St. Bavo-Kerk te Haarlem*. Haarl. 1846, bl. 87—91. Verg. *Mijne Voorlezingen over de Geschiedenis van Scheepsbouw en Zeevaart*, 2^{de} Lezing.

†) Deze Muus was mogelijk een nabestaande van Cornelis Musius, abt van St. Aagteklooster, die ooggetuige was van de plechtige inwijding des bisschops van Haarlem den 5^{den} Febr. 1562, waarvan hij een nauwkeurig verhaal gaf in eenen brief welke nog bewaard wordt. Zie Wolff t. a. p., bl. 60.

door die gifte te willen verzekeren van die hulpe onzes lieven Heeren Jesu Christi, tot syn waereltlicke en eeuwige profyte, ende opdat syne clockegieterye in bloeie soude augmenteerē." — Deze klokken moesten volgens het verlangen van den gever: „elcken dagh getrocken worden, om als cloosterbellekens voor de geestelicke broeders ende vrome susterkens te dienen, en teffens om tot herinnering te verstrekken aan synen voorzaat Wybo Wartena, soowel als aan den roem en de heerlickheyt van Haerlems poorteren en heur ghetrouwe helpers op hare toghte naer den Heylighen Lande, en tot Damiaten, tot eere onses lieven Heeren Jesu Christi;” om welke reden de klokjes van Dircks versierd waren met het opschrift: *Vicit Vim Virtus*; terwijl aan de andere zijde stond: *Johs. Dircks, me fecit Aº. Jesu Christi XV^cLXIIII. Aelst.* Beide de opschriften waren gescheiden door de afbeelding van twee kasteelen of torens met het onderschrift DAMIATEN *).

Het geschenk van Dircks werd op de gestelde voorwaarde aangenomen, en de geschonkene klokken ingewijd en voor het eerst geluid op den 19^{den} November, zijnde de verjaardag der inneming van Damiate: „naar welke gebeurtenis (voegt de Kroniek er bij) om het bijzonder aandeel, dat de Haarlemmers met die van Staveren en die van het eiland Merchem (Marken) in dien tocht genomen hadden, zoo heeft men om die reden deze klokjes eerst de „Damiaten-bellekens” genoemd, waarvoor men later eenvoudig „de Damiaatjes” heeft gezegd †)” — Toen eenige jaren later de Hervorming te Haarlem doorbrak, zal ten gevolge der mislukte kerkelijke organisatie van Filips II de oorsprong dezer klokken waarschijnlijk zijn in vergetelheid geraakt.

Er waren voorts nog twee bepaalde redenen voor den Duit-schen Keizer om de Nederlanders in het algemeen, en in het bijzonder de Kennemers die Graaf Willem vergezelden, door eene buitengewone eerbetooning te begunstigen.

*) Deze klokken van 1564 zijn in de vorige eeuw vervangen door 2 andere die het jaarmerk van 1732 voeren, en in de wandeling *Piet* en *Hein* genoemd worden.

†) De Kroniek, waaruit deze aantekening is overgenomen, behoorde nog in 1855 in eigendom aan eenen afstammeling van den Schrijver, Jacob Cas-teleyn, op Marken.

Vooreerst hebben daarop de Hollanders die den Grave gevolgd waren, nadat zij bij het vertrek van zeer vele Friezen uit Egypte in den herfst van 1218, in het belegeren van Damiate tot den einde toe zijn blijven volharden, eene bijzondere aanspraak verkregen. Men zal zich hiervan lichtelijk overtuigen, wanneer men den ernstigen brief van Oliverius leest aan de Abten, Priors, Proosten en Grietmannen van Friesland, waarin hij zich beklagt over de lauwheid en ontrouw hunner landslieden in het verlaten van de kruisbanier *).

Ten tweede, omdat de Hollanders bij het verdeelen van den buit, uit de torens, wijken en huizen der stad, bijna niets bekomen hadden, ofschoon zij de gegroundste aanspraken konden doen gelden om rijkelijk uit den buit der veroverde stad te worden bedeeld. „Die lofwaardige, gehoorzame en wakkere natie (schrijft de Keulsche Magister:) welke van den aanvang af met grooten moed Damiate heeft aangetast, heeft echter in de uitdeeling van het veroverde óf geen aandeel hoegenaamd, óf niet dan het geringste en laatste verkregen; terwijl echter uit de vloot van koggen, welke dat volk heeft aangevoerd, de legerplaats der geloovigen vervuld is geworden van levensmiddelen en wapenen, en door hen de Nijltoren veroverd, de overtocht tot den tegenovergelegen oever voorbereid, de boven- en benedenschipbrug geslecht, de kijktorens gebouwd, en de wallen met grachten zijn versterkt geworden” †).

Wanneer men nu dit een en ander overweegt, dan zijn de bezwaren tegen de overlevering bij onzen Haarlemschen Kroniekschrijver al van zeer weinig gewichts te achten. Die overlevering, van enkele onjuistheden gezuiverd, levert, gelijk Hamaker wel te recht zeide, niets ongerijmds of onaannemelijks op. Het is trouwens bekend, dat Frederik II onzen Graaf Willem alleszins genegen was, en dat hij hem, kort na zijn vertrek uit Egypte, te Frankfort ontmoette, en dus de gereede gelegenheid had om hem tot Ridder te verheffen, terwijl de Patriarch van Jeruzalem zóoveel deel nam in de dappere aanvallen der Nederlanders op Damiate, dat hij daarbij met het aange-

*) Bij Van Mieris, *Groot Charterboek*, Dl. I. blz. 176.

†) Oliverius bij Eccard, Tom. II. p. 1439.

zicht op den grond voor een kruisbeeld geknield lag, om den zegen des hemels op de pogingen der belegeraars af te smeeken.

Waarom zou ook Frederik II niet eene uitstekende onderscheiding aan onzen Graaf hebben toegekend, daar zijn doorluchtige voorganger Barbarossa gedurende een vorigen kruistocht, aan Leopold, Hertog van Oostenrijk, wegens zijne betoonde dapperheid bij de verovering van Ptolemaïs, het later zoo beroemde wapen van dat machtige Huis, ten blijke van hoog-schatting en toegenegenheid, heeft geschonken *)? En heeft de Keizer onzen Graaf door den ridderslag verheven, waarom zou hij ook niet eene keurbende, uit de burgers van 's Graven hof-plaats, door een buitengemeen eerbetoon onderscheiden hebben, even als dit door Willem van Henegouwen in 1342 ten aanzien der burgers van Amsterdam geschied is †), of zoo als naderhand Maximiliaan in het laatst der XV^{de} eeuw deed, toen die stad van hem de Duitsche Rijkskroon ter versiering en op-luistering van haar wapenschild ontving?

Laat ons nu, na deze historische beschouwingen omtrent de bronnen der Haarlemsche overlevering, zien, wat het archief van die stad ons door hare nog voorhanden zegels en gedenk-stukken leert, ten aanzien van het gebruik door de Stad van haar wapen gemaakt. Wij komen daardoor tot het besluit:

1°. Dat het zegel met een veld van keel, beladen met een staand zwaard van zilver, waarboven een kruis van hetzelfde, geplaatst *en pal accosté* van vier sterren, reeds voorkomt, gehecht aan stukken van het midden der XIV^{de} eeuw; en wel met het randschrift *Sigillum majus oppidanorum Harlemencium* (sic), zoodat het ruim eene eeuw na de verovering van Damiate reeds als het groot zegel der Stad aangenomen en in gewoon gebruik was §) Of de Stad zich vóór 1219, zoo als de

*) Zie Ter Gouw, *Over den oorsprong der Wapens*, blz. 13, 18.

†) Zie den Gedenkpenning vermeld door Dirks in *De Vrije Fries*, Dl. II. blz. 287.

§) De Damiatenklokjes aan den dorren boom, of aan een der voorpooten der leeuwen, als tenants van het wapen, gehecht, komen eerst veel later voor.

overlevering wil, van een wapen van vier sterren van zilver op een veld van keel, zonder meer, bediend heeft, is bij gebrek aan oudere oorkonden, bezwaarlijk uit te maken. Daarvoor zoude alleenlijk pleiten de analogie van het wapen van Gouda met zes sterren *).

2°. Dat gelijktijdig met dit groot zegel, een ander in de XIV^{de} eeuw gebruikt werd, voorstellende de Parochiekerk der Stad (St. Bavo), omgeven door de stadsmuren, terwijl daarbuiten twee groenende boomen den Hout aanduiden, met het randschrift: *Sigillum liberi oppidi de Haerlem*. Het verdient opmerking, dat het oudste zegel van Dordrecht mede eene kerk vertoonde, en dat een groot zegel met tegenzegel der Stad Groningen haar Romaansche hoofdkerk met dwarspand, zijbeuken en toren afbeeldde. Het wapen van 's Hertogenbosch hield ook in de XIII^{de} eeuw een bosch in, voorgesteld door één grooten en twee kleine boomen †). Daar de Haarlemsche zegels van de veertiende eeuw alle evenzeer *groenende* boomen vertoonen, zou men mogen vragen, of de dorre boom, in de XV^{de} eeuw aangenomen, ook ter herinnering kan strekken aan de omhouwing van het geboomte in den Haarlemmerhout tijdens de belegering door het krijgsvolk van Vrouw Jacoba in 1426 §)?

3°. Dat de wapenspreuk: *Vicit Vim Virtus*, ofschoon reeds vóór de bevrijding der Stad van de Spanjaarden als zinspreuk van Haarlem in zwang, echter zelfs in 1574 en 1575 nog niet op het dagelijksch zegel van Haarlem als randschrift was aangenomen. Wapenspreuken toch waren in de middeleeuwen, althans hier te lande, nog zeldzaam, en kwamen eerst allengs in gebruik naar aanleiding van het wapengeroep, dat oude geslachten in den oorlog bij den aanval deden hooren. Later werden zij bij verscheiden geslachtswapens aangenomen, doch zonder ooit algemeen te worden **).

*) Men behoort zorgvuldig te onderscheiden tusschen het *Wapen*, en de *Zegels*. Het Patriarchaal-Keizerlijk wapen schijnt alleen op het *Sigillum majus* der Stad te zijn opgenomen geworden.

†) *De Gids*, 1866. blz. 392.

§) Verg. Schrevelius, *Harlemias*. p. 4.

**) Rietstap, *Handboek der Wapenkunde*, Gouda 1857. blz. 318—321. Van den Bergh, *Grondtrekken*, blz. 40.

4°. Dat het Haarlemsch devies eerst op de vroedschapspenningen in het begin der XVII^{de} eeuw als randschrift is geplaatst, gelijktijdig met de zorg der toenmalige Haarlemsche Regeering om door schilderijen en geweven tapijtwerk, thans nog in het Haarlemsch Museum voorhanden, natlat de Kroniek van Johannes a Leidis was in het licht verschenen, de overlevering, daarin geboekstaafd, te vereeuwigen.

Na de ontwikkeling van mijn eigen gevoelen, moet ik nog met een enkel woord de meening van Van Oosten de Bruyn wederleggen, welke nu ongeveer eene eeuw lang door de meeste Schrijvers zonder nader onderzoek is aangenomen, en U mijne eigene gissing omtrent het Haarlemsche wapendevies mededeelen.

Volgens het gezegde gevoelen, dat reeds door Boxhorn was geopperd, zoude het zwaard en het daarboven geplaatste kruis oorspronkelijk afbeelden het oude grafelijke rechtsgebied over Kennemerland, door de Hollandsche Graven aan Haarlem geschonken; waarbij dan nog wordt gevoegd, dat Graaf Willem II aan de Stad het recht verleende van een eigen scherprechter te mogen aanstellen. Doch de echte oorkonde is nog voorhanden, waarin de Roomsche-Koning aan Haarlem een aantal bepalingen van burgerlijk en strafrecht verleent „een juweel der oudheid, wiens wedergade geene stad in Holland bezit,” gelijk bij de uitgave der *Handvesten van Haarlem* werd gezegd; doch in dat stuk wordt van een stadswapen, dat als zinnebeeld van zoodanig recht zoude moeten gelden, met geen enkel woord gerept *). Daarentegen vindt men het zwaard terug op een ouden gedenkpenning van Graaf Willem I, en wel in onderscheiding van zijne voorgangers en volgers, bij wier borstbeeld het nergens wordt aangetroffen †). Eindelijk geeft ook deze verklaring geene reden van het kruis boven het zwaard, dat het onderscheidend veld- en merkteeken der kruisridders uitmaakte.

Even onvoldoende is de verklaring die Van Oosten de Bruyn

*) *Handv. van Haarlem*, Haarl. 1751. blz. 1—7.

†) Zie Van der Chijs, *Handen der voormalige Graafschappen van Holland en Zeeland*, blz. 67—68. verg. met plaat I. N^o. 2.

van het devies geeft. De stad Haarlem zou dat verkregen hebben ten gevolge van den dapperen wederstand, dien hare vrome burgerij tegen het Spaansche geweld geboden heeft in 1572 en 1573. Doch zulk eene spreuk zou gewis beter voor Leiden en Alknaar gepast hebben dan voor Haarlem, dat voor de overmacht bukken moest. Ook geeft geen der Resolutiën van de Staten noch van de Vroedschap aan deze onwaarschijnlijke gissing eenigen den minsten steun.

Mij heeft eene aandachtige overweging van het randschrift *Vicit Vim Virtus* tot eene geheel andere gissing geleid. Ik ontdekte namelijk in die zinspreuk een Chronogram, waarvan de getalletters het jaar der verovering van Damiate uitmaken, op deze wijze:

V	=	5
I	=	1
C	=	100
I	=	1
T		—
V	=	5
I	=	1
M	=	1000
V	=	5
I	=	1
R		—
T		—
U		—
C	=	100

De C namelijk, die in opschriften meermalen, gelijk bij de Grieken, als sluit-S geldt *), moet hier de waarde van 100 vertegenwoordigen. Telt men dan deze cijfers bij elkander op, zoo verkrijgt men het jaartal 1219, in welk jaar, en wel volgens de nauwkeurigste berekening, op den 9^{den} November de stad Damiate door de kruisvaarders veroverd is †). Mij dunkt, dit

*) Zoo staat ook C voor S in het op bl. 350 aangehaalde randschrift van het zegel van Haarlem.

†) Men zie over den juisten tijd der inneming van Damiate (9 (19) November) de uitvoerige noot van Hamaker, t. a. pl. p. 108, 109.

zamentreffen kan onmogelijk toevallig zijn; vooral daar de overwinning van het Sarraceensche geweld door de *dapperheid* der kruisvaarders, door die zinspreuk veel juister wordt uitgedrukt dan de vruchteloze verdediging van Haarlem tegen den Spanjaard, toen die stad voor het zegepralende geweld moest onderdoen. De meening van Van Oosten de Bruyn berust, naar het schijnt, op eene noedmunt van 1573, op welke men leest *Vincit Vim Virtus*, maar die thans door alle deskundigen voor onecht wordt gehouden *).

Indien (gelijk ik meenen zou) het devies door Johannes Dircks is uitgedacht, zoo heeft hij door de Initialen V V V waarschijnlijk het cijfer van zijn dapperen voorzaat V(BO) VV(ARTENA) willen vereeuwigen †).

Zoo heeft men dan, Mijne Heeren, de overlevering omtrent de oudheid en beteekenis van het stadswapen van Haarlem in die breede reeks van feiten te rangschikken, die wegens hare vermenging met enkele opsieringen het karakter van een kinderlijken tijd vertoonende, ten onrechte verworpen, bij grondiger onderzoek blijken geven op waarheid te steunen; iets waarop de gezochte uitleggingen van lateren tijd geene aanspraak kunnen doen gelden.

*) Zij is opgenomen bij Van Loon, *Nederlandsche Historiepenningen*, Dl. I. bl. 163.

†) Eene dergelijke zinspeling werd ook op de Initialen van den Bisschop Nicolaas van Nieuwland gemaakt, gelijk men in Wolffs Beschrijving der St. Bavo'skerk vermeld vindt, bl. 62. Des Bisschops wapens voeren het onderschrift *Nemo Erpers Hostis*, waarvan de drie voorletters beteekenen *Nicolaus Episcopus Harlemensis*.

B I J L A G E.

(De plaats van Joh. Gerbrandsz.).

Interea Wilhelmus de Hollandiâ, secundo genitus praefati Florentii Comitis Hollandiae, cum Haerlemensibus confoederatus est: qui cooptata nova classe, patrem suum ad terram sanctam cum armigeris electissimis assecutus est. Intelligens autem idem Wilhelmus situm et statum Damiatensis urbis ex industria sui ingenii fecit in modum sarrae navem suam per aquam findere, exspectans ad tempus ventum sibi prosperum. Tandem flatu [et vento] adoptato ventorum flante, praefatus Wilhelmus ratem aptavit, vela tetendit. et portum expetivit. Et ecce mole velificans navis et acumine sarrae corrodentis vectes aeneae disruptae sunt, et catenae ferreae dissolutae sunt; ita quod Damiatensis urbis patefactus est aditus, et christianorum navalis intromissus est exercitus, caesis paganis, Turcis, Agarrenis cum caeteris gentilibus universis.

Fredericus quidem Imperator, attendens, quam eximiam urbem per industriam Wilhelmus de Hollandia coepisset, ac inestimabiles opes in eâ invenisset, ex imperiali munificentia donavit principibus Hollandiae sub Caesaris vexillo habere propugnatorium, ac etiam ipsum Wilhelmum in Militem ordinavit. Insuper tribuit Haerlemensibus, quatuor stellas in vexillo rutilo pridem deportantibus, argentei coloris deferre gladium. Patriarcha vero Ierosolymitanus donavit etiam Haerlemensibus deferendum triumphale signum sanctae crucis, ex eo quod tanta honorificentia constituti sunt in terra promissionis.

JO. A LEIDIS, Lib. XVIII. c. 20.







UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA



3 0112 107644061